ئۇيغۇر

ئۆرپ-ئادەتلىرى

ئالىپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەھىمدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار

شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

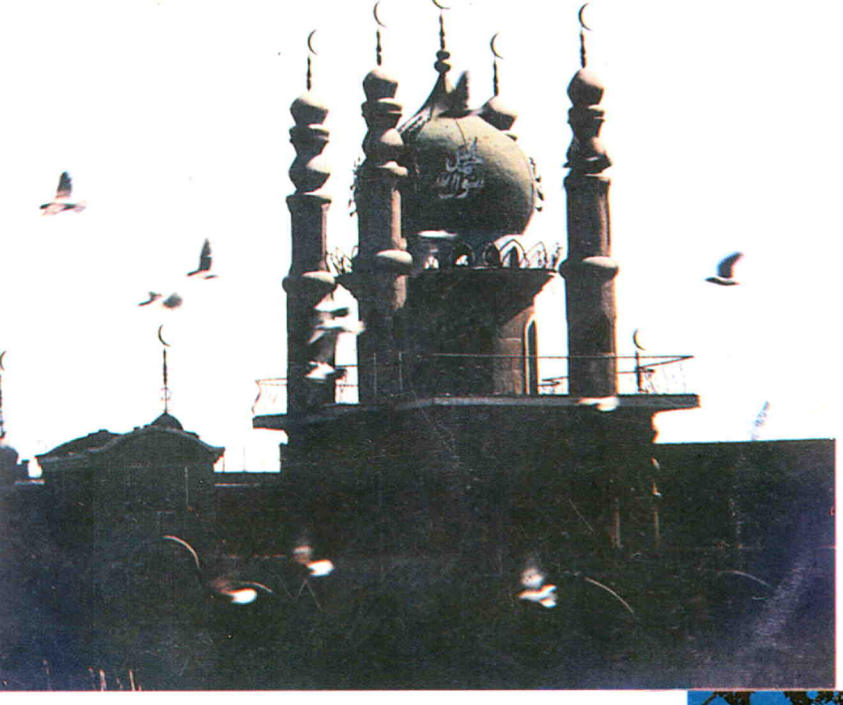

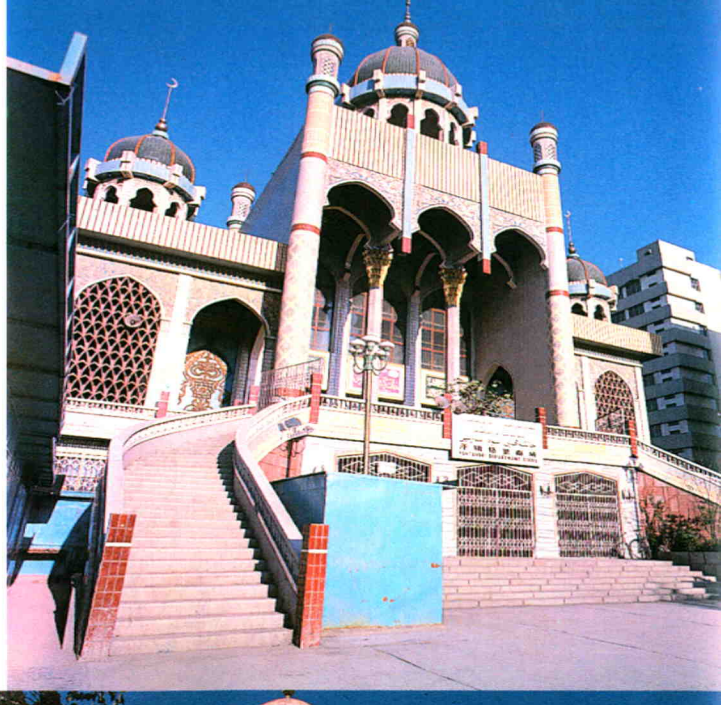

ئۇيغۇر مىللىي بىناكارلىقى

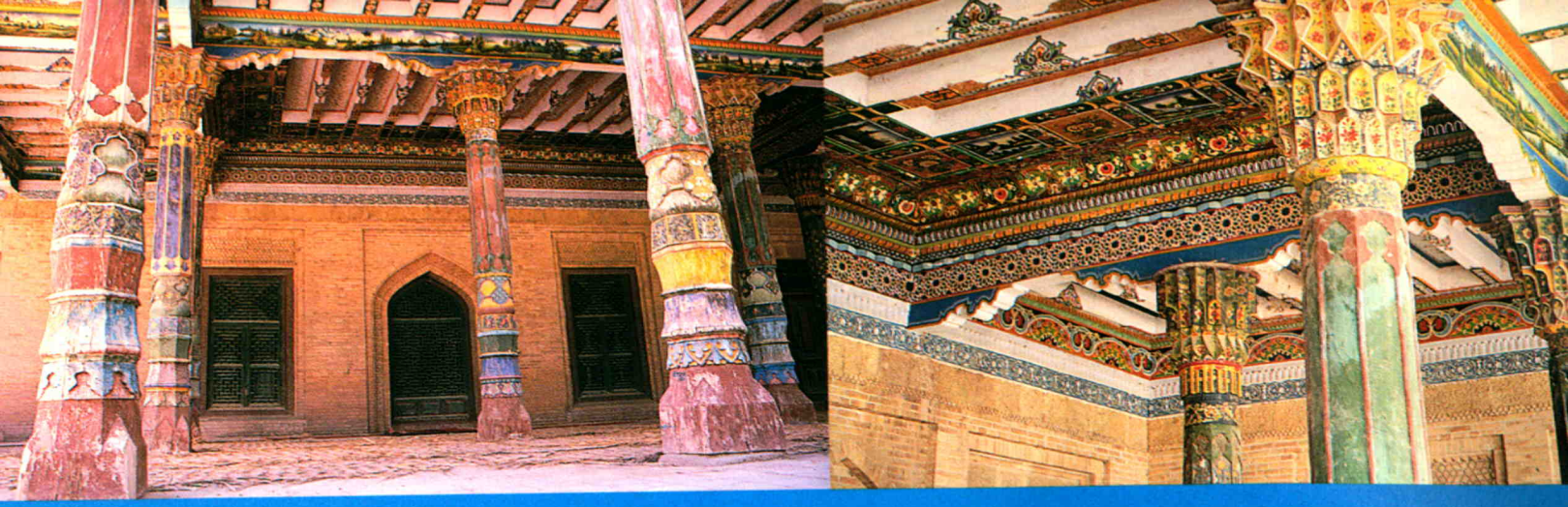

مه‌هموت قه‌شقه‌ری
قه‌بری

ئۇيغۇرلارنىڭ
باغۋەنچىلىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىقى

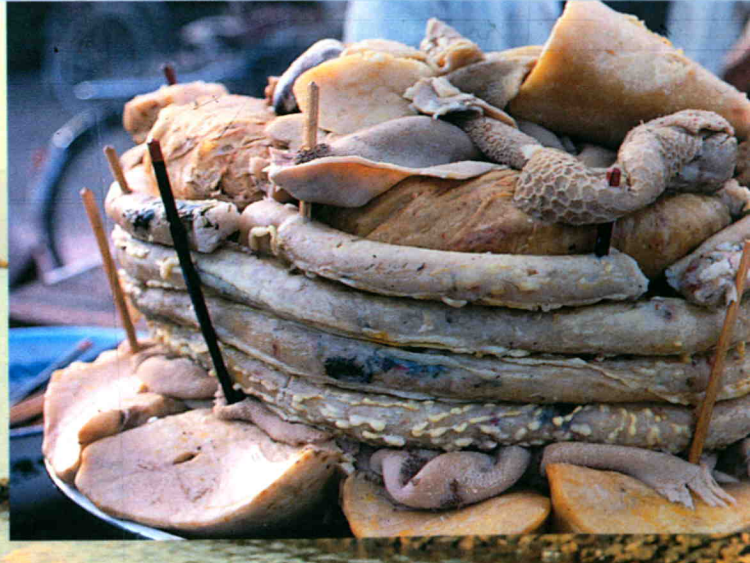

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىقى

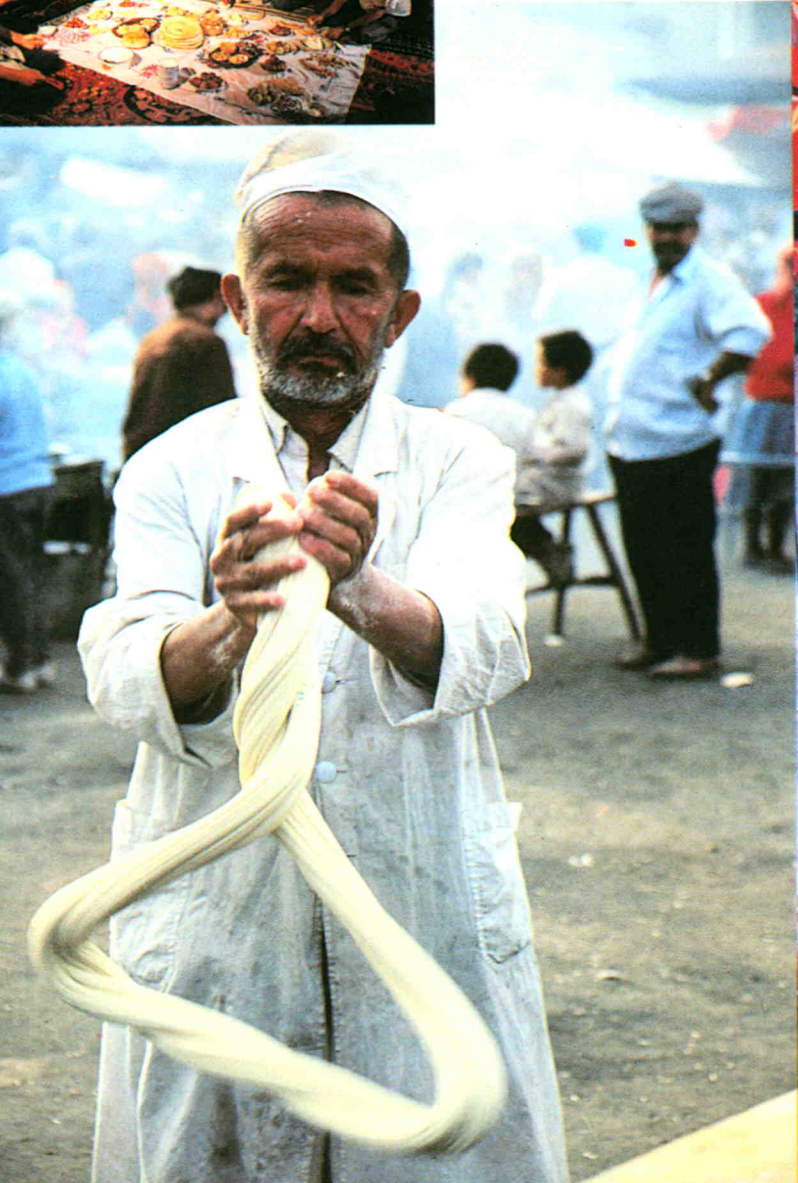

ئۇيغۇرلارنىڭ توي-تۆكۈن مەرىكە ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل ـ سەنئىتى

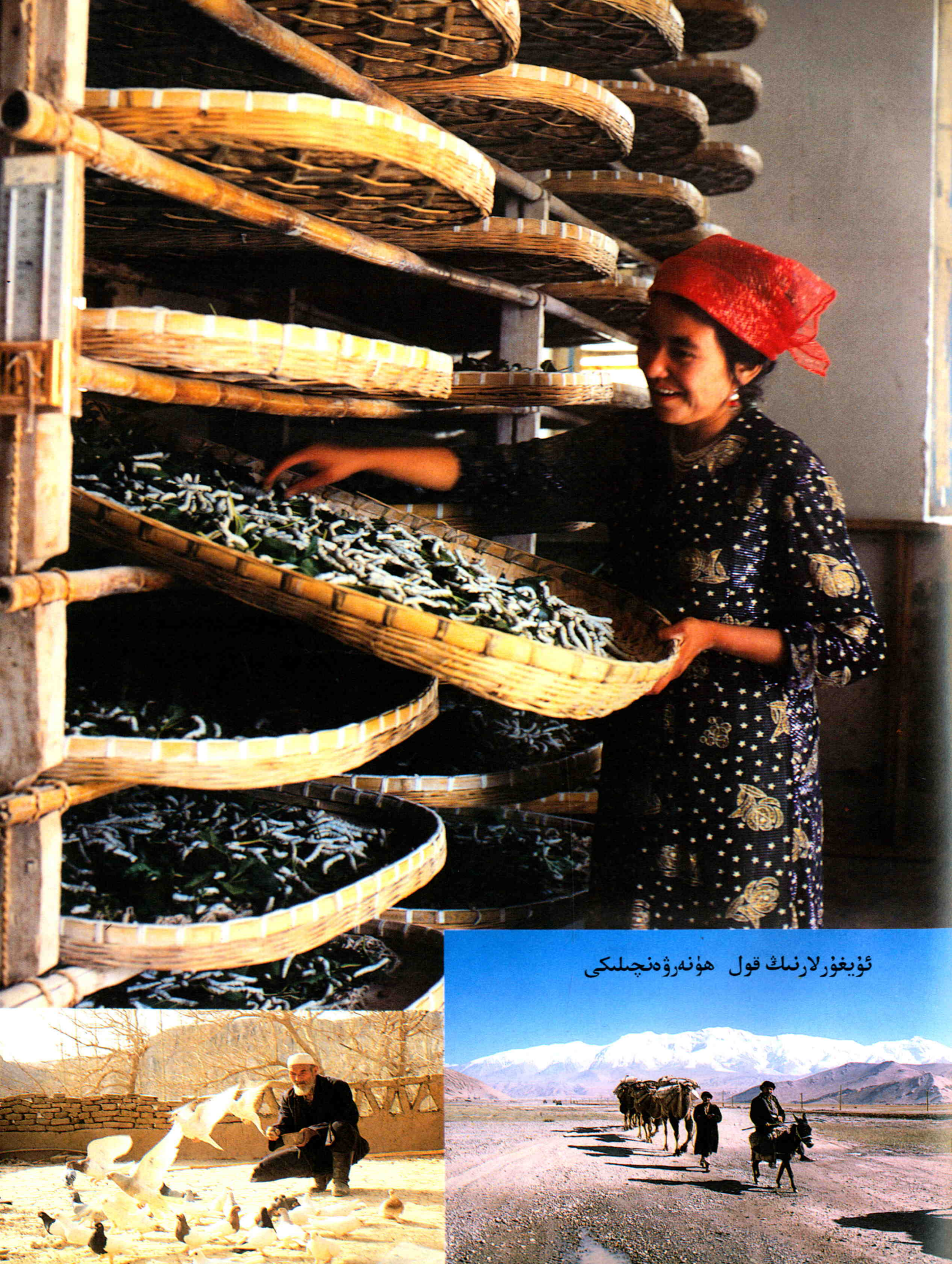

ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ قول
ھۈنەرۋەنچىلىكى

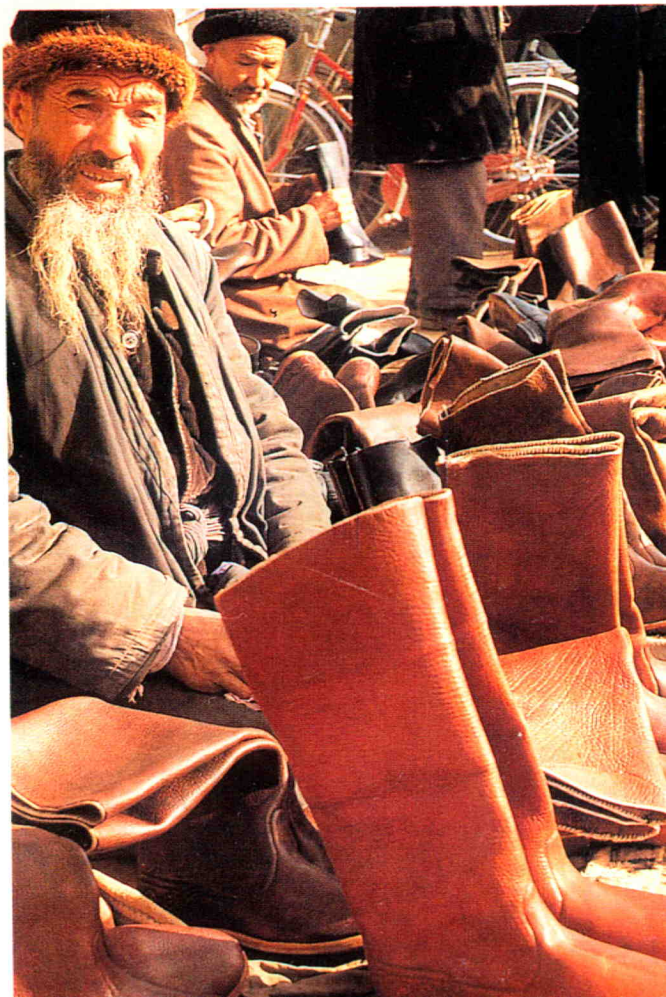

ئۇيغۇرلارنىڭ نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ نەپس سەنئەت بۇيۇملىرى

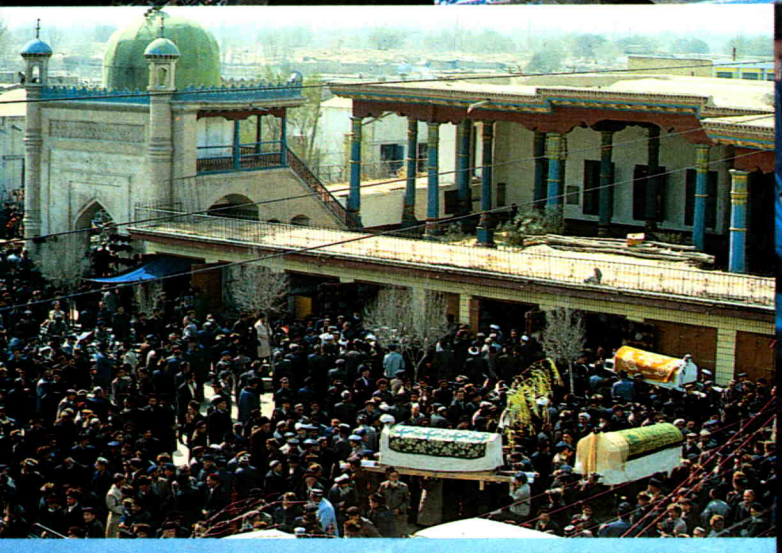

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم ـ يېتىم مۇراسىم ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق سەنئىتى

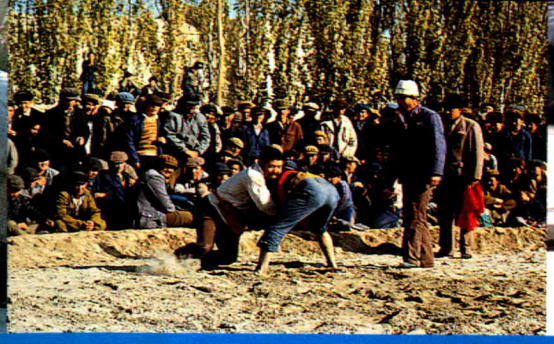

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق سەنئىتى

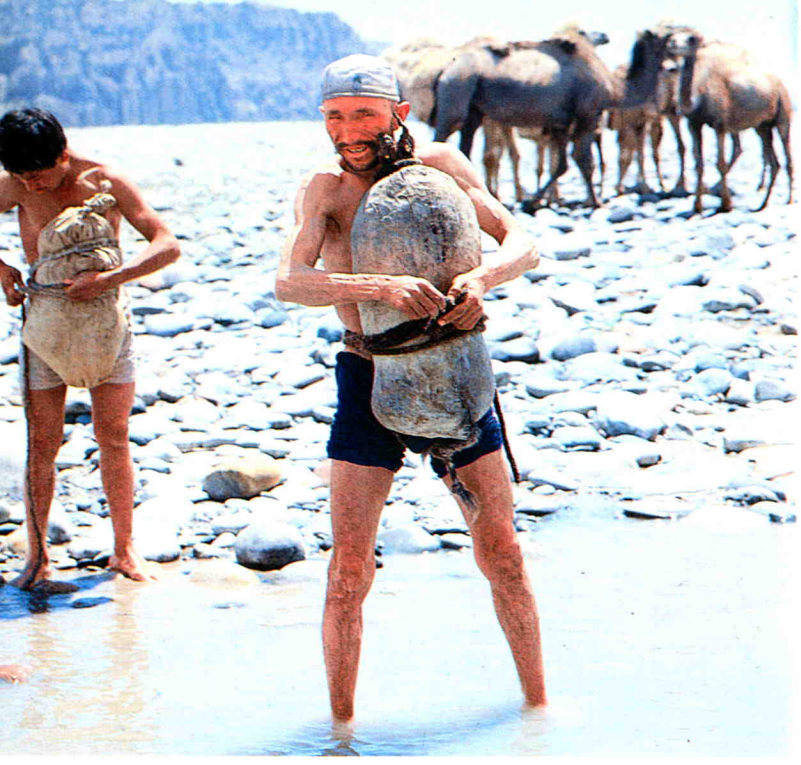

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت- بايرام ۋە دىنىي پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ بايرام ۋە دىنىي پائالىيەتلىرى

ۇيغۇرلارنىڭ
تۇرمۇش
ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەل نەغمە بەزملىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ
ئۆزۈن ئۆمۈر
كۆرۈش
چولپانلىرى

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلار دۇنيادىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە دۇنيانىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشقان . ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ، تارىخىي ۋە تەبىئىي شارائىتى ئوخشاش بولمىغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا شەكىللەندۇرگەن ئۆزىگە خاس ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ . شۇڭا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى بولغان ئۆرپ ـ ئادەتنى تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئۆرپ ـ ئادەت ـــ ئېتىقادنى يادرو قىلغان بىر خىل پىسخىك ئامىل . ئۇ دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەردە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . يېقىنقى زامان ئىجتىمائىي پەنلىرىنىڭ ئاساسىنى سالغان مەشھۇر پەيلاسوپ ۋىكو ئۆزىنىڭ 1725 ـ يىلى ئېلان قىلغان دەۋر بۆلگۈچ مۇھىم ئەسىرى «يېڭى پەن» دە ، بارلىق مىللەتلەردە ، مەيلى ئۇ ياۋايى ياكى مەدەنىيەتلىك بولسۇن ، ئۇچ تۈرلۈك «ئەبەدىيلىك ئومۇملاشقان ئۆرپ ـ ئادەت» ① مەۋجۇت ، ئۇ بولسىمۇ ھەممىدە مەلۇم بىر خىل دىن بار ، ھەممىسى ئوخشاشلا تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ ، ھەممىسى بىردەك ئۆلگەن كىشىنى دەپنە قىلىدۇ ، دەپ كۆرسىتىدۇ . دەرۋەقە ، دۇنيادا ئۆرپ ـ ئادەتسىز مىللەت يوق . ھەممىمىز ئۆزىمىز تەۋە مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت تورى ئىچىدە ياشايمىز . بىزنىڭ پائالىيىتىمىز باشتىن ـ ئاخىر مۇئەييەن ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ ھەيدەكچىلىكى ۋە چەكلىمىسى ئىچىدە بولىدۇ . مەلۇم بىر مىللەت ياكى ئىجتىمائىي كوللېكتىپقا نىسبەتەن ، ئۆزلىرى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئىجرا قىلىۋاتقان خاس ئۆرپـ ئادەتلىرى ، گويا ھاياتنىڭ قانۇنىيىتىدەك ، تەبىئىي شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك تۇيۇلىدۇ . لېكىن بۇنىڭغا ئىنچىكىلەپ دىققەت قىلغاندا ، ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپـ ئادىتى ھەرگىزمۇ تۇغما ، تەبىئىي ۋە ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس ، بەلكى شۇ مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدىن شەكىللىنىشكە باشلاپ تەدرىجىي پىشىپ يېتىلگەن ئىجتىمائىي ھادىسىدىن ئىبارەت . خۇددى مەشھۇر فولكلورشۇناس ئىدۋارد تەيلور كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك : «بىز بىر ئۆمۈر ئاشۇ مۇھىتنىڭ قۇچىقىدا ياشىغانلىقىمىز ئۈچۈن ، بۇ خىل پاكىتلارغا ناھايىتى ئاز دىققەت قىلىمىز» ② . بىراق ، ئۆزىمىزگە ناھايىتى تەبىئىي تۇيۇلىدىغان ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىز ، دەل بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان خاس ئالاھىدىلىكى ۋە بەلگىسىدۇر .

ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق ۋە كونكرېت كارتىنىسىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ مىللەتلەرنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان بەلگىلەرنىڭ بىرى . شۇڭا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى بىلىش ، شۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ، تەرەققىيات تارىخى ، ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي قۇرۇلمىسى ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى ، قۇرۇلۇش سەنئىتى شۇنداقلا كىيىنىش ، يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى ، قائىدەـ مۇراسىملىرى ، دىنىي ئېتىقادى ، مىللىي خاراكتېر ۋە پسىخىكسىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى قاتارلىقلارنى بىلىشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ . مۇشۇنۇقتىدا ، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر يالغۇز فولكلور تەتقىقاتىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، يەنە ئىنسانشۇناسلىق ، مىللەتشۇناسلىق ، ئېتنوگرافىيە ، سوتسىئولوگىيە ، پسىخولوگىيە ، تارىخ ، دىنشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر تەتقىقاتىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ . شۇڭا ئۆرپ ـ ئادەتكە ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاش ، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى ئىنتايىن مۇھىم ، مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە خىزمەت .

---

① ۋىكو (ئىتالىيە) : «يېڭى پەن» . خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1986 ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى ، 135 ـ بەت .

② ئىدۋارد تەيلون (ئەنگلىيە) : «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» ، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى ، 1992ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى 12ـ بەت

ئۆرپ ـ ئادەت ئاساسلىرى ئۇزاق ئۆتمۇشنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا ، ئۇ روشەن تارىخىيلىككە ئىگە . شۇڭا ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بەلگىلىك دەرىجىدىكى دىنىي ئەقىدە ۋە خۇراپاتلىق تۇسىدىن خالى بولالمايدۇ . بولۇپمۇ مەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ كۆپچىلىكى بىر خىل ئېتىقاد ھادىسىسى سۈپىتىدە مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت . بۇ يەردىكى دىن تەبىئىي خاراكتېر ئالغان ئىپتىدائىي دىن ۋە كېيىنكى ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالغان ھازىرقى زامان دىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۆرپ ـ ئادەتلەر مەيلى قايسى خاراكتېردىكى دىنلار بىلەن باغلىنىشىدىن قەتئىينەزەر ، «دىن دۇنياسى پەقەت رېئال دۇنيانىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر» ①.

دىن بىر خىل تارىخىي ھادىسە بولۇپ ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىيات تارىخىنىڭ بەلگىلىك باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى . دىن ئۆزگەرمەيدىغان ، مۇتلەق قېتىپ قالغان نەرسە ئەمەس ، ئەكسىچە ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى كۆپلىگەن دىنىي پائالىيەتلەر تەدرىجىي ھالدا ئۆزگىرىپ ، خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت كاتېگورىيىسىگە سىڭىپ كېتىدۇ . شۇڭا بۇنداق ھادىسىلەرگە نوقۇل دىنىي نۇقتىدىن باھا بېرگىلى بولمايدۇ . ئالايلۇق ، خەنزۇلارنىڭ «باھار بايرىمى» (چاغان) ، مۇسۇلمانلارنىڭ «روزا ھېيت» ، «قۇربان ھېيت» لىرى ، خرىستىئانلارنىڭ «روژدېستۇ» بايرىمى پەيدا بولۇش جەھەتتىن مۇئەييەن بىر دىنىنىڭ پائالىيەت شەكلى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلار نەتىجىسىدە خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە سىڭىپ ، ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملارغا ئايلانغان .

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى بىرقەدەر قەدىمىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە كەلسەك ، ئۇلاردىمۇ ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ روشەن ئىزنالىرى بايقىلىدۇ . ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدە پەيدا بولغان ئىپتىدائىي دىنلار ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن بىر خىل تەبىئىي خاراكتېرگە ئىگە ئومۇمىي خەلق پائالىيىتى ۋە «خەلقنىڭ پوئېزىيىسى» ②ئىدى . كېيىنچە مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئەگىشىپ ، ئىپتىدائىي دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي خەلق خاراكتېرىدىكى مۇھىم دىنىي خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى يوقالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى مۇراسىملىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر خەلق ئۆرپ ـ ئادەت ئەنئەنىسى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلدى .

دەرۋەقە ، دىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئىجتىمائىي ، تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ، پىسخىك ئامىلغا ئايلانغان ئومۇمىي خەلق ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ تەركىبىگە كىرىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ، يەنە بىر قىسىملىرىنىڭ دىنىي خۇراپاتلىققا ياتىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلمايمىز ، ئەلۋەتتە . دىنىي خۇراپاتلىق ، تەبىئىيكى ھەر خىل ھادىسىلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىنتايىن سىرلىق ئۇسۇللار بىلەن بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈپ ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بىخۇدلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ . شۇڭا ئادەت تۇسىدە شەكىللەنگەن بۇ خىل ھادىسىلەرگە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىسىنەزەر ۋە ئاتېئىزملىق قاراش بويىچە توغرا مۇئامىلە قىلىش لازىم .

شۇنىسى ئېنىقكى ، جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلىشى ، ئىلىم ـ پەننىڭ يۇكسىلىشى ۋە ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، بەزى خۇراپىي ئادەتلەر تارقىلىش جەريانىدا ئەسلىدىكى سىرلىق تۇسىنى ئاستا ـ ئاستا يوقىتىدۇ . كىشىلەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بەزى مۇۋاپىق ئۇسۇللارنى تېپىپ چىقىپ ، خۇراپاتلىق كىشىنىدىن ئازاد بولىدۇ ھەمدە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولىدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ . بۇ ئەنئەنىۋى ئادەتلەر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش مەقسىتىگە بىۋاسىتە خىزمەت

① ماركس ، ئېنگېلس : «دىن توغرىسىدا» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1960 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، 109 ـ بەت .
② گوركى : «ئەدەبىيات توغرىسىدا» ، تاشكەنت ، 1957 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، I توم 376 ـ بەت .

قىلىدۇ .

ئۆرپ ـ ئادەت ئالدى بىلەن روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە ئومۇميلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ھەرقانداق بىر مىللەت جەمئىيەتتىن تاشقىرى بولغان يېگانە بوشلۇقتا ياشىماستىن ، بەلكى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئورتاق ھايات كەچۈرىدۇ . شۇنداق ئىكەن ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ . بۇنداق تەسىر تارىخىي ھالدا شەكىللەنگەن ھەمدە سۇبيېكتىپ ئاڭغا باغلىق بولمىغان بىر خىل تەبىئىي ھادىسە . خۇددى چىڭگىز ئايتماتوۋ كۆرسەتكەن ئۆتكەندەك : «بىر مىللەت پەقەت بەزى نەرسىلىرىنى يوقىتىش ھېسابىغا يېڭى نەرسىلەرگە ئېرىشەلەيدۇ» ① . مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە بەزى ئادەتلەر ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان بولۇپ ، مىللەت چېگرىسىدىن ھالقىپ كېتىدۇ . بۇنداق ئەھۋال ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر تۇرمۇشىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . شۇڭا ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ ئىنتېرناتسىئوناللىق دىئالېكتىكىسىنى يېشىپ بېرىش فولكلور تەتقىقاتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىسى .

بىزنىڭ بۇ كىتابىمىزدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى نۇقتىلىق ۋە سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇلىدۇ . مەلۇمكى ، ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە ياشىغۇچى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى ، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا كۆپ خىل دىنلار ، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا مۇرەككەپ ۋە قويۇق مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى شەكىللەندۇرگەن . شۇڭا مۇشۇنداق بىر قەدىمىي مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىش ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان خىزمەتلەرنىڭ بىرى . بۇ خىزمەت ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ، بۇگۈنكى ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش مەركەز قىلىنغان زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئەپسۇسكى ، ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى سىستېمىلىق بايان قىلغان بىرەر ئىلمىي ئەسەر يورۇقلۇققا چىقمىدى . شۇڭا بۇ خىل بوشلۇقنى دەسلەپكى قەدەمدە تولدۇرۇش مەقسىتىدە ، قولىڭىزدىكى كىتابنى تۈزۈپ چىقتۇق . ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلارغا خاس بولغان تىپىك ئۆرپ ـ ئادەتلەردىن ئىككى يۈز يىگىرمە تۆت ماددا كىرگۈزۈلدى . ئەلۋەتتە ، بۇ ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھەققىدىكى دەسلەپكى ئەمگەك بولغاچقا ، تامامەن مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق تۈزۈلگەن بولۇشى ناتايىن . ھېچ بولمىغاندا كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتلارغا دەسلەپكى ئاساس بولغۇسى دېگەن ئۇمىدتىمىز . بۇ كىتابنى تۈزۈشكە شىنجاڭ داشۆسى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى ، مۇتەخەسسىس ئابدۇكېرىم راخمان ، پېشقەدەم دوتسېنت رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ۋە شېرىپ خۇشتار قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى . ھەربىر ماددىنىڭ ئاخىرىغا ئۇنى تەييارلىغان ئاپتور ئىسمىنىڭ باش ھەرپى بېرىلىپ ئەسكەرتىلدى .

ئابدۇكېرىم راخمان

1995 ـ يىل 2 ـ ئاي

① چىڭگىز ئايتماتوۋ : «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىدە مۇلاھىزە» ، شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى 1987 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى ، بەت .

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم ئىقتىسادىي ئادەتلەر

I ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

دېھقانچىلىق 3
تېرىم ۋە يېغىم ئادەتلىرى 4
خامان ناخشىسى 4
كۆكتاتچىلىق 5
باغۋەنچىلىك 6
ئۈزۈمچىلىك 7
ھوك قوغۇنى 8
چۈنچە 9
تۈگمەن 9
ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار 11
ئەر قانىتى ـــ ئات 12
قاتناش ـ تىرانسپورت ئادەتلىرى 13
چار بازار 14
ئائىلە باقمىچىلىقى 14
ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق ساقلاش 15
بېدىك 16

II ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى

كىيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى 18
باش كىيىم 19
تەلپەك 20
ئاياغ كىيىم 21
پوتا باغلاش ۋە چۈمبەل تارتىش 23
ئەرلەر كىيىملىرى 24
قەدىمكى سەنئەت كىيىملىرى 24

III ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى

ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى 26
ئائىلە تامىقى 28
مېھمان تامىقى 28
ھېيت ـ ئايەم يېمەكلىكلىرى 29
تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش 30
پەرھىزلىك تاماقلار 30
نان 31
سامسا 33
پەرمۇدە 34
پولۇ 34
كاۋاپ 35
ئۆپكە ـ ھېسىپ 37
دۈمبەجىگەر 37
چەينەك شورپىسى 38
لەگمەن 38
مانتا 39
شويلا 40
شوۋنگۈرۈچ 40
ئۈگرە 40
چۆچۈرە 41
كۆك چۆچۈرىسى 41
جۈۋاۋا 41
چۆپ 41
قورداق 42
ھالۋا 43
ياپما 43
پوشكال 43
تۇخۇم پوشكىلى 43
قۇيماق 44
قېيىقچە 44
پۆرە 44
تۇرمەل 44
سامبۇسا 44
ھۈممەلچاي 45
زالۇ 45

كۆجه 45
سقماق 46
ساڭزا 46
تالقان 47
مۇرابا 47
ئىچىملىك ۋە چېكىملىك 48
تاماق سايمانلىرى 48
چاي خۇمار ئۇيغۇرلار 49

Ⅳ ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى 51
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۈلگىلىرى 52
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقش ۋە كاھىش ... 54
مېھرابچە نەقشلەر 55
مۇنار 56
مورا ئوچاق 57
چېدىر ئۆي 57
كېمىر ئۆي 58
كالۇ 59
ئابدە تىكلەش 59

Ⅴ ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى

بۆشۈك 61
خوتەن قاشتېشى 62
ئەتلەس 63
خوتەن گىلىمى 65
يېڭىسار پىچقى 66
خوتەن قەغىزى 67
ئىلمەچىلىك 68
چاق ۋە چاق ئېگىرىش 68
كەندىر توقۇمىچىلىقى 69
پۇل ۋە پۇلچىلىق 69
توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق 69
سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش 70
پىلىچىلىك 71
جۇۋىنچىلىق 72
تۇماقچىلىق 73
كۆنچىلىك 74
توقۇمىچىلىق 74
مەشرەپچىلىك 75
دوپپىچىلىق 76
كىگىز چىلىك 77
شامچىلىق 77
سوپۇنچىلىق 78
قاسساپلىق 79
ساتىراشلىق 80
موزدۇزلۇق 81
ھەيكەلتىراشلىق 82
سىر چىلىق 82
باقالىلىق 83
تۇنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق 84
مىسكەرلىك 84
تاقىچىلىق 85
قۇيمىچىلىق 86
سەررالچىلىق 87
كۇلالچىلىق 87
زەرگەرلىك 88
ساندۇقچىلىق 89
تۆمۇر چىلىك 89
رىسالىچىلىك 90
دوغاپ ۋە جۇلاپ 90
قەندالەتچىلىك 91
«سەكسەنخالتا» 92
چالغۇ ئەسۋابلار 93
سەندەل 100
تونۇر 100
جۇۋازچىلىق 101
مېۋە قۇرۇتۇش 102
رەڭچىلىك 103
سەررالىق 104
ھاممام 104

ئىككىنچى قىسىم ئىجتىمائىي ئادەتلەر

VI ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت 109
ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى 110
يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت 111
قوشنىدارچىلىق 112
ئىتتىپاقلىق ـ ئىناقلىق 113
مېھماندوستلۇق 113
داستىخان ئۈستىدە 114
ئىسىم قويۇش 115
چوڭلارنى ھۆرمەتلەش 117
بوۋاقلارنى بېقىش 119
سالاملىشىش ئادەتلىرى 119
ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا 121
لەقەم 121
تامغا 122
مەھكىمە شەرئى 123
خەير ـ ساخاۋەت 124
ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار 124
بالا تەشنالىقى 125
مىراسخورلۇق 126

VII ئۇيغۇرلارنىڭ تۆي ـ تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم ئادەتلىرى

بۆشۈك توي 127
سۈننەت توي 127
قىز ـ يىگىت تويى 127
توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى 130
جۈۋان تويى ۋە جۈۋانچە كۆڭلەك 131
بالىغا ئات قويۇش 132
ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر 133
ھازا قوشاقلىرى 135

VIII ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى

نوروز بايرىمى 137
ھېيت 138
قارلىق ئويۇنى 139
مايسا بايرىمى 140
ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى 141
مەشرەپ ئويۇنلىرى 143
ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى 147

ئۈچىنچى قىسىم مەنىۋى ئادەتلەر

IX ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى 151
گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار 152
قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار 154
كەپتەر بېقىش 155
سۇمبۇل چاچلىق قىزلار 156
ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى 156
تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى 158
سىمۇوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى 159
قىزىل رەڭ ۋە سېرىق رەڭ چۈشەنچىسى 161

X ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى

يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى 162
ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى 164
تاق سان 165
مۇقەددەس سان ـــ «توققۇز» 166
خاسىيەتلىك سان ـــ «يەتتە» ۋە «قىرىق» 167
تەبىئەت قاراشلىرى 168
ئۇيغۇرلاردا «قۇش باخشى» 169
ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم ـ ئېرەم) 171
تۇپراققا بولغان ئېتىقاد 172

سۇنى ئۇلۇغلاش 173
ئوتنى ئۇلۇغلاش 174
دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش 174
تۇزنى ئۇلۇغلاش 175
ناننى ئۇلۇغلاش 176
تۇمارغا ئەقىدە 177
«ئوك» ۋە «سول» 177
«قىبلە» نى ئۇلۇغلاش 178
جۇمە 179
تۇغۇتنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئىشلار 179
ھەرقايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر 180
«ئوردام» ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش 181
مەۋلۇت ئوقۇش 182
بارات كېچىسى 183
ئىددەت 183
غوسۇل 183
تۇنەك كېچىسى 184
چۇش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش 184
سېھرىي ئادەتلەر 185
پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى 186

تۆتىنچى قىسىم تىل سەنئىتى ، تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار

XI ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

ئۇيغۇر سەنئەت ئادىتىنىڭ مۇجەسسەمى ـــ « ئون ئىككى مۇقام » 191
دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى 192
ھېيتكاھدىكى ساما ئۇسسۇلى 194
ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر 195
ئىرسالنامە 196
مەددادھىلىق 197
چاقچاق 198
خەتتاتلىق 200

XII ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى

پۇتبول 201
دارۋازلىق 202
چېلىشىش 203
ئوغلاق تارتىشىش 204
جانبازلىق ، چەۋەندازلىق 205
ئوردىكام ئويۇنى 205
«قاچ ـ قاچ » (كويلا توپ) ئويۇنى 206
سارغايدى (چاغپەلەك) 207
ياغاچ ئويۇنى 208
«قوشماق ئاداش» ۋە توپۇق ئويۇنى 209
توپ ئويۇنى 210
تاشتەرمەك 211
ۋاللەي ئويۇنى 212
« قارا ـ قارا قۇشلارىم » نويۇنى 213
«ئاق تېرەك ـ كۆك تېرەك» ئويۇنى 213
تەپكۈچ 214
قوچقار سوقۇشتۇرۇش 214
توخۇ سوقۇشتۇرۇش 215

قوشۇمچە

ئۇيغۇرلاردا يەر ـ جاي ناملىرى 216
ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى 222
ھەرقايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى توغرىسىدا 227

بىرىنچى قىسىم

ئىقتىسادىي ئاساسلار

I ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

دېھقانچىلىق

ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ ، ئۆۋ-چىلىق ، چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە يۆزلەنگەن ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە خاس ئول-تۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بەرپا قىلىپ ، بۇغداي ، قوناق ، ئارپا ، گۈرۈچ ، تېرىق ، ماش قا-تارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان ۋە تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى ئىختىرا قىلغان .

دېھقانچىلىق سايمانلىرى : قوش ، بوقۇسا ، يالغۇزئوغۇل ، سۆرەتمەتاختاي ، تارماق ، تۆلۈك ، كەتمەن ، ئورغاق ، ئوتىغۇچ ، ئارا ، كۈرەك ، غەل-ۋىر ، ئۆتكەمە ، مومىياغاچ ، شامالدۇرغۇچ ، سوقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تېرىقچىلىق ئۇسۇلى : ئۇيغۇرلار يەرلىك ئۇ-سۇلدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ ، كۆزگى بۇغدايىنى قوناق يېغىۋېلىنغاندىن كېيىن يەرنى تاختىلاپ (تۆزلەپ) ئوغۇتلاپ ، ئوسا قىلىپ ئاغدۇرۇپ ئاپتاپقا سالىدۇ . نەملىك تەگشەلگەندە قايتا ئاغدۇرۇپ ، ئۇرۇق سا-لىدۇ . ئۇرۇق ئۇستىنى دەسسەپ ياكى سۆرەم سېلىپ چىگىدايدۇ (ئۇرۇقنى باسۇرىدۇ) . بۇغداي ئۇنگەندە بەزىلەر مالغا يېگۈزۈلىدۇ ، بەزىلەر مايسا ئۇستىدىن تۆلۈك سۆرەپ مايسىنىڭ قەرەلسىز ئۆسۈشىنى چەكلەيدۇ . ئەتىيازدا ، يەرگە تارماق سېلىپ بوشا-تىدۇ . ئەخلەت ـ چاۋارلارنى تازىلايدۇ . مايسا بىخ سۈرۈپ ئون ـ ئون بەش سانتىمېتر ئۆسكەندە ، سېپىل ياكى كونا تام توپىسى بىلەن توپلايدۇ . ياۋا ئوت ـ چۆپلەر ئوتىغۇچ بىلەن ئېلىپ تاشلىنىدۇ .

يازغى بۇغداي 2 ـ ئايىنىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن تېرىلىدۇ . كۆزگى بۇغداي ئالدىدا ، يازغى بۇغداي ئارقىدىن پىشىدۇ .

ئاشلىق يېغىش : دەل ۋاقتىدا ئورغاق بىلەن ئورۇپ باغ قىلىپ باغلايدۇ ، مەخسۇس خامان راسلايدۇ . خامان ئورنى تۆزلىنىپ چىگدىلىدۇ . ئوتىۇرىغا موما ياغاچ قاداپ يەرگە ئەنجۈ (باغلانغان بۇغداي) نى چۈۋۈپ سېلىپ ، ئۇلاغقا تۇلۇق سۆرىتىپ مومىنى ئايلاندۇرۇپ ، بۇغدايىنى باشاقتىن ئاجرىتىدۇ . بىر ئادەم ئۇلاغ ھەيدەشكە ، يەنە بىر ئادەم ئەنجۈنى ئۆرۈپ ئۇلاغ ۋە تۇلۇق ئاستىغا تاشلاپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ . باشاقتىن ئايرىلغان بۇغداي ئاستىدا قالىدۇ . سامانىنى ئېلىپ تاشلاپ ياغاچ گۈرجەك بىلەن شامالغا قاراپ سورۇيدۇ ، شا-مال بولمىسا ئەدىيال بىلەن گۈپپاك ئېتىپ شامال چىقىرىدۇ .

قوناق : بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن تېرىلىدۇ . تېرىش جىددىي بولىدۇكى ، ئەتىگەندە سالغان ئۇرۇق بىلەن چۈشتىن كېيىن سالغان ئۇ-رۇقنىڭ پىشىشىدا پەرق بولىدۇ . ئوتاش ، سۇغىرىش ۋاقىتقا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . قوناق پىشقاندا ئۇزۇۋېلىپ ، پالىكىنى سويۇپ تاشلاپ ، كالتەك بە-لەن سوقۇپ مەدەكتىن ئاجرىتىدۇ .

قائىدە ـ يوسۇنلار : خامان ئېلىنغاندا شۇ مەيدانىدا بولغان ، قارىشىپ بەرگەن كىشىلەرگە ھو-سۇل خۇشاللىقى بىلەن كەپسەن بېرىلىدۇ . ئومۇمىي مەھسۇلات سادىغىسى ئۇچۇن مەدرىس ، مەسچىت ، ئىمام ، مەزىن ، خاتىپلارنىڭ راسخوتىنى مەقسەت قىلىپ ، مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۆشرە بېرىدۇ . بۇغداي ، قوناقلار ئورۇلۇپ ، خامانغا توشۇپ بولغان-دىن كېيىن ، ئېگىزلىقتا يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ . جان ـ جانىۋارلار ھەققى ۰پ توپانلارنى ئېتىزغا چېچىپ قويىدۇ .

دېھقانچىلىقنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، يېغىم ـ تېرىم مەزگىلىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزئارا ھەمكارلىق لاپقۇتلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان . (ش)

تېرىم ۋە يېغىم ئادەتلىرى

ئۇيغۇر دېھقانلىرى دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ يېتىپ كېلىش ۋاقتى ، قايسى خىل ئۇرۇقنى قايسى ۋاقىتتا سالسا (تېرىسا) ياخشى بولىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ تۇرىدۇ ۋە شۇ يىلقى قىشلىق قار ، جۇملىدىن ئەتىياز ۋە يازدا بولىدىغان يامغۇرلارنى مۆلچەرلەپ تۇرىدۇ . مۇبادا ، ھۆل ـ يېغىن ئاز بولۇپ قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش شەپسى بولىدىغان بولسا ، كونا قائىدىسى بويىچە ، پۈتۈن يۇرت خەلقى ئۇلۇغ مازارلار ياكى قەدىمكى جايلارغا يىغىلىپ كالا ، قوي ئۆلتۈرۈپ ھەربىر ئادەم خالىغان نەرسە ئېلىپ چىقىدۇ ، قان قىلىپ ، ياغ پۇرىتىپ سۇ تەلەپ قىلىپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىپ تەڭرىگە سېغىنىدۇ ، بۇ مۇراسىمنى «زاراخەتمە» دەپ ئاتايدۇ .

زاراخەتمىدىن كېيىن ، ھەربىر دېھقان ئۆز ئېتىزلىرىنى تۈزەپ سۇ كېلىشنى كۈتىدۇ ۋە ئۆزىگە تۇشلۇق ئېتىز بېشىدا قوي ، كالا دېگەندەك جانلىقلارنى سويۇپ «قان قىلىپ» نەزىر قىلىدۇ . جامائەت يىغىلىدۇ . بۇ يىغىلىشتا دېھقانچىلىق رىسالىسى ئوقۇلۇپ ، دېھقانلارنىڭ ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ . بولۇپمۇ ، رىسالىدىكى بەدەننى پاكىز ، پاك تۇتۇش ، تېرىقچىلىق ۋاقتىدا ، پىرلارغا سېغىنىش ، شەرىئەت ئەمرىنى بەجا قىلىش ، ئېتىقادىنى پاك قىلىش ، ئاللانى ياد ئېتىش ، ئۇرۇقنى ئوڭ قول بىلەن سېلىش ، خاپىلىق ـ ئاچچىقلىنىشتىن خالىي بولۇش ، كەڭ قورساق بولۇش ، ئالىملارنى دوست تۇتۇش ، قوش قېتىش ، تاپ بېشىدىن يېنىش ئۇسۇلى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش ۋە قەدىرلەش ، ئۆشرە ، كەپسەن بېرىش ، يالغۇز بۇغداي ، قوناق تېرىماي ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، ماش ، پۇرچاق ، كۆكتات قاتارلىق ھەر خىل زىرائەتلەرنىمۇ تېرىش ، باغ بىنا قىلىش ۋە ئاسراش قاتارلىق قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ .

يېغىم ۋاقتىدا ، خامان بېشىدا بەركەت تىلەپ يەنە بىر قېتىم قان قىلىپ دۇئا ـ تەكبىر ئوقۇلىدۇ .

خامان چەشلىنىپ بولغاندا ، ئالدى بىلەن «چەش بۇرنى» دەپ بىر غەلۋىر ئاشلىقنى ئايرىم قويىدۇ ، ئاندىن ھەر ئون غەلۋىردىن بىرىنى ئۆشرە دەپ ئايرىپ قويۇپ ، مەسچىت ، مەدرىسلەرگە بېرىدۇ .

ئائىلە باشلىقى كەپسەن دەپ ئائىلە ئەزالىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا ، خامان ئۇستىگە كەلگەن يوقسۇللارغا مۇۋاپىق ئۆلچەمدە ئاشلىق بۆلۈپ بېرىدۇ . جان ـ جانۋارلار ھەققى دەپ خاماندا قالغان چار بۇغداينى ئەتراپقا چېچىپ قويىدۇ . يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ . بۇلارنى سادىقىغا ، ئەلگە نەپ دەپ بىلىدۇ .

قوغۇن تېرىغان دېھقانلار ئۇرۇق سېلىش ۋاقتىدا نەزىر (قان) قىلىپ ئۇرۇق سالىدۇ .

باغۋەنلەرمۇ مېۋىلەر بىخ ئۇرۇش ۋاقتىدا، دۇئا ـ تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ . مېۋە پىشقاندا ھەرقانداق كىشى باغقا كىرسە خالىغانچە يېيىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ . بېغى يوق قولۇم ـ قوشنا ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئائىلىسىگە داۋاملىق مېۋە كىرگۈزۈپ تۇرىدۇ . (ش)

خامان ناخشىسى

خامان تېپىش ـــ دېھقانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئەڭ جىددىي ۋە ئەڭ ئۇمىدلىك مەزگىلى بولغاچقا ، دېھقانلار خامانىنىڭ مول ھوسۇللۇق بولۇشىنى تىلەپ ھەر خىل ئېرەملىك ئادەتلەرگە ئەمەل قىلىدۇ . ئەنە شۇنداق ئېرەملىك ئادەتلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ خامان قاتقاندا ئېيتىدىغان «خامان ناخشىسى» دىن ئىبارەت . «خامان ناخشىسى» نى ھەممە دېھقان ئېيتىمايدۇ ۋە ئېيتالمايدۇ . يۇرت ۋە مەھەللە ئىچىدە

«خامان ناخشىسى» نى ئېيتىدىغان بىرنەچچە تەجرىبىلىك پېشقەدەم دېھقانلار بولۇپ ئۇلار تەكلىپ بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن يۇرت ـ مەھەللىدىكى خامانلىقلارنى ئارىلاپ قەرەللىك هالدا « خامان ناخشىسى » نى ئېيتىش بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغان .

«خامان ناخشىسى» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «لاي ـ لاي» دېگەن مەخسۇس نام بىلەن ئاتالغان . «لاي ـ لايچىلار» ئادەتتە ئوڭ دولىسىغا ئارىنى ئېلىپ ، قولى بىلەن سول قۇلىقىنى تۇتۇپ ، خامانغا قاتقان ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ مومىنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ ، مەھەللە ـ كويغا ئاڭلانغۇدەك يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «لاي ـ لاي» سالىدۇ . «لاي ـ لاي» ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان هەرقانداق كىشى قىلىۋاتقان ئىشنى توختىتىپ ، دىققەت بىلەن تىڭشايدۇ . دېھقانلار ئارىسىدا «لاي ـ لايچىلار» يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە . دېھقانلارنىڭ قارىشىچە ، «لاي ـ لاي» سېلىنمىغان خاماندا بەرىكەت بولمايدۇ . «لاي ـ لاي» جىن ـ شەيتانلارنى قوغلاپ ، ئەرۋاهلارنى خامانغا چاقىرىش ئۇچۇنمىش . «خامان ناخشىسى» نىڭ رېتىمى خامانغا قاتقان ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشىغا ماسلاشقان بولۇپ ، ئاهاڭى ناهايىتى سۇرلۇك ۋە جۇشقۇنلۇق بولۇپ ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قەلبىنى تىترىتىدۇ . ناخشىدا دېھقاننىڭ هوسۇلنى تېزرەك يىغىۋېلىش ئارزۇسى ۋە مول هوسۇل ئېلىش ئۈمىدى ، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ دېھقانلار هاياتىدا ناهايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ۋە دېھقانلارنىڭ بۇ هايۋانلارغا بولغان مۇهەببىتى قاتارلىق مەزمۇنلار كۈيلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قوشاقلار خامان تېپىش ئەمگىكىنىڭ ئېهتىياجىغا بېژاستە ماسلاشقان بولۇپ ، هارغىنلىقنى ئازايتىش ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ ئەمگەك مەيدانىغا جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلاش قاتارلىق جەهەتلەردە ناهايىتى چوڭ رول ئويناىدۇ . مەسىلەن :

لاي ـ لاي
دەسسەڭلار ، يانجىڭلار ، جانۋارلىرىم
مەيدە بولسۇن .
دانىنى ئايرىپ چەشلەڭلار ، جانۋارلىرىم
خامان تولسۇن
لاي ـ لاي ـ لاي ...
نەقرات :
دەسسەڭلارەي ـ يانجىڭلار، جانۋارلىرىم
خامان تولسۇن .
لاي ـ لاي ـ لاي ...

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «لاي ـ لاي » دەپ ئاتالغان «خامان ناخشىلىرى» نىڭ تېكىستى هەممە رايونلاردا بىردەك ، مۇقىم بولمۇرمەيدۇ . ئەمما ئاهاڭ، رېتىملىرى بىرقەدەر ئوخشاشلىققا ئىگە .(ئا)

كۆكتاتچىلىق

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتنىڭ تۈرى كۆپ ، تارىخى ئۇزۇن . ئۇلار كەسپىي كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە كۆكتاتچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۆكتاتچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بارغان . كەسپىي كۆكتاتچىلار مەخسۇس كۆكتات تېرىش ، كۆكتاتلارنى پارچە ، توپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . قوشۇمچە كۆكتاتچىلار ئاساسەن ئۆزلىرىگە لازىملىق يازلىق كۆكتاتلارنى تېرىشتىن باشقا ، كۆزلۈك كۆكتات تېرىپ بازارنى قىشلىق كۆكتات بىلەن تەمىنلەيدۇ . يەنى بازار كۈنلىرى دېھقاننىڭ سەۋزە ، پىياز ، چامغۇر ، تۇرۇپ ، يېسىۋىلەكلىرى بازارغا كىرىدۇ .

كەسپىي كۆكتاتچىلار ئاساسەن بازارغا يۆزلەنگەن بولغاچقا ، 2 ـ ئايدىلا قىزىل مۇچ ، كۆك مۇچ ، شوخلا ، يېسۇىلەك ، پېدىگەن ، كاللەكبەسەي قاتارلىق كۆكتاتلارنى ساندۇقلارغا تېرىپ ئائىلىسىدە ئۆستۈرۈپ ، 4 ـ ئايغا كەلگەندە كۆچۈرۈپ پەرۋىش قىلىدۇ . ئۇلار يېڭى سەي ـ كۆكتات بىلەن بازارنى بۇرۇنراق ئىگىلەش جەهەتتە ئۆزئارا بەسلىشىدۇ .

كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان كەڭ دېھقانلار ، ئورمىدا بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئورنىغا سەۋزە ، پىياز ، كۆك تۇرۇپ ، چامغۇر ، يەر سۈۋىلەك ، كاللەكبەسەي قاتارلىق قىشلىق كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ . بۇ خىل كۆكتات تېرىش ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇر دېھقانلىرى 10 ـ ئايدىن باشلاپ 11 ـ ئايغىچە كۆكتاتلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ، سەۋزە ، چامغۇر ، تۇرۇپلىرىنى تېرىغان ئېتىزلىرىغا كۆمۈپ ، باشقا كۆكتاتلارنى گەمىدە ساقلايدۇ .

دېھقانلار كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازغىچە ھەر بىر بازارغا ئۆزلىرى تېرىغان كۆكتاتلىرىنى ئەكىلىپ توپ ۋە يارچە ساتىدۇ . بازار كۈنلىرى ھەممە بازاردا قىشلىق كۆكتات سېتىلىدۇ . مۇشۇ قوشۇمچە كىرىم بىلەن دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامدايدۇ .

ئادەتتە شەھەرلەردە ھەربىر كوچا ياكى مەخسۇس ئورۇنلاردا كۆكتات دۇكانلىرى بولىدۇ . بۇ دۇكانلار يىل بويى كۆكتاتلارنى توپ ئېلىپ پارچە سېتىش تىجارىتى قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ سودا قىلىش ئۇسۇلى يەرلىك ئۆرپ ـ ئادەتكە ماسلاشقان . ئۇلار خېرىدارلارنىڭ پۇلىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قارىماي ، بار كۆكتاتلارنىڭ ھەممە تۇرىدىن ئاز ـ ئازدىن بېرىپ ، خېرىدارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىدۇ . توپ ئېلىپ پارچە ساتىدىغان مۇنداق كەسپىي كۆكتاتچىلار كۆكتاتنىڭ پاكىزلىكى ۋە كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ .(ش)

باغۋەنچىلىك

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىل بار . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە كۆكەرتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . ئۇلارنىڭ ئېتىقادىدا ، بىرمۇ تۇپ دەرەخ تىكىپ پەرۋىش قىلىش ناھايىتى چوڭ ساۋابلىق ئىش ، دەپ قارىلىدۇ . بوستانلىق ئۇيغۇر تەبىئىتىنى خاراكتېرلەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەر قانداق يېزا ـ مەھەللىدە بۇك ـ باراقسانلىق باغ بولىدۇ . بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا باغۋەنچىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىگىلىك شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، شىنجاڭ مېۋە ـ چېۋىنىڭ ماكانى دەپ قارىلىدۇ .

شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى ئاساسەن ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ ، مېۋە تۇرلىرىنىڭ كۆپلۈكى ، سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر . شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىگە دائىر مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، بۇ جايدىن چىقىدىغان يەرلىك مېۋىلەرنىڭ تۇرلىرى يۈز خىلدىن ئاشىدۇ . بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقانلىرى ئۆرۈك (سورتلىرى خۇۋەينى ئۆرۈك ، ئەنجان ئۆرۈك ، مايسەن ئۆرۈك ، ياغلىق ئۆرۈك ، خەشىشەك ئۆرۈك ، سەمەت ئۆرۈك ، كىشمىش ئۆرۈك ، كۆك پىشار ، گۈل ئۆرۈك قاتارلىقلار) ، شاپتۇل ، توغاچ ، ئۈزۈم ، ئانار ، ئەنجۈر ، ئالما ، ئامۇت ، چىلان ، جىگدە ، ئۇجمە ، بېھى ، ئەينۈلا ، پىستە ، بادام ، يانىاق ، ئالىگرات ، جىنەستە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . ھەربىر مېۋە تۈرلىرىنىڭ يەنە خىلمۇ خىل سورتلىرى بار . خوتەن شاپتۇلى ، قاغىلىق يانىقى ، پەيزاۋات قوغۇنى ، قەشقەر ئانارى ، ئاتۇش ئەنجۈرى ، كۇچا ئۆرۈكى ، كورلا ئامۇتى ، تۇرپان ئۈزۈمى ، قۇمۇل چىلىنى ، ئىلى ئالمىسى قاتارلىق داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار خەلقئارا مېۋە بازىرىدا ئالاھىدە نام چىقارغان . 6 ـ ئايدا ئۇجمە پىشقان مەزگىلدىن تارتىپ تاكى 10 ـ ئايغىچە بولغان ئۇچ ـ تۆت ئاي شىنجاڭدا ھەر خىل مېۋىلەر بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ مەي باغلىغان «ئالتۇن پەسىل» . بۇ ئايلاردا ئۇيغۇرلار ئۆيىگە كىرگەن مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئالدى بىلەن مۇرادىغا يېتىپ پىشقان ھەر خىل مېۋىلەرنى قويىدۇ ياكى بېغىغا باشلاپ ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە باغقا كىرىپ يېگەن

مېۋە ئۈچۈن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ . ئادەتتە شەھەر ئىچىدە باغ بىنا قىلىش شارائىتى بولمىغاچقا، شەھەر ئاھالىلىرى مېۋىلىك چېۋە راسا مەي باغلىغان مەزگىلنى تاللاپ ، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا چىقىپ «باغ سەيلىسى» ئۆتكۈزىدۇ . بۇرۇن قەشقەردە كەڭ قانات يايلاغان «ھەزرەت سەيلىسى» ، «ئاتۇش سەيلىسى» ، «بەشكېرەم سەيلىسى» قاتارلىقلار ماھىيەتتە مېۋە سەيلىسى بولۇپ ، بۇ ۋاقىتلاردا باغ - ۋارانلار يىراق - يېقىندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ سەيلىگاھىغا ئايلىنىدۇ .

مۇشۇ خىل مېۋە - چېۋە قاتاردا يەنە شىنجاڭنىڭ قوغۇن - تاۋۇزىنمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ . بولۇپمۇ قوغۇن شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ ، ئۇيغۇرلار قوغۇن تېرىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . قوغۇننىڭ تۈرى ۋە تەمى جەھەتتە مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . قوغۇننىڭ سورتلىرى ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنى ، قاراكۆسەي ، كۆكچى ، بىشەكشىرىن ، شېكەرسۈيى ، سەۋزىنازۇك ، قارىقاش ، خامانچى ، چىلگە قاتارلىقلار مەشھۇر بولۇپ ، يازلىق قوغۇن ۋە قىشلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ . يېزىلاردا ھەربىر ئاغىلە دېگۈدەك ئۆزىگە يەتكۈدەك بىرمۇ ئېتىز قوغۇن - تاۋۇز تېرىشقا ئادەتلەنگەن . ئۇيغۇرلار قوغۇن - تاۋۇز تېرىشتا ئۇرۇق تاللاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . قوغۇنچىلار ئۇرۇقى بۇزۇلمىغان سورتلۇق ۋە تەملىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى شۇ قوغۇننىڭ شاپىقىغا ئېلىپ ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ مەخسۇس ساقلايدۇ . شۇ ئارقىلىق قوغۇنلارنىڭ يەرلىك سورتىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقلاپ كەلگەن . ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ۋايىغا يەتمىگەن (پىشمىغان) قوغۇنلارنى ھەرگىز ئۈزمەيدۇ .

شىنجاڭدا مېۋە - چېۋىلەرنىڭ ھەم كۆپ ، ھەم تەملىك بولۇشى بۇ رايونىنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شىنجاڭ ، بولۇپمۇ مېۋە - چېۋە ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭ ئىقلىم جەھەتتىن قۇرغاق رايون بولۇپ ، بۇ جايلارغا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن ، تۈپرىقى مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ماس كېلىدۇ . لېكىن ئەڭ مۇھىمى ، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە ماھىرلىقى ھەمدە يېشىللىقنى سۆيۈشتەك گۈزەللىك تەبىئىتى ئاساسىي تەرەپ .

ئۇيغۇرلار ھۆل مېۋىلەردىن قۇرۇق يېمىش ياكى مېۋە قېقى تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە . شۇڭا ھەرقانداق ئائىلىدە يىلنىڭ ھەممە پەسلىلىرىدە دېگۈدەك ھەر خىل قۇرۇق يېمىشلەر بولىدۇ . قۇرۇق يېمىشتىن باشقا ، مېۋىلەرنىڭ ھەممە تۈرىدىن دېگۈدەك يەرلىك ئۇسۇلدا مۇرابا تەييارلىنىدۇ . بولۇپمۇ خوتەن خەلقى مۇرابا تەييارلاشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ ، ئۇنى ھەم ئوزۇقلۇق ، ھەم مىللىي دورا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ . ھەرقانداق ئائىلىدە مېھماننىڭ ئالدىغا قەنت - گېزەك ئورنىدا ئۆزى تەييارلىغان مۇشۇ خىل مۇرابالارنى تىزىدۇ . مېۋىلەردىن ھەر خىل پايدىلىق ئېچىملىكلەرنى تەييارلاشمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئادەتلىرىدىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى قاتارلىق نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مېۋە - چېۋىدىن تەييارلىغان ھەر خىل ئېچىملىكلىرى ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىلنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .(ئا)

ئۈزۈمچىلىك

مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ، تۇرپان «ئۈزۈم ماكانى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر . دەرۋەقە ئۈزۈم ھەقىقەتەن بۇ ۋادىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتى . تۇرپان ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئۆزگىچە ھاۋا ئىقلىمى ئۈزۈم ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى باب كېلىدۇ .

ئۇزۇم ھەققىدە گەپ بولغاندا ئىدىقۇت خەلقى ئۇنى تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن «يەتتە قىز رىۋايىتى» بىلەن باغلايدۇ. بۇ رىۋايەتتە: «يەتتە قىز تاشقا ئايلىنىش ۋاقتىدا بويۇنلىرىدىكى ئۇنچە ـ مارجانلىرىنى چېچىپ بۇ ۋادىدا ئۇزۇمنى بارلىققا كەلتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن قىزىل سايۋا قىزىل ياقۇتتەك يالتىراق، كىشمىشلىرى ئۇنچە ـ مارجانلاردەك كۆركەم. ئۇزۇمنىڭ ھەر ساپىقى يەتتە قىزنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۇنچىلەردەك غۇرۇرلۇق» دەپ ھېكايە قىلىدۇ. يۇقىرىقىلار ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان ئۇقۇملار بولسىمۇ، بۇ ۋادىدا زامان ـ زامانلاردىن بۇيان ئۇزۇم ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان.

تۇرپاندا «ئۇزۇمى يوق كىشىنىڭ جېنى يوق» دېگەن نەقىل بار. دېمىسىمۇ، تارىختىن بۇيان بۇ مۇنبەت تۇپراقتا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ئۇزۇمچىلىك بولۇپ كەلگەن.

تۇرپان ئۇزۇمى تەمىنىڭ شېرىنلىكى (قەنت تەركىبى يىگىرمە بەش پىرسەنتكە يېتىدۇ)، سورتىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە مەھسۇلاتدارلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇرپان كىشمىش ئۇزۇمى شىنجاڭ بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن پىشىپ، بازارنى ئىگىلەيدۇ.

بۇ ماكاندا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئۇزۇم سورتلىرى كىشمىش، ئۇزۇن كىشمىش، يوغان كىشمىش، ئۇرۇقلۇق كىشمىش، قىزىل سايۋا، سايۋا ئۇزۇم، ئاق ئۇزۇم، قارا ئۇزۇم، غۇنچە ئۇزۇم، بىجاقي ئۇزۇم، قىزىل بېلىقى ئۇزۇم، ئاق بېلىقى ئۇزۇم، قاشقىر ئۇزۇم، بوغۇم سايۋا، ھىمرىك سايۋا، يۇمىلاق سايۋا، قاپاق سايۋا، كەنجى ئۇزۇم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تۇرپانىڭ ياز پەسلى ئۇزۇن، تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز بولغاچقا، بۇ رايون قۇرۇتۇلغان ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىشقا ناھايىتى باب كېلىدۇ. شۇڭا تۇرپان ۋادىسىدىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئۆگزىسىدە، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئوچۇقچىلىقتا قەد كۆتۈرگەن ئۇزۇم قۇرۇتۇش چۇنچىلىرى بولىدۇ. ئەمگەكچان تۇرپان خەلقى ئۇزۇم قۇرۇتۇش تېخنىكىسىغا ماھىر. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرپاننىڭ قۇرۇتۇلغان كىشمىش ئۇزۇمى يېشىل مەرۋايىتتەك كۆركەم بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە خەلقئارا بازاردا سېتىلىدۇ. (ئا)

ھوقۇ قوغۇنى

ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوغۇنلىرى ھازىر خەلقئارا بازارلاردا «خامىگۇا» (مەنىسى قۇمۇل قوغۇنى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەمەلىيەتتە، «خامىگۇا» دەپ ئاتالغان بۇ قوغۇن ئىدىقۇت باغرىدىكى پىچان ناھىيىسىنىڭ گۈزەل مەھەللىلىرىدىن بىرى بولغان ھوقۇ دېگەن جايدىن چىقىدىغان ئالاھىدە سورتلۇق «ھوقۇ قوغۇنى» نىڭ تارىخىي نامىدىن كەلگەن.

دەرۋەقە، ھوقۇ قەدىمدىن تارتىپ قوغۇن ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەن جاي. ھوقۇنىڭ توپىسى قارا چىلان تۇپراق بولۇپ، بىر قىسىم جايلىرى نەم تارتىپ تۇرىدىغان شورلۇقتىن ئىبارەت. ھوقۇ خەلقى قەدىمدىن باشلاپ مۇشۇ ئەۋزەل تۇپراق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، نەم يەرنىڭ ئۈستىگە ئۆرلەپ قالغان شورنى قېزىپ تاشلاپ قوغۇن تېرىپ كەلگەن. بۇ جايدا باشقا رايونلارغا ئوخشاشمىغان ھالدا، قوغۇن چۆنەك تارتىلماي تېرىلىدۇ ھەمدە سۇغىرىلمايدۇ. چۈنكى يەرنىڭ ئەسلىدىكى نەمى قوغۇن پەلەكلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە يېتەرلىك شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. قوغۇن پەلەك تارتىشقا باشلىغاندا، ھەربىر تۈپ قوغۇننىڭ تۈۋىگە ياۋا بۇيا، بېدە، يانتاق ياكى مۇۋاپىق مىقداردا يەرلىك ئوغۇت (ئاساسەن قوي ۋە قۇش مايلىرى) كۆمۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھوقۇنىڭ قوغۇنى بەكمۇ شېرىن، تاشقى كۆرۈنۈشمۇ كىشى زوقلانغۇدەك چىرايلىق، تورلىنىشى تەكشى، گۆشى قېلىن، شاپىقى نېپىز، يېيىشلىك، چوڭ ـ كىچىكلىكى بىر خىل، تۈرى كۆپ، ساقلاشقا چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

قوغۇننىڭ سورتى ئاسان بۇزۇلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ۋادىدىكى قوغۇنچىلار قوغۇن سورتىنى ساقلاپ قېلىشتا ئۇرۇق ئېلىشقا ۋە ئۇنى ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇلار قوغۇن ئۇرۇقى ئېلىشنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى ياراتقان. مەسىلەن،

قوغۇنچىلارنىڭ تەجرىبىسىدىن قارىغاندا ، ئەگەر قوغۇنىنىڭ ئۇرۇقى تۇمشۇق تەرەپتىن ئېلىنسا ، قوغۇننىڭ ئەسلى سورتى بۇزۇلۇپ شالغۇتلىشىپ كېتىدىكەن ؛ ئەگەر ئۇرۇق ساپاق تۇۋۇدىن ئېلىنسا ، قوغۇن ئۇششاق چۇشىدىكەن ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇق تاللاشتا قوغۇننىڭ تۇمشۇقى ۋە ساپىقى تەرەپتىكى ئۇرۇقلار چۇشۇرۇۋېتىلىپ ، ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇق ئېلىنىدىكەن ، ئېلىنغان بۇ ئۇرۇق يۇيۇلماستىن تېلىپى بىلەن قوشۇپ شاپاقتا ئىلىنىپ ئۆز پېتى قۇرۇتۇلىدىكەن . قۇرۇغان ئۇرۇقنى ئۆز تۇرى بويىچە تېمپېراتۇرىسى مۇۋاپىق تەڭشەلگەن ئۆيدە يۇز يىلغىچە ساقلىسمۇ بۇزۇلمايدىكەن . مۇشۇ ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ھوك خەلقى ئۇزاق ئەسرىلەردىن بۇيان قوغۇنچىلىق كەسپىنى ئەتىۋار بىلىپ ، «ھوك قوغۇنى» نىڭ ئەسلى سورتلىرىنى ساقلاپ قالغان .

ھوگدا ئۇزۇندىن بۇيان تېرىلىپ كەلگەن يەرلىك قوغۇن تۇرلىرىنىڭ نامى تۆۋەندىكىچە :

كۆكچى قوغۇن (بۇنىڭ قارا كۆكچى ، ئاق كۆكچى ، ھۆر كۆكچى ، ئايسخان كۆكچى ، سېرىق كۆكچى دېگەن تۇرلىرى بار) ؛ بىشەكشىرىن (ئەسلى بىشەكشىرىن ، بۇنىڭ ئۇزۇن بىشەكشىرىن ، قارا بىشەكشىرىن ، سېرىق بىشەكشىرىن دېگەن تۇرلىرى بار) ؛ مىجىگەن (بۇنىڭ مىجىگەن ، قاراقاش مىجىگەن ، سېرىق مىجىگەن دېگەن تۇرلىرى بار) ؛ ئالا قوغۇن (بۇنىڭ سېرىق ئالا ، كۆك ئالا ، ئاق ئالا دېگەن تۇرلىرى بار) ؛ بەگزادە ، پوستىپىياز ، ناشپىكەر ، ئاقناۋات ، شېكەرسۇيى ، خامانچى ، ئوينىغۇچ (چىلگە) قاتارلىقلار .

ھوك قوغۇنلىرى ئىچىدە مىجىگەن ، قارا مىجىگەن ۋە ھۆركۆكچى دۇنيا بازارلىرىدا ھەممىدىن ئەتىۋارلىق قوغۇن سورتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

دېمەك ، ھوك ــ ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئەسرلەردىن بۇيان ئېسىل قوغۇن تۇرلىرىنى يارىتىپ دۇنياغا تونۇتقان ئىدىقۇت باغرىدىكى مەشھۇر جايلارنىڭ بىرى .(ئا)

چۇنچە

تۇرپاننىڭ كىشمىش ئۆزۈمى ئۆزىنىڭ شېرىن تەمى ، پوستىنىڭ نېپىزلىكى ، مەھسۇلاتىنىڭ يۇقىرىلىقى ، ھەممىدىن بۇرۇن پىشقانلىقى ، بولۇپمۇ قۇرۇتۇلۇپ ئۆزۈن مۇددەت ساقلاشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر .

تۇرپاندا شەھەر سىرتىدىكى ئېگىز يەرلەرگە ، ئۆگزىلەرگە سېلىنغان تۆت تېمى كۈنگۈرىلىك ئۆيلەر كۆزگە چېلىقىدۇ . بۇ ئۆيلەر ئۆزۈم قۇرۇتۇش ئۈچۈن ياسالغان بولۇپ «چۇنچە» دەپ ئاتىلىدۇ . چۇنچە ئومۇمەن شامال ئۇرۇپ تۇرىدىغان يەرلەرگە سېلىنىدۇ . چۇنچىنىڭ تۆت تېمى مەلۇم ئۆلچەمدە تۆشۈك بولۇپ ، تېمىنىڭ ئېگىزلىكى ئۇچ ــ تۆت مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ ، ئۈستى ياپما بولىدۇ . چۇنچىنىڭ ئىچىگە كۈن نۇرى چۈشمەيدۇ ، چۇنچىنىڭ ئىچىگە بويىدىن بويغا بادرا ئورنىتىلىدۇ . بادرىلارغا تۆشۈك تېشىلىپ قوزۇق قېقىلىدۇ . بۇ قوزۇق « تىكەن » دەپ ئاتىلىدۇ (تۇرپاننىڭ بەزى يەرلىرىدە بولسا «چاققا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) . ئۆزۈم پىشقاندا (8 ــ ئاينىڭ 15 ــ كۈنلىرىدىن باشلاپ) مەخسۇس ئۈستىلار تەرىپىدىن ئۆزۈم ساپىقى بىلەن ئاشۇ تىكەنگە ئېسىلىدۇ . ئۆزۈم قىرىق ــ ئەللىك كۈندە قۇرۇيدۇ . ئۆزۈم قۇرۇغاندا تىكەننى سىلكىگەندە ئۆزۈم يەرگە تۆكۈلىدۇ . ئۆزۈم سايە يەردە ، شامالدا قۇرۇيدىغانلىقى ئۈچۈن رەڭگى يېشىل ، سۆسۈن بولىدۇ . بۇ خىل ئۆزۈمنى ئۇزاق ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ . بىر چۇنچىدە بىرەر يۈز ، ئىككى يۈز ، ھەتتا ئۈنىڭدىن ئارتۇق تىكەن بولىدۇ . تىكەنگە قاراپ بىر چۇنچىدىن قانچىلىك ھوسۇل ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ . دېمەك ، «چۇنچە» تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزۈن ئەسىرلىك ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى .(ر)

تۈگمەن

تارىخ تەتقىقاتچىلىرى تارىم بوستانلىقى ئەتراپلىرى دېھقانچىلىق ئېگىلىكىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئانا ماكانلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ھەممىگە ئايانكى ، تارىم بوستانلىقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ ، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئولتۇراق دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىغان . شۇنىڭ بىلەن

دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ توري كۆپەيگەن . بۇ ھال دان ئايرىش ۋە يانجىش قوراللىرىنى تەقەززا قىلغان . بۇ- نىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى يانجىپ ئۇن قىلىپ ، نان ، ئۇنلۇق تاماق قاتارلىق پىششىق يېمەكلىك- لەرنى ئىستېمال قىلىش خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغان . مۇشۇ ئېھتىياج ئاساسىدا ئۇيغۇرلار ئەڭ دەس- لەپ سۇ تۇگمىننى كەشىپ قىلغان . تۇگمەن ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ ، ماددىي تۇرمۇشنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە كۆپ خىللىششىنى ئىل- گىرى سۈرگەن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇگمەننىڭ قاچان ، قەيەردە ۋە كىم تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە قولىمىزدا مۇكەممەل تارىخىي ماتېرىيال بولمىسمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ نامى خېلى بۇرۇنقى تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنىدۇ . كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن ئىككى يۈز ئوتتۇز كىلومېتر جەنۇبىدىكى كېرىيە دەرياسى بويىغا جايلاشقان مارجانلىق خارابىسى (بۇ شەھەر مىلادى IV — VI ئەسىرلەردە خارابلىككە ئايلانغان) دىن تۆت پاي تۇگمەن تېشى تېپىلغان . تۇرپان ئاستانە ۋە قارا- غوجىدىكى IV — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن بۇغداي ، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان ، چۆچۈرە قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلەر تېپىلغان .

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىدە «ئۇگىتچى» (ئۇن تارتقۇچى ، تۇگ- مەنچى) ، «ئىتەگو» (تۇگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلغان ياغاچ قۇلاق) ، «قوغۇش» (قوش ، نور) ، «تەگىرمەن قوغۇشى» (تۇگمەن نورى) ، « سىبەك » (سۆۋەك) ، «سۇكەن » ، « چىغرى » (تۇگمەن چاقى) ، «تۇشۇرگۇ» (چۇشۇرگە) ، «يارماش ئۇن» (يۇمشاق تار- تىلغان ئۇن) ، «تەگىرمەن تىشەدى» (تۇگمەن تېشىنى چەكتى) (مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 72 ـ ، 184ـ ، 478ـ ، 505 ـ ، 549 ـ ، 637 ـ بەتلەر ۋە II توم ، 54 ـ ، 364 ـ بەتلەرگە قارالسۇن) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ . بۇ ھال بىزگە قاراخانىلار دەۋرىدە تارىم ۋادىسىدا تۇگمەننىڭ كەڭ دە- رىجىدە ئومۇملىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئوزۇقلۇق ئادىتىدە ئۇن- دىن ياسالغان تاماقلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بۇ ئەھۋالمۇ سۇ تۇگمىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇگمەنچىلىك مەخسۇسلاشقان ھۈنەر ـ كەسىپ بولۇپ ، سۇ تۇگمىنى ئەملىيەتتە ، سۇ ئىلمى ، مېخانىكا ئىلمى ، بىناكارلىق ، دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، ئىقتىساد قاتارلىق ئىلىم ـ پەنگە ئالا- قىدار بولغان مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئېرىق ـ ئۆستەڭ شارقىراتمىلىرىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇلىدۇ . سۇنىڭ كۆپ ـ ئازلىقىغا قاراپ بىر تاشلىق تۇگمەن ، ئىككى تاشلىق تۇگمەن ... دەپ ئايرى- لىدۇ . بىر تاشلىق تۇگمەن ئېھتىياجلىق بولغان سۇنىڭ مىقدارى بەلگىلىك بولغاچقا ، ئەگەر ئۆستەڭدە ئارتۇق سۇ بولسا تۇگمەن نورىنىڭ يېنىدىكى چۇشۇرگە ئارقىلىق تەڭشەيدۇ . ئادەتتىكى تۇگمەن تۇگمەنخانا (ئۇگۇت تازىلاپ تەييارلانغان دان قويۇش ئۆيى ، ئۇن ئارتىشقا كەلگەنلەر ياتىدىغان ئۆي ۋە ئۇن تارتىش ئۆيى قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ) ، نور ، تاقاق ، چاق ، تاش ، سۇ- كەن ، چاناق ، چېقىلدۇرۇق ، خامپا ، ئەلگەك ، قوپارغۇ ... قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ . تۇگمەنچى بەلگىلىك ھۈنەر ـ تېخنىكىغا ئىگە بولغان كىشى بولۇپ ، ئۇ بەلگە- لىك قەرەلدە تاشنى چۇشۇرۇپ چېكىپ تۇرىدۇ . شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا ـ كەنتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە سۇ تۇگمىنى بولۇپ ، زامانىۋى ئۇن زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن خەلقىمىز ئاساسەن تۇگمەنگە تايىنىپ ئوزۇقلىنىش مەسىلىسىنى ھەل قىل- غان . جەنۇبىي شىنجاڭدا «تۇگمەنبېشى» ، «تۇگمەنلىك» ، « ياقتۇگمەن » ، « تۇگمەنئېرىق » ، «قوشتۇگمەن» ، «سايىتۇگمەن» ، «يارتۇگمەن» ، «بەشتۇگمەن» ، «جاڭگالتۇگمەن» ، «قىرىقتۇگمەن» قا- تارلىق تۇگمەنگە ئالاقىدار نام بىلەن ئاتىلىدىغان يېزا ـ كەنتلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ماد-

دېڭىز ئادەتلىرى ئىچىدە تۇغمەنچىلىكنىڭ ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، يەرلىك تۇغمەنلەرنىڭ سانى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازلاپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن خەلق ئاممىسى زاۋۇت ئۈنىغا قارىغاندا تۇغمەن ئۈنىنى ئەتىۋارلىق بىلىدۇ . (ئا)

ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار

ئىدىقۇت ــ قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ ، مەنىسى «بەخت (قۇت) بەرگۈچى تەڭرى» دېمەكتۇر . بۇ جاي ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . تۇرپان ئويمانلىقى دېڭىز يۈزىدىن بىر يۈز ئەللىك تۆت مېتر چوڭقۇر بولۇپ ، قۇرغاق ھاۋا كىلىماتىغا ئىگە .

ئىدىقۇت ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، بۇ جايىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق پارلاق مەدەنىيەت تارىخى بار . ھازىرغىچە ئىزى ئۆچمىگەن يارغول قەدىمكى شەھىرى ، ئىدىقۇت خارابىلىكى ، بېزەكلىك مىڭ ئويى قاتارلىق ئاسار ئەتىقە ئورۇنلىرى ئىدىقۇت مەدەنىيىتىگە گۈۋاھلىق بېرىپ تۇرىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى قەيسەر ۋە ئەمگەكچان خەلق بولۇپ ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بۇ مۇنبەت زېمىننى گۈللەندۈرۈش يولىدا نۇرغۇن كەشپىياتلارنى يارىتقان ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغان . مەسىلەن :

كارىز

كارىز ــ ئىدىقۇت خەلقلىرىنىڭ پەم ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى ۋە ئۆزىگە خاس كەشپىياتى . ئىدىقۇت تېغى باغرىدىكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان مۇشۇ كارىزغا تايىنىپ بۇ ۋادىنى بۈگۈنكىدەك مۇنبەت بوستانلىققا ، دۇنياغا مەشھۇر «ئۈزۈم شەھىرى» گە ئايلاندۇرغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىقۇت خەلقى كارىزنى «ھاياتلىق مەنبەسى» دەپ تەرىپلەيدۇ .

تېخى يېقىنقى يىللارغىچە تۇرپان ۋادىسىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى كارىز ئىدى . كارىز خۇددى ئادەم بەدىنىدىكى قان تومۇرلاردەك تۇرپان ، پىچان ، توقسۇن رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن .

كارىز ، ئونلىغان ، يۈزلىگەن يەر ئاستى سۇ قۇدۇقلىرىنىڭ ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلۇشىدىن ياسالغان يەر ئاستى سۇيىنى يەر ئۈستىگە باشلايدىغان ئاجايىپ مۆجىزىلىك بىر خىل ئېرىق بولۇپ ، ئۇ پەقەت ئىدىقۇت باغرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىگە ماسلاشقان .

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت تاغ باغرىدا سۇلۇق بۇلاق بولغان ، ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلاق سۇيى يەر ئۈستىگە ئېتىلىپ چىقالماي ، سۇ قاتلىمى پەسلەپ كەتكەن ، كىشىلەر سۇنى چىقىرىش مەقسىتىدە يەرنى چوڭقۇر كولاپ ، بۇلاق سۇيىنىڭ راۋان ئېقىشىغا كاپالەتلىك قىلغان . بۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپكى بىر قۇدۇقلۇق كارىز بارلىققا كەلگەن . كېيىن سۇنى كۆپەيتىش ئۈچۈن قۇدۇق بىلەن قۇدۇقنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى ئېرىق چېپىپ ، ئېرىق ئىچىدىكى توپىلارنى سىرتقا يۆتكەش ئۈچۈن «تۇڭلۇك» ئاچقان . مۇشۇ تۇڭلۇك ئارقىلىق قۇدۇقنى تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى قانالنىڭ توپىلىرىنى ياغاچ چىغرىق ياكى قول كۆچى بىلەن يەر ئۈستىگە تارتىپ چىقارغان . ھازىرغىچە «يەتتە قىز» نىڭ تاش ھەيكىلى بار تاغ باغرىدىكى قۇرۇپ كەتكەن بىر قۇدۇقلۇق ، ئىككى قۇدۇقلۇق كارىز ئىزلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ . كارىزلار يەر تەكشىلىكىگە ئاساسەن ، ئېگىزلىكتىن پەسلىككىچە قاراپ كولىنىدۇ . باش تەرىپى چوڭقۇر بولۇپ ، بارغانسېرى تېيىزلىشىپ ئاخىرى يەر ئۈستىگە ئۇلىنىدۇ . ھازىرغىچە بۇ يۇرتتا قېزىلغان كارىزلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى ئون كىلومېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، ئىككى يۈزگە يېقىن قۇدۇقى بار . پىچان ناھىيىسىنىڭ چىقتىم يېزىسىدىكى كىچىك كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە يېرىم كىلومېتر بولۇپ ، بىر يۈز ئاتمىش بەش قۇدۇق بار . پىچان لەمجىندىكى «سەپتە گور» كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.75 كىلومېتر بولۇپ ، بىرىيۈز سەكسەن قۇدۇق بار . پىچان دالانكارىزىدىكى «ھۇلۇك» كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتر بولۇپ ، بىر يۈز توقسان بەش قۇدۇق بار . مۇشۇنداق

كارىزلاردىن تۇرپان ۋادىسىدا نەچچىسى بولۇپ ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ كىلومېتردىن ئاشىدۇ .

كارىز سۈيى ھەم سوغۇق ، ھەم سۈزۈك بولغاچقا ، تۇرپاننىڭ قىرىق گرادۇستىن ئاشىدىغان يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە كارىز ئىچىگە كىرىپ ئولتۇرۇش ۋە سۇ ئىچىش ، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ .

گەرچە ھازىر سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا ئەگىشىپ ، تۇرپان ۋادىسىنىڭ سۇ مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولغان بولسىمۇ ، كارىز ئىدىقۇت باغرىدا يەنىلا ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە .

قىسقىسى ، خۇددى روسىيە ئالىمى گرۇم گرژىمايلوپ ئېيتقاندەك : «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجايىپ پاراسەتلىك بىلەن تۇرپاندا ئىجاد قىلىپ چىققان ھەيۋەتلىك قەدىمىي كارىز سۇ ئىنشائاتى — ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردىلا يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ كارىزى مىسىرلىقلارنىڭ پىرامىداسىدىن قېلىشمايدىغان ، قايىل قىلارلىق كۈچكە ئىگە سۇ ئىنشائاتىدۇر» ① . (ئا)

ئەر قانىتى — ئات

ئات — ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋانلارنىڭ بىرى . ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق . كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارقالغان . ئاتنى كۆندۈرۈشمۇ ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ رايوندىن باشلانغان . شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ رايوندا تارىختىكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەن .

ئات يالغۇز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىمۇ ئەڭ مۇھىم ئاساسلىق قورالدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ كەلگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ . «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئاتمۇ خۇددى «كۆك يايلىلىق بۆرە» گە ئوخشاش مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى «ئىرق پۈتۈك» تە ئات ئومۇمەن ياخشىلىق ، بەختنىڭ بەلگىسى قىلىنغان . ئۇنىڭدىن تاشقىرى خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈنگىچە «دۇلدۇل» ھەققىدە ناھايىتى كۆپ قىزىقارلىق ئەپسانە — رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر ئېقىپ يۈرمەكتە . دۇلدۇل چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقادى ماھىيەتتە ئاتنىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ . ئات ھەقىقەتەن ھەممە ھايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىك . بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ ھېسابلىغان . قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن تەڭرىقۇت ياكى سەركەردىلەر ئۆلسە ، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان . كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبرىستانلىقلىرىدا ئاتنىڭ باش سۆڭىكىنى مەڭگۈ تاش ئورنىدا بېكىتىپ قويۇش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . قەدىمكى دەۋرلەردە يەنە خەلقىمىز ئاتنى مۇقىم پۇل بىرلىكى ئورنىدا ئىشلەتكەن .

ئۇيغۇرلار ئاتنى ھەقىقەتەن قەدىرلەيدۇ . ئاتنى ئۇرۇش ياكى خارلاشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئاتنى مەخسۇس ئېغىلدا ئەتىۋارلاپ باقىدۇ . ئات ئېغىلىغا پات — پات ئىسرىق سېلىپ تۇرىدۇ . بولۇپمۇ مىنىدىغان ئاتنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ . بۇنداق ئاتلارنى داۋاملىق ئۆستەڭلەرگە ئاپىرىپ يۇيۇپ — تاراپ تۇرىدۇ . يۈگەن ، ئېگەر جابدۇقلىرىنىمۇ خىللاپ ، ئاتقا تېخىمۇ سالاپەت كىرگۈزىدۇ . ھارۋىغا قاتىدىغان ئاتلارنى ئالاھىدە بېزەيدۇ . ئات گۆشى يېيىش ئۇيغۇرلارنىڭ

① «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ ئۇيغۇرچە 29 — تومىغا قاراڭ .

ئېتىقادىدا گەرچە مەنئى قىلىنمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئاتىنى ئۆلتۈرۈپ يېيىش ئومۇملاشمىغان . بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئات گۆشىنى ئاساسەن يېمەيدۇ .

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۈگۈنكى كۈندە قاتناش ئىشلىرى ئاساسەن ماشىنىلاشقان بولسىمۇ ، لېكىن ئات ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتقىنى يوق . بەلكى يېزا ـ قىشلاقلاردا ھەتتا شەھەرلەردە ئات ھارۋىلىرى ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا . خوتەن ، قەشقەر ، ئاقسۇ ، تۇرپان قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە كىرا ماشىنىلىرى بىلەن بەس ـ بەستە قاتناۋاتقان كۆركەم ئات ھارۋىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن چەت ئەللىك سایاھەتچى دوستلارنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا . (ئا)

قاتناش ـ ترانسپورت ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش ـ ترانسپورتىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات ـ ئېشەك كارۋانلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . ئەينى مەزگىللەردىكى «يىپەك يولى» سودىسىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تۆگە كارۋانلىرى ئالىغى ئۆزۈلمەستىن نەچچە ئايلاپ يۈرۈپ ، خەلقئارالىق قورۇقلۇق قاتنىشىدا ئۇلگە ياراتقانلىقى ھەققىدە ھەممىگە مەلۇم بولغان قىزىقارلىق خاتىرىلەر بار .

تۆگە ئۇسۇزلۇق ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ، ياۋاش ئەمما كۈچتۈكگۈر ھايۋان بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ناھايىتى ماسلاشقان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈشتە شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن يوللۇق قاتنىشىدا تۆگە ئاساسلىق رول ئوينىغان . ھەرقايسى يۇرتلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق تۆگىچىلەر (كارۋان بېشى) بولغان . بولۇپمۇ كەلپىن ناھىيىسى ، قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ئوپال ، تاشمىلىق رايونلىرى تۆگە قاتنىشىدا مەشھۇر بولۇپ ، بۇ جايلاردا تۆگە بېقىش ۋە ئۆستۈرۈشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناش ئادىتى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇز نامە» ئىچىدىكى تۆۋەندىكى ئابزاسلار بىزنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىمىزنى قوزغايدۇ : ئوغۇزخاننىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە بارماقلىق يوسۇن بىللىگ دېگەن چېۋەر بىر ئادەم بولۇپ ، ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇشقا ئېگىز بىر ھارۋا ياسىغان ، ھارۋىغا جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلاپ ، ھارۋىنى جانلىق غەنىيمەتلەرگە تارتقۇزغان ، نۆكەرلەر ۋە ئەل ـ جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشقان ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىغان ، ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا ، «قانغا ، قانغا» دېگەندەك ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا «قانغا» دەپ نام قويۇشقان ، ئوغۇزخاقان بۇ ھارۋىنى كۆرۈپ كۈلدۇ ، ئېيتتىكى ؛ «قانغا بىلەن جانسىز غەنىيمەتنى جانلىق غەنىيمەت سۆرەپ ماڭدىكەن . ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئونتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن «قانغۇلۇق ساڭا ئات بولسۇن » يۇقىرىقى پارچە ئارقىلىق ئوغۇزخاقان دەۋرىدىلا ئېگىز چاقلىق ھارۋا قاتناش ئىشلىرىدا خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . مۇشۇ خىل ھارۋىنىڭ كەشپ قىلىنىشىمۇ مۇقەررەرىكى ، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «يار ـ يار ھارۋا» شەكىل جەھەتتىن «قانغا» بىلەن ئوخشاشلىقتا ئىگە .

«يار ـ يار ھارۋا» بەزىدە «پەيزاۋات ھارۋىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇنداق ھارۋىغا ئات ياكى ئۆكۈز قېتىلىدۇ . چاقنىڭ دىئامېترى بىر يېرىم مېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، چەمبىرى سېرىق سۆگەتنىڭ ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . ھارۋا ئوقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، ھارۋىنىڭ جازىسى شۇ ئوق ئۇستىگە ئورنىتىلىدۇ . بۇنداق ھارۋا توپلىق يوللارغا ماس كەلگەچكە ، يېزا قاتنىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھارۋىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ ، شەھەر قاتنىشىدا مەپە ھارۋا كەڭ ئومۇملاشقان . مەپە «يار ـ يار ھارۋا» نىڭ ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن يېڭى نۇسخىسى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئادەم توشۇيدۇ . مەپە ھارۋىمۇ ئىككى چاقلىق بولۇپ ، چاقنىڭ «دىئامېترى بىر مېتر ئەتراپىدا . ئۇستى كىمىر ئۆي شەكلىدە ياسىلىپ ، يان تەرىپىگە ئىككى كۆزنەك قويۇلغان . ئالدى تەرىپىگە رەختتىن پەردە تارتىلغان بولۇپ ، ئادەتتە تۆت

ئادەم ئولتۇرۇشقا بولىدۇ . مەپە ھارۋا ھۇنەر ـ سەنئەت جەھەتتە كۆركەم ۋە نەپىس ياسىلىدۇ . مەپىگە قاتىدىغان ئاتمۇ ئالاھىدە خىللىنىدۇ . ئاتنىڭ بېشىدىن تارتىپ قۇيرۇقىغىچە رەتلىك ھالدا ياغاقتەك مىس كولدۇرمىلار ئېسىلىدۇ .

مەپىدىن باشقا يەنە «خادىك ھارۋا» مۇ كەڭ ئومۇملاشقان . خادىك ھارۋا ئىلى ، ئۇرۇمچى ، ئالتاي ، چۆچەك قاتارلىق شەھەرلەرگە كەڭ تارقالغان . خادىك ھارۋىنىڭ چاقى تۆت بولۇپ ، ئالدى چاقى كىچىك ، كەينى چاقى چوڭراق بولىدۇ . جازىسى پەسرەك بولۇپ ، ئىشلىتىشكە قولاي ، ئۇنىڭغا ئادەتتە بىر ياكى ئىككى ئات قېتىلىدۇ . ئون كىشى ئولتۇرۇشقا بولىدۇ . ئۇ شەھەر قاتنىشىدا «ئاپتوبۇس» نىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن . ھازىرمۇ تۇرپان ، قەشقەر، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردە خادىك ھارۋىنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلى ـــ ئىككى چاقلىق يەڭگىل ھارۋا قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپ ، تۇرمۇشتا قوللىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ . بۇگۈنكى كۈندە بۇ يەرلىك ھارۋىلار «تويوتا» ، «خۇاڭگۇمن» « سانتانا» قاتارلىق زامانىۋى قاتناش ۋاسىتىلىرى بىلەن بەس ـ بەستە كۆپلىگەن چەت ئەل سایاھەتچىلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا . (ئا)

چار بازار

چار بازار ـــ ھەپتىنىڭ ھەرقايسى كۈنلىرىدە باشقا ـ باشقا يەرلەردە بولۇپ تۇرىدىغان سودا ـ سېتىق بازىرىنىڭ نامى . بىر يۈرتتا ھەرقايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن بازار بولۇپ تۇرىدۇ . مۇشۇنداق بازارلاردا ئايلىنىپ يۈرۈپ تىجارەت قىلغۇچى «چار بازارچى» دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇلار ئۇلاغ ياكى باشقا قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمىدە ، ھەرقايسى بازارلاردا سەييارە تىجارەت قىلىدۇ .

بازار كۈنى ئايرىم ـ ئايرىم بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا چارۋا مال بازىرى ، جۇۋا (ئاشلىق بازىرى) ، گەزمال بازىرى ، چەرچىن مال بازىرى ، كۆكتات بازىرى ، ئاياغ كىيىم بازىرى ، باش كىيىم بازىرى ، ئوتۇن بازىرى ، سامان بازىرى ، ياغ بازىرى قاتارلىقلار بولۇشتىن تاشقىرى ، يەنە ئاشخانا ، ناۋايخانا ، قاسساپ دۇكانلىرى بولىدۇ . ئەتراپتىكى دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلەرنى بازار كۈنى ساتىدۇ ۋە ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ . بەزىلەر سودا ـ سېتىق ئۈچۈن بازارغا كېلىدۇ . بەزىلەر بولسا ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان سامسا ، گۆش گىردە ، كاۋاپ قاتارلىقلارنى يېيىش ئۈچۈن كېلىدۇ .

چار بازاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بولىدۇ . شۇڭا بەزىلەر چاربازار كۈنى يەنە بىر بازار كۈنى بولغۇچە يەتكۈدەك نەرسە ـ كېرەكلەرنى سېتىۋېلىپ قايتىدۇ .

چار بازار ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ ، مەددىاھلار ئالاھىدە سورۇن تۈزۈپ داستان ۋە جەڭنامىلەرنى سۆزلەپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . بەزىلەر باشقا سورۇن تۈزۈپ قوشقار سوقۇشتۇرىدۇ ، توخۇ سوقۇشتۇرىدۇ ،يەنە بەزىلەر تېكە ئويناتىدۇ ، داۋۇازلار دارغا چىقىدۇ ، ۋەھاكازالار . (ئا)

ئائىلە باقمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردا ئائىلە باقمىچىلىقى ۋە مال بورداش ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ ، ئۇ ئالاھىدە تەرەققي قىلغان .

ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغاندىن تارتىپ ، ئائىلىۋى باقمىچىلىقنى يولغا قويۇپ ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ، ئوزۇقلىنىش ۋە سودا ـ تىجارەت ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان .

ئۇيغۇرلار ئاساسەن كالا ، قوتاز ، قوي ، توخۇ ، ئۆردەك قاتارلىقلارنى مەخسۇس بوردايدۇ . كالا ، قوي بورداش ۋاقتى 11 ـ ئايدىن 4 ـ ئايغىچە بولىدۇ ، مال بورداش ئۈچۈن پاكىز ، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئۆي تەييارلىنىدۇ . مال ئوقۇرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ . مال تۇرىدىغان جاينىڭ ئالدى ئېگىز ، ئارقىسى پەس بولىدۇ . مال بوردىغۇچىلار بوردىلىدىغان مالنىڭ بويى ، ئۇستىخان چوڭلۇقى ، يېشى قاتارلىقلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ . بوردىلىدىغان مالغا ياۋا ئوت ـ چۆپ ، سېسىغان ، قاقشال بولۇپ قالغان يەم ـ خەشەك بەرمەيدۇ . قۇرۇق ئوت ،

بىلەن ، سامان بىرلىگەندە ئۇلارنى يۇيۇپ قاتمال بولسا ئىسسىق سۇغا بىسىپ يۇمشىتىپ بېرىدۇ . بوردالغان قوي ، كالىغا ھەلەپ ئەتكەندە كېپەك بىلەن قوناق ئۇننى ئارىلاشتۇرىدۇ . چۈنكى ، يالغۇز كېپەكلا بەرسە ئۇنىڭ كۈچى بولمىغاچقا مال ئەت ئالمايدۇ . ئەكسىچە يالغۇز ئۇن بەرسە مالنىڭ ئىچىنى سۇرۇۋېتىدۇ . قويغا قوناق بېرىشكە تۇغرا كەلگەندە يارما قىلىپ ياكى قاينىتىپ بېرىدۇ ، ئالدەتتە ھۆل شاپاق شالىتاقنى بەرمەيدۇ . بېرىشكە توغرا كەلسە ئالدى بىلەن شاپاقنى سايىدە قۇرۇتۇپ سۇ تەرىكىنى تۆگەپ شىرشىم بولغاندا بېرىدۇ .

قوي سەمرىشكە باشلىغاندىن كېيىن ئالدىدىن يەم ئۈزمەيدۇ . يەم ـ خەشەكنىڭ كۆپ خىل بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ . مەسىلەن ، ھازىر بېدە بېرىلسە ئارقىدىن ئاداپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەلەپ بېرىپ ئارقىدىن سۇغىرىدۇ . يەم بېرىش جەريانىدا يەملەرگە تۇز سالىدۇ ياكى يالاش ئۇچۇن شور تۇز قۇيۇپ قويىدۇ . قوي سەمرىپ يېتىلىشكە باشلىغاندا ئۇخلاتمايدۇ . بەلكى ئىككى تەرەپكىچە تاختا قۇيۇپ ، قوينىڭ ئېغىرلىقىنى كۆتۈرەلمەي يىقىلىپ چۇشۇشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . مالنىڭ ئاستىنى داۋاملىق قۇرۇتۇپ تۇرۇشتىن تاشقىرى ، بۇرۇن ، قۇلاق ، تۇياقلىرىنى تەكشۈرۈپ مالدا پەيدا بولىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . مالنىڭ ئىشتىھاسى تۇتۇلسا ، بۇرنىغا سۇ مېيى سۈركەپ ياكى پىياز يېگۈزۈپ ئىشتىھاسىنى ئاچىدۇ . كالا بورداشمۇ ئاشۇ خىلدا بولۇپ ، يەم ـ خەشەكلىرىگە قوناق شېخى ، مېۋىلىك دەرەخ يوپۇرماقلىرى قوشۇپ بېرىلىدۇ . بوردىلىدىغان قوي كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بەش يۈز گرامدىن سەككىز يۈز گرامغىچە ، كالا بىر يېرىم كىلوگرامدىن ئىككى كىلوگرامغىچە يەم يېيىشى لازىم . مۇشۇ خىلدا باققان قويلارنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى بىر يۈز ئوندىن بىر يۈز يىگىرمە كىلوگرام ، گۆش ئېغىرلىقى يېتىمىشتىن سەكسەن كىلوگرامغىچە ، كالىنىڭ گۆش ئېغىرلىقى ئىككى يۈز ئەللىك كىلوگرامدىن ئۈچ يۈز كىلوگرامغىچە بولۇپ يېتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ، توخۇ ، ئۆردەكنى مەخسۇس كاتەك ياساپ ، ھەربىرىنى بىر كاتەككە سولاپ ئايلانمايدىغان قىلىپ تۇرغۇزۇپ قوناق خېمىرىنى ئېچىتىپ بېرىپ بوردايدۇ . مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن بىرمەر ھەپتە ئىچىدە توخۇغا سەككىز يۈز گرامدىن بىر كىلوگرامغىچە ، بىر ئۆردەككە بىر كىلوگرامدىن بىر يېرىم كىلوگرامغىچە ئەت قوندۇرىدۇ . بۇ خىل بورداش قىش كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ . ھەرقايسى جايلاردا مال بورداشنى كەسىپ قىلغان مەخسۇس كىشىلەر بولۇپ ، ئۇ سودا ـ تىجارەتنىڭ بىر خىل شەكلى ھېسابلىنىدۇ . (ش)

ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ مۇھىم ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن . بۇ جەريانىدا ئۇلار دېھقانچىلىقنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى يارىتىپلا قالماستىن ، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئاشلىق ساقلاشنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسۇلى ۋە چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئىختىرا قىلغان .

زىرائەت پەرۋىشى ـــ شىنجاڭ چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقى ، دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ رايوندا ئىچكى قۇرۇقلۇققا خاس تېپىك قۇرغاق ئىقلىم شەكىللەنگەن . ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆت پەسىلنىڭ پەرقى كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، تارىم بوستانلىقى ، ئىلى ۋادىسى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرى ئېلىمىزدىكى مەشھۇر ئاشلىق ماكانلىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆز رايونىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىقلىم شارائىتىغا ئاساسەن ، زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنى زىياندىن ھاشاراتلاردىن ساقلاشنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسۇللىرىنى تاپقان .

دېھقانلار زىرائەتلەر يۇمران مايسا مەزگىلىدە ئۇ-نىڭ يوپۇرماقلىرى ۋە غولىدا زىياندىن ھاشارات ئاسان پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ ، زىرائەتلەرگە مۇۋاپىق مىقداردا كۈل چاچىدۇ ياكى ئېتىز بېشىغا كۈلنى دۆۋىلەپ ، ئۇنى شامالنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ سورۇيدۇ . نەتىجىدە كۈل زىرائەتكە تەكشى قونۇپ ، ئۇنىڭدىكى ھاشاراتلارنى ئۆلتۈرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا زىرائەتتىكى

«دات» چۈشۈش كېسىلىگىمۇ كۈل چېچىش ئۇسۇلى بىلەن تاقابىل تۇرىدۇ .

يەنە ھاۋانىڭ تاسادىپىي تىنچىق بولۇشى بىلەن زىرائەتلەر ئۈستىدە قاناتلىق ھاشاراتلار پەيدا بولغاندا ، شامال يۆنىلىشىدە تۇرۇپ ئادراسمان چاكاندىسىنى كۆيدۈرۈپ شامال كۈچى بىلەن ئېتىزلىقنى ئىسلاپ قۇرتنى يوقىتىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭدا ياز ئايلىرى كۆپ چىقىدىغان ئىسسىق شامال دەستىدىن زىرائەتلەردە ئاسانلا «ھال كېسىلى» پەيدا بولىدۇ . بۇنداق پەيتتە تېرەك شاخلىرىنى كېسىپ ئېتىزلىقنىڭ شامال كېلىش يولىغا قاداپ قويىدۇ . بۇ ئىسسىق شامالنىڭ ھال كېلىش يولىنى توسىدۇ ھەمدە بۇ شاخلار ئىسسىق شامالنى ئۆزىگە سۈمۈرۈۋالىدۇ . دېھقانلار ئارىسىدا يەنە ئوخشىغان زىرائەتلەرگە «كۆز تەگمىسۇن» (ماھىيەت ھال چۈشمەسلىك ئۈچۈن) تېرەك شاخلىرىنىڭ ئۇچىغا قۇراق لاتىلاردىن تىكىلگەن قورچاق ئېسىپ قويۇش ئۇدۇمىمۇ بار .

چېكەتكە زىرائەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى بولغاچقا ، دېھقانلار چېكەتكە يوقىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ ، چېكەتكىنىڭ پەيدا بولۇش ، كۆپىيىش ۋاقىتلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن . دېھقانلار چېكەتكىنىڭ كۆپىيىش ۋاقتىنى 9 ــ 10 ئايلار دەپ بېكىتىدۇ . ئۇنىڭ تۇغۇش ئورنى ئوتلاق ياكى يۇمشاق توپا ئارىلىرى بولغاچقا ، چېكەتكە تۇغۇش مەزگىلىدىن بۇرۇن ، ئۇنىڭ ئۇۋۇسىنى قېزىپ يوقىتىدۇ . يوقالمىغان چېكەتكىلەر 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا ئۇۋۇسىدىن چىقىپ زىرائەتكە ھۇجۇم باشلايدۇ . بۇنداق چېكەتكىلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەر يۈز قەدەمگە بىر غۇلاچ كەڭلىكتە ، بىر مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئورا كولاپ ، كىشىلەر ھەر تەرەپتىن چېكەتكىلەرنى قوغلاپ ئورىغا قامايدۇ . ئاندىن ئورىغا ئوت قويۇپ ، چېكەتكىلەرنى ئوتتا ئۆرتەپ يوقىتىدۇ .

ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئاشلىقنى تاغار ، خانپا (ياغاچ ساندۇق) ، باداڭ (چىۋىق توقۇلما سېۋەت) قاتارلىقلاردا ساقلايدۇ . يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولمىغان كۆپرەك يىرىك ئاشلىقنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا توغرا كەلگەندە مەخسۇس ئورا ياساپ ساقلايدۇ . ئاشلىق ئورىسى ئۈچۈن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ . ئاشلىق ئورىسى ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، ئۈستى ئوچۇق تۈز كولانغان ئورا ، يەنە بىرى ، ئىچ گۆر قازغانغا ئوخشاش ياسالغان گەمە . ھەر ئىككىسىنىڭ ئىچ تەرىپى ھاك ، تۇز ئارىلاشتۇرۇلغان سامانلىق لاي بىلەن سوۋۇلىدۇ . بۇنداق سۇۋاقتىن چاشقان ، ئاغمىخان قاتارلىق ئاشلىق «ئوغرى» لىرى ئۆتەلمەيدۇ ۋە ئاشلىق بۇزۇلمايدۇ . ئورىنىڭ ئاغزى توپا چۈشمەيدىغان ۋە ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ مەھكەم ئېتىلىدۇ . تارىم ئەتراپىدىكى قۇملۇق كەنتلەردە دېھقانلار ئارتۇق ئېشىنچا ئاشلىقلىرىنى تال ياكى توغراق چىۋىقلىرىدىن ياسالغان چوڭ باداڭ (گۈمبەز شەكلىدە توقۇلغان سېۋەت) غا قاچىلاپ ئاغزىنى مەھكەم بېكىتىپ ، ئۇنى قۇم ئاستىغا كۆمۈپ ساقلايدۇ . بۇنداق ساقلانغان ئاشلىق نەچچە يىللار تۇرسىمۇ بۇزۇلمايدۇ . (ش)

بېدىك

ھەرقايسى رايونلاردىكى قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي تۈسكە ئىگە چاربازار سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، سودا ئىشىدا ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگۈچى بېدىك (دەللال دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لەر پەيدا بولدى . بېدىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى بىۋاستە شەكلى (سودىلاشقۇچى A ۋە B تەرەپ) ۋاستىلىك شەكىلگە ئۆزگەردى . يەنى بېدىكلەر چاربازار سودىسىنىڭ مەخسۇس باشقۇرغۇچىسى ۋە تەشكىللىگۈچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ساتقۇچىلار قولىدىكى تاۋارلارنى كېلىشىم باھادا ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، ئىستېمالچىلارغا پۈتۈشكەن باھادا سېتىپ بېرىش ئارقىلىق ، دەسمايە سالماي ئارىلىقتىن «تاپان ھەققى» تاپتى . بۇنداق سودا شەكلى بارغانسېرى ئادەتكە ئايلىنىپ ، بازار سودىسىغا كەلگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ساتماقچى بولغان تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن ئاشۇ بېدىكلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك بولغان تاۋارلارنى ئاشۇ بېدىكلەرنىڭ قولىدىن ئالىدىغان بولدى .

ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى سودا بازارلىرى تاۋارلارنىڭ تۈرى بويىچە (مەسىلەن ، ئوتۇن ـ ياغاچ بازىرى ، ساندۇق بازىرى ، كەتمەن بازىرى ، پاختا بازىرى ، ئاشلىق

بازىرى ، قوي بازىرى ، ئېشەك بازىرى ، ئات ـ كالا بازىرى ، يىپ بازىرى ، خام (ماتا) بازىرى ، قۇرۇق مېۋە بازىرى ، سەي ـ كۆكتات بازىرى ... دېگەنلەردەك) مەخسۇس ئورۇنغا جەملەنگەن بولۇپ ، ھەرقايسى بازار-نىڭ ئۆزىگە خاس بېدىكلىرى بولغان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆپرەك چارۋا بازىرىدىكى سودىنى كېلىشتۇرگۈچىلەرنى «بېدىك» دەپ ئاتاش ئۇمۇملاشقان . بۇنداق كىشىلەرنىڭ ئىسمىمۇ «پالانى بېدىك» ، «پۇستانى بېدىك» دېيىلىپ ، بۇ ئاتالغۇ شۇ خىل كىشىلەرنىڭ سۈپىتىگە ئايلىنىپ قال-غان . ئۇلار ناھايىتى تىمەل ، سودىدا چېۋەر ھەم سۆزمەن بولۇپ ، بازارغا كىرگەن ھەرقانداق چوڭ ـ كىچىك چارۋا شەرتسىز ھالدا «بېدىك» نىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان .

بېدىكلەرنىڭ سودىنى باشقۇرۇش ئادىتى ئادەتتە ئىككى خىل شەكىلدە بولاتتى : بىرى ، مال ئىگىسى (ساتقۇچى) بىلەن «بېدىك» ئوتتۇرىسىدا باھا كېلىشىمى تۈزۈلىدۇ . مال ئىگىسى ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز مېلىنىڭ تەننەرخىگە ئارىلاشمايدۇ ، «بېدىك» ئۇ مالغا ئېھتىياجلىق ئىستېمال قىلغۇچى (ئالغۇچى) نى ئىزدەپ ، كۆڭلىگە پۈككەن باھاغا كەلتۈرۈپ ساتقاندىن كېيىن ، مال ئىگىسى بىلەن تۈزگەن باھا كېلىشىمى بويىچە نەقلەشـ تۈرۈپ ، قالغان پايدىسىنى ئۆزى ئالىدۇ . ئەگەر كېلىشكەن باھادا ساتالمىسا ، ساتقۇچى بىلەن يەنە بىر قېتىم كېلىشىپ ، باھانى مۇۋاپىق تۆۋەنلىتىدۇ ياكى كېلەر قېتىملىق بازارغىچە سېتىپ قويۇشقا بورۇن (كاپالەت) بولۇپ ، مالنى ئۆزى ئېلىپ قالىدۇ . ئىككىنچى خىل شەـ كىل ، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» باھا كېلىشىمى تۈزمەستىنلا ، «بېدىك» ئۇنىڭ مېلىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ . مال ئالغۇچىنى تاپقاندىن كېيىن ، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنى تەننەرخ جەھەتتە نەق مەيداندا ئۆزئارا كېـ لىشتۇرىدۇ . كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى كۆپىنچە «يەڭ سودىسى» ئارقىلىق بولىدۇ . «بېدىك» بىردەم ساتقۇچى بىلەن يەڭ ئىچىدە مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ ، بىر دەم ئالغۇچى بىلەن يەنە شۇ ئۇسۇلدا تىلىز كېلىشىدۇ . ئىشقىلىپ بىر ئامال بىلەن ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرىدۇ . خەلق ئىچىدە ھەربىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان پۇل قىمـ مىتى بولۇپ ، چوڭ ـ كىچىك بارماقلار ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەلۇم پۇل بىرلىكىنىڭ رولىنى ئويناىدۇ . شۇنداق قىلىپ «يەڭ سودىسى» ئارقىلىق «بېدىك» ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگەندىن كېيىن ، ئادەت بويىچە ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوك قولىنى تۇتۇپ ، «ياپىزىم ، ھەر ئىككىڭلارغا قۇتاتسۇن!» دەپ ، ئۇلارنىڭ ئالقانلىرىنى يەر (تۇپراق) گە سۇرىدۇ . سودىغا تۇپراقنى گۇۋاھچى قىلىش ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتتىكى ئىپادىسى ھې-سابلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن شۇ بىر قېتىملىق سودا ئايانلىشىدۇ . «بېدىك» نىڭ ئەجرى ئۈچۈن ھەر ئىككى تەرەپ مەلۇم نىسبەتتە «شېرىنكانە» بېرىدۇ . بەزى رايونلاردا «بېدىك» نىڭ «سالاچىلىق ھەققى» شۇ مالنىڭ بېكىتىلگەن باھاسىغا قاراپ مەلۇم نىسبەتكە مۇقىملاشقان . چاربازار سودىسىدىكى بۇ ئەنئەنىۋى ئادەت ھازىرغىچە يەرلىك بازارلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ئا)

II ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى

كىيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى

ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ ، شەكلى ھەر خىل ۋە رەڭگارەڭ . ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇلار تەبىئىي ئېھتىياج بىلەن ئېستېتىك ئېھتىياجنى بىرلەشتۈرۈپ كىيىنىش جەھەتتە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈشكە باشلىغان دەۋرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق . مۇنداق مىللار بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىنىدىلار ۋە ھەر خىل يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تۈرلىرىنى ، تاش كىيىم ، ئىچ كىيىم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە شەخسىنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا ، ئۆيىچىلىك كىيىم ، تالالىق كىيىم ، ئەمگەك كىيىمى ، كەسپىي كىيىم ۋە مۇراسىم كىيىملىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ . ئومۇمەن ، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى يار بەرگە ئەھۋال ئاستىدا ھەر خىل ئېھتىياج تۈپەيلى پەرقلىق كىيىنىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن .

قاراخانىلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئىككى بۆيۈك ئەسەر ـ «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بار . مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ ، تېرە كىيىم ، يۇڭ كىيىم ، يىپەك كىيىم ۋە پاختا رەخت كىيىم دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ . « تۈركى تىللار دىۋانى » دا «ئىچۈك» سۆزىنى ئىزاھلاپ «ئىچىك» دەپ ئاتالغان جۈۋا بولۇپ ، ئۇنى بۆلغۇن ، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىممەتلىك ھايۋان تېرىسىدىن تىكىلگەن «جۈۋا» دېيىلگەن . («تۈركىي تىللار دىۋانى » I تۇم ، 93 ـ بەت) . دەرۋەقە ، جۈۋا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قىشلىق تاشقى كىيىمى بولۇپ ، ئۇنىڭ تۈرلىرى خىلمۇ خىل . ئاساسەن ، كېپىنەك تون شەكىللىك بولۇپ ، كۆپرەك قوي ، بۇلغۇن ، سۆسەر ، تۈلكە ، ئۆچكە ، بۆرە قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن . ھۈنەر ـ سەنئەت ئەھۋالىغا قاراپ بەزى جۈۋىلار سىدام رەختلەر بىلەن قاپلانغان ، بەزىلىرى رەخت بىلەن تاشلانماستىن ، تېرىنىڭ يۈڭلۈق تەرىپىنى ئىچىگە ئالغان ياكى تېشىغا چىقىرىپ ئالاھىدە ھۈنەر بىلەن ئىشلەنگەن .

يەنە بىرى ، «قارىس» دەپ ئاتالغان يۇڭ چەكمەن چاپان . بۇنى «تۈركىي تىللار دىۋانى » دا تۆگە ياكى قوي يۇڭىدا ئىشلەنگەن «كىيىم» دەپ ئىزاھلىغان . («تۈركىي تىللار دىۋانى » I تۇم ، 453 ـ بەت) . دەرۋەقە ، شىنجاڭدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە يۇڭ توقۇلما كىيىملەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئەڭ بۇرۇنقى يۇڭ توقۇلما كىيىملەرنىڭ شەكىللىدىن قارىغاندا ، بىر ئورتاقلىق مەۋجۇت . يەنى ھەممىسى بۆرەكچە ياقىلىق ، ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك بولۇپ ، ئالدى پەشكە رەڭلىك يۇڭ يىپتىن ئۆچ بۇلۇڭ شەكىللىك (ھەرە چىشلىق) كەشتە ئىشلەنگەن . تونىنىڭ ئىككى كۆكرىكىگە ئۆچ دانىدىن ئۆچ بۇلۇڭ شەكىل كەشتىلەنگەن . بۇ خىل يۇڭ چەكمەنلەر ھەم چىداملىق ، ھەم كۆركەم بولۇپ ، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كەڭ ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئەنئەنىسىدە ، گۈللۈك يىپەك رەخت كىيىملەر چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بولۇپمۇ ، ئۇيغۇر ئاياللىرى ھەر خىل گۈللۈك ۋە نەقىشلىك يىپەك رەخت كىيىملەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ . بۇ ئەھۋالنى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا «قىلىقلىناي دېسە قىزىل كىيەر ، ياراي دېسە يېشىل

كىيەر» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 512 ـ بەت) دېگەن تەمسىل بىلەن سۈرەتلىگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشىدا نىسپىي ھالدا، قىزىل رەڭ ـــ خۇشاللىق ۋە شادلىقنىڭ، ئاق رەڭ ـــ ساپلىق ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق رەڭ ـــ پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ، كۆك رەڭ ـــ ياشلىق ۋە بەخت ـ سائادەتنىڭ، قارا رەڭ ـــ قايغۇ ـ ئەلەم ۋە مۇسىبەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. مۇشۇ قاراشلارغا ئاساسەن جىنسىي ئايرىملىقى، ياش قۇرامىغا، كەسپىي ئالاھىدىلىكىگە، ئورۇن ـ مەرتىۋىسىگە، پەسىل خاراكتېرىگە ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، پەرقلىق كىيىنىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

ئەر ـ ئاياللارغا قارىتا ئىش تەقسىماتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق، گۈزەللىك تەلىپى ۋە پسىخولوگىيىلىك ھالىتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى، قەدىمدىن تارتىپ ئەر ۋە ئاياللىنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىمۇ روشەن پەرق بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئادەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈللۈك رەختلەردىن ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە ئوشۇقىنى يېپىپ تۇرىدىغان ئىشتان، كۆڭلەك ئۈستىگە تىك ياقىلىق جىلىتكە ياكى تاۋار جىلىتكە، ئىزمىلىك كەمزۇل چاپان قاتارلىق گۈللۈك كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن؛ ئەرلەر بولسا، گۈلسىز سىدام رەختلەردىن (كۆپرەك ئاق، قارا، قارا كۆك، كۈل رەڭ) تىزىنى يېپىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تونچە كۆڭلەك ياكى ئەستەرلىك تونچە چاپان، ئۇزۇن ئىشتان، كاشا (تۆگە يۇڭىدا توقۇلغان بەش ـ ئون سانتىمېتر كەڭلىكتىكى بەلباغ) ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلاپ، سول يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ. باللار ۋە ياشلار كۆپرەك تىلە ياكى بۆرەك ياقىلىق خالتا كۆڭلەك ۋە كەمزۇل چاپان كىيىدۇ. كۆڭلەكنىڭ ياقىسى ۋە ئالدى پېشىگە مىللىي ئۇسلۇبتا رەڭلىك يىپ بىلەن كانۋا ئىشلىگەن كۆڭلەكلەرنى ياشلار تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ.

كىيىنىش ئادىتى تارىخىيۇللىككە ئىگە بولۇپ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىيىم ـ كېچەكتىمۇ نىسپىي ھالدا ئۆزگىرىش ھاسىل بولىدۇ. جۇملىدىن، جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن، كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى كىيىنىش ئادىتى بىلەن ئۆتمۈشتىكى كىيىنىش ئادىتى، شەھەردىكىلەر بىلەن يېزىدىكىلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتى مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە. (ئا)

باش كىيىم

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيىلىك شەرت ـ شارائىتى، دىنىي ئېتىقادى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە روشەن مىللىي پەرق كىلىپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ. ئۇيغۇر ئەرلىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە، ئاياللىرى ئومۇمەن بېشىغا ياغلىق سېلىشقا ياكى دوپپا كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئىشقىلىپ باش كىيىمسىز يۈرۈشنى ئۇيغۇرلار يامان كۆرىدۇ. بولۇپمۇ نەزىر ـ چىراغقا بارغاندا مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن چوقۇم باش كىيىم كىيىشى شەرت. خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشىدا ئومۇمەن ئاممىۋى مۇراسىملارغا باش كىيىمسىز بېرىش بىر خىل ھۆرمەتسىزلىك ۋە ئەدەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

رايون پەرقى، كەسپىي پەرق ۋە ياش قۇرام پەرقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ناھايىتى كۆپ خىللىشىپ كەتكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كىيگەن باش كىيىمگە قاراپ شۇ كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ھەمدە ياش قۇرامىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىمى شەكىل جەھەتتىن ئومۇمەن قىشلىق تېرە تۇماق، سىدام دوپپا ۋە گۈللۈك دوپپىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ. بۇ باش كىيىملەرنىڭ ھەرقايسى تۈردە يەرلىك رايون پەرقى روشەن گەۋدىلەنگەن.

تۇماق ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولۇپ، ئاساسەن تېرىدىن ئىشلىنىدۇ. نۇسخا

جەھەتتىن ئاق توماق ، سالۋا توماق ، سوغا توماق ، كۆلا توماق ، يېڭىسار تۇمىقى ، كەربىيە تۇمىقى ، ساغان تۇمىقى ، ھەربىيچە توماق ، سۆسەر توماق ، قاما توماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ . ھەرقايسى خىلدىكى تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ ، نەپىس ۋە كۆركەم ئىشلەنگەن . بۇ تۇماقلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئىشلىنىپ ، ئېغىز گىرۋىكىگە سۇپەتلىك كۆپىدىن چوڭ ـ كىچىك زىغىرنى تۇتۇلغان ، بەزى تۇماقلارنىڭ ئۈستىگە قارا ياكى باشقا رەڭلىك رەختلەردىن بىر قەۋەت تاشلىق تۇتۇلۇپ ئەسىتىرىگە تېرە ئېلىنغان . ھەر خىل تۇماقلارنىڭ ئۆزىگە خاس قېلىپى بولۇپ ، ئۇنىڭغا تۇماقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن . ئۇيغۇر تۇماقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە يىگىرمە سانتىمېتىردىن قىرىق سانتىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ . ئاياللارنىڭ تۇمىقى پەرقلىق بولۇپ ، كۆپرەك ياشانغان ئاياللار ياكى بىرقەدەر مەرتىۋىلىك ئاياللار ھەر خىل مۇراسىملارغا قاتناشقاندا تۇماق كىيىدۇ . بۇ «قاما تۇماق» دېيىلىپ ، ئۈستى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن قاپلىنىدۇ . قاسقىنىغا بۆرەكچە شەكىلدە ئۇچ ـ تۆت سانتىمېتر كەڭلىكتىكى ئەتىۋارلىق قامىدىن گىرۋەك ئورنىتىلىدۇ ، ئىچىگە يۇمشاق ئەلتېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ . بۇ تۇماقنىڭ تەننەرخى خېلى يۇقىرى بولغاچقا ، ھاللىق شەھەر ئاياللىرى ئىچىگە كۆپرەك ئومۇملاشقان .

«قۇلاقچا» مۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان قىشلىق باش كىيىملىرىدىن بىرى بولۇپ ، شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەمدە شەھەرلەردە كەڭرەك ئومۇملاشقان . جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى تۇماقلىرى يەنىلا ئاساسلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ .

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولغان يازلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى ، ھۈنەر ـ سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر . قەشقەر شەھرىنىڭ «دوپپا بازىرى» گويا كى تۇمەن مىڭ خىل رەڭدار گۈللەر بەس ـ بەستە ئېچىلغان گۈزەل باغچىغا ئوخشىشىدۇ . قەشقەر شەھىرىدە دوپپىچىلىق كەسپى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ : بادام دوپپا ، تاشكەنت دوپپا ، گىلەم دوپپا ، مەنپۇ دوپپا ، تۇگۇچ مەنپۇ دوپپا ، ئۇنچە دوپپا ، كالۇتۇن دوپپا ، ئىلمە گۈللۈك دوپپا ، چىمەن دوپپا ، تور باسقان دوپپا ، مارجان دوپپا ، سىدام دۇخاۋا دوپپا ، شاپاق دوپپا قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ . بۇ دوپپىلار نوقۇل باش كىيىملا بولۇپ قالماستىن ، ئۇ يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى بادام دوپپا بولۇپ ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ . بادام دوپپىنىڭ تۈرلىرىمۇ بىرقانچە خىل بولۇپ ، ھەممىسىگە تۆت دانە بادام شەكىللىك يېرىم ئاي نۇسخىسىگە ۋە جىيەكنىڭ ئۈستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈمبەز شەكىللىك گۈل نەقىش قىلىپ جۇلالىق ئاق مەشۇت بىلەن تىكىلگەن . بۇ گويا كى ئاي ئەتراپىدا جىمىرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلارنى ئەسلىتىدۇ . گۈللۈك ۋە زەر باسقان دوپپىلار ئاياللارغا خاس بولۇپ ، ئۇنىڭ نۇسخىلىرىمۇ كۆزنى چاقنىتىدۇ .

قىزىل ۋە يېشىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن سىدام دوپپىلار كۆپرەك شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا ئومۇملاشقان بولۇپ ، بۇ دوپپىلارنىڭ رەڭگى ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ ھەقىقىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

تەلىپەك

تەلىپەك ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇ خىل باش كىيىملىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان رايون خاراكتېرلىك بىر خىل قول ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇمى .

تەلىپەك پەقەت كەربىيە ئاياللىرىغا خاس بىر خىل باش كىيىم بولۇپ ، باشقا رايونلارغا ئاساسەن تارقالمىغان .

كەربىيە ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىگە ، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ، تەكلىماكان چۆلىگە

قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ ، قەدىمكى «ئۇدۇن دۆلىتى» نىڭ مەدەنىيەت ۋە سىياسىي مەركىزى ، قەدىمكى «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبتىكى مۇھىم توڭۇنى .

كېرىيە ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەندىن سىرت ، يەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆزگىچە كىيىنىش ئادەتلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە . بۇنىڭ ئىچىدە «كېرىيە ئاياللىرىنىڭ پەرەنجىسى ۋە تەلپىكى» ھەممىدىن تېپىك كۆرۈنۈشكە ئىگە .

كېرىيە ئاياللىرى ئاق ياغلىقنىڭ ئۈستىگە-كىچىك تەلپەكتىن بىرنى قوندۇرۇپ كىيىۋالىدۇ . بۇنداق كىچىك تەلپەكنىڭ تىكىلىش ئۇسۇلى ئۆزگىچە بولۇپ ، ئاستىنقى دىئامېترى ئون سانتىمېتر ، ئۈستۈنكى دىئامېترى ئۈچ - تۆت سانتىمېتردىن ئاشمايدۇ . تەلپەكنىڭ قاسقىنى قارا يۇڭ يىپتىن توقۇلىدۇ . ئاستى گىرۋىكىگە بىر سانتىمېتر ئەتراپىدا يۇڭ يىپتىن تەكشى قىلىپ كىرپىك تۈتۈلىدۇ . تەلپەكنىڭ ئىچىگە ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ ، تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى ئۇنىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ ، ئادەتتە رەڭلىك خاڭدەن تاۋا ياكى زەر باسقان رەختتىن تىكىلىدۇ . بۇ تەلپەك ئۆزىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي ، كۆپ خىل سەنئەت ۋە نەپىس ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ . بۇنداق تەلپەك يېڭىنە ياكى يېڭىمىخ ئارقىلىق ئاياللارنىڭ باش ياغلىقىغا قىيپاش ھالدا ئىلىندۇرۇلۇپ قويغاچقا ، خۇددى گۈل بەرگىدە ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان غۇنچىدەك ، ئاياللارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ . بۇ كىچىك تەلپەكنىڭ كېرىيە ئاياللىرى ئارىسىدا قاچاندىن باشلاپ ئومۇملاشقانلىقى ۋە قانداق ئېھتىياج ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق . ئەمما كىچىك تەلپەكنىڭ ئاق ياغلىق ئۈستىگە قوندۇرۇلۇپ ، ياغلىقنىڭ بىر ئۇچىدا كۆزدىن باشقا يۈزىنىڭ كۆپ قىسمىنى ياپىدىغانلىقى ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

كېرىيە ئاياللىرى ئەسلىدە بۇ كىچىك تەلپەكنى ئۆزىنىڭ «جۇڭان تويى» بولغان كۈندىن ئېتىبارەن كىيىشكە باشلايدۇ . تېخى ياتلىق بولمىغان قىزلار كىيىمەيدۇ . شۇڭا تەلپەكنى «جۇڭانلىق دەۋرىنىڭ ئۆزگىچە بىر خىل بەلگىسى» دېيىش مۇمكىن . تەلپەكنى كېرىيە ئاياللىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە كىيىدۇ . بولۇپمۇ ، ئۆلۈم - يېتىم ، نەزىر - چىراغلاردا ، توي - تۆكۈن ، ھېيىت - بايرام مۇراسىملىرىدا تەلپەكسىز ئاياللارنى ئۇچرىتىش تەس . ئادەتتە ماتەم مۇراسىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك بىلەن توي - تۆكۈن مۇراسىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك رەڭ جەھەتتىن پەرقلىق بولىدۇ . يەنى ، ماتەم مۇراسىملىرىغا ماس تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى قارا ياكى قارىغا مايىل خاڭدەندىن تىكىلسە ؛ توي - تۆكۈنلەردە كىيىلىدىغان تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى كۆك ، يېشىل ، قىزىل قاتارلىق ئوچۇق رەڭلىك خاڭدەنلەردىن تىكىلىدۇ .

كېرىيە ئەرلىرىنىڭ ئومۇملاشقان باش كىيىمىمۇ تەلپەك دەپ ئاتىلىدۇ . لېكىن ئەرلەر تەلپىكى ئاياللارنىڭ كىچىك تەلپىكىدىن پەرق قىلىدۇ .

ئەرلەر تەلپىكى تۇغۇلغىنىغا تېخى بىرقانچە كۈن بولمىغان قارا ياكى بوز قوزىنىڭ تېرىسى (كۆرپىسى) دىن تىكىلىدۇ . يەنى قوزىنىڭ يۇمران تېرىسى ئاشلانغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭدىن قاسقانلىق ئېلىنىدۇ . ئىچىگە يېرىم قىرقۇچتىلگەن ئاق ياكى بوز قوينىڭ تېرىسىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ . تەلپەكنىڭ ئاستى جىيىكىگە ئىككى سانتىمېتر ئەتراپىدا تەكشى كىرپىك تۈتۈلىدۇ . تۆپە تەرىپىگە قارا چىبەرقۇتتىن تۆت تالالىق قىلىپ تۆپىلىك تۇتۇلىدۇ . قىشلىقى قېلىنراق (سالۇا تەلپەك دېيىلىدۇ) ، يازلىقى نېپىزرەك (يازلىق تەلپەك دېيىلىدۇ) قىلىپ تىكىلىدۇ . كېرىيە ئەرلىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق تەلپەكنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن . ئۇلار قوي تېرىسىنىڭ قىشتا سوغۇق ئۆتكۈزمەيدىغان ، يازدا ئىسسىق ئۆتكۈزمەيدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان . (ئا)

ئاياغ كىيىم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياغ كىيىمى روشەن ئالاھىدىلىككە

ئىگە بولۇپ ، ئاساسەن قىشلىق ۋە ياز لىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇ خىل ئاياغ كىيىم-لىرى ئىچىدە ئۆتۈك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . ئۆتۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاتلىقلار مەدەنىيەت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئۇ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا موزدۇزلۇق قەدىمكى ئەنئە-نىۋى قول ھۈنەر كەسىپلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . «موزدۇز» سۆزى ئىران تىللىرىدىن ئۆز-لەشكەن بولۇپ ، ئۇ موزا ـــ ئۆتۈك ، دۇز ـــ تىكمەك دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈكچى دېيىلگەن ، ئۇيغۇر تىلىدا ، موزدۇزلۇق كەسىپىگە ئائىت ئاتالغۇلارنىڭ سانى يۈزگە يېقىن ئىكەن-لىكى مەلۇم . ئادەتتە ، ئۇيغۇر قول ھۈنەر ـ سەنئىتى كۆپرەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن . ئەمما موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى ، يېزا ـ قىشلاقلارغىچە كەڭ يېيىلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا پۇتنى ئىسسىق ۋە نەمدىن خالىي قۇرۇق تۇتۇشنى ساغلاملىقنىڭ مۇھىم ئامىلى دەپ ھېسابلايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئەر ـ ئاياللار دېگۈدەك ئۆيدىن تالاغا چىقسىلا تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئۆتۈك ياكى مەسە ـ كالاچ ، كېپىش كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ كالىچى ئۆتۈك ياكى مەسىگە مۇڭاپىقلاشتۇرۇلۇپ ، كۆن (بۇلغار) ياكى خۇرۇمدىن مەخسۇس ئىشلەنگەن بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ناھايىتى ماسلاشقان . يەنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆيگە گىلەم ، شىرداق ياكى كىگىز سېلىپ ، ئۇستىگە مېھمان كۆرپىسى سېلىپ قويىدۇ . ئۆيگە كىر-گەن مەرقانداق بىر كىشىنى ھۆرمەت بىلەن كۆرپە ئۇستىگە باشلايدۇ . ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا بولسا ، ئاياغ كى-يىمىنى سېلىپ كۆرپە ئۇستىگە چىقىدىغان ئادەت بولمىسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭ رولىنى ئەنە شۇ كالاچ (كېپىش) ئوينىغان . دېمەك ، كالاچ (كېپىش) نى سېلىۋېتىپ پاكىز ئۆتۈك ياكى مەسە بىلەن ئولتۇرىدۇ . نەتىجىدە ، ئۆي ئىگىسىنىڭ كىگىز ـ كېچەكلىرى بۇلغىنىمايدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ خىل كالاچ ئۆتۈك ياكى مەسىنى ئاسراش رولىنى ئوينايدۇ . ئادەتتە ياشلار مەسە ـ كالاچ كىيمەيدۇ . بۇنداق ئىسكىلاچ مەسىنى ياـ شىغان مويىسپىتلەر قىش ـ ياز دېگۈدەك پۇتىدىن ئاجراتمايدۇ . مەرقانداق ئۆتۈك ياكى مەسە كىيگەنلەر-نىڭ مەممىسى يۇمشاق ئاق ماتادا پۇتىغا پايتىما ئورايدۇ . بۇ خىل پايتىما پۇتنى نەملىكتىن ساقلاپ ، پۇت تەرلەش-تىڭ ئالدىنى ئالىدۇ .

ياشلار ئادەتتە كالاچسىز ئۆتۈك كىيىدۇ . بۇ خىل ئۆتۈك نەپىس ۋە مەزمۇت ئىشلەنگەن بولۇپ ، كۆپىنچە كالا خۇرۇمىدا تىكىلىدۇ . قونچى ئۇزۇن بولۇپ ، تىزغا چىقىدۇ . رەڭگى قارا ياكى قىزىل بولۇپ ، بەزىلىرىنىڭ پاشنىسى ئېگىز (ئۇچ ـــ تۆت سانتىمېتر) ، بەزىلىرىنىڭ ئارا پاشنا (بىر ـــ ئىككى سانتىمېتر) بولىدۇ . تۇمشۇقى بۆرەكچە ئارا پاشنىلىق ئۆتۈك خەلق تىلىدا ئورۇسچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ . تۇمشۇقى يۇقىرىغا قاراپ تۇرىدىغان قوش تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك كافكازچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ . ئۇيغۇر موزدۇزلىرى ئۆتۈكنىڭ چەمىنى چاپلىغاندا ، قېيىن مىخ قاقىدۇ ياكى مومىلانغان پىشىق يىپ بىلەن قوش بېخى قىلىپ تىكىدۇ ، بەزى ئۆتۈكلەرنىڭ چەمى بىلەن پېتەكنىڭ ئارىسىغا غاچ ـ غاچ (غاچلىداق) قويىدۇ .

تاغلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئۆتۈك ئورنىدا چورۇق ئاساسلىق ئاياغ كىيىم ھېسابلىنىدۇ . چورۇق ھەم يەڭگىل ، ھەم چىداملىق بولۇپ ، يول يۈرۈشكە ئەپلىك ، بولۇپمۇ تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماسلاش-قان . چورۇقنىڭ پاشنىسى بولمايدۇ ، چەمى پىشىق ۋە قېلىن بولۇپ ، ئات ياكى قوتاز ، كالا تېرىلىرىدىن ياسـ-لىدۇ . قونچى ئەستەرسىز بولۇپ ، ئۆزىدىن چىقارغان رەڭلىك بويىتاسما بىلەن چىگىپ قويۇلىدۇ . چورۇق نۇسخىسىدا ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن بوۋاق بالىلارنىڭ يەنە بىر خىل ئايىغى بولۇپ ، ئۇ «پوپۇش» دەپ ئاتىلـ-دۇ . بۇنداق پوپۇش ناھايىتى يۇمشاق بولۇپ ، ئەمدى ئايىغى چىققان بوۋاق بالىلارغا كىيدۈرۈلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يازلىق ئايىغى سەندەل كەش دېيىلىدۇ . سەندەل كەش نېپىز خۇرۇم ياكى

شاۋرۇن تېرىدىن ئىشلەنگەچكە ، ناھايىتى يەڭگىل بولۇپ، ھازىرقى زامانىڭ بەزى سېتكىلىك ئىياغلىرىغا ئوخشىشىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى ئىياغ كىيىملىرىنى قاراخانىلار دەۋرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئىياغ كىيىم نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق ، ئاساسەن ئوخشاشلىق بارلىقىنى ھېس قىلىمىز . ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «تۈركي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىدە «ئوغۇق» سۆزىنى ئىزاھلاپ ، «ئوغۇق ــ ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق ، يەختەردەكتە» دەيدۇ (I توم ، 91 ــ بەت) . بۇ مەلۇمات بىزگە ئۆتۈك ، مەسە ھەمدە يۇقىرىقى ئىككى خىل ئاساسلىق ئىياغ كىيىمنى ئاسراش ئۈچۈن ئىشلەنگەن تېرە پايپاق (ئەمەلىيەتتە كالاچ) دىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئىياغ كىيىمنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، يەنە «تۈركي تىللاردىۋانى» دا «بۆكۈش» دەپ ئاتىلىدىغان ئىيالچە ئۆتۈك ، «سامدا» دەپ ئاتىلىدىغان يازلىق سەندەل كەش ، «تىزلىق» دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋان تېرىسىدىن ئىشلەنگەن چورۇق تونۇشتۇرۇلغان . شۇنداقلا يەنە «تىزلىدۇرۇك ــ ئۆتۈكنىڭ تۈمشۇقىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر» (I توم ، 686 ــ بەت) دېگەن ئىزاھات ئۇچرايدۇ . بۇ مەلۇمات بىزگە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ، ئۇيغۇرلار ئىياغ كىيىمگە نىسبەتەن يالغۇز پۇتنى مۇھاپىزەت قىلىش مەقسىتى بىلەنلا چەكلەنمەستىن ، بەلكى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېستېتىك تەلىپىگە ئويغۇنلاشتۇرۇشقا تىرىشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇر ئۆتۈكى بۇگۈنكى كۈندە يالغۇز ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس ، يەنە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىغىمۇ كەڭ ئومۇملاشماقتا . ھەتتا سەنئەت كىيىمى سۈپىتىدە جاھان سەھنىلىرىدە نامايان بولماقتا . (ئا)

پوتا باغلاش ۋە چۈمبەل تارتىش

ئۇيغۇر ئەرلىرى بېلىگە پوتا باغلاشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ ھەمدە ئۇنى ئەرلەرگە خاس مەردانىلىك ۋە چەبدەسلىكنىڭ نىشانى ، دەپ بىلىدۇ . ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ پوتىسى ھەر خىل رەڭدىكى يىپ ياكى يىپەك رەختلەردىن ئىشلىنىدۇ . ئۇزۇن ــ قىسقىلىقى بىردەك بولمايدۇ . تەخمىنەن ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتردىن كۆپرەك ، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ . ياش يىگىتلەر كۆپرەك قىزىل ، يېشىل ياكى گۈللۈك ، ياشانغانلار قارا رەڭلىك رەختلەردىن پوتا باغلاشنى ياخشى كۆرىدۇ . پوتا باغلاش ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تاشقى كىيىم ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا پەيدا بولغان . بىزگە مەلۇمكى ، ئەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىمى ئاساسەن ئۇزۇن بولۇپ ، تىزنى يېپىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك كۆڭلەك ياكى تون بولۇپ ، ئۇنىڭغا تۇڭمە ياكى ئىزما قادىمايدۇ . شۇڭا بۇ كىيىمنى بەلدىن پوتا بىلەن باغلۇۋېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ خىل تون ياكى تونچە كۆڭلەكنىڭ يانچۇقى بولمايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، پوتا يەنە يانچۇق رولىنىمۇ ئويناپدۇ . ئۇيغۇر ئەرلىرى دائىم بىلەدىكى پوتىسىغا نان ياكى باشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى تۇگۈۋالىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ئۇيغۇرلار بەلنى مۇھاپىزەت قىلىشقا بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ . بەلگە سوغۇق تېگىپ قېلىشتىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىدۇ . پوتا باغلاش بەلنى ئاسراشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بولۇپ ، ئۇ بەلگە سوغۇق تېگىش ۋە سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ساقلايدۇ . قورساق سېلىپ كېلەڭسىز سەمرىپ كېتىشىنىڭمۇ ئالدىنى ئالىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يالغۇز ئۇزۇن كۆڭلەك ياكى تون كىيگەن كىشىلەرلا پوتا باغلاپ قالماستىن ، كالتە چاپان ياكى خالتا كۆڭلەك كىيىدىغان ياشلارمۇ پوتا باغلايدۇ . ئومۇمەن ، پوتا باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتى ۋە ئېستېتىك تەلىپى بىلەن زىچ باغلانغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەشرەپلىرىدە مەخسۇس «پوتا ئويۇنى» ئوينىلىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۇزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى باش ياغلىقى بىلەن يۈزىنى ئوراش ئادىتى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئەسلىدە ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەبلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان .

ئېتنىك جەھەتتىن قارىغاندا ، يۇزىگە چۈمبەل

تارتىش ياكى ياغلىق بىلەن ئورىۋېلىش ئەرەب يېرىم ئا-رىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . ئەرەب يېرىم ئارىلى قۇم ـ بورانلىق قۇرغاق را-يون بولۇپ ، كۈن نۇرى كۈچلۈك ، شۇڭا ئەرەب ئاياللىرى يۈز ـ كۆزىنى ئاسراش ۋە قۇم ـ بوراندىن ئۆ-زىنى ساقلاش مەقسىتىدە يۈزىنى رومال بىلەن ئورىۋېلىشقا ئادەتلەنگەن . كېيىنچە ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭىپ كەتكەن . ئىسلام دىنىدا «ئاياللار غەيرىي ئەر كىشىگە يۈزىنى كۆرسەتمەسلىك» ، «ئاياللار يۈزىنى ئوچۇق تالا ـ تۈزگە چىقسا نامەھرەم بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش شەرىئەت پەتىۋالىرى بەلگىلەنگەن . ئۆتمۈشتە قازىكالانلار يۈزىنى ياپماي يۈرگەن ئايالنى ئۇچراتسا ، تۇتۇۋېلىپ دەررە بىلەن ئۇرغان ياكى سازايى قىلغان . مۇشۇنداق دىنىي ۋاستىلەر بىلەن ئاياللارنى چۈمبەل تارتىشقا مەجبۇرلىغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى قويۇق ۋە چوڭقۇر بولغان رايونلار (ئاساسەن قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر) دا چۈمبەل تارتىش بىر قەدەر كەڭرەك ئەۋج ئالغان . شەھەردىن چەترەك يېزا ـ قىشلاقلاردا يۈزىنى ئوراش ئومۇملاشمىغان . يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى رومال بىلەن ئورىۋېلىش ئاساسەن ئاياللار تۇرمۇشلۇق بولغاندىن كېيىن باشلىنىدۇ . ئاز ساندىكى خۇراپات ئائىلىلەردە بويىغا يەتكەن (رەسىدە قىزلار) قىزلارنىمۇ يۈزىنى يېپىشقا مەجبۇرلىغان .

چۈمبەل قارا قىل يىپتا توقۇلىدۇ . ئۇزۇنلۇقى قىرىق سانتىمېتر ، كەڭلىكى يىگىرمە بەش ـــ ئوتتۇز سانتىمېتر ئەتراپىدا تۆت چاسا بولۇپ ، باش تەرىپىدە باشقا ئىلىپ قويىدىغان ئىلغۇچ يىپى بولىدۇ . ئۇنى كۆپ-رەك «ئاقپىجا» دەپ ئاتىلىدىغان بەدەننىڭ ھەممە يېرىنى ئوراپ تۇرىدىغان پەرىجە كىيىدىغان ياشقا چوڭراق مۆ-تىۋەر ئاياللار يۈزىگە بېكىتىدۇ . ئاقپىجىسى يوق ئاياللار يۈزىگە چۈمبەل تارتمايدۇ . چۈمبەل ئورنىغا ئاق داكا رو-مال ياكى تور رومالنى بېشىغا سېلىپ ، شۇ رومالنىڭ بىر تەرىپى بىلەن يۈزىنى ياپىدۇ . چۈمبەل ياكى رومال ئو-مۇمەن نېپىز توقۇلغاچقا ، كۆرۈنۈشكە تەسىر يەتكۈزۈلمەيدۇ .

ئازادلىقتىن كېيىن ، ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلدى . ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىكى يۈزىگە چۈمبەل تارتىشتىن ئىبارەت بۇ خۇرا-پىي ئادەت تەدرىجىي يوقالدى ۋە يوقالماقتا . (ئا)

ئەرلەر كىيىملىرى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخى ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر ساقال ـ بۇرۇتىغا تىغ تەگكۈزمەيدۇ . بېلىگە قىزىل ياكى گۈللۈك پوتا باغلاپ ، يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ .

توي قىلغاندىن كېيىن بۇرۇتىنى ياسىتىپ «چاشقان بۇرۇت» قويىدۇ . ئەمما ساقال قويمايدۇ . ئۆتۈك كىيىدۇ .

خوتۇنىنى قويۇۋەتكەن بويتاق يىگىتلەر بېلىگە سېرىق پوتا باغلايدۇ . بۇ بويتاق ئىكەنلىكىنىڭ ئىشارىتى .

ئادەتتە بالىلىق بولغان ئەرلەر كىچىك «كەكەساقال» (بودەك ساقالمۇ دېيىلىدۇ) قويۇۋالىدۇ . نەۋرىلىك بولغاندا بۇرۇتى بىلەن ساقىلىنى تۇتاشتۇرىدىغان « نۇقتىلىق ساقال » قويىدۇ ھەم داقال (ئاستىن كالپۇك تۈكى) نى قويۇۋېتىدۇ . بېشىغا بادام دوپپا ياكى باشقا خىلدىكى گۈللۈك دوپپا كىيىدۇ .

ياشانغان ئەرلەر چوڭ ساقال قويۇپ ، گۈللۈك دوپپا كىيمەي قارا ياكى يېشىل سىدام دوپپا كىيىدۇ . تەقۋادارلىرى بولسا بېشىغا سەللە ئورايدۇ ، ئۇزۇن تون چاپان كىيىدۇ .

ئومۇمەن قىرىق ياشتىن ئاشقان ئەرلەر ئۆزىگە لا-يىق ساقال قويمىسا ئامما ئارىسىدا سۆز ـ چۆچەككە قالىدۇ . «سۆز كۆركى ـــ ماقال ، ئەر كۆركى ـــ ساقال» دېگەن تەمسىل مۇشۇ ھالەتكە قارىتىلغان .

يۇقىرىدىكى بەلگىلەرگە قاراپ ئەرلەرنىڭ ياش ئۆلچىمى ، تۇرمۇش ئەھۋالىغا باھا بەرگىلى بولىدۇ . (ئا)

قەدىمكى سەنئەت كىيىم ـ كېچەكلىرى

كىيىنىش ئادىتى ھاياتلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئۇ ، بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئۆزىنى بېزەشتىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم ئېتنىك ئالاھىـ

دىلىككە ئىگە .

كىيىنىش ئادىتى يالغۇز تارىخىي ۋاقىسچانلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، شۇنداقلا يەنە دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ . قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىيىنىش ئادەتلىرى، ھازىرقىدىن ناھايىتى زور پەرق قىلىدۇ . ئالايلۇق ، سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىدە سەنئەت كىيىملىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ پەرقلىق بولۇپ ، قەشقەر ئاياللىرى ئەشمە چاچ ، يان ماڭلاي ، چېكە ماڭلاي چاچ قويغان ؛ بېشىغا ئالتۇن نەقىشلىك قىسقا گۈللۈك تاج ، گۈللۈك جىغا قادىغان ؛ قولىغا ئۇزۇك ، بىلەزۈك سېلىپ ، بوينىغا مارجان ، زوننار ئاسقان ، گۈللۈك ئۇزۇن كۆڭلەك ئۈستىگە ئالدى پەش ۋە ياقىلىرىغا كالۇتۇن يېپ بىلەن نەقىش ئويۇلغان كەمزۇل ـ جىلىتكە كىيگەن ، پۇتىغا گۈل پۇچقاقلىق تامبال ۋە قوش تۇمشۇقلۇق قىزىل ئۆتۈك كىيگەن . ئەرلەر بولسا تون ، پەشمەت ، يەكتەك ، ئالدى پەشلىرى ۋە ياقا ـ يەڭلىرىگە گۈل نەقشلەنگەن كۆڭلەك ، گۈل پۇچقاقلىق تامبال ، قىزىل ئۆتۈك ، گۈللۈك دوپپا كىيگەن . ساقال ـ بۇرۇت قويغان ، بەللىرىگە پوتا ـ بەلباغ ۋە نەقشلىك كەمەر باغلىغان ، يېنىغا خەنجەر ئاسقان .

كۇچا ئاياللىرى ئېگىز تۇرمە چاچ ، يان ماڭلاي چاچ ، چېكە ماڭلاي چاچ ، گىجىم (بۇدۇر) چاچ ۋە ئەشمە چاچ قويۇپ ، بېشىغا ئالتۇن جىرغا ، گۈل قاداق ، گۈللۈك تاج قادىغان ، قوللىرىغا ئۇزۇك ، بىلەزۈك سالغان ، بېلىگە نەقشلىك كەمەر ياكى پوتا باغلىغان ، پۇتىغا قىزىل ، قارا ئۆتۈك ياكى باسماق كىيگەن . ئۇستىگە نىمچە ـ كەمزۇل ، جىلىتكە ، گۈل پۇچقاق تامبال كىيىپ ، ئۇستىگە تور يوپۇق تارتقان ، ئەرلىرى گۈللۈك ئەرەنچە كۆڭلەك ، دوپپا ، گۈل پۇچقاقلىق تامبال ۋە رارا ئۆتۈك كىيگەن . ساقال ـ بۇرۇت قويغان ، ئەر ـ ئايال سەنئەتچىلەر چېكىسىنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە قارا تاۋار ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان . بۇنداق كىيىنىش ئادىتى قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە يەنە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر ياسىغان . بۇ ھالنى بىز تارىخىي رومان «سوتۇق بوغراخان» دا تەسۋىرلەنگەن شاھزادىنىڭ تۆۋەندىكى تەسۋىرى سۇرىتىدىن كۆرەلەيمىز : «بېشىنىڭ چوققىسىغا تۇرمە كىلۇۋالغان يىرىك ، قارا ، ئۇزۇن چېچىنى باستۇرۇپ كالۇتۇن بىلەن كەشتە بېسىلغان تەيتۇللا بوغمىچا چىگگەن ، ئۇچىسىغا يېشىل يېپەك تون كىيگەن . تونىنىڭ تۆز ياقىسىدىن ئېتىكىگىچە ئالتۇن رەڭ مەشۇتتىن كەشتە تىكىلگەن ، خۇددى شۇنداق كەشتە كەڭ يېڭىدەمۇ جۇلالىنىپ تۇرىدۇ . ئالتۇن توقىلىق كەڭلىكى تۆت ئىلىك كېلىدىغان يېپەك بەلبېغىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۇچ غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا كۆمۈش قىنىلىق ، تۇچ ساپلىق خەنجەر ئېسىلغان . ئۇنىڭ سېپىغا سەدەپ قويۇلغان . جۇپ تىللىق قامچىسىنى ئاتقا ئۇرماي پات ـ پات سىلكىپ قويۇشى ۋە ئۇچلۇق تۇمشۇقىغا مىس قاپلانغان . تۇچتىن ئىشلەنگەن دۆتكۈچى بار ئۆتۈكلۈك ئايىغى ...» مانا بۇ تەسۋىرلەر قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىن خەۋەر بېرىدۇ . (ئا)

Ⅲ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى

ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى

يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى . ئۇ مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەكس ئېتىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئوزلىرى ياشىغان ئىقلىم شارائىتىغا ۋە ئوزۇقلىنىش ئادىتىگە ئاساسەن ، نۇرغۇنلىغان تاماق ئېتىش ھۈنەر ـ سەنئىتىنى ۋە ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىۋى تاماقلارنى ئىجاد قىلغان .

ئۇيغۇر خەلقى تاماق ئېتىش سەنئىتىگە ، تاماقنىڭ تازىلىقىغا ۋە تەملىك بولۇشىغا ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن .

ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ تۈرى كۆپ . ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە گۆش ۋە ئاشلىق بىلەن قىلىنغان تاماق ئاساسىي ئوزۇندا تۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر قەدىمىي ئەنئەنىۋى تاماقلىرى ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەزى مەلۇماتلار بار . مەسىلەن ، توقۇچ (Ⅰ تۇم ، 464 ـ بەت) ، چۆرەك (Ⅰ تۇم ، 504 ـ بەت) سۆزلىرىگە «توقاچ» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ . كۆۋشەك (Ⅰ تۇم ، 628 ـ بەت) دېگەن سۆزنى «بولدۇرغان نان» دېسە ، چوقمىن (Ⅰ تۇم ، 578 ـ بەت) دېگەن سۆزنى «ھور نانىنىڭ بىر خىلى» دەپ ئىزاھلىغان . كۆمەچ (Ⅰ تۇم ، 567 ـ بەت) سۆزنى «كۆلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان نان» ، سىنچۇ (Ⅰ تۇم ، 544 ـ بەت) ، «گىرده بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل نان ، خۈيلىما نان» ، پوسكەچ (Ⅰ تۇم ، 590 ـ بەت) «كاكچى» قاتما « Ⅰ تۇم ، 564 ـ بەت) ۋە يۇغا (Ⅱ تۇم ، 34 ـ بەت) سۆزلىرىگە «قاتلىما» ، «ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نېپىز نان» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن . ئۇنىڭدىن باشقا تۆۋەندىكىلەرنى تونۇشتۇرىدۇ :

تۇرمەك (Ⅰ تۇم ، 622 ـ بەت) ـــ تۇرمەل .

سارماچۇق (Ⅰ تۇم ، 683 ـ بەت) ـــ «قۇشقاچ تىلى ئاش ، سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى» .

ئۇگرە (Ⅰ تۇم ، 171 ـ بەت) ـــ «سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى» .

سوغۇت (Ⅰ تۇم ، 462 ـ بەت) ـــ «ھېسسىپ ، ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ ، گۆش ۋە دورا ـ دەرمان سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك » .

سوقتۇ (Ⅰ تۇم ، 543 ـ بەت) ـــ «ھېسسىپنىڭ بىر خىلى ، جىگەر بىلەن گۆشكە دورا ـ دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ ئۇچەيگە تىقىلىدۇ . ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ» .

تۇتماچ (Ⅰ تۇم ، 590 ـ بەت) ـــ «چۆپ ، تۈركىلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىنىڭ بىرى» .

قوۋۇت (Ⅱ تۇم ، 233 ـ بەت) ـــ «قاغۇت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تۇغۇتتا خۇنسىراپ كەتكەن ئاياللارغا بېرىلىدىغان تاماق . بۇ تاماق قورۇلغان تېرىق ئۇننى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ ».

توپىق (Ⅰ تۇم ، 492 ـ بەت) ـــ «قوينىڭ توپىق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا» .

كۆرشەك (Ⅰ تۇم ، 625 ـ بەت) ـــ «سوكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ ، ئۈستىگە ياغ قويۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق» .

بولدۇنى (Ⅰ تۇم ، 625 ـ بەت) ـــ «ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك» .

سۇرۇش (Ⅰ تۇم ، 477 ـ بەت) ـــ «چۇرۇش بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋېلىپ ، ئوتتا پۇچۇلاپ يانجىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك » .

بۇلغاما (Ⅰ تۇم ، 640 ـ بەت) ـــ « ياغسىز ۋە

تەمسز بۇلماق » .

قوغۇرماچ (I توم ، 137 ـ بەت) ـــ «قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى ، ئىچى قېتىپ قالغان ئادەملەرنىڭ ئىچىنى سۈردۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئىچكۈزۈلىدۇ» .

بۇخسى (I توم ، 551 ـ بەت) ـــ «بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى . بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قايىنىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ . ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قويۇپ ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ » .

ياماتا (I توم ، 580 ـ بەت) ـــ «قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر . سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا ، يېغى ئېقىپ كەتمىسۇن دەپ ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ »

سىم سىراق (II توم ، 187 ـ بەت) ـــ «بىر خىل تاماق ، باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۈششاق توغرىلىپ ، دورا ـ دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ بىرقاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ سىڭدۈرۈلۈپ كېيىن يېيىلىدۇ».

يازۇق (II توم ، 19 ـ بەت) ـــ «كۈزدە ھەر خىل دورا ـ دەرمانلار بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش» .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي ئىچىملىكلىرىدىن قۇملاق (I توم ، 620ـ بەت) «ھەشقىپىچەككە ئوخشىشىدىغان بىر ئۆسۈملۈك . ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ شاراب ياسىلىدۇ » . قىمىز (I توم ، 474 ـ بەت) ، «تۇلۇمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى» ، بوخسۇم (I توم ، 631 ـ بەت) «بوزا ، تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك» ، ئاغارتقۇ (II توم، 600ـ بەت) ـــ «بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك» قاتارلىقلارنىڭ نامى ئۇچرايدۇ .

يۇقىرىقىلار «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان X ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تاماقلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمى . 1985 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تائاملىرى» دېگەن كىتابتا ئۇچ يۈز خىلغا يېقىن تاماق تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى ، خۇرۇچى قاتارلىقلار تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرىدىكى كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى شۇكى ، مەلۇم ئائىلىدە ياخشىراق تاماق ئېتىلسە ، ئۇنىڭدىن نېسىۋە قىلىپ ، يېقىن قولۇم ـ قوشنىلارغا ئۆزئارا تاماق چىقىرىپ تۇرۇش ئادىتى بار . شۇنداقلا بەزى يېڭى تاماقلارنى ، مەسىلەن ، باشقىلاردىن بۇرۇن تەييارلىغان كۆك چۆچۈرىسى ، كۈدە مانتىسى ، قاپاق مانتىسى ، يالپۇز جۇۋاۋىسى قاتارلىق تاماقلارنى تۇغقانلار ياكى يېقىن ئەلـ ئاغىنىلەرنىڭ ئۆيىگە «يېڭىلىق تۇتىدىغان » ئادەت بولۇپ ، «يېڭىلىق تۇتۇش» ياخشى كۆكۈل ۋە ئىززەت ـ ھۆرمەتنىڭ ئىپادىسى .

ئۇيغۇرلاردا تاماقنا قوشۇپ ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ئادىتى ئومۇملاشمىغان . بولۇپمۇ ئىسلام شەرىئىتىدە ھاراقنا ئوخشاش مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىش مەنئى قىلىنغاچقا ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ، ئۇيغۇرلارمۇ بۇ قانۇنىيەتكە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كەلگەن . ئەمما ئۇزۇقلۇق سۇپىتىدە يەرلىك ئۇسۇلدا قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇمدىن مۇسەللەس ، مەيزاپ ئىشلەش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە بەزى رايونلاردا داۋاملىشىپ كەلگەن . بۇ خىل ئىچىملىكلەرگە غەيرىي ئىسپىرتلىق ئېچىتقۇ ئارىلاشتۇرمايدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدىكى بۇنداق ئالاھىدىلىكلەر ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا شەكىللەنگەن بولۇپ ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نىسپىي ھالدا ئۆزگىرىدۇ ۋە يېڭىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ، قورۇما تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىگە قورۇلغان سەي تۇرلىرىمۇ خېلى كەڭ سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى . لېكىن قورۇما سەيلەرنىڭ تۇرى ، ماتېرىيالى ۋە تەمى جەھەتتىن يەنە مەلۇم مىللىي ئالاھىدىلىك مەۋجۇت .

تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تاماق تۇرلىرىدىن بىرقانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز . (ئا)

ئائىلە تامىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق ئادىتى ئەتىگەن ، چۈش ، كەچتىن ئىبارەت ئۈچ ۋاخ بولىدۇ . يېمەك ـ ئىچمەك ئا-دىتى ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . كۆنلۈك ئوزۇقلىنىش ئادىتى ئادەتتە ئىككى ۋاخ نان بىلەن چاي ئىچىدۇ ، كەچتە تاماق ئېتىپ يەيدۇ (ھازىر چۈشتە تاماق ئېتىپ يېيىش ئادىتى ئومۇملاشتى). ئۇيغۇرلار سەھەر تۇرۇپ يۇز ـ قوللىرىنى يۇيۇپ ساپ ھاۋادىن بەھرىمەن بولىدۇ (چوڭلار تەرەت ئىلىپ ناماز ئوقۇيدۇ) ، ئاندىن يېغىلىپ چاي ئىچىشكە باشلايدۇ . ئەتىگەنلىك چايدا ئىمكانىيىتى بار ئائىلە سۈتلۈك چاي ياكى قايماقلىق چاي تەييارلايدۇ . ئائىلە ئەزالىرى ھۆر-مىتى بويىچە چازا قۇرۇپ ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ . چاي چوڭ چىنىگە قۇيۇلغان بولسا نانىنى چىلاپ ، كىچىك چىنىدە بولسا تۆگۈرۈپ ئىچىلىدۇ .

چۈشلۈك چاي تارقاق بولۇپ ئېتىزدا چاي بىلەن نان ياكى قېتىق بىلەن نان يېيىلىدۇ. ياز پەسلىدە قوغۇن ـ تاۋۇز بىلەن نان يېيىلىدۇ .

كەچتە ، ئائىلە ئەزالىرى ئەمگەكتىن قايتىپ يىغىلغاندىن كېيىن ، قوللىرىنى يۇيۇپ ، ئائىلە تەرتىپى بويىچە داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ . تەييارلانغان تاماق كەلتۈرۈلىدۇ . تاماقتىن كېيىن ، لەگمەن بولسا ئاش سۈيىنى ، پولۇ ، مانتا قاتارلىقلار بولسا سىنچاي ئىچىدۇ .

ياز كۈنلىرى تاماقتىن كېيىن ھەر خىل ھۆل مې-ۋىلەرنى يەيدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىدە ، ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ قۇرۇق ئۇزۇم ، ياڭاق مېغىزى ، ھەر خىل مۇرابا ، قەنت ، ناۋات بىلەن چاي ئىچىش ، ھۆل ئۇزۇم بىلەن يۇمشاق توقاچ نان يېيىش ئادىتى خېلى ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تامىقى گۆشلۈك ياكى گۆشسىز بولسۇن ، كۆپ خىل بولۇپ ، ھەر كۈنى مۇمكىن قەدەر ئوخشاشمىغان بىر خىل تاماق ئېتىلىدۇ . سەيلىك قورۇما تاماقلار كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدۇ .

مېھمان تامىقى

ئۇيغۇر خەلقىدىكى مېھماندوستلۇق قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇر خەلقى مېھمان كەلسە « رىزقىنى ئېلىپ كېلىدۇ » ، مېھمان كەلسە « بەخت كېلىدۇ » دەپ قارايدۇ . شۇڭا ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا مېھمان كەلسە قىزغىن قارشى ئالىدۇ . ئۆيدە بارىنى مېھمانغا ئاچقىدۇ ، يوقنى تەييارلايدۇ .

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا « كۆركەم ، چىرايلىق تونۇغۇنى ئۆزۈڭ كىي ، تاتلىق ئې-شىغىنى باشقىلارغا بەر ، مېھمانىنى ئىززەتلە ، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن » (I توم ، 64 ـ بەت) دېسە ، يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدا مېھمانىنى ياخشى كۆتۈش ھەققىدە مۇنداق دېگەن :

6446 . قىچىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى ،
قىچىر ، ياخشى قىلغىن كۆتۈش ئىشىنى .
سېلىپ كۆرپە ، داستىخان ، قاچا تازا قىل ،
يېمەك ـ ئىچمىكىڭنى ئوبدان خىللىغىن .

ئۇيغۇر خەلقى چاقىرىلغان مېھمان ياكى تاسادى-پىي كېلىپ قالغان مېھمان بولسۇن ، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاش قەدىرلەپ كۈتىدۇ . مېھمانىنى ئەڭ ئېسىل ، ياخشى تاماق ، ياتاقلار بىلەن كۈتۈشتىن تاشقىرى ، ئات ـ ئۇلاغلىرى بولسا ئۇنىڭغا ياخشى قارايـ دۇ .

ھەرقانداق ئائىلە مېھمان كەلگەن ھامان ، ئۇنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ داستىخان سالىدۇ ، ئالدى بىلەن ، سىنچاي بىلەن كاكچا نان ياكى قاتلىما نان قويىدۇ ، چېيىغا قەنت ياكى ناۋات سالىدۇ . ئاندىن ئۆز ھالىغا قاراپ سۈتلۈك چاي ياكى ھالۋا ئېتىپ كىرىدۇ . چايدىن كېيىن ، ياز بولسا ھۆل مېۋە كەلتۈرىدۇ ۋە مۇشۇ پۇر-سەتتىن پايدىلىنىپ مېھماندىن قانداق تاماق يېگۈسى بارلىقىنى سورايدۇ . مېھمان خالىغان تاماقنى ئېيتىدۇ . ئەگەر مېھمان تۈزۈت قىلىپ تاماق بۇيرۇمسا ، ئۆزلىرى

ياخشى كۆرىدىغان تاماقلار ، مەسىلەن ، كاۋاپ ، پېتىر مانتا ، بولاق مانتا ، پولۇ ، ئۇگرە ، چۆچۈرە ، لەگمەن دېگەندەك تاماقلاردىن بىرىنى ئېتىدۇ (بۇ ئەلۋەتتە ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ). كۆپ ھاللاردا مېھمان تامىقى جۇپ بولۇپ ، پولۇ ئەتسە ئارقىدىن ئۇگرە ، شورپا سالسا ئارقىدىن چۆچۈرە دېگەندەك تاماقلار قوشۇپ ئېتىلىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىدە ، ئەگەر مېھمان تۇن يېرىمدە كېلىپ قالسىمۇ ، ھېچقانداق ئېرىنمەي ھاردۇق ئېشى دەپ ، ئۇگرە ، مەنچىزە قاتارلىق سۇيۇق تاماق ئېتىپ بېرىش ئەنئەنىسى بار . چاقىرىلغان ئايال مېھمانلار بولسا ياخشى كۆتۈشتىن تاشقىرى مېھمانلار قايتىش ۋاقتىدا پولۇ ، مانتا قاتارلىق تاماقلاردىن زەللە قىلىدۇ . (ئاش يۆگەيدۇ) . ئەر مېھمانلارغا پىششىق گۆش بىلەن نان ئالدۇرۇش ، ئەگ بولمىغاندا ئىككى نان تۇتۇش ئادىتى بار .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە بىرمۇ ئۆيگە مېھمان كەلسە بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم ـ قوشنىلىرى مېھمان ئالدىغا كىرىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن ، نۆۋەت بىلەن بۇ مېھمانلارنى ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىدىغان ئادەت بار . تەكلىپ قىلغان قوشنىلار مېھمان ھۆرمىتىگە ئاتاپ بىرمۇ خىل ياخشى تاماق تەييارلايدۇ . بۇ ئادەت بولۇپمۇ يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان . قىسقىسى « تاپقىنى قوي ئۆلتۈرۈر ، تاپمىغىنى چۈجە ـ خوراز » دېگەندەك ، ھەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ ھالىغا قاراپ ، مېھماندىن ھېچ نەرسىنى ئايمای، ساخاۋەت بىلەن داستىخان سالىدۇ. (ش)

ھېيت ـ ئايەم يېمەكلىكلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئىچىدە ھېيت ـ ئايەم ، توي ـ تۆكۈن ، مۇراسىملار ۋە سەيلە ـ باراۋەت يېمەك ـ ئىچمەكلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، روشەن مىللىي تۇسكە ئىگە .

ھەربىر ھېيت ـ ئايەمنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تاماقلىرى بار . مەسىلەن ، « نوروز » كۈنى بۇغداي يارمىسىدىن قىلىنغان مەخسۇس « نوروز كۆجىسى » ئېتىپ ، كوللېكتىپ ئېغىز تەگكۈزىدۇ . دېھقانلار كالېندارى بويىچە ھوشۇر ئېيىدا مول ھوسۇل خاتىرىسى ۋە دىنىي ئەقىدە بويىچە كۆكباش يارمىسى بىلەن گۈلە ، جىگدە ، قاق ، گۆش ، ھەر خىل قۇرۇق گۈلە ـ قاق سېلىنغان « كۆجە » ئېتىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياغ پۇرتىپ يېت (پوشكال) سالىدۇ .

مەۋلۇت ئېيىدا ياغ پۇرتىپ پولۇ ۋە باشقا تاماقلارنى ئېتىپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىدۇ .

بارات ئېيىدا ھەر بىر ئائىلە ياغ پۇرتىپ قۇيماق سالىدۇ ۋە باشقا ئېسىل تاماقلارنى ئېتىپ تۇنەيدۇ .

رامىزان ئېيىدا روزا تۇتۇش مۇناسىۋىتى بىلەن زولۇق ۋە ئىپتار ۋاقتىدا خىلمۇ خىل ياخشى تاماقلارنى ئېتىپ ، روزا تۇتىدۇ ، ئىپتار قىلىدۇ .

روزا ھېيت كۈنى ئەتىگەندە ھەرقانداق ئائىلە ئەگ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرىنى ئېتىش بىلەن روزىنى ئۇزاتتۇق ، دېيىشىدۇ . يەنە ، روزا ھېيت ئۇچۇن ، ساگىزا ، پېچىنە ـ پىرەنىك ، پوشكال ، سامبۇسا ، قەنت ـ گېزەك ، ھۆل ، قۇرۇق يېمىشلەرنى تەييار قىلىدۇ . ئۆيمۇ ئۆي پەتىلەپ ، خىلمۇ خىل نازۇ نېمەتلەرگە ئېغىز تەگكۈزىدۇ . روزا ھېيتتا گەرچە قۇربانلىق قىلىنمىسىمۇ ، ھەربىر ئائىلە ئۆزىنىڭ ھالىغا يارىشا ئەگ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ .

قۇربان ھېيت ئالاھىدە بولۇپ ، قۇربى يەتكەن ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى قۇربانلىق قوي سويىدۇ . بۇ كۈندىكى تۇنجى تاماق قۇربانلىق قىلىنغان قوينىڭ دۇمبە جىگىرى بولۇپ ، ئاندىن پىشۇرۇلغان گۆش يېيىلىدۇ . قۇربانلىق قىلغان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆپكە ـ ھېسىپ قۇيۇلىدۇ . قۇربانلىق قىلىشقا قۇربى يەتمىگەن يوقسۇل ئائىلىلەر بولسا ھەرقايسى قوي سويغان ئائىلىلەر كىرگۈزگەن خامتالاش (خام تارقىتىلغان) گۆشنى پىشۇرۇپ يەيدۇ . ھەرقانداق ئائىلە گۆشسىز قالمايدۇ .

بالىلارغا ئىسىم قويۇش (ئات) تويىدا ، ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ئۇچۇن لەگمەن قاتارلىق تاماق ئەتسە ، قېرىق تويىدا بالىلار ئۇچۇن مەخسۇس ئاتىلا ئېتىپ كىچىك توقاچلار بىلەن بېرىدۇ .

سۈننەت تويىدا ، كۆپ مېھمان چاقىرىپ قوي ،

كالا سويۇپ ئاش (پولۇ) ئېتىشتىن تاشقىرى ، ئائىلىدە تۇخۇم يېيىش ئەنئەنىسىمۇ بار . قىز ـ يىگىت تويلىرىدا ئاساسىي تاماق پولۇ بولىدۇ . بىر لېگەن ئاش ئۈچ كىشىگە قويۇلىدۇ . توي داستىخىنى ھەر خىل ناز ـ نېمەتلەر بىلەن تولىدۇ . ئاياللار داستىخىنى تېخىمۇ مولراق بولىدۇ . بەزى جايلار (جەنۇبىي شىنجاڭ) دا ئاياللارغا نىسبەتەن قويۇش ، نان قورداق قىلىش ئادەتلىرىمۇ بار .

توي چېيى قاتارلىقلاردا پولۇ ۋە قورداق ئېتىلىدۇ ، دېمەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ ئايەم ، توي ـ تۆكۈن تاماقلىرى ئالاھىدە بولۇشتىن تاشقىرى يەنە مول بولىدۇ . (ش)

تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش

ئۇيغۇرلاردىكى تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش ، كېسەل ئەھۋالىغا قاراپ ، يېمەك ـ ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەڭشەش ، پەرھىز تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە خىل كەلمەيدىغان تاماقلارنى چەكلەش ئارقىلىق كېسەلنى يەڭگىللىتىش ۋە ھەر خىل شىپالىق يېمەك ـ ئىچمەكلەرنى بېرىش ئارقىلىق بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇپ تېزرەك ساقىيىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان .

ئۇيغۇرلار كېسەلنى تاماق بىلەن داۋالاشتا ، كېسەلگە مۇۋاپىق تاماقنى ئۇچكە بۆلىدۇ : ① غىزايى مۇتلەق : ئۆزۈقلۇق رولىنىلا ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر . ② داۋائى غىزايى : ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى ، كېيىن ئۆزۈقلۇق رولىنى ئويناىدىغان داۋالىق يېمەكلەر . ③ غىزايى داۋائى: ھەم ئۆزۈقلۇق ، ھەم داۋالىق رولىنى ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر .

غىزايى مۇتلەق : ئۆزۈقلۇق رولىنى ئويناىدىغان ۋە قۇۋۋەت بولىدىغان يېمەكلىكلەر غىزايى مۇتلەق دېيىلىدۇ . بۇلار ، سۈيۇق ، يۇمشاق ، ئاسان سىڭىدىغان ، ھەجمى ئاز ، قۇۋۋەتلىك كۆپ يېمەكلىكلەر . مەسىلەن ، چالا پىشۇرۇلغان تۇخۇم ، كۆپ خىللىق دورا ـ دەرمان بىلەن تەييارلانغان گۆش شورپىسى ، كەكلىك ، قۇشقاچ ، چۈجە ، مۇجۇلغان ئۆزۈم شەربىتى ، ئانار ، ئالما ، ئامۇت ، نەشپۈت قاتارلىق مېۋە مۇرابباالرى ، بۇغداي ئۇنى تامىقى ، شوۋنگۇرۇچ ، سېرىقماي ، كالا سۈتى ، يۇمشاق پىشۇرۇلغان قوي گۆشى ، بېلىق ، پالەك ، يېسۈلەك ، شوخلا ، سۇڭپىياز قاتارلىقلار .

داۋائى غىزايى : قىزىلگۈل ، پىننە ، رەيھان بىلەن ياسالغان گۈلقەنت ، قىياملار ، ئەنجۈر ، ئالما ، بېھى ، ئامۇت ، سەۋزە ۋە باشقىلاردىن ياسالغان مۇرابا ، بادام ، نوقۇت، ياڭاق تالقانلىرى قاتارلىقلار ئالدى بىلەن داۋالىق ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزۈقلۇق رولىغا ئىگە يېمەكلىكلەردۇر . گۈلقەنت ئاشقازان ، ئۇچەي يوللىرى ، ھەزىم قىلىش تەس ، جىگەر ، بۆرەك ، ئۆپكە سىل ، ئۆپكە ھاۋا يوللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ، ئۆپكە يەللىك ئىششىقى ، دەم سىقىلىش كېسەللىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۆزۈقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ .

غىزايى داۋائى : چامغۇر ، تۇرۇپ ، سەۋزە ، شوخلا ، پالەك ، يېسۈلەك قاتارلىق كۆكتاتلار ئالدى بىلەن ئۆزۈقلۇق ، ئاندىن داۋالىق رولىنى ئويناىدۇ . بۇلار سۈيدۇك ھەيدەش ، قەۋزىيەتنى يوقىتىش ، سەپرانى پەسەيتىش ، ئىشتىھانى ئېچىش رولىغا ئىگە .(ش)

پەرھىزلىك تاماقلار

ئۇيغۇرلار تارىخىي تەجرىبىسىگە ئاساسەن ، كېسەللەرنى شىپالىق ئۆزۈقلۇق تاماق بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى ، پەرھىزلىك تاماق بىلەنمۇ داۋالايدۇ .

پەرھىزلىك تاماقلار دېگىنىمىز ، كېسەللىك خاراكتېرىگە ئاساسەن « زىيان قىلىدۇ » دېيىلىپ ، يېيىش چەكلەنگەن تاماقلارنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن ، قان بېسىم ، جىگەر ، بۆرەك ، ئۆت ، يۈرەك كېسەللىكلىرى مايلىق گۆشنى پەرھىز قىلىدۇ . ئۇششاق يارا ، تەمرەتكە ، دانىخورەك ، بۇۋاسىر قاتارلىق يەرلىك كېسەللەر ئاچچىقسۇ ، لازا ، جاڭيۇلاردىن پەرھىز قىلىدۇ .

يۇقىرى ھارارەتتىكى (ئىسسىق دەپ قارالغان) كېسەللەر ياغدا قورۇلغان گۆش ، تۇخۇم ، ئۆردەك ، غاز ، كەپتەر گۆشلىرىنى پەرھىز قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار كونا گۆش ، ئورۇق قېرى كالا ، قېرى ئۆچكە ، قېرى ساغلىق ، ئورۇق توخۇ گۆشلىرىنى زىيانلىق دەپ ، ئۇنى يېيىشتىن پەرھىز قىلىدۇ .

ئاشقازان كېسەللىرى ھۆل مېۋە ـ چېۋە يېيىشتىن

پەرھىز تۇتىدۇ .

قەنت سېيىش كېسىلى ۋە بۆرەك كېسىلىگە تاتىلىق تاماق ، بۇغداي ئۇنى بەرمەيدۇ .

زاغۇن يېغى ، قىچا يېغى ۋە شىرنىلىك تاماقنى ، كېۋىز ، زاتىل ، سەرسام ، زۇكام ، زىققى ، كېكىردەك ، كاناي ، قىزىتما كېسەللىرىگە بەرمەيدۇ .

كېسەل داۋالاشتا ، قوي يېغى ، قىچا يېغى ، زىغىر يېغىدىن باشقا ياغلارغىمۇ شەرتلىك قارايدۇ .

ئۇيغۇرلار تاماق بىلەن كېسەل داۋالىغاندا ، پەرھىز تۇتۇش بىلەن بىرگە ، يېتەرلىك ۋە مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇش ، تاماقنىڭ سۈپىتى ، مىجەزىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارغىمۇ دىققەت قىلىدۇ ۋە كېسەلنىڭ ئىشتىهاسىنى ئېچىش ئۇچۇن ، تاماقنىڭ رەڭگى ، كۆرۈنۈشى ، تۇرى ، پۇرىقى ، تەمى ، تازىلىقى ، تاماق تەييارلىغۇچىنىڭ خۇلق مىجەزى ، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارغىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئادەتتىكى تۇرمۇشىدا ، ئۆز ـ ئۆزىنى تاماق بىلەن داۋالاشقا ئادەتلەنگەن . مەسىلەن ، سوغۇقى ئېشىپ قالسا ئۇستۇن هارارەتلىك ، ئىسسىق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يەپ مىجەزىنى تەڭشەيدۇ . ئىسسىقى ئېشىپ قىزىپ قالسا ، سوغۇق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يېيىش ئارقىلىق مىجەزىنى تەڭشەيدۇ .

ئومۇمەن ، تاماقتىن پەرھىز تۇتۇش خەلق ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ ، ئۇيغۇر تىبابىتىدىكى كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . (ش)

نان

نان ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەكلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە ، يەنە ئاساسلىق ئەنئەنىۋى يېمەكلىكنىڭ بىرى . ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا نانسىز زادىلا ئايرىلالمايدۇ . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نانىنىڭ تۇرىمۇ كۆپەيدى . تۆۋەندە نانىنىڭ ئاساسلىق تۇرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز .

1) ئۆي نېنى ـــ ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ئىسسىق يۆگەپ قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ ، خېمىر بولغاندىن كېيىن بىر جىلىك ئېغىرلىقتا زۇۋۇلا ئۇۋۇپ قۇرۇق ئۇنلاپ تاۋلاپ قېلىن راسلىنىدۇ . ئوتتۇرىغا چەككۈچ چېكىپ ، ئۇستىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇلىدۇ . بۇ خىل ئۆي نېنىغا ياغ چەيلىسىمۇ ياكى چىگىردەك ، سېيادان ئارىلاشتۇرسىمۇ بولىدۇ . تونۇر ئادەتتىكىدەك قىزىتىلىدۇ . تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ . نانىنىڭ ئارقىسىنى تۇز سۈيى بىلەن سۈلاپ ، يەڭلىك بىلەن يېقىپ تونۇرنى توشقۇزغاندىن كېيىن ، نانىنىڭ يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى چىلىك ئېتىلىدۇ . ئەگەر ئوت بوش بولسا داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ ، نان قېلىن بولغىنى ئۇچۇن تونۇردا ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ ، سىڭدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇنداق يېقىلغان ئۆي نېنىنى ئۇزاق ساقلاشقا بولىدۇ .

2) بازار نېنى ـــ «ئاق نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ نان مۇنداق ياسىلىدۇ : خېمىرى بوشراق يۇغۇرۇلۇپ ، ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ . خېمىر تىنغاندىن كېيىن زۇۋۇلا قىلىنىدۇ . نان ئۇتتۇرلۇق ئېچىلىپ تونۇرغا ئۇتتۇرلۇق يېقىپ قايسىسى پىشسا شۇ قومۇرۇۋېلىنىدۇ . بۇ نانىنىڭ ئوتتۇرىسى نېپىز ، گىرۋىكى توم بولىدۇ . يۇزىگە چەككۈچ چېكىلىدۇ . نانىنى ئېچىپ بولغاندىن كېيىن تونۇرغا يېقىش ئالدىدا ، يۇزىگە چانالغان باش پىياز ۋە كۈنجۈت سۇرۇلىدۇ . نان تونۇرغا گەزنە بىلەن يېقىلىدۇ .

بۇ خىل نانىنى يېگۈچىلەر ئوتتۇرلۇق ئەكىرىپ يەيدۇ ، ئۇزۇن ساقلاشقا بولمايدۇ . بۇ نانىنى ئىسسىق ۋاقتىدا يېسە ناھايىتى مەززىلىك ، تەملىك بولىدۇ .

3) گىردە ـــ ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان نان تۇرلىرىنىڭ بىرى . ئۇزاق سەپەرگە چىقىدىغان كىشىلەر بۇ نانىدىن ئېلىپ ماڭىدۇ . بۇ نانىنىڭ ياسىلىشى مۇنداق : ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ ، چىلىك يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىرغا ئۇزۇنراق ئىشلەپ باستۇرۇپ قويۇلىدۇ . خېمىر كۆپكەندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ تاۋلىنىدۇ . نانىنىڭ گىرۋىكىنى يۇمىلاق ، ئوتتۇرىسىنى ئويمان قىلىپ ياساپ ، پەشخۇنغا ئوخشىتىپ تىزىپ ، يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ ، كۈنجۈت سېپىپ ، ئىككى نانىنىڭ يۇزىنى بىر قىلىپ جۇپلەپ ، داستىخان بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ئوتىنى كۆمۈپ ، داپخۇننى ئېتىپ تونۇرغا تۇز

سېپىپ ، تونۇرنىڭ ھاۋاسى پەس تەڭشىلىدۇ . نانىنى يېقىپ بولۇپ ، يۈزىگە سۇ ئۇرۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى يېپىپ ، يېرىم سائەتچە خۇيلىنىدۇ . نان قولغا چاپلاشمىسا ، خۇي يېگەن بولىدۇ . خۇي يەتكەندە تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ نان يۈزىگە بوش سۇ چېچىپ داپخۇنىنى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭ نىڭ بەزى يەرلىرىدە جىگدىنى سۇغا چىلاپ ، شەربەت چىقىرىپ گىرده يۈزىگە سۈركەيدۇ ، بۇ خىل نان «شەربەت نان» دەپ ئاتىلىدۇ .

4) گۆش گىرده ـــ بۇ خىل گىرده ئۇيغۇر خەلقى سۆيۈپ يەيدىغان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى . گۆش گىرده مۇنداق ياسىلىدۇ :

بۇنىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ . لېكىن خېمىرى چىڭ ھەم تۇزلۇقراق يۇغۇرۇلىدۇ ۋە ياخشى ئىشلىنىدۇ . زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ بىر ئاز تىندۇرۇلىدۇ . ئاندىن جىلىت ئېچىلىدۇ ، قوي ياكى كالىنىڭ لوق گۆشى نېپىز ، قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ يېدۇرۇلىدۇ . ئاندىن پىشىپ توغرالغان باش پىياز، قارىمۇچ ، تۇز ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . يەنە قۇيرۇق ياغدىن ئازراق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . جىلتىقا قىيما سېلىپ بولاق مانتا تۇگكەندەك تۇگۇپ ، ئۇستىگە سۇ ئۇرۇپ تەيارلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ چوغلىرىنى تونۇرنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېغىپ داپخۇنىنى ئېتىپ ، تونۇرنىڭ يۈزىگە تۇز سۈيى ئۇرۇپ ھاۋاسى تەڭشەلگەندىن كېيىن يېقىلىدۇ . يېقىلىپ بولغان نانىنىڭ يۈزىگە يەنە سۇ ئۇرۇلۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى ھەم يېپىلىدۇ . گىرده خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزى ۋە داپخۇن ئېچىۋېتىلىپ ، ئوتنى يەلپۇپ يېلىنجىتىدۇ . گىردىنىڭ يۈزى قولغا چاپلاشمايدىغان دەرىجىدە قېتىشغاندا خۇي يېگەن بولىدۇ ۋە تونۇردىن قومۇرۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ .

5) گۆش نان ـــ گۆشنى ئۇششاق توغراپ ، ئۇنىڭغا ئۇششاق توغرالغان باش پىياز ، سوققان زىرە ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . خېمىر تۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ئازراق تىندۇرغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، زۇۋۇلىنىڭ گىرۋىكىنى نېپىز ، ئوتتۇرىسىنى بىر ئاز قېلىن قىلىپ ، بىر چوڭ ، بىر كىچىك جىلىت تەييارلىنىدۇ . چوڭ جىلىتقا قىيما تەكشى يېيىتىلىدۇ . ئۇستىگە كىچىك جىلىت يېپىلىپ ، چوڭ جىلىتنىڭ گىرۋىكىنى ئارقىغا يانداۋرۇپ ، پۈرۇپ نان تەييارلىنىدۇ . ئاندىن تاۋا ياكى قازانغا ياغ قۇيۇپ نان ئۆرۇپ ـ چۆرۇپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندا ھەربىر گۆش نانىنى پىچاق بىلەن پارچە ـ پارچە قىلىپ تۇغراپ ، لېگەنگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۈرىدۇ . بۇ خىل نان شورپىلىق ، تەملىك ، يۇمشاق بولۇپ ، تولىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ .

6) ھەمەك نان ـــ بۇ نان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «چوڭ نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى نانلىرىدىن بىرى . بۇ نان كۆپىنچە ھېيتلاردا ، تويلاردا داستىخانغا دەستىلەپ قويۇلۇپ ، ئۇستىگە ئۇششاق ياغلىق توقاچلار قويۇلىدۇ . ئۆزى قاتتىق بولىدۇ ، لېكىن چايغا سالسا تېز ئېرىيدۇ ، يېيىشلىك بولىدۇ .

ھەمەك مۇنداق ياسىلىدۇ : نانىنىڭ خېمىرى چىڭراق يۇغۇرۇلىدۇ . ياخشى ئىشلەپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، چوڭلۇقىنى چوڭراق ئەلگەكتەك قىلىپ تەيارلىنىدۇ ، قىزىتىلغان تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسىنى تەڭشەپ ، نانىنى گەزىنگە تەكشى قويۇپ يېقىپ ، سىكدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ ، كۇچانىڭ « بىچاق نېنى » مۇ ھەمەكنىڭ چوڭايتىلغان شەكلى بولۇپ ، ئۇ تېخىمۇ مەززىلىك .

7) توقاچ ـــ توقاچ ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئالاھىدە تۈرى . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 464 ـ بەت) دا « توقاچ » دېگەن سۆزنى بۇ سۆز « توق ئادەم » دېگەن ئىبارىدىكى « توق » سۆزىدىن ياسالغان . « چۈنكى توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ » دەپ چۈشەندۈرگەن .

ئۇيغۇر خەلقى ئائىلىلىرىدە ئۆزلىرى يېيىش ۋە مېھمانلارغا قويۇش ئۈچۈن ، سەپەرگە چىققۇچىلارغا يوللۇق تۇتۇش ئۈچۈن ياكى يىراقتىكى يېقىن ئادەملىرىگە خالىتا قىلىپ ئەۋەتىش ئۈچۈن توقاچ يېقىلىدۇ ، خېمىر بولغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ پىيالىنىڭ ئاغزىچىلىك چوڭلۇقتا (ئۇنىڭدىن كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ) توقاچ

راسلىنىدۇ ، ئوتتۇرىسىغا چەككۈچ چېكىپ ، يۈزىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇلىدۇ . تونۇرنى قىزىتىش ، نانىنى يېقىش ۋە پىشۇرۇش جەريانى ، ئۇسۇلى گىردە نانىنىڭكىدەك بولىدۇ . توقاچ پىشقاندىن كېيىن تونۇردىن قومۇرۇپ ، قىزىق ۋاقتىدىلا ئېرىمىگەن قوي يېغى سۈرۈلۈپ پارقىرىتىلىدۇ . توقاچنىڭ خېمىرى سۇت ، تۇخۇم ، قوي يېغى ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇلسا تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ ، بۇ خىل توقاچنىڭ ئالاھىدىلىكى ، قېتىپ كەتسە چايغا چىلىغان ھامان يۇمشايدۇ . ئۇزاق ۋاقىت ساقلاشقا بولىدۇ ، ئوڭاي كۆكىرىپ كەتمەيدۇ .

8) جۆۋىنده ـــ بۇ نان بەزى يەرلەردە «قو ـ شۇقلۇق نان » دەپ ئاتىلىدۇ ، بۇ نان مۇنداق ياسىلىدۇ ؛ مەلۇم نىسبەتتە ئاق ئۇن بىلەن قوناق ئۇنى (مەيلى ئارپا ئۇنى ، مەيلى ئاق قوناق ئۇنى ياكى كۆممىقوناق ئۇنى) نى ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، نان ئېچىپ يۈزىگە ئۇششاق توغرالغان پىياز سۈركىلىدۇ . قىزىتقان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ ، داپخۇنىنى ئېتىپ ، تونۇرنى دۇمىلەپ سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ .

9) زاغرا ـــ خەس قوناق ئۇنى بىلەن قىلىنغان نان « زاغرا » دەپ ئاتىلىدۇ . زاغرا ئۇچۇن كۆممىقوناق ياكى ئاق قوناق ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ . ئۇن قىزىق سۇ بىلەن يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر سوۋۇغاندا ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ بىرمەر سائەت بولدۇرۇلىدۇ ، ئاندىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ ئاق ئۇنغا دومىلىتىپ ، گىرۋىكى نېپىز ، ئوتتۇرىسى قېلىن قىلىپ نان راسلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرغا يېقىپ جۆۋىنده نانغا ئوخشاش قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ . زاغرا تونۇردا ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ . زاغرىنىڭ خېمىرىنى يۇغۇرغاندا ئۇششاق توغرالغان پىياز ، مانتا كاۋىسى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلسا زاغرا تېخىمۇ يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ .

10) قاتلىما ـــ قاتلىما ئۇيغۇر نانلىرىدىن ئالاھىدە بولغان بىر تۇر . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 672 ـ بەت) دا « قاغۇرغان » دېگەن سۆزنى « ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان » دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بۇ قاتلىمىنىڭ ئۇيغۇر نانلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

قاتلىما مۇنداق ياسىلىدۇ : خېمىر يۇغۇرۇپ ، خېمىر تىندۇرۇلغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن يۇقىا يېيىلىدۇ ، ئاندىن يېيىلغان خېمىرغا كۆيدۇرۇلگەن قۇيرۇق ماي ياكى ئەبجەش ماي سۈرتۈلىدۇ . ئاندىن خېمىر تۇرۇلۇپ تۇرمە قىلىنىدۇ . تۇرمىنى تولغاپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇلىدۇ ، ھەربىر زۇۋۇلا پۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ . ئاندىن قىزىق تونۇرغا يېقىلىدۇ ياكى دوخۇپكىدا پىشۇرۇلىدۇ . كۆپىنچە ئائىلىلەردە قاتلىما قازاندا ياكى تاۋىدا ياغدا ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ پىشۇرۇلىدۇ . تونۇر قاتلىمىسى يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ .

قاتلىمىنىڭ يەنە « گۆش قاتلىمىسى » دەپ ئاتىلىدىغان تۇرىمۇ بار . بۇنىڭ خېمىرى يۇقىرىقى قاتلىمىنىڭكىگە ئوخشاش تەييارلىنىدۇ . خېمىر ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك چوڭ ھەم نېپىز يېيىلىدۇ ، ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆش ، نېپىز چانالغان پىياز ، قارىمۇچ ۋە تۇزلارنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان قىيما سېلىپ تۇرمە تۇرۇلىدۇ ، ئۇنىڭدىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ ، زۇۋۇلا پۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان تەييارلىنىدۇ . بۇ خىل قاتلىمىنى تونۇرغا يېقىپ پىشۇرسىمۇ ، قازاندا ياكى تاۋىدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ .

قاتلىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى : خېمىرى قاتمۇ قات بولىدۇ . يۇمشاق ، يېيىشلىك ، سىڭىشلىك بولىدۇ . (ر)

سامسا

سامسا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : گۆش ئۇششاق توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ قوشۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇششاق توغرالغان قۇيرۇق ياغ ، توغرالغان باش پىياز ، سوقۇلغان زىرە ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما قىلىنىدۇ .

قۇۋۇەتسىز تۇز سۇيى بىلەن پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ، ياخشى ئىشلەپ تەندۇرۇلىدۇ . ئاندىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، پۇزا بىلەن جىلىت ئېچىپ جىلىتقا قېيما سېلىپ ئۇزۇنچاق تۆت بۇرجەك قىلىپ سامسا تۇگۈلىدۇ . قىزىتىلغان تو- نۇرنىڭ داپخۇنىنى ئېتىپ ، تونۇرنىڭ يۇزىگە تۇز سۇيى سېپىپ ، ئوتىنى ئوتتۇرىغا يىغىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ . تۇگۈلگەن سامسىنىڭ يۇزىگە سۇ ئۈرۈپ ، سامسىنىڭ تۇگۈلگەن تەرىپىنى تونۇرغا يېقىپ ، ئۇستىگە ئازراق سۇ ئۈرۈپ ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ ، ئون مە- نۇتقا قەدەر خۇيلىنىدۇ . خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋېتىپ ، سامسىنىڭ يۈزى قىزار- غان چاغقا قەدەر پىشۇرۇلىدۇ . ئاندىن مەخسۇس چۆمۈچ بىلەن ئاۋايلاپ قومۇرۇلىدۇ . بۇنداق سامسا ناھايىتى مەز- زىلىك ۋە تەملىك بولىدۇ . چىشلىگەن ھامان شۇرۇنده مېيى ئېقىپ تۇرىدۇ . (ر)

پەرمۇدە

پەرمۇدە ئۇيغۇرلارنىڭ سامسىغا ئوخشاش ئەنئە- نىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق مۇنداق يا- سىلىدۇ: سېمىز لوق گۆش قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ئۇ- نىڭغا بىر دانە تۇخۇم چېقىلىپ سوققان قارىمۇچ ، تۇز سېلىپ ئازراق سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . كېيىن چاە نالغان پىيازنى قوشۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ ، ئۇنغا بىر دانە تۇخۇم چېقىپ خېمىرتۇرۇچ ، تۇز سېلىپ ، خېمىر ئوبدان ئىشلىنىدۇ . خېمىر چالا بولغاندا زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ يۇزىدا كەڭلىكى ئالقاندەك چوڭلۇقتا نېپىز جى- لىت ئېچىلىدۇ . جىلىتنى سول قولغا قويۇپ ئىچىگە قېيما سېلىپ جۇۋۇاۋا شەكلىدە تۇگۈلىدۇ . ئاندىن ئوك قولنىڭ چوك بارمىقى بىلەن خېمىرنىڭ تۇگۈلگەن تەرىپىدىن بېسىپ پەرمۇدە سىقىلىدۇ ، ئۇچ قولنىڭ ئارىلىقىدىن خۇددى تۆگىنىڭ لوكسىدەك خېمىر ئۆسۈپ چىقىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ تونۇرغا يېقىپ ، يۇزىگە سۇ ئۈرۈپ تونۇرنىڭ ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ ، ئون ـــ يىگىرمە مىنۇت ئەتراپىدا خۇيلىنىدۇ . خېمىرنىڭ يۇزى قۇرۇغاندا داپخۇنىنى ئېچىپ ، ئون نەچچە مىنۇت قاقلاپ سېرىق رەڭگە كىرگەندە ، يۇزىگە قۇيرۇق ياغ سۇركەپ تونۇردىن سويۇۋېلىنىدۇ . بۇ خىل پەرمۇدىنىڭ رەڭگى سېرىق ، پارقىراق ، چۈرۈك ھەم تەملىك بولىدۇ . پەرمۇدىنى توك دوخۇپكىسىدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ . (ر)

پولۇ

پولۇ ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . ئەزىز مېھمانلار ئۈچۈن بۇ تاماق قى- لىنىدۇ . شۇنداقلا توي ـ تۆكۈن ، ئۆلۈم ـ يېتىم قاتارلىق مەرىكىلەردە مېھمانلار مۇشۇ تاماق بىلەن ئۇزىتىلىدۇ . ئۇيغۇرلار بۇ تاماقنى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ قىلىپ يەي- دۇ .

قەدىمكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە كاروانلار ئۇزۇن سەپەرگە چىققاندا ئوخشاشلا پولۇ قىلىپ يەيتتى . ئۇلار ياغ ، گۈرۈچ ۋە قەلەمچە قىلىپ توغراپ قۇرۇتقان سەۋزە ئېلىۋالاتتى . سەۋزىنى ئىسسىق سۇغا چىلىسا يۇم- شاپ ئەسلىگە كېلەتتى . پولۇغا گۆش بولسا باساتتى ، بولمىسا باسمايتتى ، بۇ تاماقنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھا- يىتى يۇقىرى ، شېپالىق رولىمۇ ناھايىتى كۆپ .

بۇ تاماق لېگەنگە ئۇسۇلۇپ قول بىلەن يېيىلىدۇ ، پولۇ يېگەندە چېتنى ، تۇرۇپ ، پەمىدۇر ۋە لازا بىلەن قى- لىنغان سوغۇق سەي بولسا تاماق تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ . پولۇ قانچە مايلىق ئېتىلسىمۇ كۆڭۈلگە تەگمەي- دۇ .

پولۇنىڭ خۇرۇچى ياغ ، گۆش ، گۈرۈچ ، پىياز ، تۇزدىن ئىبارەت . بۇ تاماق مۇنداق قىلىنىدۇ :

سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ . پىياز توغرا- لىدۇ . پولۇغا بېسىلىدىغان گۆش پارچىلىنىدۇ ، گۈرۈچ ئىككى ـ ئۈچ قېتىم يۇيۇلۇپ ، ئىلمان سۇغا چىلاپ قويۇ- لىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇلۇپ ئوبدان قىزىتىلغاندىن كېيىن ، تۇز سۇيى بىلەن داغلىنىدۇ . ئاندىن قازانغا گۆش ، پىياز سېلىنىپ قورۇلىدۇ ، ئاندىن قەلەمچە قىلىنغان سەۋزە قورۇلىدۇ . سەۋزە قورۇلغاندا مەلۇم نىسبەتتە سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ . ئاندىن گۆشنى سۇزۇپ ئېلىۋېلىپ سۇغا گۈرۈچ سېلىنىدۇ . قازان دۆملىنىش ئالدىدا ، ئېلىپ قويۇلغان گۆش بېسىلىپ يىگىرمە ـــ يىگىرمە بەش مى- نۇت ئەتراپىدا پولۇ ئاستا ئوتتا دۆملەنسە پىشىدۇ .

پولۇغا ئادەتتە قوي گۆشى ، كالا گۆشى ، سۇرلەنگەن گۆش ، توخۇ گۆشى ، غاز گۆشى ، قېزا قا-

تارلىقلار بېسىلىدۇ . بەزى يەرلەردە بولسا بېھى ، قوغۇن قېقى ، قۇرۇق كىشمىش ئۈزۈملەرمۇ بېسىلىدۇ.

پولۇ ئۇچۇن كۆپىنچە ئەبجەش ياغ ئىشلىتىلىدۇ . تەملىك بولىدۇ ، دەپ خەس قوي يېغى ئىشلىتىلمەيدۇ.

پولۇنىڭ « بەتتە » دەپ ئاتىلىدىغان تۇرى بار . بۇنىڭ پولۇغا ئوخشاشمايدىغان يېرى ئۇنىڭغا گۆش بېسىلمايدۇ ، گۆش ئورنىغا قورۇلغان سەي قۇيۇپ يېيىلىدۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆرۈك غورا بولغاندا ، قورۇماقچى بولغان سەيگە غورا ئارىلاشتۇرىدۇ . بۇ خىل سەي ئاچچىق ـ چۈچۈك بولىدۇ . بۇ خىل سەي ئارىلاشتۇرغان پولۇ ناھايىتى يېيىشلىك ھەم مەززىلىك بولىدۇ .

پولۇنىڭ يەنە « سىڭدۈرمە » دەپ ئاتىلىدىغان تۇرىمۇ بار . « سىڭدۈرمە » دېگەنلىك ئاددىي پولۇ دېگەنلىك . بۇنىڭغا كېتىدىغان خۇرۇچ ۋە ياسلىش ئۇسۇلى پولۇنىڭ باشقا تۇرلىرىگە ئوخشاش . ئوخشاشمايدىغان يېرى ، بىرى ، سىڭدۈرمە باشقا پولۇ تۇرلىرىگە قارىغاندا ياغسىز بولىدۇ . يەنە بىرى ، بۇنىڭ ئۈستىگە گۆش بېسىلمايدۇ ، گۆش قاق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ، قورۇلغاندىن كېيىن سۇدىن ئېلىپ تاشلانماي ، گۈرۈچ بىلەن بىللە دۈملىنىدۇ . (ر)

كاۋاپ

ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپ (ئوۋچىلىق دەۋرىدىن تارتىپ) ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى گۆش بولغانلىقى ئۈچۈن ، كاۋاپ خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان . كاۋاپ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالىي دەرىجىلىك تاماقلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى . ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، كاۋاپنىڭ تۇرىمۇ كۆپەيىپ باردى . ھازىر ئۇيغۇرلاردا كاۋاپنىڭ ئون ـ يىگىرمە تۇرى بار . بۇلار ئۈستىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز :

1) زىخ كاۋاپ ـــ بۇ كاۋاپنىڭ ئەڭ بالدۇرقى تۇرى . بۇنىڭغا يېڭى گۆش ئىشلىتىلىدۇ . گۆش ھەم قۇيرۇق ياغ باش بارماق چوڭلۇقىدا ياپىلاق توغرىلىدۇ . ئۇنىڭغا تۇخۇم ، يۇمشاق چانالغان پىياز ، بىرئاز ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ بىرەر سائەتچە دۈملەپ قويۇلىدۇ . ئاندىن گۆش ھەم ياغ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ .

كاۋاپىدانغا ئىسسىز كۆمۈر ياكى ئوتۇن كۆمۈرى قالاپ ، چوغ بولغاندا زىخنى كاۋاپىدانغا تىزىپ ئۇۋاق لازا ، زىرە ، تۇز سەپىپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ يۇمشاق بولىدۇ ھەم « قۇۋۋەت دورىسى » سۈپىتىدە رول ئويناىدۇ .

2) قېرىن كاۋىپى ـــ بۇ خىل كاۋاپ ئۇيغۇرلاردا چارۋىچىلىق ھاياتىغا كۆچكەندىن كېيىن پەيدا بولغان . ئالدى بىلەن پاكىز قوم ئۈستىگە سۆكسۆك ، توغراق ئوتۇنى قالىنىپ قوم قىزدۇرۇلىدۇ. قوم قىزىغاندىن كېيىن ، قۇمنىڭ ئارىسىغا تەييارلانغان قېرىن كۆمۈلىدۇ .

قېرىن مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قوي (قوزا ياكى ئوغلاق) ئۆلتۈرۈلۈپ ، گۆش سۆڭەكتىن ئاجرىتىلىدۇ . گۆش پارچىلىنىپ ، ئۇنىڭغا تۇز ، سامساق ، پىياز ، قارىمۇچ ، زىرە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئۆلتۈرۈلگەن مالنىڭ قورسىقى كىچىكرەك ئېچىلىپ ، يۇيۇپ تازىلانغاندىن كېيىن ، تەييارلانغان گۆش قېرىنغا تىقىلىپ ، قېرىننىڭ ئېچىلغان يېرى تىكىلىدۇ . ئاندىن قوم ئۈستىدىكى چوغ قايرىلىپ قۇمنى ئېچىپ ، قېرىن كۆمۈلىدۇ . قوم ئۈستىگە چوغ دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ . قېرىن قوم ئىچىدە ئىككى ـــ ئۈچ سائەت تۇرغاندىن كېيىن پىشىدۇ . قېرىننى يېرىپ گۆش يېيىلىشكە باشلايدۇ . بۇ خىل كاۋاپ كۆپىنچە دالادا ـــ چارۋا بېقىلغۇاتقان يەردە قىلىنىدۇ .

3) تونۇر كاۋىپى ـــ بۇ خىل كاۋاپ مۇنداق تەيىارلىنىدۇ : قوي ئۆلتۈرۈلۈپ ، تېرىسى سويۇلۇپ ، باش ۋە پاقالچاقلىرى كېسىپ تاشلىنىدۇ . قورسىقى كىچىكرەك يېرىلىپ ، قوينىڭ ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ، ئىچى ئىسسىق سۇ بىلەن چايقىلىپ ، قۇرۇق لاتا بىلەن سۈرتۈلىدۇ . ئاندىن قوي بىر تال ياغاچقا تىكلەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ ، تونۇر ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن ، ئوتنىڭ چوغى ئېلىپ تاشلىنىدۇ ، تونۇرنىڭ داپخۇنى چىڭ ئېتىلىدۇ ، تەييارلانغان گۆشنىڭ باش تەرىپىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تىكلەپ تۇرغۇزۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزى ھور چىقمايدىغان دەرىجىدە ھەم ئېتىلىدۇ . بىر يېرىم سائەت مىقدارى ئوتتا قاقلىنىدۇ . گۆش قاقلىنىپ سېرىق رەڭگە

كىرگەندە پىشقان بولىدۇ . گۆشنى تونۇرغا سېلىشتىن بۇرۇن تۇخۇمنىڭ سېرىقى ، تۇز ، سوققان زەرچۆە ، زىرە ، قارىمۇچ ۋە ئاق ئۇنلارنى ئارىلاشتۇرۇپ قوچۇپ ، گۆشنىڭ يۈزىگە سۈركىلىدۇ . بۇنداق قىلغاندا كاۋاپقا تەم كىرگۈزىدۇ ھەم گۆشتىكى ياغنىڭ ئېقىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ، پىشقان كاۋاپ مېھمان ئالدىغا يا پۇتۇن ھالىچە ، يا پارچىلاپ تارتىلىدۇ . بۇ ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . تونۇر كاۋىپىنىڭ قوينىڭ پەش گۆشىنى شاكىرابقا چىلاپ ، قىزىق تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدىغان تۇرىمۇ بار . بۇ خىل كاۋاپمۇ ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ .

4) قازان كاۋىپى ـــ بۇ « قورۇما كاۋاپ » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ كاۋاپدان بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا قىلىپ يېيىلىدۇ . گۆش باش بارماق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ ، قازانغا قۇيۇلغان ياغ ئوبدان قىزىغاندا گۆشنى سېلىپ ئوبدان قورۇپ قىزارتىلىدۇ ، بۇنىڭغا ئۇۋاق تۇز ، ئۇۋاق قىزىل لازا ، سوقۇلغان زىرە سېلىنىدۇ . گۆش قورۇلغاندا قازانغا سۇ قۇيۇلمايدۇ .

5) قېيما كاۋاپ ـــ قېيما كاۋاپ ئۇچۇن زىخ كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق بولمىغان گۆش ئىشلىتىلىدۇ ، گۆش يۇمشاق چانىلىدۇ . ئاندىن گۆشكە تۇخۇم ، تۇز ، سوقمان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىدۇ . قېيما كۇمۇلاچ قىلىنىپ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ . كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر قالىنىدۇ . كۆمۈر كۆيۈپ چوغ بولغاندا ، كاۋاپدانغا زىخ تىزىپ ، ئۇستىگە يۇمشاق تۇز ، ئۇۋاق لازا ، زىرە سېپىلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپنىڭ گۆشى يۇمشاق ، يېيىشلىك بولىدۇ . ئاشقازاننى قۇۋۇتلەيدۇ .

6) تاۋا كاۋىپى ـــ بۇ خىل كاۋاپ ئۇچۇن ، گۆش سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا ياپلاقلاپ توغرىلىدۇ . چانالغان پىياز ، سوققان زىرە ، قارىمۇچلارنى گۆشكە سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ ، ئون ـــ يېگىرمە مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ . تاۋا ئوبدان قىزىتىلىپ گۆشنى ئۇنغا مەلەپ تاۋىغا تىزىپ ، ھەر ئىككى تەرەپ سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقان كاۋاپنى تاۋىدىن ئېلىپ توغراپ ، ئۇستىگە سوققان لازا ، تۇز سېپىپ تەخسىگە ياكى نان ئۇستىگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۇرۇلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ نىڭ تېشى چۇرۇك ، ئىچى يۇمشاق ، تەملىك ، يېيىشلىك بولىدۇ .

7) بېلىق كاۋىپى ـــ بۇ كاۋاپ تارىم بويلىرىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنى بېلىق چىقىدىغان يەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئىستېمال قىلىپ كەلگەن تاماق تۇرلىرىدىن بىرى . شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئەزىز مېھمانلىرىنى مۇشۇ كاۋاپ بىلەن مېھمان قىلىدۇ . شۇنداقلا مۇشۇ رايونلاردا بازار كۈنلىرى مەخسۇس بېلىق كاۋىپى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلغۇچىلار ھازىرمۇ بار .

بېلىق كاۋىپى مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن بېلىقنىڭ قاسىرىقى قىرىپ چىقىرىۋېتىلىدۇ . قاناتلىرى ۋە ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ، يۇيۇپ تازىلىنىدۇ . تازىلانغان بېلىق بويىدىن بويغا ئىككى قىلىنىپ ، تۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇلىدۇ . ئاندىن يۇلغۇنىدىن ياسالغان ئىككى تال ئۇزۇن زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئوتۇن قالاپ چوشۇرۇلگەن چوغقا يېراق تۇتۇپ ، پات ـ پات ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندا ساپسېرىق بولىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ مەززىلىك بولىدۇ . قىلتىرىقلىرى ئۇۋۇلىپ تۇرىدۇ . ھازىر مۇشۇ خىلدا تەييارلانغان بېلىق دوخۇپكىدا پىشۇرۇلىدىغان بولدى .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كاۋاپلاردىن باشقا ، ئۇيغۇرلار يەنە جىگەر ، بۆرەك ، تال قاتارلىقلارنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ ، كاۋاپدانغا پىشۇرۇپ يەيدىغان (خورۇچلىرى زىخ كاۋاپنىڭ خورۇچلىرىغا ئوخشاش) كاۋاپ تۇرلىرىمۇ بار . بۇ خىل كاۋاپلارمۇ ناھايىتى مەززىلىك ، تەملىك بولىدۇ . لېكىن پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا ، باشقا كاۋاپ تۇرلىرىگە ئوخشاشمايدىغان يەرلىرىمۇ بار . ئېيتايلى ، تالنى كاۋاپ قىلغاندا بۇ توغرالمايدۇ . ئارىسىنى يېرىپ ئىچىگە چاۋا ياغنى تېقىپ يارغان يەرنى يىپ بىلەن تېڭىۋېتىپ پىشۇرۇلىدۇ . جىگەرنى ياپلاق توغراپ قانىنى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتمەي خامراق قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ .

جىگەر كۆزنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىزلاپ كەتكۈچىلەرگە پايدا قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ قېنىنى پۈتۈنلەي قاچۇرۇۋەتكەندە شېپالىق رولى قالمايدۇ ، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقى ئۆردەك ، غاز ، توخۇ ،

كەكلىك ، كەپتەر ، بۆدۈنە ، ئاق توشقان قاتارلىقلارنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن كاۋاپ قىلىپ يېيىش ئادىتىمۇ بار .(ر)

ئۆپكە ـ ھېسپ

ئۆپكە ـ ھېسپ ـــ ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ مۇھىم تۇرلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ ، « تۇركىي تىللار دىۋانى » دا بىر نەچچە يەردە تىلغا ئېلىنغان . بۇ تاماق مۇنداق تەييارلىنىدۇ :

1) ئۆپكە ـــ ئالدى بىلەن قېرىندىن ئۆپكە ئاغزى (قېرىننىڭ بۆكى) كېسىۋېلىنىپ ئۆپكە كانىيىنىڭ ئۇچىغا تىكىلىدۇ . ئاندىن ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە سۇزۇك سوغۇق سۇ ماگىزۇلۇپ ، ئۆپكە ئاغزى بوش مۇجۇپ بېرىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە تومۇرلىرىدىكى قان سۇ بىلەن ئۆپكە تۆشۈكچىلىرىدىن چىقىپ كېتىدۇ ، ئۆپكىنىڭ تومۇرلىرى ئېچىلىدۇ ـ دە ، ئۆپكە ئاپئاق ئاقىرىدۇ . بۇ «قانسىرىتىش » دەپ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچى قەدەمدە خېمىر يۇغۇرۇلۇپ سۇزۇك سۇغا چىلاپ قويۇپ مۇجۇلىدۇ . ئۇنىڭ شىرنىسى سۇغا چىقىدۇ . ئاندىن ئۇن شىرنىسى داكا بىلەن ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇن سۇيىنىڭ تۇز تەمىنى تەڭشەپ ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە ماگىزۇلىدۇ . ئۇن سۇيى ماگدۇرۇلۇۋاتقاندا ياكى ئاخىرىدا ئۆپكىگە بىر جىگدەك سۇ يېغى ماگىزۇلىدۇ . شۇنداقلا بىرەر تۇخۇمنى چېقىپ ماگدۇرۇۋەتسىمۇ بولىدۇ . ئاخىرىدا شىرنىسى چىقىرىۋېلىنغان خېمىر تېلىپگە سوققان لازا ، جىگەر ياكى گۆش قىيمىسى قوشۇپ ئۇنى ئۆپكە ئاغزىغا توشقۇزۇپ ئاغزىنى بوغۇپ ئۆپكە بىلەن بىرلىكتە پىشۇرۇلىدۇ . بۇ « مەنجاڭ » دەپ ئاتىلىدۇ . قۇيۇلۇۋاتقان ئۆپكىنىڭ بىرەر يېرى تېشىلىپ كېتىپ ئۇ يەردىن ئۇن سۇيى چىقىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلسە تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇ يەرنى داغلىۋەتسە توختاپ قالىدۇ .

2) ھېسپ ـــ قوينىڭ ياغلىق ئۇچىيى تەتۇر ئۆرۈلۈپ تۇز سۇيى بىلەن پاكىز يۇيۇلىدۇ . ئاندىن جىگەر ، يۈرەك ، چاۋا ياغ ، گۆش ، سەۋزىلەر ئۇششاق توغرىلىپ ئۇنىڭغا زىرە ، قارىمۇچ ۋە پاكىز يۇيۇلۇپ ئىسسىق سۇغا چىلاپ قويۇلغان گۈرۈچ سېلىپ ، سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئاندىن ئۇ چەينەك چوڭ بېشىدىن قىيما ۋارونكا بىلەن ياكى قول بىلەن ئۇچەيگە قۇيۇپ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇچەيىنىڭ ئىككى ئۇچى باغلىنىپ ئاۋايلاپ قازانغا سېلىنىدۇ . ھېسپنىڭ گۈرۈچى يېرىم پىشقاندا بىر قانچە يەرگە يىڭنە سانجىپ ئۇچەيدىكى سۇ ياكى ھور چىقىرىۋېتىلىدۇ . ئۇچەيگە قىيما بەك چىڭ تىقىلماسلىقى لازىم ، بولمىسا پىشمای تۇرۇپ يېرىلىپ كېتىدۇ . ئۆپكە ـ ھېسپكە قوشۇپ ، تېرىپى پاكىز قىرىۋېتىلگەن قېرىننىمۇ بىللە پىشۇرىدۇ . ھەممىسى پىشقاندىن كېيىن لېگەنگە توغرامچە قىلىپ توغراپ مېھمان ئالدىغا كەلتۈرۈلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدا ئۆپكە ـ ھېسپ قۇيۇش بىر خىل ئېرەملىك ھادىسە ھېسابلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئۆپكىنى قانسىراتقاندا ئۇستىگە داستىخان يېپىپ قويۇلىدۇ ھەمدە ئۆپكىنى قانسىرىتىۋاتقان ياكى قۇيۇۋاتقاندا ئۆيگە بالىلارنىڭ كىرىپ ـ چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ . مۇشۇ ئادەت تۇپەيلىدىن ھەممە كىشى ئۆپكە قۇيالمايدۇ. يۇرت-مەھەللىلەر ئىچىدە ئۆپكە قۇيۇشنى ئۇدۇم قىلغان مۆتۈەر ئايالار بولۇپ ، ئۇلار ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىدۇ . بۇنداق ئە-قىدە ئېھتىمال ئۆپكە ـ ھېسپ قۇيۇش باشقا خىلدىكى تائاملارنى تەييارلاشقا قارىغاندا مۇرەككەپ تېخنىكىلىق ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك . (ر)

دۇمبە جىگەر

بۇ يېمەكلىك كۆپىنچە مال سويۇلغاندا ، ياز كۈنلىرى دالاغا باراۋەتكە چىققاندا تەييارلىنىدىغان ئەنئەنىۋى تاماقلاردىن بىرى . دۇمبە جىگەر قوي ئۆلتۈرگەنلىكنىڭ نىشانى . قوي ئۆلتۈرمەي تەييار گۆش سېتىۋېلىپ مېھمان چاقىرغاندا مېھمانلارغا دۇمبە جىگەر تارتىش شەرت ئەمەس .

بۇنى مۇنداق ياسايدۇ : ئاۋۋال قۇيرۇق ياغ پىشۇرۇلىدۇ . ئۇ پىشاي دېگەندە قازانغا جىگەر سېلىنىپ سەكسەن ـــ توقسان پىرسەنت پىشۇرۇلىدۇ . قۇيرۇق ياغ بىلەن جىگەرنى قازاندىن ئېلىپ بىرئاز سوۋۇتقاندىن كېيىن ، ئۇلارنى يالپاقلاپ توغراپ ئىككى پارچە جىگەر ئارىسىغا بىر پارچە قۇيرۇق ياغ قىستۇرۇپ ، ئۇستىگە ئۇۋاق تۇز ، قارىمۇچلار سېپىلىپ داستىخانغا كەلتۈرۈ-

لىدۇ . بۇ باشقا تاماق يېيىشتىن بۇرۇن يېيىلىدۇ . بۇ ھەرگىز كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ . دۇمبە جىگەرنى تويغۇچە يېۋىلىش شەرت ئەمەس . ئۆي ئىگىسى تەييارلانغان دۇمبە جىگەرنى لېگەنگە تەكشى تىزىپ ، مېھمانلارغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بىر ـ بىردىن ئالدۇرۇلىدۇ . مېھمانلارمۇ پەقەت بىر تال ئېلىپ يېيىشكە ئادەتلەنگەن . (ر)

چەينەك شورپىسى

گۆش (مەيلى لوق گۆش ياكى سۆڭەكلىك گۆش بولسۇن) ئۇچ ـ تۆت پارچە قىلىنىپ چوگراق چىنە چەينەككە (چەينەك بولمىغاندا ئاغزى بار كۇرۇشكا بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىپ قاياناق سۇ قۇيۇپ ئون ـــ ئون بەش مىنۇت قاينىتىپ تۇز ، كاۋاۋىچىن سېلىپ ، بوش ئوتتا يېرىم سائەت مىقدارى دۇملىنىدۇ . بۇنىڭغا سوقۇلغان قارىمۇچ ، توغرالغان باش پىياز سېلىنىپ ئوتتا يەنە بەش مىنۇتچە قويۇپ ، گۆشنى تەخسىگە شورپىنى چىنىگە قويۇپ داستىخانغا قويۇلىدۇ . بەزىدە مېھمان ئالدىغا چەينەك بىلەن كەلتۇرۇلۇشى مۇمكىن . بۇ خىل شورپا ناھايىتى مەززىلىك . گۆش ناھايىتى يۇمشاق ، تەملىك بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە مەخسۇس چايخانىلار كۆپ بولۇپ ، چەينەك شورپىسى ئەنە شۇ چايخانىلارنىڭ بەزىلىرىدە قوشۇمچە تەييارلىنىدۇ . چەينەك شورپىسى پەقەت بىر كىشىگە لايىق تەييارلىنىدىغان تاماق بولۇپ ، ھەربىر كىشىگە بىر چەينەك شورپا تارتىلىدۇ . چەينەك شورپىسى ئۆچۈن ئاساسەن يېڭى قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ .(ر)

لەگمەن

لەگمەن ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان ، قىزىقىپ يەيدىغان تاماقلىرىنىڭ بىرى . شۇڭا ئۇيغۇرلار لەگمەننىڭ خېمىرى ئوخشىسا ئېشى ئوخشايدۇ دەپ ، خېمىرغا ئالاھىدە ئىشلەيدۇ ۋە خېمىر يۇغۇرۇشنى پەسلگە قاراپ ئۆزگەرتىدۇ .

خېمىر تەييارلاش : قىش كۈنلىرى لەگمەن خېمىرىنى ئىسسىق سۇدا تۇزى كەم ، بوشراق قىلىپ يۇغۇرىدۇ . ئەتىيازدا ، كۈزدە ئىلمان سۇدا تۇزىنى مۇۋاپىق قىلىپ ئوتتۇراھال يۇغۇرىدۇ . يازدا ، سوغۇق سۇدا تۇزىنى ئۆتكۈزۈپ چىڭراق يۇغۇرىدۇ ، يۇغارغان خېمىرنى پورەك ئۆرلىگىچە ئىشلەپ بىرئاز تىندۇرۇپ ، چوڭ ياكى كىچىك پىلتە قىلىدۇ . چوڭ پىلتە ئۇچۇن ئالمىدەك ئۇزۇپ پىلتە قىلىپ ئىككى قول ئارىلىقىغا ئېلىپ ئېشىپ ، ئاشتاختا ياكى لېگەنگە ماي سۈۋاپ چۆگىلىتىپ يۆگەپ ، قاتمۇ قات ماي سۈۋايدۇ . پىلتىنى ئالدىغان چاغدا ، پىلتىنىڭ بىر ئۇچىنى ئوڭ قولدا تۇتۇپ تارتىپ ، سول قولدا لېگەندىن ئاجرىتىپ ، سوزۇپ تاشلايدۇ . سوزىدىغان مەزگىلدە ، پىلتە ئۇچىنى سول قولدا تۇتۇپ ئوڭ بىلەككە يۆگەپ ، سول بىلەكتىن ئۆتكۈزۈپ پىلتە تۇگىگەندە غۇلاچنى سوزۇپ ، سوزۇلغان ئاشنىڭ ئوتتۇرىسىنى ئۇنغا تەگكۈزۈپ پەشخۇنغا ئورۇپ ئىنچىكىلەيدۇ . ئاندىن تېز قاياناۋاتقان قازانغا سېلىپ ، چاپلاشماسلىقى ئۈچۈن چوكا سېلىپ ئېلەشتۇرۇپ قويىدۇ . پىشقاندا ، سۇزۇپ ، سۇزۇك سۇدا چايقاپ قاچىغا ئالىدۇ.

كىچىك پىلتە قىلغاندا ، چوڭ ياڭاقتەك خېمىر ئۇزۇپ ، ئىككى قول ئالقىنىدا دۇگىلىتىپ ، پىلتىنى يىگىرمە ـــ يىگىرمە بەش سانتىمېتر ئۇزارتىپ ، ياغلانغان لېگەن ياكى پەشخۇنغا قات ـ قات قىلىپ تىزىپ ، ھەر بىر قېتىغا ماي سۈرىدۇ ، سوزۇش ۋاقتىدا ، پىلتىنىڭ ئىككى ئۇچىنى ئىككى قولدا تۇتۇپ ، دادىل غۇلاچ كېرىپ سوزىدۇ . ئاندىن ، ئىككى باشنى سول قولغا ئېلىپ ، ئوتتۇرىنى ئوڭ قول بىلەككە ئۆتكۈزۈپ يەنە سوزىدۇ ، تەكرار سوزۇپ ئىنچىكىلىگەندە ، سول قولدىكى پوملاشقان خېمىرنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ ، قازانغا سالىدۇ ، پىشۇرۇپ ئېلىپ ، سوغۇق سۇدا چايقاپ قاچىغا ئالىدۇ .

لەگمەننىڭ سەي خۇرۇچى ئاساسلىقى ، گۆش ، ياغ ، سامساق ، پىياز ، سۆگىپىياز ، لازا ، شوخلا ، جاگدۇ ، يېسۈلەك ، ياگىيۇ ، كاۋاۋىچىن ، قارىمۇچ ، تۇز ، سوققان لازا ، ئاچچىقسۇدىن ئىبارەت . ئەمما ، قايسى خۇرۇچ بىلەن سەي قورۇش ئۇستامنىڭ شەرت ـ شارائىتى ۋە ئىختىيارىيدا بولىدۇ .

ئادەتتە ، گۆشنى سوقا چىلاندەك توغراپ ، قازاننى قىزىتىپ ، ياغ قۇيۇپ ، ياغ ئوبدان چۇچۇگەندە ، گۆشنى سېلىپ سارغايغىچە قورۇپ ، تۇز سېلىپ ، ئۇستىگە نېپىز سېلىنغان پىياز ياكى سۆگىپىياز ، سامساق ،

كاۋاۋچىن سېلىپ قورۇپ ، شوخلا ۋە باشقا ئىختيار قىلغان سەينى سېلىپ قورۇپ ، پىشقاندا ئۈستىگە قارىمۇچ سېپىدۇ .

داستىخانغا ، سامساق ئارىلاشتۇرۇلغان ياغ لازا ، ئاچچىقسۇ ئايرىم كەلتۈرۈلىدۇ ، خالىغانلار سېلىپ يەيدۇ ، ئاشتىن كېيىن ، بىر ئاز ئاش سۈيى ئىچىش قەدىمى ئادەت .

كەسكەن لەگمەن : خېمىرنى چىڭ يۇغۇرۇپ يېيىپ ، چوكا كەگلىكدە كېسىپ پىشۇرىدۇ . كۆپرەك كىشىلەر تاماقنى قىزىق ياكى سۇغا سالماي يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ ، بۇ خىل ئاشنىڭ سېيى سۇلۇق قورۇلۇپ ، سەيلەر ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ .

ياغ لازا ھەممىگە ئورتاق ، لېكىن ئۇيغۇرلار ياغ لازىغا سامساق سالىدۇ ، سەۋەب ، لازا يەللىك ، سامساق يەل يېگۈچى ، ئىككىسى ئارىلاشقاندا ، تەم تەگشىلىش بىلەن تاماقنا لەززەت كىرگۈزىدۇ . (ش)

مانتا

مانتا ئۇيغۇرلار سۆيۈپ يەيدىغان ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلىرىنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلاردا مانتىنىڭ بولاق مانتا ، پېتىر مانتا ، ئاشمانتا ، كاۋا مانتىسى ، شېكەر مانتىسى دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار .

1) بولاق مانتا ـــ ئۇنىغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ تۇزىنى كەم قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇپ ئىسسىق جايغا قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ . گۆش دادۇر چوگلۇقدا توغرىلىدۇ (گۆش بولمىغاندا چىگىردەك توغرالسىمۇ بولىدۇ) . يەنە بەسەي ، كۆدە ، كاللەكبەسەي ، ماش ئۇندۇرمىسى قاتارلىق كۆكتاتلاردىن بىرىنى ياكى ئىككى تۈرىنى شۇنداقلا پىيازنى يۇيۇپ ، توغراپ ، گۆشكە ئارىلاشتۇرۇپ ، بىر ئاز سۇ يېگۈزۈپ ، يەنە بىر ئاز ياغ مىجىپ ، ئاندىن سوققان كاۋاۋچىن ، زىرە ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ ، بولاق مانتىنىڭ قىيمىسى كۆپرەك گۆش بىلەن پىيازدىن تەييارلىنىدۇ . ئاخىرىدا بولدۇرۇلغان خېمىرغا ئازراق شۇلتا ياكى سودا ئارىلاشتۇرۇپ چەيلەپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ قول بىلەن جىلىت ئېچىلىدۇ . جىلىتقا قىيما سېلىنىپ مانتا تۇگۈلىدۇ . مانتا قاسقان ياكى جىمبىلدە پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل مانتا ياغ لازا ، ئاچچىقسۇغا مىلەپ يېيىلىدۇ . بولاق مانتا ناھايىتى يۇمشاق ۋە يېيىشلىك بولىدۇ .

2) پېتىر مانتا ـــ قوينىڭ سېمىز لوق گۆشى قوناقتەك ئۇششاق توغرىلىدۇ (ئەگەر گۆش ئورۇق بولسا ، بىر ئاز قۇيرۇق ماي ئارىلاشتۇرۇلىدۇ) . بۇنىڭغا بىر ئاز سۇ قۇيۇپ ، سۇ يېدۇرۇلىدۇ . ئاندىن شىلىنىپ چانالغان پىياز ، تۇز ۋە سوقۇلغان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . چىڭ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇلغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۇزۇلىدۇ . زۇۋۇلىنى پۇزا بىلەن چېتى نېپىز ، ئوتتۇرىسى قېلىنراق جىلىت ئېچىپ قىيما سېلىپ تۇگۈلىدۇ . قاسقان ياكى جىمبىلنى ياغلاپ مانتىنى قاسقانغا تىزىپ ، قاسقانىنى ھىم يېپىپ تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . مانتا ئون بەش مىنۇتتىلا پىشىدۇ . مانتا پىشقاندا تاۋاققا ياكى قاسقانغا سېلىنغان ئاق نان ئۈستىگە ئېلىپ ، ئۈستىگە بىرئاز سوققان قارىمۇچ سېپىلىدۇ . بۇ خىل مانتا ناھايىتى شورپىلىق ، قۇۋۇۋەتلىك بولۇپ ، بەدەنگە قۇۋۇۋەت بېرىدۇ .

پېتىر مانتا ئۇيغۇر ئاشپۇزۇللىرىنىڭ ئاساسلىق تاماق تۈرلىرىدىن بىرى .

3) ئاشمانتا (ئاشمانتا دېگەنلىك ، ئۈستىگە پېتىر مانتا بېسىلغان پولۇ دېگەنلىك) ـــ ئالدى بىلەن پېتىر مانتا تەييارلىنىدۇ . بۇنىڭ ياسلىشى ئادەتتىكى پېتىر مانتىنىڭ ياسلىشىغا ئوخشاش بولىدۇ . لېكىن بۇ خىل مانتىنىڭ زۇۋۇلىسى كىچىكرەك ئۇزۇلۇپ ، كىچىكرەك تۇگۈلىدۇ . پولۇنىڭ ياسلىشىمۇ ئادەتتىكى پولۇنىڭ ياسلىشىغا ئوخشاش بولىدۇ . پولۇنى دۇملەش ۋاقتىدا ، تۇگۈلگەن پېتىر مانتىنى گۈرۈچ ئۈستىگە تىزىپ يېرىم سائەتچە دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ . مانتىنىڭ پىشىپ ئۆتۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دىققەت قىلىنىدۇ .

4) كاۋا مانتىسى ـــ بۇ تاماق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مۇنداق ئېتىلىدۇ : مانتا كاۋىسىنىڭ پوستى ئاقلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئورۇق ۋە لەشىلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . كېيىن قوناق چوگلۇقدا توغرىلىدۇ . يەنە چاۋا ياغ ۋە پىياز توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا سوقىقان زىرە ، تۇز ۋە داغلانغان ياغ قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئاق ئۇندا چىڭ قىلىپ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ ، قول بىلەن بېسىپ ياپىلاقلاپ پۇزا بىلەن ئوتتۇرىسىنى قېلىنراق ،

چەتلىرىنى نېپىزرەك قىلىپ جىلىت ئېچىپ قېيما سېلىپ تۇگۇلىدۇ . قاسقاندا يېگىرمە مىنۇتقا قەدەر تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . مۇشۇ خىلدا پىشۇرۇلغان مانتىنىڭ كاۋىسى تىرىك ، تەمى ئۆزگىچە بولىدۇ . كاۋا مانتىسى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ۋە كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان ئالىي تاماق تۇرلىرىدىن بىرى .

5) شېكەر مانتىسى ـــ ياڭاق مېغىزىنى پوستىدىن ئاجرىتىپ قوناقتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ . ئۇنىڭغا توغرالغان قۇيرۇق ياغ ، شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ .

خېمىرنى يۇغۇرۇش ، بولدۇرۇش ، جىلىت ئېچىش بولاق مانتىنىڭكىدەك بولىدۇ . جىلىتقا قېيمىدىن سېلىپ ، سوقمىچاق ياكى ئۇچ بۇرجەك قىلىپ تۇگۈپ قاسقانغا سېلىپ تېز ئوتتا يېرىم سائەت دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ . (ر)

شويلا

شويلا يۇمشاق ، يېيىشلىق ھەم سىڭىشلىق تاماقلاردىن بىرى بولۇپ ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ : گۆش ياڭاق چوڭلۇقىدا ، سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ . گۈرۈچ ئىسسىق سۇدا ئىككى ـ ئۈچ قېتىم يۇيۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ داغلاپ ، گۆش قىزارغىچە قورۇلىدۇ . كېيىن پىياز سېلىنىپ سارغايغىچە قورۇلغاندىن كېيىن پەمىدور ۋە سەۋزە سېلىپ قورۇپ ، سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ . زىرە سېلىپ تەمى تەڭشەلگەندىن كېيىن ، سۇغا گۈرۈچ سېلىنىپ ، قازاننىڭ تېگى تۆتۈۋالماسلىق ئۈچۈن پات ـ پات ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاشنىڭ سۇيى تۆگەپ گۈرۈچ قويۇلغاندا ئاندىن لېگەنگە ئۆسۈپ ، ئۈستىگە قارىمۇچ سېپىپ ، داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . بۇ تاماق قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ .

بەزىدە سەۋزىنى ياغ بىلەن قورۇماي ئېتىدىغان شويلىمۇ بار . بۇ « خام شويلا » دەپ ئاتىلىدۇ . خام شويلا كۆپىنچە بىتاپ كىشىلەر ئۈچۈن تەييارلانغاچقا ئادەتتە « كېسەل تامىقى » مۇ دېيىلىدۇ . (ر)

شوۋىگۈرۈچ

شوۋىگۈرۈچ كۆپىنچە زۇكامداپ قالغان كىشىلەر ئۈچۈن قىلىنىدۇ . بۇ تاماق ئىسسىق ئىشىپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئىسسىقنى چۈشۈرۈپ مىجەزىنى تەڭشەيدۇ .

بۇ تاماق مۇنداق قىلىنىدۇ : ئالدى بىلەن گۈرۈچ ئىسسىق سۇدا ئۈچ ـ ئۆت قېتىم يۇيۇلۇپ ، قازانغا سېلىنىدۇ ۋە قاينىتىلىپ يېرىم پىشقاندا قازانغا ئالدىن توغراپ تەييارلاپ قويۇلغان قۇيرۇق يېغى بىلەن تۇرۇپ سېلىنىدۇ . ئاندىن يۇيۇپ تازىلانغان قارىئۆرۈك ، توغرالغان پەمىدور ، تۇز سېلىنىپ تەمى تەڭشىلىدۇ . ئاش پىشقاندا ئاش سۇيىگە يۇمغاقسۇت سېلىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ قاچىلارغا ئۈسۈپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . لازىم تېپىلغاندا ئاش سۇيىگە قارىمۇچ سېلىنىدۇ . بۇ تاماق ئادەمنى تەرلىتىپ ، بەدەننى يەڭگىل قىلىدۇ .

شوۋىگۈرۈچنىڭ يەنە « ماشخوردا » دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تۇرمۇ بار . « ماشخوردا » نىڭ شوۋىگۈرۈچتىن پەرقى پەقەت ئۇنىڭ خۇرۇچىغا ماش (كۆك پۇرچاق) ئارىلاشتۇرىدىغانلىقىدا . (ر)

ئۈگرە

ئۈگرە ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق تۈرلىرىدىن بىرى . بۇنىڭ مەھسۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (1 توم، 171ـ بەت) دا «ئۈگرە» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بىلەن ئىسپاتلىنىلى بولىدۇ . ئۇ : « سۈيۈقئاشنىڭ بىر تۈرى ، ئۇ ، چۆپتىن سۈلۈق ، لەززەتلىكرەك بولىدۇ » دەيدۇ .

بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : ئاق ئۇنغا ئىككى ـ ئۈچ تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، خېمىر چىڭ يۇغۇرۇلىدۇ . ئاندىن خېمىر نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىلىدۇ ، ئاندىن بىر ـ ئاز شامالدىتىپ ئىنچىكە ئۈگرە كېسىلىدۇ . قازانغا سۇ ـ گەكلىك گۆش سېلىپ قاينىتىپ شورپا تەييارلىنىدۇ . ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆشكە چانالغان باش پىياز ، تۇز ، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قازاندىكى شورپىغا تاشلىنىدۇ . بۇلار پىشاي دېگەندە ئۇششاق توغرالغان پەمىدور ، چامغۇر (تۈرۈپ بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىنىدۇ . بەش ـ ئون مىنۇتتىن كېيىن قازانغا ئۈگرە سېلىنىدۇ . ئاش پىشىپ قاچىغا ئۈسۈشتىن بۇرۇن قازانغا يۇمغاقسۇت ياكى پىننە سېلىپ قاچىلارغا ئۈسۈپ داستىخانغا كەلتۈ ـ

رۇلىدۇ . ئۇگرىگە ئاچچىقسۇ ياكى لازا قوبۇلمايدۇ . ئۇنىڭ ئورنىغا ئازراق قارىمۇچ سېپىپ ئىچسە كۇپايە قىلىدۇ .

ئۇگرە شورپىلىق ، تەملىك ، پۇراقلىق بولۇشتىن تاشقىرى يەنە سىڭىشلىق بولىدۇ . بۇ خىل تاماق مېھمانلار ئۇچۇنمۇ تەييارلىنىدۇ . (ر)

چۆچۈرە

چۆچۈرە ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماقنى ئائىلىلەردە ئادەتتە قىلىپ يېيىشتىن تاشقىرى ، يەنە ئەزىز مېھمانلار بۇ تاماق بىلەن كۇتۇلىدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق : سېمىز قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىدۇ . بۇنىڭغا باش پىياز چانىلىپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاندىن تۇز ، قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قېيما قىلىنىدۇ . ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ (خېمىرنىڭ ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن خېمىرغا بىرەر تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇۋېتىسە تېخىمۇ ياخشى) ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك يېيىلىدۇ . ئاندىن بۇنىڭدىن تۆت بۇرجەك جىلىت تەييارلىنىدۇ . جىلىتقا تەييارلانغان قېيما سېلىنىپ گۈلە قاق چوڭلۇقىدا تۇگۈلىدۇ . بۇ تاماقنىڭ سۇيى مۇنداق تەييارلىنىدۇ : داغ سۇغا سۆڭەك تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ ياكى ئازراق چۆچۈرە قېيمىسى تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ . بۇنىڭغا ئۇششاق توغرالغان تۇرۇپ ياكى چامغۇر تاشلىنىدۇ . سۇيى تازا پىشقاندا چۆچۈرە سېلىنىدۇ . ئاشنى قاچىغا ئۇسۇش ۋاقتىدا قازانغا ئازراق (مەيلى ھۆل ياكى قۇرۇتۇلغان بولسۇن) ئاشكۆكى (يۇمغاقسۇت) ، رەيھان ياكى پىننە سېلىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ ئۇسۇلىدۇ . چۆچۈرە تەملىك ، لەززەتلىك ھەم قۇۋۇەتلىك بولىدۇ . (ر)

كۆك چۆچۈرىسى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر يىلى ئەتىيازدا ، يېڭى ئۇنۇپ چىققان بېدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان . بۇ تاماقنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق : بېدە پاكىز تازىلىنىپ چانىلىدۇ . سىقىپ سۇيىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭغا كۆيدۈرۈلگەن قوي مېيى ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىپ ، چۆچۈرە تۇگۈپ سۇدا پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارقا ـ ئارقىدىن بىر ـ نەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە ، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ سالامەتلىكىگە پايدا قىلىدۇ ، دەپ قارايدۇ . دېمىسىمۇ بېدىنىڭ شىپالىق رولى بولىدۇ . مۇشۇنداق كۇنلەردە يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغقانلىرىغا بېدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ . شۇنداقلا ، شۇ كۇنلەردە بېدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ . بېدە ئەمدى بىخ سۇرۇشكە باشلىغاندا ئۇنى تېرىپ تۇغقانلىرىغا ، يېقىن دوست ـ بۇرادەرلىرىگە ياكى قولۇم ـ قوشنىلىرىغا « يېڭىلىق تۇتۇش » ئادىتى يېزا ـ قىشلاقلاردا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . « يېڭىلىق تۇتۇلغان » كۆك بەدىلىگە « يېڭىلىق » نى قوبۇل قىلغۇچى « يېڭىلىق » نى تۇتقان كىشىگە ئەھۋالغا يارىشا سوۋغات قىلىدۇ . (ر)

جۇۋاۋا

جۇۋاۋا بەزى يەرلەردە « بەنشە » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : بوشراق پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، تاۋلاپ ، قۇرۇق ئۇن سېپىپ ، ئۇستىنى نەم لاتا بىلەن يېپىپ قويۇپ جىلىت ئېچىلىدۇ . گۆشنى توغراپ ئۇنىڭغا سۇ يېگۈزۈپ ، ئۇششاق توغرالغان بەسەي ياكى كۆدىنى سىقىپ سۇيىنى چىقىرىۋېتىپ ، تۇز ، سوقماق كاۋاۋىچىن ، سۇ يېغى سېلىپ ، ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ . ئېچىلغان جىلىتقا بىر قوشۇق مىقدارى قېيما سېلىپ تۇگۈپ ، قايناۋاتقان قازانغا سېلىپ ، پەس ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . قازان ۋاراقلاپ قاينىپ كەتسە سوغۇق سۇ تېمىتىپ تۇرۇلىدۇ . بولمىسا ، جۇۋاۋا تېشىلىپ كېتىدۇ . بەزى ئائىلىلەر گۆش بىلەن پىيازدىن قېيما قىلىپ جۇۋاۋا قىلىدۇ . جۇۋاۋا پىشقاندا لېگەنگە ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۇرۇلىدۇ . داستىخاندا ھەربىر كىشىنىڭ ئالدىغا بىردىن كىچىك تەخسە قويۇلىدۇ . يېگۈچىلەر ياغ لازا ، ئاچچىقسۇ قوشۇپ يەيدۇ . بۇ تاماقنى تېخىمۇ مەززىلىك قىلىدۇ . (ر)

چۆپ

چۆپ ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۆتىۋەر تاماقلىرىنىڭ بىرى . ئۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . بۇ مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (1 توم، 590ـ بەت)

دا « تۇتماچ » دېگەن سۆزگە ھەم (Ⅲ توم ، 599 ـ بەت) « چاۋلى » دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھلاردىن بىلگىلى بولىدۇ . ئۇ « بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ شورپىسىنى ئىچىدۇ » دەپ يازغان . ھازىر ئۇيغۇر خەلقىدە چۆپەنىڭ « نېرىن چۆپ » ، « ئاتۇش چۆپى » ، « نانچۆپ » دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار .

1) نېرىن چۆپ ـــ بۇ پىشۇرۇلغان خېمىر ۋە گۆشنى ئۇششاق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىغان تاماق .

بۇ تاماق ئاساسەن مۇنداق تەييارلىنىدۇ : سېمىز گۆش پىشۇرۇلىدۇ . قازان قاينىغاندا شورپا سورۇلۇپ تۇرۇلىدۇ ، شورپا پىشقاندا ئۇنىڭ يۈزىدىن بىر قاچىغا ئېلىپ قويۇلىدۇ . پىشقان گۆشى قازاندىن ئېلىپ سوۋۇغاندا ئىتتىك پىچاق بىلەن نېپىز ھەم ئۇزۇنچاق قىلىپ توغرىلىدۇ (شارائىتى يار بەرسە ، قوي گۆشى ئورنىغا قېزا ئىشلىتىلىدۇ) . خېمىرنىڭ سۇدا ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ، ئۇنىغا مەلۇم مىقداردا تۇخۇم چېقىپ ، تۇزنى ئۆتكۈزۈپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر تىنغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ ، بىر ئاز شالدىتىپ ، ئاندىن تۆت ـ بەشلىك ئۇزۇنلۇقتا ئۇگرە كېسىلىدۇ . ئۇگرە قازاندىكى شورپىدا پىشۇرۇلىدۇ . خېمىر پىشقاندىن كېيىن ، مىلىچلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، چوينىدا سۈزۈۋېلىپ سوغۇق سۇدا چايقىلىدۇ . خېمىر قاچىغا ئېلىنىدىغان چاغدا قازاندىكى شورپىدا قىزىتىلىدۇ . باش پىياز ئۇششاق يالپاغداپ توغرىلىدۇ . بۇنىڭغا سوقماق قارىمۇچ ، تۇز سېلىپ مىجىپ تەييارلىنىدۇ . ئەڭ ئاخىردا قاچىغا ئېلىنغان خېمىر ئۈستىگە توغراپ تەييارلانغان گۆش ، توغرالغان پىياز ۋە شورپىنىڭ يۈزى قۇيۇلۇپ ئىلەشتۈرۈلۈپ ، قوشۇق بىلەن كىچىك چىنىلەرگە بۆلۈپ يېيىلىدۇ . شارائىت يار بەرسە ، قۇرۇتنى سۇدا ئېزىپ سۈيۇقلاندۇرۇپ قاچىغا خالىغانچە قۇيۇپ يېسە تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ . ئەڭ ئاخىردا قازاندىكى شورپىدىن بىرمۇ پىيالىدىن ئىچىلىدۇ .

2) ئاتۇش چۆپى ـــ لوق قوي گۆشى قازاندا پىشۇرۇلىدۇ . گۆش يېرىم پىشقاندا ، قازانغا چامغۇر ياكى سەۋزە سېلىنىدۇ . بۇلار پىشقاندا قازاندىن سۈزۈپ ئېلىنىپ ، ئۇششاق يالپاقلاپ توغراپ ، ئۇنىڭغا توغرالغان باش پىياز ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ . ئۇنىغا تۇز ، تۇخۇم قوشۇپ چىلىڭ يۇغۇرۇپ نېپىز يېيىپ ئۇنى ئالقاننىڭ يېرىمىچىلىك چوڭلۇقتا كېسىپ تەييارلىنىدۇ . كېسىلگەن چۆپنى پىشۇرۇپ ، قازاندىن ئېلىپ سوغۇق سۇدا چايقاپ لېگەنگە ئېلىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە تەييارلانغان قېيما سېلىنىپ ، ئىلەشتۈرۈلۈپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . ئىچىش ئۈچۈن شورپا ئايرىم قاچىدا كەلتۈرۈلىدۇ .

3) نانچۆپ ـــ بۇ تاماق بەزى يەرلەردە « نانقاياناق » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : گۆش توغرىلىپ قازاندا قورۇلىدۇ . گۆش چالا پىشقاندا قازانغا توغرالغان ياڭيۇ ، تۇرۇپ ، بەسەي ، جاڭدۇ ، پىياز ، سامساق ، پەمىدۇر قاتارلىقلارنى سېلىپ قورۇيمىز . بۇلار چالا پىشقاندا سەيلەر چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلىدۇ . ئۇنىڭغا قېتىپ قالغان نانلار سۈندۈرۈپ سېلىنىدۇ ، قازاندا نان يۇمشىغانغا قەدەر قاينايدۇ . تەييار بولغاندا ئايرىم ـ ئايرىم قاچىغا ياكى لېگەنگە ئۈستۈپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ .(ر)

قورداق

قوي ياكى كالىنىڭ سۆڭەكلىك گۆشى سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇلىدۇ . ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن گۆش سېلىنىپ قىزارغىچە قورۇلىدۇ . ئاندىن چوڭ ـ چوڭ توغرالغان پەمىدۇر ، لازا ۋە پىياز سېلىپ ئېزىلىدۇرۇپ قورۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ياڭيۇ ، سەۋزە سېلىپ بىر ئاز قورۇغاندىن كېيىن بۇلار چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلۇپ ، تەمىنى تەڭشەپ دورا ـ دەرمان سېلىپ ، پەس ئوتتا بىرمەر سائەت سىم ـ سىم قاينىتىپ دۇملەم پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندىن كېيىن لېگەن ياكى باشقا قاچىلارغا ئۈسۈلۇپ داستىخانغا ئېلىپ كېلىنىدۇ .

قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا توي ـ تۆكۈن بولغاندا ئىيالار ئۈچۈن پولۇدىن باشقا يەنە قورداقمۇ ئېتىلىدۇ . توي قوردىقى ئۈچ كىشىگە بىر

لېگەندىن تارتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قورداقنىڭ « نان قورداق » دېگەن تۈرىمۇ بار . بۇ خىل قورداقنىڭ سۇيى كۆپرەك بولۇپ ، پىشاي دېگەندە ، قېتىپ قالغان نانلارنى پارچىلاپ قورداق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، بىرقانچە مىنۇت دۈملىگەندىن كېيىن لېگەن ياكى قاچىغا ئۇسۇپ يېيىلىدۇ .(ر)

ھالۋا

ھالۋا ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : ئىرىتىلگەن قوي يېغىنى قازانغا سېلىپ ياخشى قىزىتقاندىن كېيىن قازاننى ئوتتىن ئېلىپ ياغنى بىر ئاز سوۋۇتۇپ ، قازاننى يەنە ئوتقا قويۇپ ياغقا ئۇن سېلىپ قورۇلىدۇ . شېكەر ياكى قەنت قاينىق سۇدا ئېرىتىلىپ قورۇلۇۋاتقان ئۇنغا قۇيۇپ پات ـ پات قوچۇلىدۇ . سۇيى تۈگەپ پىشقاندا ياغ پۈتۈنلەي چەلگىپ ئۈستىگە چىقىدۇ ، كەچىك مېۋە تەخسىلىرىگە ئېلىپ يۇمشاق نان ھالۋىغا مىلەپ يېيىلىدۇ . ھالۋا تاتلىق يېمەكلىك بولۇپ تەبىئىتى ئىسسىق ، شۇڭا ئەنگىزى ئېشىپ كەتكەن كىشىلەر بىرقانچە قېتىم ھالۋا ئېتىپ يېسە مىجەزى تەڭشىلىدۇ .(ر)

ياپما

بۇ تۈرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۆتىۋەر تامىقى . بۇنىڭ « بولاق ياپما »، « پېتىر ياپما » دېگەن تۈرلىرى بولىدۇ . « بولاق ياپما » مۇنداق تەييارلىنىدۇ : سۆڭەكلىك گۆش ، ئاسان ئېزىلمەيدىغان كۆكتات ـــ سەۋزە ، ياڭيۇ ، چاقما كاۋا ، جاڭدۇ ، كاللەكبەسەي قاتارلىق سەيلەر (بۇ كۆكتاتلارنىڭ ئىككى ياكى ئۈچ تۈرى بىلەن) قازاندا چالا قورۇلغاندىن كېيىن ، قازانغا سەي چۆككۈدەك سۇ قۇيۇلىدۇ . بولدۇرۇلغان خېمىر قول بىلەن ئىككىلىك قېلىنلىقتا ئېچىلىدۇ . ئاندىن قورۇلغان سەي ئۈستىگە يېپىلىدۇ ـ دە ، قازان دۈملىنىدۇ ، يېرىم سائەتچە دۈملەنگەندىن كېيىن پىشىدۇ . « پېتىر ياپما » نىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ . بۇنىڭ خېمىرى قاتلىمىنىڭ خېمىرىغا ئوخشاش قات ـ قات بولىدۇ . بۇنىڭ سىيى « بولاق ياپما » نىڭ سىيىگە ، پىشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ « بولاق ياپما » نى پىشۇرۇش ئۇسۇلىغا ئوخشاش بولىدۇ . ئەزىز مېھمانلار ئۈچۈن ، ياپما قىلىنغاندا توخۇ گۆشى ئىشلىتىلىدۇ . بۇ خىل ياپما ھەم مەززىلىك ، ھەم يېيىشلىك بولىدۇ . (ر)

پوشكال

پوشكال كۆپىنچە « ئەرۋاھ»لارنى يوقلاش ئۈچۈن ياغ پۇراتقاندا ھەمدە چوڭ نەزىر ـ چىراغلاردا قىلىنىدۇ .

پوشكال مۇنداق قىلىنىدۇ : ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ ، يۇمشاق خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ئىسسىق يەرگە قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن ، ئۇششاق-ئۇششاق زۇۋۇلا ئۈزۈپ پۇزا بىلەن نېپىز ئېچىپ ئوتتۇرىغا ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتقاندىن كېيىن ، پوشكالنى سېلىپ ، سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . پوشكال ناھايىتى يۇمشاق بولۇپ يېيىشلىك بولىدۇ . پوشكالنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاشمايدۇ . نەزىر ـ چىراغلار ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان پوشكال يالپاقراق ھەم چوڭراق بولىدۇ . ئادەتتە ئۆيدە يېيىش ئۈچۈن سېلىنغان پوشكال قېلىنراق ھەم كىچىكرەك بولۇپ ، يۇزگرام ئۇنىدا ئۈچ ـ تۆت پوشكال تەييارلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈشكە توغرا كەلگەندە چوقۇم پوشكال سېلىش شەرت . (ر)

تۇخۇم پوشكىلى

تۇخۇمنى قاچىغا چېقىپ قوچۇپ سۇيۇلدۇرۇلىدۇ . ئۇنىڭغا بىر ئاز ئۇۋاق تۇز سېلىنىدۇ . ئاندىن ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنىدۇ . تۇخۇم بىلەن ئۇننىڭ نىسبىتىگە كەلسەك ، تۇخۇم كۆپرەك بولىدۇ . ئاندىن قازانغا قويۇپ يېغى ياكى ئەبجەش ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ ، تەييارلانغان خېمىرنى ياغقا قۇيۇپ تەكشى يېيىتىپ ھەر ئىككى يۈزىنى سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . ئەگەر تۇخۇمغا ئۇن چېلىنغاندىن كېيىن بىر ئاز قويۇق بولۇپ قالسا ئازراق سۇ قۇيۇپ سۇيۇلدۇرسىمۇ بولىدۇ .

بۇ تاماق ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ ، تەبئىي ئىسسىق .(ر)

قۇيماق

قۇيماق قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇر يېمەكلىكلىرىدىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (Ⅲ تۇم ، 239 ـ بەت) دا « قويما » دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : « خېمىر سۇيۇق يۇغۇرۇلۇپ قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ . ئاندىن ئۇستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ » . قۇيماقنى ئادەتتە ئۆيلەردە يېيىش ئۈچۈن قىلىشتىن تاشقىرى ، يەنە نەزىر ـ چىراغلار ئۈچۈنمۇ قىلىنىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ سۇيۇق خېمىر چېلىنىدۇ ، خېمىر بىر ئاز تىندۇرۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتىلىدۇ . خېمىر قول بىلەن مانتا جىلىتى چوڭلۇقىدا ئېچىلىپ قازانغا سېلىنىدۇ . ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ پىشۇرغاندىن كېيىن ، قازاندىن ئېلىپ ئىسسىق ۋاقتىدىلا ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ . كۆپ ھاللاردا قۇيماقنىڭ خېمىرىغا تۇخۇم سېلىنىدۇ . بۇنداق قۇيماق ئاسانلىقچە قېتىپ قالمايدۇ . ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ . (ر)

قېيىقچە

بۇ كۆپىنچە ھېيتلاردا پىشۇرۇلىدۇ . ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا پىشۇرۇلمايدۇ . بۇنىڭ تەمى تاتلىق ، شەكلى كۆركەم ، داستخانغا ئالاھىدە زىننەت بېرىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : تۇخۇمنى چېقىپ ئۇنىڭغا تۇز ، ياغ ئارىلاشتۇرۇپ ، بۇنىڭ بىلەن چىڭ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر تىنىغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ قېيىقچا بىلەن ئايلاندۇرۇپ كېسىپ قېيىقچا تەييارلىنىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ كېسىلگەن قېيىقچىنى بىر ـ بىرىدىن ئۇزۇن قىلىپ قولغا كولو قىلىپ چۇۋۇۋەتمەستىن ياغقا سېلىپ سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . قېيىقچە ۋازىغا ياكى لېگەنگە تىزىلىدۇ . قېيىقچە قىزىق ۋاقتىدىلا ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ . (ر)

پۆرە

پۆرە ـــ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : پېتىر خېمىردىن پوزا بىلەن پوشكال چوڭلۇقىدا جىلىت ئېچىلىدۇ . گۆشلۈك ياكى گۆشسىز قېيما جىلتىنىڭ يېرىمىغا يېيىتىلىدۇ ، يەنە بىر يېرىمى قېيما يېيىتىلغان تەرەپكە يېپىلىدۇ ، ئەتراپى پۈرۈلىدۇ. ياكى بولمىسا پۇتۇن جىلىتكە قېيما سېلىنىپ ئۇستىگە يەنە بىر جىلىت يېپىلىپ ئەتراپى پۈرۈلىدۇ . بۇلار قاينىۋاتقان قازانغا چۆرىسىگە يېقىپ ھوردا پىشۇرۇلىدۇ ياكى ياغدا چالا ـ بۇلا پىشۇرۇلۇپ ، قازاندا دۆملەپ تەييارلىنىدۇ . (ر)

تۇرمەل

تۇرمەل ـــ ئۇيغۇرلار ، بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان تاماقلاردىن بىرى . بۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق . بۇنى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 622 ـ بەت) دا « تۇرمەك » دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھ بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن . بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : پېتىر خېمىر نوغۇچ بىلەن چوڭ يېيىلىدۇ (ئۇگرە سۇيۇقئاشنىڭ خېمىرىدەك) كۆكتات بىلەن قىلىنغان (مەيلى گۆشلۈك ، مەيلى گۆشسىز) قېيما يېيىلغان خېمىرغا تەكشى يېيىتىلىدۇ ، ئاندىن خېمىر تۇرۇلىدۇ ، ئۇزۇپ پومزەك قىلىنىدۇ . ئاندىن قاسقان ياكى جىمبلغا سېلىپ ھوردا پىشۇرۇلىدۇ . بۇ تاماق بىر قات خېمىر ، بىر قات قېيما بولۇپ پىشىدۇ . ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ . (ر)

سامبۇسا

ئىلمان سۇدا پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ياخشى ئىشلەپ تىندۇرغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، پۇزا بىلەن جىلىت ئېچىلىدۇ . گۆش ۋە پىيازنى ئۇششاق توغراپ ، ئۇنىڭغا قارىمۇچ ، تۇز ئارىلاشتۇرۇپ ياغدا قورۇلىدۇ . ئۇنىڭغا سۇدا ياكى ھوردا پىشۇرۇلغان گۆرۈچ قوشۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ (گۆرۈچ قوشمىسمۇ بولىدۇ). ئېچىلغان جىلىتقا پىششىق قېيما سېلىپ جىلىتنى پۈكلەپ يېرىم ئاي شەكلىدە تۇگۈپ ، قېيىقچە كېسىدىغان ئەسۋاب بىلەن خېمىرنىڭ چۆرىسى كېسىپ تاشلىنىدۇ . ئاندىن

قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ ، سامبۇسىنى سېلىپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل سامبۇسا ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ . سامبۇسىنى كۆپىنچە بىرمەر يەرگە تاۋاق قىلغاندا ياكى مېھمان چاقىرغاندا داستىخانغا گىزمەن سۇپىتىدە تىزىدۇ . (ر)

ھۆممەلچاي

ئۇيغۇرلاردا « ھۆممەلچاي » دەپ ئاتىلىدىغان چاي تۇرمۇ بار . بۇ كۆپىنچە قىش كۈنلىرى ئىچىلىدۇ . بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ ، بەدەنگە قۇۋۋەت بولىدۇ .

بۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن قارا چاي قېيىق دەملىنىدۇ ، دەملەنگەن چاينىڭ شامىسى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . ئىككىنچى قەدەمدە قازانغا كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ياغ قۇيۇلىدۇ ، ياغ قىزىغاندىن كېيىن ، ياغقا ئۇن سېلىپ ، سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ ، ئۇن قورۇلۇپ سارغايغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تەييارلاپ قويۇلغان چاي قۇيۇلىدۇ . ئاندىن سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ. ئۇنىڭ قويۇق سۈيۇقلۇقى ئۇماچتەك بولغاندا ئاندىن قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ ، بۇنىڭغا نان چىلاپ ئىچىلىدۇ . (ر)

زاڭ

بۇ تاماق بەزى يەرلەردە « جوتاڭ » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر خەلقى بولۇپمۇ دېھقانلار قىش كۈنلىرى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ ، دەپ بۇ تاماقنى ئېتىپ يەيدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق : قوناق ئۇنى (بەزى يەرلەردە كۆممەقوناق ئۇنى ، بەزى يەرلەردە ئاق قوناق ئۇنى) قازانغا قاينىتىلغان قاياق سۇغا چىلىنىدۇ . بۇ نوغۇچ بىلەن داۋاملىق ئىلەشتۇرۇپ تۇرۇلىدۇ . قويۇلغاندىن كېيىن قاچىلارغا ئۇسۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالدىن قورۇپ تەييارلانغان سۇلۇق ھەم ئاچچىق ـ چۈچۈك سەي سېلىنىپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ .

ئۇماچمۇ زاڭنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇ زاڭغا قارىغاندا سۈيۇقراق بولىدۇ . قورۇلغان سەي ھاجەت قىلمىنايدۇ . ئۇماچقا ئادەتتە پىياز ، چامغۇر ، گۈلە ياكى شارائىتى بولسا توغرامچە گۆش (ئەڭ ياخشىسى قوينىڭ قوۋۇرغىسى چىمچىلاق قول چوگىلۈقىدا پارچىلىنىپ سېلىنىدۇ) قېتىلىدۇ . ئاستا ئوتتا ئۈزۈن قاينىتىلىدۇ . ئۇماچ كۆپىنچە ئەتىگەنلىك ياكى كەچلىك چاي ئورنىدا ئىچىلىدۇ . ئۇماچ قان بېسىم يۇقىرى بولۇپ كېتىشنىڭ ۋە قاندا ماي تەركىبىنىڭ ئېشىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . (ر)

كۆجە

كۆجە ـــ ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان مەزىلىك تائاملاردىن بىرى . ئۇنىڭغا كۆكباش قوناق ئاساسلىق خۇرۇچ قىلىنغاچقا ، ئۇنى كۈزدىلا ئېتىپ ئىچىشكە بولىدۇ . كۆجىنىڭ قايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە بىرمەر ئېنىق تارىخىي مەلۇمات بولمىسىمۇ ، بىراق ئۇنى ئەجدادلىرىمىز كۆممىقوناق تېرىشقا باشلىغاندا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ، دېسەك ئۇنچە ئاساسسىز بولمايدۇ .

كۆجە ئىنتايىن سىڭىشلىك تاماق بولۇپ ، ھەر قانداق ئادەمگە ئېغىر كەلمەيدۇ . ئۇنىڭدىن سۈت تەمى تېتىپ تۇرىدۇ ، ئىچكەندىن كېيىن ئادەمنىڭ مەيدىسى يەڭگىللىك ھېس قىلىدۇ .

كۆجە مۇنداق ئېتىلىدۇ : ئاۋۋال يېتەرلىك مىقدارداپ پاكىز سويۇلغان كۆكباش تەييارلاپ ، دېنىنى كاساڭغا مەدىكى قالغۇچە قىرىپ چۈشۈرۈپ ، يۇمشاق سوقۇمىز . ئۇنىڭدىن كېيىن ، سوقمىغا ئازراق سۇ سېپىپ ، تىرىپى بىلەن سۈتىنى ئايرىيمىز . كېيىن ، گۆش ، چامغۇر سېلىپ قاينىتىلغان شورپىغا ئايرىلغان دانىنى سېلىپ بىردەم قاينىتىمىز . ئۇنىڭدىن كېيىن قاياۋاتقان قازانغا قوناق سۈتىنى ئاز ـ ئازدىن قۇيۇپ ، ماتىلاپ پىشۇرىمىز . شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى ، ئەگەر كۆكباش سۈتى بىراقلا كۆپ قۇيۇۋېتىلسە ياكى ياخشى ماتىلاپ بېرىلمىسە ، سۈت بىلەن دان ئارىلاشماي ، كۆجە بۇزۇلىدۇ . كۆجە پىشاي دېگەندە ، ئازراق يۇمغاقسۈت سېلىۋېتىشنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك .

كۆجىنى يۇقىرىقىدەك ئەتكەندىن باشقا ، قورۇپ ئېتىشكىمۇ بولىدۇ . بۇنداق كۆجىنىڭ قورۇمىسى ئادەتتىكى قورۇمىلارغا ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، پەقەت

ئاساسلىق خۇرۇچنىڭ تەييارلىنىشى ۋە ئېتىلىشىلا يۇقىرىقى كۆجە بىلەن ئوخشىشىدۇ .

كۆجىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ زەرەپشان دەريالىق بويلىرىدىكى دولان ئائىلىلىرىدە ناھايىتى ئوخشىتىپ ئېتىلەيدۇ . (ئا)

سقماق

سقماق ـــ قوناق كۆپ تېرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تاماق تۇرلىرىدىن بىرى .

بۇ تاماقنىڭ تەييارلىنىشى مۇنداق : خۇرۇچى قوناق ئۇنى بولۇپ ، قېلىن ئەلگەكتە تاسقالغان قوناق ئۇنىدا تۇزسىزراق ۋە بوش قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . چامغۇر ياكى چاقما كاۋا توغرامچە قىلىنىپ ، قازانغا سېلىندۇ . سەي ـ كۆكتات پىشاي دېگەندە تەييار بولغان خېمىرنى ئالىقانغا پاتقۇدەك ئۇزۇۋېلىپ ، ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بىلەن سىقىپ بارماق ئارىسىدىن ئۆتكۈزىدۇ . بارماق ئارىلىقىدىن سىقىلىپ ئۆتكەن خېمىر خۇددى كەسمە لەگمەن چوگلۇقىدا ئۇزۇلۇپ ، قاينىۋاتقان قازانغا چۈشىدۇ . تاماق تەييارلىغۇچى ئۇستا بارمىقى ئارىسىدىن خېمىرنى سىقىقاندا ، بارمىقىنى كەڭ ئېچىۋەتمەستىن خېمىر كەسمىسىنىڭ بىر خىل ئۆلچەملىك بولۇشىغا دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ . ئادەتتە بارماق ئارىلىقىدىن قىسىلىپ چىققان ئاش (سقماق) نىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆت ـ بەش سانتىمېتر، كەگلىكى (تومۇقى) چوكىنىڭ ئۇچىدەك بولسا ئەڭ مۇۋاپىق ھېسابلىنىدۇ . سقماقنى قوناق ئۇنىدا تەييارلانغان سۈيۇقئاش دېيىش مۇمكىن . چۈنكى ئۇ ، سۈيى بىلەن ئېچىلىدۇ . شارائىتى بار ئائىلىلەر سقماقنى توغرامچە گۆش ، شوخلا قاتارلىقلارنى سېلىپ پىشۇرسىمۇ بولىدۇ .

سقماق تەييارلىنىشى ئاددىي ، كۆپ ھەشەم كەتمەيدىغان ، تەمى ئۆزىگە خاس تاماق بولۇپ ، دېھقانلار كۆپرەك ئەتىگەنلىك چاي ئورنىدا ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . (ئا)

ساگزا

ساگزا ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ ، كۆرەك ھېيت ـ بايراملاردا داستىخانغا گېزەك ئورنىدا تىزىش ئۈچۈن پىشۇرۇلىدۇ . ھازىر تويـ ـ تۆكۈنلەردىمۇ ساگزا پىشۇرۇش ئادەتكە ئايلانماقتا . ساگزىنىڭ كۆرۈنۈشى كۆركەم بولۇپ ، ھەم چۇرۇك ، ھەم مەززىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ساگزىنىڭ خۇرۇچى ئادەتتە ئاق ئۇن ، ئالما دەرىجىلىك سۇ يېغى ياكى ئەبجەش ياغ ، پىياز ، كاۋاۋۇچىن ۋە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇزدىن ئىبارەت .

ساگزا سېلىش ئۇسۇلى : ئالدى بىلەن پىيازنى يالپاقلاپ توغراپ ، كاۋاۋۇچىن بىلەن قوشۇپ قاينىتىپ ، قويۇق چاي رەڭگىگە كىرگەندە پىياز بىلەن كاۋاۋۇچىننى سۈزۈۋېتىپ (ئەڭ ياخشىسى داكىدا ياكى نېپىز ئەلگەكتە سۈزۈش كېرەك) ، سۈيىنى سوۋۇتىمىز ، مۇۋاپىق مىقداردا سۇ يېغىنى داغلاپ ئۇنىمۇ سوۋۇتىمىز (ئادەتتە بەش جىڭ ئۇنىدا تەييارلىنىدىغان ساگزا ئۈچۈن بەش سەر ئەتراپىدا ياغ داغلاش كېرەك) . سوۋۇتۇلغان كاۋاۋۇچىن سۈيىگە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇز ، داغلاپ سوۋۇتۇلغان ياغنى قۇيۇپ ، ئۇن سېلىپ قاتتىقراق قىلىپ خېمىر يۇغۇرىمىز . خېمىرنى بارلىق كۈچ بىلەن ياخشى چەيلەپ پىشۇرۇپ ئون بەش مىنۇت تىندۇرغاندىن كېيىن بىر سەر چوگلۇقتا زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، ئۇنى يەنە تاۋلاپ ، ئازراق ياغلاپ قورۇق داسقا ياكى لېگەنگە ئۇست ـ ئۇستىلەپ تىزىپ ، ئۇستىنى تەكشى ياغلاپ يېگىرمە مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرىمىز (تىندۇرۇش ۋاقتى ھاۋا كىلىماتى ، تۇزنىڭ مىقدارى ۋە خېمىرنىڭ قاتتىق ـ يۇمشاقلىق دەرىجىسىگە باغلىق) . زۇۋۇلا تىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بارماق قول بىلەن تۆشۈك ئېچىپ ، خېمىرنى ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بىلەن ئېشىپ ھالقىسىمان پىلتە ياساپ ، ئۇنى يەنە ئېشىپ ئىنچىكە چوكىنىڭ تومۇقىدەك بولغاندا ، ئۇزۇنلۇقى يېگىرمە بەش سانتىمېتر قىلىپ كالولاپ ئىككى تال ئىنچىكە تاياقچىغا ئىلىپ قازاندىكى قىزىتىلغان ياغقا سېلىپ ، ساگزا پىشۇرۇش چوكىسى بىلەن ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئۆرۈپ تەكشى سارغايتىپ پىشۇرىمىز . پىياز ۋە كاۋاۋۇچىن قوشۇپ قاينىتىقان سۇ ساگزىنى چېچەكلىتىش رولىنى ئويناىدۇ . ساگزا قازاندىكى مايدا چېچەكلەپ سەل سارغايغاندىلا چوكا بىلەن سۈزۈۋېلىنىدۇ . ئاندىن

ئىسسىق ۋاقتىدىلا تەڭگىگە ھەر قېتىم پىشقان بىر زۇ-ۋۇللىق ساڭزىنى بىر ـ بىرىگە يېرىم چىشلىتىپ ، خۇددى يۇمىلاق سەللىگە ئوخشاش ئۈست ـ ئۈستىگە ئوراپ ، پورەكلەپ ئېچىلۇاتقان گۈل غۇنچىگە ئوخشاش تىزىلىدۇ .

ساڭزا سېلىشتا ئوت كۈچىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر . ناۋادا قازانداىكى ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن بولۇپ قالسا ، ساڭزا چېچەكلىمەي ، لەگمەندەك سىدام بولۇپ قالىدۇ ، ياغ ھەددىدىن تاشقىرى قىزىپ كەتسە ، ساڭزىنىڭ ئىچى خام ، تېشى كۆيۈك چىقىدۇ . شۇڭا ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى بىلىش ئۈچۈن سىناق تەرىقە-سىدە ساڭزا خېمىرىدىن بىر ـ ئىككى پوشكال سېلىپ كۆرۈش كېرەك . ئەگەر پوشكال چېچەكلەپ تەكشى پىشسا ئاندىن ساڭزا پىشۇرۇشنى باشلاش كېرەك .

ساڭزا سېلىش ـــ خېمىر تەييارلاشتىن تارتىپ تاكى ئۇنى پىشۇرۇپ لېگەنگە تىزىپ چىققۇچە بولغان پۈتكۈل جەريان يۇقىرى ماھارەت ۋە تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىدۇر . شۇڭا ساڭزا سېلىشتا ئىككى كىشى ھازىر بولۇشى شەرت ، بىرى زۇۋۇلىنى ئېشىپ تەييارلىسا ، بىرى قازان بېشىدا تۇرۇپ پىشۇرۇشقا ۋە تىزىشقا مەسئۇل بولىدۇ . (ئا)

تالقان

تالقان ـــ قەدىمكى يېمەك تۈرلىرىدىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم، 271ـ بەت) دا «قاتتۇردى» دېگەن سۆزنى «ئۇ تالقانغا ياغ قاتتۇردى» دېگەن جۈملە بىلەن چۈشەندۈرگەن . بۇ مە-سال بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى قەدىمكى يېمەكلىكلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . تالقان ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇزۇلۇپ قالمىغاچقا ، قەدىكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە ، شۇنداقلا ئۇزۇن سەپەر قىلغان كارۋانلار تالقان تەييارلاپ ئېلىپ ماڭاتتى . ئۇنى قاچىغا سېلىپ ئۈستىگە قاينىق سۇ قۇيۇپ ئىچىشكە بولىدۇ . بۇ قورساقنى ئاچۇرمايدۇ . ئۇ مۇندىق ياسىلىدۇ : قازانغا قوي يېغى سېلىپ قىزىتقاندىن كېيىن ئۇننى سېلىپ سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ . ئۇن سارغايغاندىن كېيىن شېكەر سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ يەنە قورۇلىدۇ . بەزىدە ئۇنىڭغا كۈنجۈت ياكى ئۇششاق تۇغرالغان ياڭاق مېغىزى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاندىن بۇ تالقاننى خالتىغا قاچىلىۋېلىپ ، خالىغان ۋاقىتتا ئىشلىتىدۇ . تالقان بولۇپمۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپ رەك ئىشلىتىلىدۇ . (ر)

مۇرابا

«مېۋە ـ چېۋە ماكانى» دەپ ئاتالغان شىنجاڭ تۇرلۇك ياۋا مېۋىلەرگىمۇ ناھايىتى باي . ئۇيغۇر خەلقى بۇ مېۋىلەردىن كۆپ تەرەپلىمىلىك پايدىلىنىشنى ياخشى بە-لىدۇ . بۇنىڭ ئۈسۈلى مېۋىنى شېكەر قىيامىدا قاينىتىپ «مۇرابا» قىلىپ يېيىش .

مۇرابانىڭ ئۇزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى . ئۇ كىشىلەرنىڭ مىجەزىنى تەڭشەشتە رولى ناھايىتى زور .

ھەرقايسى ئائىلىدە ئۆزلىرى يېيىش ئۈچۈن مۇرابا تەييارلاشتىن تاشقىرى ، يەنە مېھمان ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە تەييارلايدۇ . ئۇيغا مېھمان كەلگەندە داستىخاندا باشقا گېزەكلەر قاتارىدا يەنە مۇرابامۇ بولىدۇ .

مۇرابا مۇنداق ياسىلىدۇ : پاكىز سىرلىق قاچىغا سۇ قۇيۇلىدۇ . ئۇنىڭغا مەلۇم نىسبەتتە شېكەر سېلىنىدۇ ، ئاندىن قاينىتىلىدۇ . شېكەر قاياپ قىيام بولغاندا (سۇزۇلغۇدەك ھالغا كەلگەندە) قايسى خىلدىكى مېۋىدىن مۇرابا ياسىماقچى بولسا ، شۇنى قىيامغا سېلىپ بوش ئوتتا بىرئاز قاياناتقاندىن كېيىن ئوتتىن ئېلىنىدۇ .

مۇرابا قاينىتىلغان قاچا ياغ يۇقى بولماسلىقى كېرەك . ئەگەر قاچا ياغ يۇقى بولسا مۇرابا پاختىلىشىپ قالىدۇ . ئۇزۇن ساقلىغىلى بولمايدۇ . مۇرابا ئۈچۈن ئەنجۈر ، ئالما ، تاشئالما ، بېھى ، قارىئۆرۈك ، گۈلە ، بۆلجۇرگەن ، قاراقات ، سەۋزە ... قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ . بۇلاردىن ئالما ، بېھى قاتارلىقلار تىرناق چوڭلۇقىدا توغراپ سېلىنىدۇ ... سەۋزىدىن مۇرابا ياسالغاندا سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ ، قالغانلىرى قىيامغا پۈتۈن سېلىنىدۇ .

مۇرابا بولۇپمۇ قەشقەر ، خوتەن رايونلىرىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ھەممە ئائىلىلەردە دېگۈدەك ھەر خىل مېۋە ـ چېۋىلەردىن تەبىئىتى ئوخشاشمايدىغان مۇرابىلارنى تەي-يارلاپ ، مىجەزىنى مۇرابا ئارقىلىق تەڭشەپ تۇرۇشقا

ئادەتلەنگەن . بەزى ئائىلىلەر ھەتتا ھەر خىل مېۋىلەرنى ئېزىپ مەلھەم بولغۇچە سۈس ئوتتا قاينىتىپ ، ئۇنى قۇرۇتۇپ ناۋاتقا ئوخشاش قاتۇرۇۋالىدۇ . بۇنداق مېۋە قاتمىسىنى ئۇزۇن ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ .

مۇرابباڭ شېرالق رولى چوڭ بولۇپ ، ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ . (ر)

ئىچىملىك ۋە چېكىملىك

ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق ھاياتىدىن باشلاپ ھەر خىل سۈيۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . يىلقا (ئات) ، سۈتىنى تۇلۇمغا سېلىپ ، ئېچىتىپ قېمىز ياساپ ئىچكەن . يەنە تېرىقنى يارما قىلىپ قاينىتىپ ، ئۇنىڭغا ئۇندۇرمە قىلىنغان بۇغداينى سوقۇپ سېلىپ ، بىرقانچە كۈن تۇرغۇزۇپ ، تېرىق سۈيۇقلۇقى قايناپ كۆپۈك چىقىرىپ پىشقاندا ، ئۇنى سۈزۈپ سۈيىنى ئېلىپ بوخسۇم («تۈركىي تىللار داۋانى» ، I توم ، 631 ـ بەت) (بوزا) قىلىپ ئىچكەن . يەنە بۇغداي يارمىسى ۋە ئۇندىن يۇقىرىقى ئۈسۈلدا ياسالغان «ئاغاتقۇ» ، «پىشماق» دېگەنگە ئوخشاش ئىچىملىكلىرى بولغان .

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن ، ئۇزۇمدىن مەي (مۇسەللەس) ياساپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . ئۇيغۇرلار ئۈزۈم تاتلىق پىشقاندا ، ئۇزۇمنى پاكىز يۇيۇپ ، سىقىپ تېرىپى ۋە دۇغلىرىنى سۈزۈپ ئېلىۋېتىپ ، ھېچقانداق ئېچىتقۇ سالماي قازاندا قاينىتىدۇ (مۇسەللەس قىزارسۇن دېسە ، قايناشتا بىرقانچە تال تازىلانغان ئالما سالىدۇ) ، قازانغا ئوچ چېلەك ئۈزۈم سۈيى قۇيغان بولسا بىر چېلەك قالغۇچە قاينىتىدۇ . بۇ چاغدا ئۇزۇم سۈيى شىرنىگە ئايلىنىدۇ . ئاندىن ئىككى چېلەك سۈزۈك سۇ قۇيۇپ ، يەنە قاينىتىپ بىر چېلەك تۇگەپ ئىككى چېلەك قالغاندا ، ئوتنى توختىتىپ ، قول كۆيمىگۈدەك سوۋۇغاندا قۇرۇق ، پاكىز كۈپكە ئېلىپ ئاغزىنى ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ ئېتىپ ، ھاۋاسى تەگمىگەن جايدا قويۇپ قويىدۇ . كۈپتىكى ئۈزۈم سۈيى ئىككى كۈندىن كېيىن بۇلدۇقلاپ قاينىشقا باشلايدۇ . مۇسەللەس پىشقاندا كۆپۈك يوقىلىدۇ . ئاندىن قۇرۇق چۆمۈچ بىلەن چەينەككە ئېلىپ پىيالىگە قۇيۇپ ئىچىدۇ .

ئۇيغۇرلار مۇسەللەسنى ھەرگىزمۇ باشقا ئىچىملىكلەرگە ئوخشىتىپ ئىچمەيدۇ . مۇسەللەسنىڭ تەبىئىتى ئىككى خىل بولۇپ ، ھۆل ئۈزۈمدە ياسالغىنى سوغۇققا مايىل ، ئۇ ئىسسىق مىجەزلىك كىشىلەرگە شىپا بولىدۇ . قۇرۇق ئۈزۈمدە ياسالغىنى ياكى ئېچىتقۇ ئورنىدا ھەر خىل ئىسسىقلىق دورا ـ دەرمانلار ۋە كەپتەر باچكىسىنى سېلىپ تەييارلانغان مۇسەللەس ئىسسىق تەبىئەتلىك بولۇپ ، سوغۇقچان ھۆل مىجەز ئادەملەر ئىچسە كۆرۈنەرلىك مەنپەئەت قىلىدۇ . مۇسەللەس قانچە ئۇزۇن تۇرسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ . ئۇنى ئىسسىق جايلاردا كۆمۈپ ساقلاشقىمۇ بولىدۇ . خوتەندە ياسىلىدىغان «مەيزاپ» مۇ مۇسەللەسنىڭ بىر خىلى .

چېكىملىك : ئۇيغۇرلاردا كۆك تاماكا ، سېرىق تاماكىلارنى چىلىمدا چېكىش بىر مەزگىل ئەۋج ئالغان . كېيىنچە بۇ خىل چېكىملىك ئۆزلۈكىدىن قېلىپ ، موخۇركا چېكىش ئادىتى شەكىللەندى . موخۇركىنى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياسايدۇ . موخۇركا غولىنى چاناپ ، يانجىپ ، تاسقاپ توپىسىنى چىقىرىپ ، تېرىقتەك دانچىلارنى ئايرىپ ئۇنى قازاندا قورۇپ ئۇنىڭغا مەلۇم مىقداردا كۆك تاماكا ئارىلاشتۇرۇپ قەغەزگە ئوراپ چېكىدۇ .

قەغەزدە چېكىش ئىككى خىل بولىدۇ ، بىرى ، قەغەزنى كانايى شەكلىدە ئوراپ ، موخۇركا تولدۇرسا ، يەنە بىرى ، قەغەزنى ئىككى قولدەك كېسىپ موخۇركا سېلىپ پاپىروس شەكلىدە يۆگەپ چېكىدۇ . ھازىر موخۇركا ئوراپ چېكىش ئادىتى بارغانسېرى ئازىيىپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا زاۋۇتتا ياسالغان تەييار قاپلىق تاماكا چېكىش ئومۇملاشماقتا . تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاماكا چېكىدىغانلارنىڭ نىسبىتى باشقا خەلقلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئانچە يۇقىرى ئەمەس . ئاياللار ئىچىدە تاماكا چېكىدىغانلار يوق دېيەرلىك ، چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە تاماكا چېكىدىغان ئاياللارنى ناھايىتى يامان كۆرىدۇ . (ش)

تاماق سايمانلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق سايمانلىرى دېگەندە ، تاماق

راسلاش سايمىنى ۋە تاماق يېيىش سايمىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . بۇ خىل سايمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، بەزىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . مەسىلەن ، تونۇر ،زىخ ، ئوچاق ، كۆسەي ، لاخشىگر ، سۇپىرا ، ئاشتاختا ، پۇزا ، نوغۇچ ، تۆكچە ، رېپىدە ، گەزنە داس (تەڭلە) قازان ، داڭقان ، تاۋا ، ياغلۇغا (سەي قورۇيدىغان ساپلىق) ، مانتا قازىنى ، چۆمۈچ ، كەپكۇر ، چويلا ، قوشۇق ، قوشۇقلۇق ، پىلتە لېگىنى ، سەي كورىسى ، چۆگۈن ، چېلەك ، كۇب ، ياغ تۆگى ، تۇز قاچىسى ، پىچاق ، قىرغاق ، كەكە ، پالتا ، ئەلگەك ، بەل ، پېچىنە ـ پىرەنىك قېلىپى ، دوخۇپكا ، پەشتاما قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تاماق سايمانلىرى ھېسابلىنىدۇ .

چوكا ، قوشۇق ، پىيالە ، چىنە ، ھەر خىل تەخسە ، لېگەن ، تاماق ئۈستىلى ، داستىخان قاتارلىقلار تاماق يېيىش سايمىنىغا كىرىدۇ . ئەمما بۇ سايمانلارنىڭ ھەممىسى تاماق ئېتىش ، يېيىشلەردە بىرگە خىزمەت قىلىدۇ . بۇ خىل تاماق سايمانلىرى ئاساسەن يەرلىك قول ھۇنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا قوشۇق ھەممىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تاماق يېيىش سايمىنى بولۇپ ، ئۇ ئۇجمە ياغىچى ، ئۆرۈك ، چىلان ياغاچلىرىدىن ئويۇپ ، نەقىش چىقىرىپ ياسىلىدۇ . يېزىلاردا چوكا ئىشلىتىش ئانچە كۆپ ئومۇملاشمىغان . بەزى كىشىلەر (كۆپرەك ياشانغان ئىياللار) چوكا بىلەن يېيىلىدىغان لەڭمەن قاتارلىق تاماقلارنى قولى بىلەن يېيىشكە ئادەتلەنگەن . (ش)

چاي خۇمار ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە چاي ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ . بىز ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قايسىبىر رايونغا بارمايلى ، چاي ئالاھىدە ئىچىملىك بولۇپ ، ئۇلار ھەر قانداق تاماقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە دەملەنگەن بىرەر پىيالە چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . بولۇپمۇ ياشانغانلار چاينى بىر خىل شىپالىق دورا دەپ قارايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دوست ـ يارەنلىرىنى ئۆيگە چاقىرىپ ، چاي ئىچكەچ ئۆزئارا مۇڭدىشىنى بىر خىل ھۇزۇرلىنىش ھېس قىلىدۇ . ئادەتتە كوچا ـ كويلاردا بىرەر يېقىن تونۇش لىرى يولۇقۇپ قالسا ، سالام ـ سائەتلەشكەندىن كېيىن «ئۆيگە مەرھەمەت ، بىر پىيالە چاي ئىچكەچ ئۆتسىلە» دەپ تەكەللۇپ قىلىش ئومۇملاشقان قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ بىرى .

سىز قەشقەر ، خوتەن شەھەرلىرىنى ئايلانسىڭىز ، دوقمۇش ـ دوقمۇشتا مەخسۇس چايخانىلارنى ئۇچرىتىسىز . بۇ چايخانىلارنىڭ كەڭ ۋە ئازادە ئورنىتىلغان ئوچاق بېشىدا ھەمىشە دېگۈدەك يىگىرمە ـ ئوتتۇز چەينەك تىزىلغان بولۇپ ، چايخانىدىن خىزمەتچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ . چايخۇمار ئۇيغۇرلار ئۈچ ـ تۆت بۇرادەرلىرى بىلەن بىر تەرەپتىن چاي ئىچكەچ ئۆزئارا پاراڭلىشىدۇ ، چاقچاقلىشىدۇ ياكى چايخانا سازەندىلىرىنىڭ يېقىملىق نەغمىسىدىن ھۇزۇر ئالىدۇ . چۈنكى ئۇيغۇر چايخانىلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە دۇتار ، راۋاپ تەيياركانغان بولۇپ ، ئۇنى بەزىدە شۇ چايخانىنىڭ ئىشتىن سىرتقى مۇزىكانتلىرى خىزمەتچىلارغا چېلىپ بېرىدۇ . بەزىدە چاي ئىچىشكە كىرگەن خىزمەتچىلار (چايخۇمار) ئارىسىدىكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى چالىدۇ .

مەيلى چايخانىنىڭ چىيى بولسۇن ياكى ئۆيدە دەملەپ ئىچىدىغان چاي بولسۇن ، ئۇ ئادەتتىكى چاي بولماستىن ، بەلكى ئۇ مىجەز تەڭشەش رولىنى ئويناىدىغان دورا چىيىدىن ئىبارەت . بۇ خىل «دورا چىيى» غا ئىشلىتىدىغان چاي ئاساسەن قارا چاي بولۇپ ، بۇنىڭغا بەزى ئۆسۈملۈك دورىلىرى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى ئۇندەك سوقۇپ ، قارا چاينى قايناق سۇدا دەملەپ ، بىردەم ئۆتكەندىن كېيىن ئۈستىگە سوقۇلغان ئۆسۈملۈك دورىسىنى سېلىپ چەينەك ئوتنىڭ تەپتىدە ۋىللىدە بىر ئۆرلىگەندىن كېيىن ، پىيالىگە ئاز ـ ئازدىن قۇيۇپ ئىچىلىدۇ . بۇ خىل دورا چاينىڭ كۆپىنچىسى بەدەننىڭ ئىسسىقلىق كالورىيسى (مىقدارى) نى ئاشۇرىدىغان ، ئىشتىھانى ئاچىدىغان ، يۇرەكنى قۇۋۋەتلەيدىغان ، نېرۋىنى سازلاشتۇرىدىغان دورىلاردىن ئىبارەت . مەسىلەن ، قارىموچ ، زەنجۇبىل ، قوۋزاقدارچىن ، لاچىندانە ، قەلەمپۇر ،پىلپىل ، زىرە ، چىلان ،

ئالىقات ، چۇچۇكبۇيا ، توشقانزەدىكى، زەپەر، پىللە.. قاتارلىقلار ، بۇ دورىلار پەسلىنىڭ ئىسسىق ـ سوغۇق ، هۆل ـ قۇرۇق بولۇشىغا قاراپ تەڭشەپ ئىشلىتىلىدۇ . بەزىلىرىنى ئايرىم (يەككە) ، بەزىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ . هەر بىر كىشىنىڭ سالامەتلىك ئەهۋالى ، يېشىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ، يېگەن تامىقىنىڭ ئوخشاشلىقى ، مىزاج پەرقى قاتارلىق ئالاهىدىلىكلەرگە ئاساسەن ، ئىشلىتىلىدىغان چاي دورىلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ . مەسىلەن ، كاۋاپ ، پولۇ ، پېتر مانتا تۇرىدىكى ئىسسىقلىق تاماقلار يېيىلسە ، هەزىم قىلىشقا ياردەمى بولىدىغان تەبىئىتى سوغۇققا مايىل دورىلار ئارىلاشتۇرۇلغان چاي ئىچىلىدۇ . ئەگەر تەبىئىتى سوغۇققا مايىل سۈيۇقئاش قاتارلىق تاماقلار يېيىلسە ، ئىسسىقلىق مقدارىنى ئاشۇرىدىغان دورىلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . مۇشۇ خىل ئەنئەنىۋى چاي ئىچىش ئادىتى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئۆز ـ ئۆزىنى داۋالايدۇ . پەسىل ئۆزگىرىشلىرىگە ماسلىشىپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ . شۇڭا ئۇيغۇرلار بىرەر كۈن تاماق يېمىسە رازىكى ، ئەمما ئالاهىدە دەملەنگەن مۇشۇ خىل چايدىن بىرەر پىيالە ئىچمىسە كۆڭلى ئۇنىمايدۇ . (ئا)

Ⅳ ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە ، مۇشۇ ئىگىلىك شەكلىگە ماس بولغان ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي) لەردە ياشىغان . كېيىنچە ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ مۇقىملاشقان ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچكەندىن كېيىن ، قەدىمكى يۆتكەشكە بولىدىغان «كىگىز ئۆي» دە ئولتۇرۇش ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىپ ، خىش ياكى كېسەكتىن ياسىلىدىغان كۆپ قەۋرۈلمىلىق تۆت چاسا ئۆيلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان ، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان خاراكتېرى ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا روشەن ئەكس ئېتىپ ، ئۆيلەر ياسىلىشى ۋە زىننەتلىنىشى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە قاراپ تەرەققي قىلغان .

ئۇيغۇرلار ئاساسەن ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز بولغان قۇرغاق رايونلارغا ماكانلاشقاچقا ، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىمۇ مۇشۇنداق تەبىئي شارائىتقا ماس ھالدا قۇرۇلغان . گەرچە ئىقتىسادىي ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، جۇغراپىيىلىك شارائىتنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى رايون پەرقى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۆي قۇرۇلما شەكلىنى شەرتلىك ھالدا ئىككى خىلغا بۆلۈش مۇمكىن .

بىرىنچى خىلى ، ئۆگزىسى تۇز ، چاسا شەكىلىك خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر . بۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئۆينىڭ ئۆلى خاڭ بىلەن چىڭدىلىدۇ ، شارائىتى بار جايلاردا ئۆينىڭ ئۆلىغا تاش ياكى پىششىق خىش قويۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە خام كېسەك تام قوپۇرۇلىدۇ . بەزى ئۆيلەرگە تام ئاربىسىغا ئارىلاپ ياغاچ تۈرۈك قويۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئۈستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدۇ . ئادەتتە ئۆينىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ يەتتە تال ، توققۇز تال ، ئون بىر تال مەزمۇت خادا ياغاچ (لەم) قويۇلىدۇ . خادا ياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ قىرىق سانتىمېتردىن ئاتمش سانتىمېترغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ . خادا ياغاچ ئارىلىقى ۋاسا جۇپ ياكى ۋاسا دەمىيان قىلىپ يېپىلىدۇ . ۋاسا بىلەكتەك چوڭلۇقتىكى تال سۆگەت بادرىسىنى ئوتتۇرىدىن تەڭ لىپ ئوخشاش چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە بورا سېلىپ ، پاخال بىلەن چۈمكىگەندىن كېيىن قارا لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ . قارا لاي قۇيغاندىن كېيىن سامان ئارىلاشتۇرۇلغان كاكىل لاي بىلەن تەكشى سۈۋىلىدۇ . ئۆينىڭ ئىچىمۇ قارا سۇۋاق ۋە ئىنچىكە سۇۋاق قىلىنىدۇ . ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن ـ كۆرپە يىغىلىدىغان مېھراب (يەرلىك تىلدا «مەرەب» دېيىلىدۇ) ئويۇلىدۇ . قالغان تاملىرىغا بىر كۋادرات مېتر چوڭلۇقتا بىرقانچە تەكچە ياساپ ، ئۇنىڭغا چىنە ـ قاچا ۋە زىننەت بۇيۇملىرى تىزىلىدۇ . دېھقان ئائىلىلىرى يەنە تەكچىلەرگە قىشلىق قوغۇن ـ تاۋۇز ، كاۋىلارنى تىزىپ ساقلايدۇ . بۇنداق چاسا شەكىللىك ئۆيلەر بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان ھالدا مېھمان ئۆي ، ئايۋان ياكى دەھلىز ئۆي ، ياتاق ئۆي ۋە ئاشخانىغا بۆلۈنىدۇ . مېھمان ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىگە قازناق ئۆي سېلىنىدۇ . قازناق ـــ تازلىق ئۆيى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاستى كولىنىپ ئەۋرەز ياسىلىدۇ . «ئەۋرەز» يەرلىك ئۇسۇلدا يۇندا ـ سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ . دەھلىز ئۆيگە تۇۋرۇك قويۇلۇپ ، تۇۋرۇك بىلەن پاراللېل تەكشىلىكنە سۇپا ياكى كاڭ ئورنىتىلىدۇ . مېھمانخانا ئۆيدىن باشقا ئۆيلەرگە ئاساسەن دېرىزە قويۇلماي ئۈستىدىن تۇڭلۇك قويۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئىشكى ئاساسەن جەنۇب تەرەپكە

قارىتىلىدۇ . ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كەڭ سۇپا ياسىلىپ ئوستى پىشايۋان قىلىنىدۇ . پىشايۋان ئالدىغا ئۇزۇم باغ رىگى ياسىلىپ ، هويلىغا قويۇلغان ئۇزۇم تالى باراڭ ئارقىلىق پىشايۋانغا يامىشىدۇ . هەرقانداق ئۆينىڭ ئالدى كەڭ هويلا بولۇپ، هويلىنىڭ ئىشكى (دەرۋازا) چوڭ ۋە هەيۋەتلىك بولىدۇ.

ئىككىنچى خىلى ، ئوستى كېسەك بىلەن يېپىم چەمبەر شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدىغان كېمىر ئۆيلەر . بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىسىدىن باشقا جايلارغا ياغاچ ئىشلىتىلمەيدۇ . كېمىر ئۆيلەر كۆپىنچە ئىككى قەۋەت بولۇپ ، ئاستىنقى قەۋىتى بىر ـ ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتا گېرەم قىلىپ كولىنىدۇ . ئوستىگە بىر مېتىر ئەتراپىدا كېسەكتىن تام قوپۇرۇلۇپ ئۆلچەملىك قېلىپتا قۇيۇلغان خام كېسەك بىلەن گېئو-مېتىرىك شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدۇ . بەزى ئەگمىلەرنىڭ ئوستىگە يەنە بىر قەۋەت كېسەك بىلەن ئىمارەت قوپۇرۇلىدۇ . كېمىر ئۆيلەر قىشتا ئىسسىق ، ياز كۈنلىرى سالقىن بولغاچقا ، ئۇ تۇرپاننىڭ هاۋا كىلىماتىغا تازا ماس كېلىدۇ .

كېمىر ئۆي تۇرپان ، توقسۇن ، پىچان قاتارلىق هەم قۇرغاق ، هەم ئىسسىق رايونلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتىدۇر .

ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىشتا ئومۇمەن كۈنگەي جايىنى تاللايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىگە . ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي ـ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ، ئىسلام مىمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەر ئومۇملىشىشقا باشلىدى . بولۇپمۇ ، جامە ، مەسچىت ، مازار، زىيارەتگاھلارنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى . بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىمارچىلىقىدىكى مۇنار ، گۈمبەز ، قوبۇبە ، مېھراب ، بالابېشى ، ئىشىك بېشى ، تەكچە ئويۇقى ، مورا ، پې-شايۋان ، تۆۋرۈكلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رەڭ تاللاشتىكى ئېستېتىك قارىشىنى قويۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى سۈپىتىدە ئىلىمىزنىڭ بىناكارلىق هۈنەر ـ سەنئىتىنى بېيىتتى . (ئا)

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۇلگىلىرى

هازىر شىنجاڭدا يىگىرمە نەچچە كۆپرەك مەسچىت ـ مەدرىس بولۇپ ، ئۇلار تالىپلار قىرائەتخانىسى ، مۇدەررىس ئىشخانىسى ، مەسچىت ، ياتاق ، سەررايخانا ، قازىخانا (مەھكىمە شەرئى) ، تىلاۋەتخانا قاتارلىق بۆلۈمچىلەردىن تەركىب تاپقان ، ئىمارەتلىرى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىدا ياسالغان بولۇپ ، قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە .

1) هېيتگاھ جامەسى ـــ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تىپىك ئۇلگىلىرىدىن بىرى بولغان هېيتگاھ جامەسى قەشقەر شەهىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، تەخمىنەن ئالتە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە . دەسلەپ 1442 ـ يىلى بۇ يەرگە كىچىك بىر مەسچىت سېلىنغان . 1557 ـ يىلى قەشقەر هاكىمى ئوبۇل بەگ تەرىپىدىن ، 1787 ـ يىلى خانئىرىقلىق زۇلپىيە خېنىم تەرىپىدىن ، 1809 ـ يىلى ئىسكەندەر ۋالى تەرىپىدىن ، 1839 ـ يىلى زۆھۈردۇن هاكىم بەگ تەرىپىدىن ، 1873 ـ يىلى پۇقرالار تەرىپىدىن ئىلگىرى ـ كېيىن كېڭەيتىپ ياسالغان .

هېيتگاھ جامەسى چوڭ دەرۋازا ، مەدرىس ، مەسچىت قاتارلىق ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، ئومۇمىي كۆلىمى ئون بەش مىڭ ئالتە يۈز كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ . چوڭ دەرۋازا پەشتىقى خىش بىلەن ئېگىز هەم كۆركەم ياسالغان بولۇپ ، ئىككى تەرىپىگە ئون سەككىز مېتر ئېگىزلىكتىكى ئىككى پەشتاق مۇنارى ئورنىتىلغان . مۇنار ئوستىدىن قارىسا قەشقەر شەهىرىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى نامايان بولىدۇ . دەرۋازا زالى تەكشى ، يۈزى سەككىز قىرلىق ، ئوستى گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . ئىچكى قىسمى مەسچىت ۋە مەدرىسكە بۆلۈنگەن هەم ياغاچ رېشاتكىلىق خىش تام بىلەن ئايرىلغان . جامەنىڭ ئالدىغا مەدرىس جايلاشقان بولۇپ ، ئۇ بىر ـ بىرىگە قارىشىپ تۇرغان

ھۇجرا ۋە دەرسخانىدىن تەشكىل تاپقان . جامە ھويلىسى ئىچىدە ئىككى كۆل بولۇپ ، كۆل ئەتراپى ئېگىز سۇۋادان تېرەكلەر بىلەن قاپلانغان . مەسچىت جامە ھويلىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئىچكىرىكى مەسچىت ، تاشقىرىقى مەسچىت ، ئايۋان دەپ ئۈچكە بۆلۈنگەن . مەسچىتنىڭ ئۈزۈنلۇقى بىر يۈز قىرىق مېتر ، كەڭلىكى ئون ئالتە مېتر كېلىدۇ . پۈتۈن مەسچىت قاپارتما نەقىش ئويۇلغان بىر يۈز قىرىق دانە تۆت قىرلىق تۈۋرۈك بىلەن تۇرغۇزۇلغان . ئۇستى يۈز ئاراغا بۆلۈنگەن بولۇپ ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان . ئىچكىرىكى مەسچىتنىڭ غەربىگە ئەگمە مېھراب ۋە ياغاچ بىلەن نەپىس ياسالغان مۇنبەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، يان ، ئالدى تەرەپىگە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە ۋە ئىشىك قويۇلغان . تاشقى مەسچىت ئالدى تەرىپى ئوچۇق ياسالغان كەڭ ۋە ئۇزۇن ئايۋاندىن تەشكىل تاپقان ، توققۇز ئارانىڭ تورۇسىغا چاسا - خالىق ئويۇقچە چىقىرىلغان ۋە رەڭلىك سىزما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ ، پۈتۈن جامە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ، ياسىلىش شەكلى ، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش ، بېزەكلەر جەھەتتە قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە .

2) مەھمۇت قەشقەرى مازىرى ـــ ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى (مىلادى 1008 ـــ 1105 ـ يىللار) ئانا يۇرتى قەشقەر كوناشەھەرنىڭ ئوپال يېزىسىدا توقسان يەتتە يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەردىكى « تاشبىلىق تېغى » (ھەزرىتى موللام تېغى) باغرىدىكى سۈزۈكبۇلاق ئۇستىگە دەپنە قىلىنغان . ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيگۈچى كىشىلەر ئۇنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە خاتىرە ئىمارەت ياسىغان . ئالىمنىڭ مازىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ، ياسىلىش شەكلى ، قۇرۇلمىسى ، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولۇپ ، روزا ـ مەرىكە ، تىلاۋەتخانا ، ئايۋان ، ئېتىكاپخانا ، ھۇجرا ، مەسچىت ۋە چوڭ دەرۋازا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي ـ ئىمارەتلەردىن تەشكىل تاپقان . بۇنىڭ روزا ـ مەرىكە ، ئايۋان ، مەسچىت قىسمى تۇپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان . ئېتىكاپخانا ، ھۇجرا ۋە دەرۋازا زالى تۇپا قۇرۇلمىلىق ، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . لىم ، جەگە ، ھاراق ـ پەرمانلىرىغا نەقىش ئويۇلغان . نەقىشلەر ئىچىدە سۇخەر ، غۇنچە ، چېچەك ، ياپراق ، ئۈزۈم ، بادام ، يازا ، كۈرگۈل ، سەددە ، بېلىق قاسىرىقى ۋە ھەر خىل گۈل ، ئۆسۈملۈكلەر نۇسخىلىرى بار . بۇ قەدىمىي ئىمارەت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ۋە قوللىشى بىلەن 1985 ـ يىلى ئەسلى شەكلى بويىچە قايتا ياسىلىپ تېخىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم تۇسكە كىردى ، ئۇ ، ھازىر مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ۋە چەت ئەللىك دوستلارنىڭ ساياھەت ۋە ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئورنى بولۇپ قالدى .

3) يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى ـــ قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇتەپەككۇر ئالىمى ، پەيلاسوپ ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ (مىلادى 1018 ـــ 1085 ـ يىللار) قەشقەر تۆمەن دەريا سى بويىدىكى « بارىگاھ » دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان . ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە (1533 ـــ 1570 ـ يىللار) ئالىمنىڭ قەبرىسى تۆمەن دەريا سى كەلكۈنىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى يېنىدىكى پايناپ مەھەللىسىگە يۆتكەلگەن ۋە بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان . ئالىمنىڭ مازىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ ، ئىككى قىسمىغا بۆلۈنگەن ، يەنى شەرقىي تەرىپىگە مازار ، غەربىي تەرىپىگە مەسچىت ئورۇنلاشقان . مازار قۇرۇلۇشى خىش قۇرۇلمىلىق ،گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . ئالدى تەك يۈزى ھەر خىل نۇسخىدىكى رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن ئىشلەنگەن كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن ، تۆت بۇلۇڭىغا يۇمىلاق مۇنار چىقىرىلغان . مازارنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك مۇنار ۋە گۈمبەزلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغان . مەسچىت قىسمى ئىچكىرى ، تاشقىرى دەپ ئىككىگە

بۆلۈنگەن . ئىچكىرىكى مەسچىت خىش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . تاشقىرىقى مەسچىت ياغاچ تۈۋرۈك ۋە لىملار بىلەن ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلۇق يېپىلغان . پۈتۈن مازارنىڭ ياسلىشى كۆركەم . ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن رەڭلىك كاھىش ياغاچ ئويما نەقىش ۋە گەج ئويما نەقىشلىرى بۇقىرى ھۇنەر ـ سەنئەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ ، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرىدۇ . بۇ ھەيۋەتلىك مازار « مەدەنىيەت ئىنقىلابى »مالىمانچىلىقىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن . 1988 ـ يىلى پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئامما سىنىڭ قىزغىن ياردىمى بىلەن بۇرۇنقى نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ ئۆز ئورنىغا قايتا ياساپ چىقىلدى . ئالىمنىڭ يېڭىدىن تۇرغۇزۇلغان بۇ كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك مازىرى دۆلەتلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان قۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . (ئا)

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش ۋە كاھىش

ئۇيغۇرلار ئۆي ـ ئىمارەتلەرگە نەقىش ئويۇشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ . ئۆي ـ ئىمارەت نەقىشلىرى شەكىل جەھەتتىن سىر ياكى رەڭ بىلەن سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەر ، گەج نەقىشلىرى ، قاپارتما نەقىشلەر ، ئويما نەقىش قاتارلىق بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ .

رەڭلىك رەسىم شەكلىدىكى نەقىشلەر كۆپرەك مېھمانخانا ئۆينىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىگە ، مېھرابنىڭ گىرۇەكلىرىگە ، تەكچىنىڭ ئەتراپىغا ، ئۆينىڭ ئۇستىدىكى خادا ياغاچ (لىم) ۋە بالاپېشىغا ، ئايۋان ـ ساراي ، پېشايۋانلارنىڭ كۆرۈنەرلىك جايلىرىغا سىر ياكى رەڭ بىلەن ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا كۆركەم ۋە ئوبرازلىق قىلىپ سىزىلىدۇ . ئۇنىڭغا كۆپرەك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماس كېلىدىغان ھەر خىل مەنزىرىلەر ، گۈللەر ، قول ھۇنەر بۇيۇملىرىنىڭ شەكلى ... قاتارلىقلار سىزىلىدۇ . ئادەمنىڭ سۈرىتىنى نەقىش قىلىپ سىزىش ئادىتى يوق . چۈنكى ، خەلق ئارىسىدا ، « ئادەمنىڭ سۈرىتى سىزىلسا ئۇ دۇنياغا بارغاندا ئۇ سۈرەت جان تەلەپ قىلىدۇ » دەيدىغان دىنىي قاراش ئومۇملاسقان .

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدە گەج نەقىشلىرى ھەممىدىن كەڭ تارقالغان بولۇپ ، ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆيلىرىنى گەججىخاھ قىلىدۇ . يەنى پىشۇرۇلغان ھاك ئۇنىغا مەلۇم ئۆلچەم بىلەن تۇخۇمنىڭ ئېقى ، توزغاق ، ئاز مىقداردا قۇمشېكەر ، قوم ياكى سېمونت ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، ئۆي تامىلىرىنى سۇۋۇغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا گەج نەقىشلىرى ئىشلىنىدۇ . بۇنداق نەقىشلەرنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ ، بەزىلىرى بىر ئورگانىنى نۇقتا قىلىپ ئىككى يانغا ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا ، يەنە بەزىلىرى يۇمىلاق ، تۆت چاسا ، ئۈچ بۇرجەك ، روجا شەكىلىك ، بادام شەكىللىك ، يۇلتۇز ، ئاي ، نۇر شەكىللىك بولىدۇ . ئومۇمەن بۇ نەقىشلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرى گېئومېتىرىك شەكىلدىكى مۇرەككەپ سىزىقلار بىلەن بىر ـ بىرىگە ماس كەلتۇرۇلگەن ھالدا ئارىلىقلىرى رەتلىك ۋە جانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ .

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى نەقىش ئۇسلۇبلىرى ئىچىدە گىرۇەك نەقشى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە شەكلى بىلەن باشقا نەقىش تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . گىرۇەك نەقشى كۆپىنچە مۇنار ، گۈمبەز ، تۈۋرۈك ، ئىشىك قاتارلىقلارغا قاپارتما شەكىلىدە ئويۇلىدۇ . ئۇ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ ، شەۋلان ، كۆپۈشەك ، كەكلىك قېشى ، قەنخش ، تومۇقۇناق ، زەنجىر ، بادامچە ، پىلتە ، ناۋا ، غۇنچە ، زونجى ، نەمۈيان ، سوخەر ، ئانار ، چېچەك ، مودەن ، ئۈزۈم ، شەددە ، سولا ، يورۇق ، پىنچە ، زەمبس ، ئېسىلما ، سەبدە ، گۈلشەن ، قوشقۇراق ، نەستە ، كەلكۈن ، بېلىق قاسرىقى ، رېشات ، كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، ھەشقىپېچەك ، ساندۇقچە ، گېزەك ، تالا ، يوپۇرماق ، تۇمارچە ، زەنجىر ، پەتنۇسچە ، قىيپاش زەنجىر، گۈلگىياھ قاتالىقلارنى سيۇژىت قىلغان ئاساستا ئىشلىنىدۇ ۋە نەقىش تۈرىمۇ مۇشۇ نام بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ . گىرۇەك نەقىشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن .

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش ئاساسەن يېشىل ۋە زەڭگەر رەڭدە بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا بىنەپشە رەڭ ، ھال رەڭ ، ئاق رەڭ قاتارلىق كۆپ خىل رەڭلىك كاھىش ۋە قاپارتما چىقىرىلغان كاھىشلارمۇ بار . كاھىش مەخسۇس خۇمدانىدا پىشۇرۇلۇپ تەييارلىنىدىغان بولغاچقا ، رەڭگى ئۆڭمەسلىك ۋە چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە . كاھىش كۆپىنچە مەسچىت ، جامە ، زىيارەتگاھلىقلار ، گۈمبەزلەر ۋە بۆيۈك زاتلارنىڭ مازارلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ . بۇنداق كاھىشلارغا گۈل چېكىلىدۇ . كاھىشلار ئۇچ بۇرجەك ، تۆت بۇرجەك ، ئالتە بۇرجەك ۋە رومبا شەكىللىك يا-سىلىپ ، ئۇلارنى ماس ھالدا گىرەلەشتۈرۈپ تىزىش ئارقىلىق ھەر خىل نەقىشلەر ھاسىل قىلىنىدۇ . خىشلارنى ھەر خىل شەكىلدە ياساپ گېئومېتىرىك شەكىلدە تىزىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان بۇنداق نەقىشلەر بىناغا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزىدۇ . (ئا)

مېھرابچە نەقشلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىدە مېھرابچە نەقشلەرنىڭ ئىشلىنىدىغان ئورنى كۆپ ، جەلپىدارلىقى كۈچلۈك بولۇپ ، ئۇيغۇر نەققاشچىلىقىنىڭ ئەڭ يارقىن ئىپادىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ . مېھرابچە قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى چېدىر ، گۈمبەز شەكىللىرىدىن تەرەققىي قىلىپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى شەكىللەرنىڭ بىرى . بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بارلىققا كەلگەن « مىڭئۆي » لەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىمۇ مېھرابچە شەكىللەرگە قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ .

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن ، ئىسلام مىمارچىلىقىنىڭ ھەر جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىشى ئاستىدا مېھرابچە شەكىل مەسچىت ، مەدرىس ، مازار قۇرۇلۇشلىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ ، قويۇق ئىسلام تۇسىنى پەيدا قىلغان . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆيلەرگىچە كەڭ ئومۇملىشىپ ، ئىمارەتنىڭ سىرتقى شەكلى بىلەن ماسلاشقان ھالدا ئىشىك بېشى ، دېرىزە بېشىغا گەچ ۋە خىش ئارقىلىق مېھرابچە نەقىش چۈشۈرۈلگەندىن تاشقىرى تام يۈزلىرىگىمۇ نەقىش ئورنىدا ئىشلىنىپ ، ئۇيغۇر مىللىي نەققاشلىق سەنئىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان نەقىش شەكلىگە ئايلانغان . مېھرابچە نەقشلەرنى ئىشلەشتە مېھراب ئىچىگە ئاساسىي نەقىش (گۈل - گىياھ نەقشلىرى ياكى گېئومېتىرىك شەكىللەر) جايلاشتۇرۇلۇپ ، ئۈستىگە ئوڭ ۋە سول بۇرجەكلىرىگە بۇلۇڭ نەقشلىرى ۋە گىرۇەك نەقشلىرى بىر - بىرىگە ماس ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ . ھەر بىر مېھراب ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن نۇسخا بولۇپ شەكىللىنىپ ، باشقا نۇسخىلار بىلەن پاراللېل ھالدا گىرەلەشتۈرۈلىدۇ . چوڭ - كىچىكلىكى بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلمايدۇ .

مېھرابچە نەقشلەر ئاساسەن ئۈي - ئىمارەتلەرنىڭ تام ، تەكچە ، مورا ، مېھراب قاتارلىق جايلىرىغا ئىشلىنىپ ، ھەر خىل مۇرەككەپ گېئومېتىرىك سىزىقلار ۋە گۈل - گىياھ نۇسخىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ . مېھرابچە نەقشلەرنىڭ كۆپچىلىكى قاپارتما شەكىلدە بولۇپ ، كۆك ، يېشىل ، ئاق (گەجنىڭ ئەسلى رەڭگى) قاتارلىق رەڭلەردە ئاددىي قىلىپ بېزىلىدۇ . ئوچۇق رەڭلەر ئىشلىتىلمەيدۇ . مېھرابچە نەقىش ئۈچۈن تاللانغان رەڭلەر ئاددىي ، رەڭ پەرقى كۈچلۈك ، ئەمما بىر - بىرىگە ماسلاشقان بولغاچقا ، ئىمارەتلەرگە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزۈپ ، كىشىگە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مېھرابچە نەقىش ئۇسلۇبى بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ ، ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتىدە كەڭ قوللىنىلماقتا .

مېھرابچە نەقشلەردە قويۇق مىللىي ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەچكە ، ئۇ يالغۇز ئۈي - ئىمارەتلەرنى كۆركەملەشتۈرۈشكە خىزمەت قىلىپلا قالماستىن ، شۇنداقلا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلىرىدىن كېپىنەك تونىنى ئالساق ، ئۇنىڭ ئالدى پېشىگە ۋە بۆرەكچە ياقا گىرۇەكلىرىگە مېھرابچە

شەكىللىك نەقىشلەر كەشتىلەنگەن . ئۇيغۇر كۇلالچىلىق سەنئىتىدە ئىشلەنگەن ھەر خىل قاچا - قومۇشلارنىڭ گىرۋەكلىرىدىمۇ مېھرابچە شەكىللىك نەقىشلەر ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . بۇ ھال بىزگە مېھرابچە نەقىشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . (ئا)

مۇنار

مۇنار ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى . مۇنار قەدىمكى دەۋرلەردە كۆزىتىش ۋە خەۋەرلىشىش مەقسىتىدە ياسالغان تۇر (تۇرا) لار ئاساسىدا تەرەققي قىلغان .

دۇشمەندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قەلئە ، سېپىل دەرۋازىلىرىنىڭ يېنىغا ۋە شەھەرلەر ئارىسىدىكى دۆڭلۈكلەرنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان بۇنداق ئېگىز تۇرالار شىنجاڭدا ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بەزى جايلاردا ئۇنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان . مەسىلەن ، قۇمۇل رايونىدا تۇر (تۇرا) نامى بىلەن ئاتالغان يۇزدىن ئارتۇق مەھەللە ياكى يۇرت بار . تۇرا ئاساسەن قەدىمكى زامانىنىڭ خەۋەرلىشىش پونكىتى بولۇپ ، دۇشمەننىڭ شەپسى كۆرۈنگەن ھامان تۇرا ئۈستىگە ئوت يېقىپ ، ئۈنىڭدىن چىققان تۈتۈن ئارقىلىق ئۇ تۇرادىن بۇ تۇراغا .... شۇنداق قىلىپ ئوردىغا خەۋەر يەتكۈزگەن . بۇنداقچە ئېيتقاندا تۇر (تۇرا) لار قەدىمكى زامانىنىڭ تېلېفونى ياكى تېلېگراممىسى سۈپىتىدە رول ئوينىغان . كېيىنچە تۇرالار تەرەققي قىلىپ ، كۆزىتىش مۇنارى ، بۇددا مۇنارى ، پەشتاق مۇنارى (ئەزان چىللاش مۇنارى) ، مەنزىرە مۇنارى ۋە خاتىرە مۇنارى قاتارلىق مۇنار شەكىللىرى پەيدا بولغان .

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، بىناكارلىقىمىزدىكى مۇنار سەنئىتى بۇددا تۈسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ ، بۇددا مۇنارىنى شەكىللەندۈرگەن . بۇنداق بۇددا مۇنارلىرى كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ياسالغان بولۇپ ، تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان . كىروراەن قەدىمكى شەھرىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن 10.62 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئۈستى يۇمىلاق بۇددا مۇنارى ، يارغول قەدىمكى شەھرىنىڭ شىمالىدىكى تۆت بۇت تەكچەسىگە يۈز بۇت قويۇلغان بۇددا مۇنارى قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، بۇددا مۇنارىنىڭ ئورنىنى مەسچىت ، مەدرىس ، مازارلارغا ئورنىتىلىدىغان پەشتاق مۇنارى ئىگىلەپ ، ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى تەرەققي قىلدى . پەشتاق مۇنارى بۇددا مۇنارىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئۈستى يېرىم ئاي شەكىللىك بولۇپ ، تۆت ئەتراپىغا بۆرەكچە كۈنگۈرە قويۇلىدۇ . ئۇ ئاساسەن مەسچىت ، مەدرىس ۋە مازار دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا ياسىلىدۇ . شۇڭا ئۇ ئەزان مۇنارى دەپ ئاتىلىدۇ .

مەنزىرە مۇنارى جامە ، مەسچىت ۋە خاسىيەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياسىلىدۇ . ئۇ شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن پەشتاق مۇنارىغا ئوخشىشىدۇ . ئەمما رولى جەھەتتە پەشتاق مۇنارىدەك ئەزان چىللاش ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى ئىمارەتلەرنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇش ھەمدە ئىمارەتنىڭ پۇختا بولۇشىغا تۈرتكە بولۇشتەك رولى بار .

خاتىرە مۇنارى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسىلىدۇ : تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارى بۇنىڭ تىپىك مىسالى . بۇ مۇنار تۇرا شەكىلدە بولۇپ ، ئېگىزلىكى قىرىق تۆت مېتىر ، ئاستىنىڭ دىئامېترى ئون مېتىر ، مۇنارنىڭ ئىچىگە يەتمىش ئىككى ئايلانما پەلەمپەي ياسالغان . بۇ مۇنار 1777 ـ يىلى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاڭ تەرىپىدىن دادىسىغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ياسالغان . شۇڭا كىشىلەر سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپمۇ ئاتايدۇ . بۇ مۇنار پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ ، خىشلارنى گېئومېتىرىك شەكىلدە بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇپ تىزىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل گۈللەر ، تاغلار ، ئۆركەشلەپ ئېقۋاتقان سۇ شەكلى قاتارلىق ئون نەچچە خىل نەقىش چىقىرىلغان . بۇ مۇنار ئۆزىنىڭ كۆركەملىكى ، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن سایاھەتچىلەرنى

ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا . (ئا)

مورا ئوچاق

جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى « مورا ئوچاق » نى كەشپ قىلىپ ، بۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمىلىك پايدىلىنىپ كەلدى . مورا ئوچاق مۇنداق بولىدۇ : ئۆينىڭ تۆر تەمىغا مورا چىقىرىلىدۇ . مورىنىڭ پەس تەرىپى كەڭرەك ئىلىنىپ ، ئۇ يەرگە تونۇر شەكلىدە ئوچاق سېلىنىدۇ . بۇ ئوچاق « ئوچاق تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ . ئوچاقنى ئوتۇن قالىنىدۇ . تاماقنى تۈتۈش قىلماستىن بۇرۇن ، «ئوچاق تونۇرى » غا لايىق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . تاماق ھازىرلىقى تۈگىگەندە ، قازان ئېسىلىپ ئوت قالىنىدۇ . ئوچاق ئالدىغا ئۆرە مىس چۆگۈن قويۇپ چاي قاينىتىلىدۇ . تاماق پىشقىچە «ئوچاق تونۇرى » قىزىپ تەييار بولىدۇ . قازاننى چۈشۈرۈپ ئوچاقنى تۈز سېپىلىپ نان يېقىلىدۇ . تاماقنى يەپ بولغۇچە نان پىشىدۇ . دېمەك ، مورا ئوچاق يۇقىرىقىدەك تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەشتىن تاشقىرى ، يەنە قىش كۈنلىرى ئىسسىنىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ .

مورا ئوچاقنىڭ ئالدى تەرىپى بىر يېرىم مېتر ئېگىزلىكتە نېپىز كېسەك بىلەن مېھراب شەكلىدە قاپارتىملىق قىلىپ ياسىلىدۇ . بۇ « مورا بېشى » دەپ ئاتىلىدۇ .« مورا بېشى »نىڭ ئۈستىگە « جىنچىراغ » (سۇ يېغى ئىشلىتىدىغان چىراغدان) قويۇلىدۇ (ھازىر ئېلېكترلىششنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ ، «يەرلىك جىنچىراغ » لار ئەمەلدىن قالماقتا) .

« مورا بېشى » ئالاھىدە تېخنىكا بىلەن ياسالغاچقا ، ئۆيگە يارىشىدۇ . (ر)

چېدىر ئۆي

چېدىر ئۆي (ئاق ئۆي ، كىگىز ئۆي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ــ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمال تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ھايات كەچۈرگەن قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان ئۆي شەكلىدۇر . دەرۋەقە ، چېدىر ئۆيلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شۇڭلاشقا ، يۆتكەشكە ئەپلىك بولغان بۇنداق كۆچمە ئۆيلەر گەرچە شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ ، دۇنيادىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت . تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئاساسەن چېدىر ئۆيلەردە ھايات كەچۈرگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « چېدىر » سۆزى « دۇم كۆمتۇرۈلگەن كومزەك » مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . « چېدىر » دېگەن سۆز « چاغىتاي تىلى » دەپ نام قويۇلغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە « چېدىر » دەپ يېزىلىدۇ . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم ئەسەرلىرىدە بۇ سۆز « چادار » شەكلىدە يېزىلىپ « چېدىر » دەپ تراىسكرىپسىيە قىلىنغان ھەمدە « كومزەككە قاچىلانغان جەسەت كۈلى » دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن . بۇ ئەينى زامانىدا جەسەت كۈلى قاچىلانغان كومزەكلەرنىڭ چېدىر ئۆي شەكلىگە ئوخشىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

چېدىر ئۆيلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆكتەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى تولۇقلاش ئاساسىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا كۆك (ئاسمان) نى گويا كى دۇم كۆمتۇرۈلگەن كومزەكتەك يەرنى قاپساپ تۇرغان ئىلاھىي كۈچ دەپ تەسەۋۋۇر قىلاتتى . مۇشۇ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ۋە ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە گۈزەللىك قارىشىغا تەسىر كۆرسىتىپ چېدىر ئۆي شەكلىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان . دېمەك ، چېدىر ئۆيلەرنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېستېتىك تەسەۋۋۇرىدىكى كۆكتەڭلىرىنىڭ بەدىئىي خەرىتىسىدىن ئىبارەت .

چېدىر ئۆيلەر چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ پەسىل ئۆزگىرىشى خاراكتېرىغا ئاساسەن كۆچۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇراشتۇرما ئۆيدۇر .

چېدىر ئۆينىڭ جازىسى ئاساسەن ئىككى

بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ . ئاستىنقى بۆلىكىنىڭ دىۋارى رومبا شەكىللىك قىلىپ بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇلگەن كەرەگە ياغاچلاردىن تۇزۇلىدۇ . كەرەگە (ياغاچ پەنجىرە) ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، كەڭ كۆزلۈك پەنجىرە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل پەنجىرىلىك كەرەگە يۆتكەشكە يەڭگىل بولسىمۇ ، لېكىن شامالغا چىدامسىز كېلىدۇ . يەنە بىرى ، تار كۆزلۈك پەنجىرە بولۇپ ، ئۇ يۆتكەشكە ئېغىر بولغىنى بىلەن شامالغا چىداملىق كېلىدۇ . چېدىر ئۆينىڭ ياغاچ پەنجىرىلىرى يىغىلىشچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ ، پارچە ـ پارچە قاناتلار رەتلىك كىرىشتۈرۈلۈپ ياسىلىدۇ . ئىككىنچى بۆلەك ـــ « ئوۋۇق » دەپ ئاتالغان سىلىق ، ئىنچىكە ياغاچلار ئۇنىڭ بىر تەرىپى گۈمبەزسىمان يېيىلغان ياغاچ پەنجىرىنىڭ ئۈستىگە چىگىلىدۇ . يەنە بىر ئۇچى چېدىر ئۆينىڭ ئۆگزىسى ھەم دېرىزىسى ھېسابلانغان يۇمىلاق تۆڭلۈك (چاڭغىراق) كە تۇتاشتۇرۇلىدۇ . تۆڭلۈك چەمبەرسىمان ئېگىلگەن ياغاچ بولۇپ ، ئۇنىڭغا ئوۋۇقنىڭ بىر ئۇچى پاتقۇدەك تۆشۈك ئېچىلىدۇ . ئاشۇ تۆشۈككە ئوۋۇق تۇتاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككى بۆلەك بىرلىشىپ گۈمبەزسىمان چېدىر ئۆي شەكىللىنىدۇ .

ياغاچ پەنجىرە بىلەن ئوۋۇق ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ كاشايىپلار بىلەن مەھكەم چىگىلىدۇ ھەمدە ياغاچ پەنجىرىنىڭ سىرتىغا رەڭلىك يىپلار ئارقىلىق بېزەلگەن چىغ تۇتۇلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن گۈمبەز شەكلىگە كىرگەن بۇ ياغاچ جازىنىڭ ھەممە ئەتراپى ئۆلچەملىك كىگىزلەر بىلەن چۈمكىلىدۇ . بۇ كىگىزلەر ئۇچ خىل بولىدۇ . ياغاچ پەنجىرە ئۈستىگە ياپىدىغىنى « تۇغۇرلۇق » ، ئوۋۇق قىسمىنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى «ئۇزۇك » ، تۆڭلۈكنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى « تۆڭلۈكلۈك » دېيىلىدۇ . بۇ ئۇچ بۆلەك كىگىز يۇڭ يىپلار بىلەن بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ چىگىلىدۇ .

چېدىر ئۆينىڭ ئىشكى ئادەتتە ئىككى قاناتلىق بولۇپ ، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتر ئەتراپىدا ، كەڭلىكى سەكسەن سانتىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ . بۇ ئىشىك ياغاچتىن نەقىشلەپ ياسالغان بولۇپ ، ئۈستىگە بېزەلگەن كىگىزدىن مىلەڭزە تارتىلىدۇ . چېدىر ئۆينىڭ ئوتتۇرىسى (تۆڭلۈكىنىڭ ئۇدۇلى) غا تاماق پىشۇرىدىغان ئوچاق قويۇلىدۇ . بۇ خىل ئوچاقمۇ يۆتكەپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان تۆمۈر جازىدىن ئىبارەت .

چېدىر ئۆيلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل بولىدۇ . ئادەتتىكى چارۋىچىلارنىڭ چېدىر ئۆيى تۆت قانات ، ھال ـ ئوقىتى ياخشىراقلارنىڭ ئالتە قانات بولىدۇ . ئەڭ چوڭى ئون ئىككى قاناتلىق بولۇپ ، ئۇنىڭغا تەخمىنەن قىرىق ـ ئەللىك كىشى سىغىدۇ .

ھازىر دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، چېدىر ئۆيلەردە ئولتۇرۇش بارغانسېرى ئازايماقتا . (ئا)

كېمىر ئۆي

تۇرپان رايونىدا ئۆي ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، « كېمىر ئۆي » دەپ ئاتالسا ، يەنە بىرى ، « ياپما ئۆي » دەپ ئاتىلىدۇ . « كېمىر » ئالاھىدە قۇرۇلمىلىق ئۆي ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئۆي كېسەك بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسىلىدۇ . بۇ خىل ئۆي تۇرپان رايونىنىڭ يامغۇر ياغماسلىق ۋە قۇرغاق بولۇشتەك شارائىتىغا ماس كېلىدۇ . كېمىر ئۆي ياز كۈنى سالقىن ، قىش كۈنى ئىسسىق بولىدۇ . ئازادلىقتىن بۇرۇن تۇرپان رايونىدا ياغاچ ناھايىتى قىس بولغىنى ئۈچۈن بازار ۋە يېزىلارنىڭ ئۆيلىرى ئومۇمەن كېمىر ئىدى . ئازادلىقتىن ، كېيىن ئورمانچىلىق تەرەققىي قىلىپ ياغاچ ماتېرىياللىرى ھەل بولغانلىقتىن كېمىر ئۆيلەر ئورنىغا « ياپما ئۆي » (ئۇستى ياغاچ بىلەن يېپىلغان ئۆي) لەر ياسىلىشقا باشلىدى .

« كېمىر ئۆي » مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن ئىككى ـ ئۈچ مېتر ئېگىزلىكتە تام قويۇرۇلىدۇ . ئاندىن كېسەك بىلەن ئەگمە ئېگىلىدۇ . ئەگمىگە تۆڭلۈك قويۇلىدۇ . كېمىر ئۆزۈنچاق بولىدۇ ، تۆت چاسا بولمايدۇ . ئۆي پۈتكەندىن كېيىن كالك قۇرۇلىدۇ . ئىشكىنىڭ ئۇدۇلى (تۆر) دىكى تامغا ئىككى مېتر ئۆزۈنلۇقتا بىرەر مېتر كەڭلىكتە ئويۇق تەكچە قويۇرۇلىدۇ . باشقا تاملارغا كىچىك تەكچىلەر چىقىرىلىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا تاملار ئىنچىكە سۇۋاق (كاكىل لاي) بىلەن سۇۋۇلىدۇ . تام ـ تورۇسلار ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ . قول ئىلكىدە بارلار

تامنى گەج سۇۋاق بىلەن سۇۋايدۇ . تاملارغا تۇرلۈك نەقىشلەر چىقىرىلىدۇ .

تۆر تامغا چىقىرىلغان ئويۇقتا يوتقان ـ كۆرپە يىغىلىدۇ . باشقا تاملاردىكى كىچىك تەكچىلەرگە چىنە ـ قاچا قاتارلىقلار تىزىلىدۇ . تامنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە زەـ دىۋال تارتىلىدۇ . (ر)

كاڭ

بۇ ھاۋا كىلىماتى بىر قەدەر سوغۇق رايونلاردا قىش كۈنى ئىسسىنىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇـ رۇلما . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن ئۆينىڭ تۆر تەرىپىگە بىر سۇپا ياسىلىدۇ . سۇپا ئۈستىگە خام كېسەك بىلەن تۈتۈن يولى چىقىرىلىدۇ . بىر بۇلۇڭغا مورا چىقىرىلىدۇ . ئاندىن تۈتۈن يولىنىڭ ئۈستىگە كاڭـ مەنزە يېپىلىدۇ (كاڭمەنزە ــ ئون بەش سانتىمېتر قېلىنلىقتا يېرىم مېتر تۆت چاسا ساماناق لاي بىلەن يا ـ سالغان كېسەك) ، كاڭمەنزىنىڭ ئۈستى ئىنچىكە سۇۋاق بىلەن سۇۋۇلىدۇ . ئوچاقتا قالانغان ئوتنىڭ تۈتۈنى تۈـ تۈن يولى ئارقىلىق مورىغا بېرىپ سىرتقا چىقىپ كېتىدۇ . تۈتۈن ئارقىلىق كاڭمەنزە قىزىپ ئۆينى ئىسسـ تىدۇ . كاڭنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئوچاق ياكى پىلىتە سېلىنىدۇ .

كاڭغا كىگىز ، پالاز ياكى گىلەم سېلىنىدۇ . قىش كۈنلىرى بولۇپمۇ ئۇششاق بالىلىرى بار ئائىلىلەردە كاڭ مۇھىم رول ئويناىدۇ . بەل ئاغرىقى ، رېماتىزم قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولىدىغان كېسەللەر ئۈچۈن كاڭدا يېتىپ ـ قوپۇشنىڭ شىپالىق رولى چوڭ . (ر)

ئابىدە تىكلەش

« ئۇرخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى » غا پۈتۈلگەن نەسەب ۋە قاغانلار ئىش ئىزلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ، ئۇيغۇر ئۇرخۇن خانلىقىدىن باشلاپ ئابىدە تىكلەشكە ئادەتلەنگەن ، كېيىنكى دەۋرلەردە يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ قەبرە قاتۇرۇش ئەۋج ئالغان ، شۇنىڭدىن باشلاپ تاش پۈتۈك مەرسىيىلىرى كاھىش ۋە مەرمەر قەبرە ـ گۈمبەزلەرگە پۈتۈلگەن .

ئۇيغۇرلاردا قەبرە قاتۇرۇش ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، ئۆز ئاتا ـ ئانا ، ئەجداد ـ ئەۋلادلىرىغا ئىزنا قالدۇـ رۇش ، ئىككىنچىسى ، ئۇلۇغ خاقان ۋە ئالىملار ، باتۇرلار ، مۇدەررىسلەر قاتارلىق ئاتاقلىق زاتلارنىڭ نامىغا ئاتاپ ، ھەيۋەتلىك گۈمبەز ۋە خاتىرە مۇنارى تىكلەشتىن ئىبا ـ رەت . ئۇيغۇرلار ھەر ئىككى قەبرىنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا يوقلايدۇ . ئۇيغۇرلار ئۆز ئەۋلادىنىڭ قەبرىسىگە ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە شەجەرىسى ۋە نامۇ شەرىپىنى يېزىپ قالدۇرىدۇ . ئاتاقلىق شەخس ، ئۇلۇغۋار زاتلارنىڭ مەقبەرىسىنى ئالاھىدە ھەشەمەتلىك قىلىپ كۆك ـ يېشىل گۈمبەزلەر تۇرغۇزۇپ بېزەش بىلەن ، ئۇلارنىڭ نەسەبلە ـ رىنى يېزىپ قالدۇرۇشتىن تاشقىرى ، مەرسىيىلەرمۇ پۈتۈلىدۇ ۋە ئۇ جايىنى مەرھۇمنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن سەيلە ـ تاۋاپ ئورنى قىلىدۇ . بۇنداق جايلار ناھايىتى كۆپ . مەسىلەن ، خوتەندە « كوممارم »، لوپتا « ئىمام ئاسىم » ، قۇمۇلدا « بوغاز غوجام » ، ئىلىدا « خونغاي مازار »، « سۇلتان ئۇۋەيس »، « تۇغلۇق تۆمۈرخان » ، يەكەندە « ئالتۇنلۇقۇم » ، مەكىتتە « چىلتىرخان » ، قەشقەر كوناشەھەر قوغان يېزىسىدا « قارا ساقال ئاتام » (ھارۇن بۇغراخان)، « ئوسمان بۇغراخان » ، قەشقەر شەھىرى تار بوغۇزدا « ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ » (ھۇسەين پەيزۇللاغوجام) ، قەشقەر شەھىرىدە « يۈسۈپ قادىر خان » ، « يۈسۈپ خاس ھاجىپ » ، ئوپالدا « ھەزرىتى موللام » (مەھمۇت قەشقەرى) ، قەشقەر شەھىرى تاربوغۇزدا « سىيىت ئەلى ئارسلانخان » (ئارسلان خېنىم)، ئاتۇشتا « ھەسۇلتىنىم » (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان) ، تۇرپاندا « ئەسھا بولكەپ » ، « سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى » ، ئۇچتۇرپاندا « يەتتە قىزلىرىم » قاتارلىق يۇزلىگەن تارىخىي ئابىدىلەر ۋە خا ـ تىرە قەبرىلىرى تاۋاپ قىلىنىدۇ . مۇنداق مازار ـ ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىشنىڭ گەرچە دىنىي تۈسى قو ـ يۇق بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولغان بىر خىل ئادەت سۈپىتىدە سەيلە ۋە مۇراسىم شەكلىنى ئالغان . مەسىلەن ، بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى ئودام چۆلىدە شىھىت بولغان ئارسلان خاننى خاتىرىلەش

ئۇچۇن ھەر يىلى 6 - ئايدا يۇرت - يۇرت بويىچە نەچچە تۇمەن ئادەم ئوردامغا تاۋاپقا كېلىدۇ . بىر قانچە كۈن بۇ چۆلدە تۇنەپ ھەر خىل پائالىيەتلەر بىلەن خاتىرىلەش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ، قەشقەر شەھىرىنىڭ يېنىدىكى تارىبوغۇز يېزىسىغا ئورنىتىلغان « ئارسلان خېنىم مازىرى» غا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتوشتىكى «ھەسۈلتىنىم مازىرى » غا تاۋاپ قىلىپ ، « ئوردىخېنىم سەيلىسى » نى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . خوتەندىكى « كوممارم » سەيلىسىمۇ ئاشۇنداق ھەشىمەتلىك ئېلىپ بېرىلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرە قاتۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق :

ئۇيغۇرلار قەبرىنى ئىچ گۆر، تاش گۆر قىلىپ كۆلايدۇ ، تاش گۆر بىر يېرىم مېتر چوڭقۇر بولىدۇ ، ئاندىن يان تەرەپتىن ئىچ گۆر قازىدۇ . جەسەت ئىچ گۆرگە قويۇلىدۇ ، جەسەت قويۇلۇپ بولغاندا ئىچ گۆر- نىڭ ئاغزىنى كېسەك بىلەن ئېتىپ ، تاش گۆرنى كۆمۈۋېتىدۇ . ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا ھەربىر تاش گۆردىن تۆت ئىچ گۆركولايدۇ ، ئۇنى « شام گۆر » دەپ ئاتايدۇ ، جەسەت ياتقان يەرنىڭ ئۇستىگە سەكسەن سانتىمېتر كەلگە ، بىر يېرىم مېتر ئۇزۇن ، قىرىق سانتىمېتر ئېگىز- لىكتىكى سۇپا ياساپ ئىككى پەلەمپەي سۇپا قىلىپ ئۇنىڭ ئۇستىگە قەبرە قاتۇرىدۇ ، « شام گۆر » كۆپىنچە ھال - ئوقىتى ياخشىراق ، نەسەبلىك ئائىلىلەر تەرىپىدىن ئالدىن كولاپ تەييارلىنىپ قويۇلىدۇ . ئۇ پەقەت بىر ئائىلە كە- شىلىرىگە خاس بولۇپ ، شۇ ئائىلىدە قازا تاپقانلار ئىلگىرى - كېيىن ئۆزىگە تەئەللۇق شام گۆرگە دەپنە قە- لىنىدۇ . شام گۆرنىڭ ئۇستىگە گۈمبەز قاتۇرۇلىدۇ .

ئادەتتە ئاياللارنىڭ قەبرىسى ئەرلەرنىڭ قەبرىسىگە قارىغاندا كىچىكرەك (ئوچتىن بىر نىسبەتتە) قاتۇرۇلىدۇ . ئەرلەرنىڭ قەبرىسىنىڭ سۇپا پەلەمپىيىدىن باشقا يەنە ئىككى قاتار پەلەمپىيى (بۇلارنىڭ چوڭى تالالىق ، كە- چىكى ئۆيلۈك ، قاتۇرۇلغان قەبرە بۆشۈك دەپ ئاتىلىدۇ) بولىدۇ . ئاياللار قەبرىسى ئۇچ پەلەمپەيلىك بولۇپ ، بۇلار ئۆيلۈك ، سۇپىرا ، ئاشتاختا ، نوغۇچ دەپ ئاتىلىدۇ . مۇشۇنداق شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ، ئەر - ئا- يالارنىڭ قەبرىسى روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . (ش)

7 ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى

بۆشۈك

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلار ئۇچۇن مەخسۇس لايىھەلەپ ياسالغان ئالاھىدە بىر « كارىۋات » بولۇپ ، ئۇ « بۆشۈك » دەپ ئاتىلىدۇ . بۆشۈك قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر ، قازاق ، قىرغىز ، ئۆزبېك ، تۈرك قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بۆشۈكى قۇرۇلما جەھەتتىكى پۈختىلىقى ، ھۈنەر ـ سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى ، ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزگىچە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ .

ئادەتتە بۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى ئاتمش نەچچە سانتىمېتر ، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا ، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ . بۆشۈك قۇرۇلمىسىغا ھەتتا بىر تال تۆمۇر مىخمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ . بۆشۈكنىڭ لايىھىلىنىشى جەھەتتىن ، ئۇ ئىشلىتىش ئوبيېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ مۇۋاپىق بولۇشتىن تاشقىرى ، ئۇنىڭ ھۈنەر ـ سەنئەت جەھەتتىكى كۆركەم ۋە نەپىسلىكىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەچكە ، ئۇنى يەنە بىر خىل گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار بۆشۈككە بىر خىل مۇقەددەس ئېرىملىق نەرسە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ . شۇڭا بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىشتىن ئىلگىرى « بۆشۈك توي مۇراسىمى » ئۆتكۈزىدۇ . بۇ مۇراسىم بالا تۇغۇلۇپ قىرىقى توشقىچە ئارىلىقتا بولىدۇ . يەنى بوۋاق ھاياتقا كۆز ئاچقاندىن كېيىنلا « كىندىكئانىسى » بالىنىڭ كىندىكىنى كېسىدۇ . « كىندىكئانىسى » نىڭ قولى يەڭگىل بولسا بەش كۈندىن يەتتە كۈنگىچە كىندىك يارىسى ساقىيىپ كېتىدۇ . بۇ « كىندىكى چۈشتى » دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بالىنى بۆشۈككە سالىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ، بالىنى بۆشۈككە سېلىش بىر خىل ئېرىملىق ئادەت تۈسىنى ئالغاچقا ، بالا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا بۆشۈك ۋە ئۇنىڭ بىر يۇرۇش يېڭى جابدۇقلىرى تەييارلىنىدۇ . بوۋاقنىڭ تۇنجى بۆشۈككە سېلىشتا ، ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرگەن پېشقەدەم « بۆشۈكئانىسى » تەكلىپ قىلىنىدۇ . بۇنىڭدىن مەقسەت ، بالىنىڭ « بۆشۈكئانىسى » نىڭ ئۇ دۇمىنى ئېلىپ ، ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت . خەلق ئارىسىدا « بۆشۈكئانىسى » ، « ئېرىمچى » دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەقىدە قىلىنىدۇ . « بۆشۈكئانىسى » بالىغا تەييارلىغان بۆشۈكنى قىبلە تەرەپكە قويۇپ ، دۇئا ـ تەكبىر قىلغاندىن كېيىن ، بۆشۈكنى رەت تەرتىپى بويىچە راسلاشقا باشلايدۇ . ئالدى بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىكى ئويۇقچىغا جاك (كۇلتۇك) نى ئورنىتىدۇ . جاكنىڭ تۆشۈككە تۇتاشقان يۇزىگە جاك تۇمىقىنى كىيدۈرىدۇ . ئۇنىڭ تۆت تەرىپىگە ئون بەش سانتىمېتر كۆلدىرات چوگلۇقتا تۆت دانە تىز ياستۇق قويىلىدۇ . ئۇستىگە بۆشۈكنىڭ چوگلۇقىغا « ئودا » (جاكقا ئۇدۇل قىلىپ تۆشۈككە قويۇپ تىكلىگەن پاختىلىق كۆرپە) قويۇلىدۇ . ئودىنىڭ ئۇستىگە يۇمشاق پاختىلىق كۆرپە (بۇ ئادەتتە ئىككى پارچە بولىدۇ) سېلىنىدۇ ۋە زاكا (كىرلىك) بىلەن ئورىلىدۇ . باش تەرىپىگە بوۋاقنىڭ ماس كېلىدىغان كىچىك ياستۇق قويۇلىدۇ . بۇستى تەرەپ تەكشى بولغاندىن كېيىن ، « بۆشۈك ئانىسى » بوۋاقنى يالىڭاچلاپ ، بەدەنلىرىنى يۇمشاق سىيلاپ ئېرىم قىلىدۇ ۋە ئاۋايلاپ بۆشۈككە سالىدۇ . ئاندىن جاكقا تۇغرىلاپ شۇمەك (ياغاچتىن نەيچە قىلىپ ياسالغان سۈيدۈك يولى ئېغىزى) سالغاندىن كېيىن ، ئىككى پۇتىنى تۇزلەيدۇ ۋە يۆگەك بىلەن مەھكەم ئورايدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئىككى تىزىغا « تىزلىق » كۆرپە قويۇپ ، پۇت تارتقۇ (بىر سويام كەڭلىكتە ئەسەتەرلىك قىلىپ تىكىلگەن رەخت كاشا) بىلەن بۆشۈكنىڭ

ئاستىدىن ئايلاندۇرۇپ چىگىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، بالىنىڭ قورساق ۋە كۆكرەك تەرىپىمۇ يۆگەك بىلەن چۈمكىلىدۇ . ئىككى قولنى بالىنىڭ بىقىنىغا تەكشى رۇسلاپ ، ئىككى جەينىكىگىچە جەينەكلىك قويۇپ «قولتارتقۇ» (پۇتتارتقۇغا ئوخشىشىدۇ) بىلەن تېڭىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالىنى بۆشۈككە بۆلەش ئاخىرلىشىدۇ . بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە بوۋاققا دائىم ھەمراھ بولسۇن دەپ ، بۆرە ئوشۇقى ياكى بىر پارچە نان ئېسىپ قويىدۇ . قاپارتما نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىكى گورىزونتال ياغاچ (بۆشۈك تۈرمىلى) قا بالىنى يامان كۆزىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېرىملىق تۇمار ئېسىلىدۇ ۋە بەزىدە كۆز مونچاق مارجان بېكىتىلىدۇ . بۆشۈكنىڭ ئۈستىگە رەڭلىك ئېسىل رەختلەردىن ياسالغان « بۆشۈك ياپقۇ » يېپىلىدۇ . بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە ئوغۇل بالا بولسا تىغ (پىچاق) ، ئەگەر قىز بالا بولسا ئەينەك قىستۇرۇپ قويۇلىدۇ . بۇ بالىنى «قارا بېسىپ قالماسلىق » نىڭ ئېرىمىدۇر . تۇنجى قېتىم بالىنى بۆشۈككە بۆلەپ بولغاندىن كېيىن ، «بۆشۈكئانىسى » ئادراسمان ياكى ئالما قېقى (بىرچىمدىم يىرىك تۇز قوشۇلىدۇ) بىلەن ئىسرىق سېلىپ ، بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ . بۇ ئارقىلىق بالىغا چاپلىشىۋالغان « يامان روھ » لارنى قوغلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى ئاياغلىشىدۇ .

بۆشۈكنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئۇنىڭغا بالىنى بۆلەش مۇئەييەن ئىلمىي قائىدىگە ئاساسلانغاچقا ، ئۇ مەلۇم ئەۋزەللىككە ئىگە :

بىرىنچىدىن ، بالىنىڭ ياتقان ئورنى پاكىز بولىدۇ . چۈنكى ، بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە سېلىشتىن بۇرۇن ، بۆشۈك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ياكى ھاۋالاندۇرۇلىدۇ . بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ . بالىنىڭ چوڭ ـ كىچىك تەرىتى خۇددى يەر ئاستى پاسكىنا سۇ تۇرۇبىسىدەك تەبىئىي ھالدا جاكقا قۇيۇلىدۇ . ئىككىنچىدىن ، بالا ئېچىلىپ قېلىپ ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ . ئۈچىنچىدىن ، كېچىلىرى ئانىنىڭ خاتىرجەم ئۇخلىشىغا ۋە دەم ئېلىشىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىلىدۇ . تۆتىنچىدىن ، بالىنىڭ فىزىنومىيە جەھەتتىن ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق ، چۈنكى ، ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نوتىغا ئوخشىشىدۇ ، بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ ، قول ، پۇت ۋە بەدەن رۇسلاپ قائىدىلىك تېڭىلغاچقا ، بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆلچەملىك ئۆسىدۇ . ئومۇمەن ئالغاندا ، بۆشۈك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەنئەنىۋى بۇيۇم بولۇپ ، مەيلى يېزا ياكى شەھەرلەردە بولسۇن ، بۆشۈك تەۋرەتمىگەن ئانىلارنى تېپىش تەس . ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەڭ كەڭ تارقالغان « ئەللەي ناخشىسى » (بۆشۈك ناخشىسى) ئەمەلىيەتتە خەلقىمىزنىڭ بۆشۈككە بولغان قەسىدىسىدۇر . (ئا)

خوتەن قاشتېشى

قاشتېشى شىنجاڭنىڭ دۇنياغا داڭلىق كان مەھسۇلاتى بولۇپ ، خوتەن ھەممە ئېتىراپ قىلغان قاشتېشى ماكانى ھېسابلىنىدۇ . خوتەن قاشتېشى كوئىنلۇن (قۇرۇم) تاغلىرىدىن ئالتۇن تاغقىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەگرى ـ بۈگرى تاغ جىلغىلىرى ۋە ئىككى دەريا (يۇرۇڭقاش ، قارىقاش دەريالىرى) ۋادىلىرىغا تارقالغان بولۇپ ، يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مىرداي تېغى ، يۇرۇڭقاش ۋە قارىقاش دەريا ۋادىلىرى ، چىرا رايونى قاتارلىق ئوچ ئورۇنغا مەركەزلەشكەن . قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خوتەندىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى خوتەننىڭ سىمۋولى بولغان ئىككى دەريا ۋادىسىدىن قاشتېشى سۈزۈپ ، ئۇنىڭدىن نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان ھەمدە خەلقئارالىق قاشتېشى سودا بازىرىنى شەكىللەندۈرگەن ، قاشتېشى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن بولغان دوستلۇق ، ھەمكارلىق ئالاقىلىرىنى كۈچەيتكەن . دۇنياغا مەشھۇر « يىپەك يولى » بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا «قاشتېشى يولى » نى ئېچىپ ، خەلقئارالىق «قاشتېشى سودىسى » نى قانات يايدۇرغان . شۇنىڭدىن باشلاپ ، خوتەن « ئېسىل تاشلار ماكانى » ، « قاشتېشى ماكانى » دېگەن نام بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان . ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، شىنجاڭ

ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاشتېشىدىن پايدىلىنىش تارىخى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن بۇرۇن باشلانغانلىقى مەلۇم. بۇنى ئېلىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملارنىڭ تارىخىي دەۋرى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە يېزىق بارلىققا كەلگەندىن بۇيانقى تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى قاشتېشى ھۈنەر ـ سەنئىتى ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەر ئۇچرايدۇ. شاڭ سۇلالىسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى XVI ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى XI ئەسىرگىچە) گە كەلگەندە، خوتەننىڭ قاشتېشى ھۈنەر ـ سەنئىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. بۇ دەۋردە قۇلدارلار. مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقايتتى. بىر ـ بىرىگە قاشتېشىدىن ياسالغان ھەرخىل بۇيۇملارنى سوۋغات قىلىشاتتى. ئۇ دەۋردە مىستىن ياسالغان بۇيۇملارغا قاشتېشىدىن كۆز قويۇلاتتى (« شىنجاڭنىڭ ئېسىل تاشلىرى ۋە قاشتاشلىرى» دېگەن خەنزۇچە كىتابنىڭ 16ـ بېتىگە قارالسۇن) . خوتەننىڭ قاشتېشى سودىسى چىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 ـــ 207 ـ يىللار) ، خەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 220 ـ يىلىدىن مىلادى 206 ـ يىلىغىچە) سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىن تېخىمۇ ئەۋج ئالغان. شۇڭا مۇشۇ دەۋرلەردە ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاشتېشى توشۇلىدىغان ئېغىزلار « قاشتوسمىسى »، «قاشقوۋۇق » ، « قاشتېشى ئۆتكىلى » دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. قاشتېشى ھەققىدىكى بۇنداق تارىخىي خاتىرىلەر ناھايىتى كۆپ.

خوتەن قاشتېشىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، رەڭدار ۋە جۇلالىق، سۈپىتى ئېسىل، پارقىراق ۋە پۇختا بولغانلىقى ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ « ئېسىل گۆھەر » دەپ قارىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوتەن خەلقى ئارىسىدا قاشتېشىنى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەس بىلىش ئەقىدىسى بارلىققا كەلگەن. ئىككى دەريانىڭ نامىنمۇ قاشتېشى شەرپىي بىلەن ئاتىغان.

دەريا ۋادىلىرىدىن سۈزۈۋېلىنىدىغان قاشتېشى كىچىك، ئەمما ئىنتايىن سۈزۈك بولۇپ، ئۇنى خالىغان كىشى دەريادىن سۈزۈۋالىدۇ. دەريادىن قېزىۋالىدىغان قاشتېشى چوڭ ھەم ئۇيۇل بولۇپ، ئېلاستىكلىقى ياخشى، ئاسانلىقچە چېقىلمايدۇ. خوتەن قاشتېشىنىڭ رەڭگى ئاق، سېرىق، كۆك، قارا ۋە كۆكۈچ بولۇپ، ئاق قاشتېشى بىلەن سېرىق قاشتېشى ئەڭ ئەتىۋار ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى رىۋايەتلەردە خوتەن قاشتېشى ئارخاتنىڭ تاش قاتمىسىدىن پەيدا بولغان، دەپ قارىلىدۇ.

ئومۇمەن، قاشتېشى خوتەن خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى بولۇپ، قاشتېشىدىن نەپىس بۇيۇملارنى ياساش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرىدىن بىرى. ھازىرمۇ يۇرۇڭقاش دەريا‌سى بويىغا بارسىڭىز، مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ دەريادىن قاشتېشى سۈزۈۋاتقانلىقىنى ئۇچرىتىسىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە قاشتېشى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. « تۇركىي تىللار دىۋانى » دا، تۇركلەردە، كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ، دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتېشى ئاق، سۈزۈك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۇزۇك قىلىپ سالىدۇ. بۇ ئۇزۇكنى سېلىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ، ئۇسسۇغان ئادەم بۇنى ئاغزىغا سالسا، ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلاردا قاشتېشى سەنئىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىلا راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. (ئا)

ئەتلەس

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇر يېپەكچىلىكىدىكى داڭدار مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى ۋە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يېپەك رەختلىرىدىن بىرى، شۇڭا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە بىر يۈرۈشتىن ئەتلەس كۆڭلەك بولىدۇ. مەلۇم نۇقتىدا ئەتلەس كۆڭلەكنى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مىللىي بەلگىسى دېيىش مۇمكىن.

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېستېتىك تەپەككۇرىدا ئۆز يېرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى، گۈزەل باغۇ بوستانلىرىنى، يېشىل لېنتىدەك سوزۇلۇپ ئاققان دەريالىرىنى نەپىس ۋە رەڭدار يېپەك بىلەن تەقلىدىي ئىپادە قىلغان سەنئەت خەزىنىسىدۇر.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەتلەس كۆڭلەكنى نېمە ئۈچۈن ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ ؟ « قۇرئان » دا « جەننەتكە كىرگەنلەر يىپەكتىن كىيىدۇ » دەپ خاتىرىلەنگەن . چۈنكى ، ئۇ يىپەكتىن توقۇلغاچقا، سۈپىتى يۇقىرى ، يۇمشاق ھەم نەپىس بولغاچقا ، بەدەنگە ھۇزۇر ـ ھالاۋەت بېغىشلايدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئەتلەس ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەڭ چۈشەنچىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن . شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ تۈرى كۆپ ، رەڭگى خىلمۇخىل .

شىنجاڭ قەدىمدىن باشلاپ يىپەكچىلىك بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان رايونلارنىڭ بىر . بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋە قەشقەر رايونلىرىدا يىپەكچىلىك بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ بۇرۇن « يىپەك يولى » دەپ نام قويغۇچى گېرمانىيىلىك مەشھۇر گېئوگراف ۋە ئارخېئولوگ رېچفوفېن (1833 ـــ 1905) دۇر ، ئۇ ، قەدىمكى چاڭئەن ۋە ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ نەپىس ئىشلەنگەن جۇلالىق يىپەك رەختلىرى « يىپەك يولى » سودىسى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە زور داغدۇغا قوزغىغانلىقىنى تىلغا ئالغان .

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك قول ھۈنەر مەھسۇلاتى . خوتەن شەھىرى ، لوپ ، گۇما ، يەكەن ، يېڭىسار ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئەتلەس توقۇشنى ھۈنەر ـ كەسىپ قىلغان نۇرغۇن كاسىپلار بولۇپ ، يىپەك سانائىتى زامانىۋىلاشقان بۈگۈنكى زامانىمۇ ئۇلار قولغا تاينىپ ئەتلەس توقۇشتىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى مىللىي ئادىتىنى يوقاتقىنى يوق .

ئەتلەس توقۇمىچىلىقى مۇنداق بىر قانچە باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ :

بىرىنچى باسقۇچ ـــ پىلدىن يىپ ئېگىرىش : يەرلىك ئۇسۇلدا پىلە غوزىسى قازانغا سېلىپ قاينىتىلىدۇ . غوزا يۇمشىغاندىن كېيىن يىپەك تالاسىنى ئايرىپ ، داۋۇزچاپ دەپ ئاتىلىدىغان يىپ تۇرۇش ئەسۋابىغا ئىلىندۇرۇپ ، تۇرۇم چاق ئارقىلىق يىككە تۇرۇلىدۇ . سەيناق دەپ ئاتىلىدىغان كېرەكسىز غوزەكلارنى تاللىۋېتىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئادەتتە بىر تال غوزەكتىن يىگىرمە بەش مېتر ئەتراپىدا يىپ ئالىدۇ . قول بىلەن بىر ئادەم ھەر كۈنلۈكى ئوتتۇرا ھېسابتا تۆت كىلوگرام پىلە غوزىسىدىن يىپ ئايرىپ چىقالايدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچ ـــ يىپنى بويash : يىپ توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن خىلمۇخىل رەڭدە بويىلىدۇ . ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ رەڭگى كۆپرەك قىزىل ، كۆك (ھاۋا رەڭ) ، سېرىق ، ماش رەڭ ، قارا ، زەيتۇن رەڭلىرىدە بولۇپ ، بىر خىل ئەتلەس ئادەتتە ئۈچ ـ تۆت خىل رەڭنىڭ مۇۋاپىق بىرىكىشىدىن تەركىب تاپىدۇ . يىپ بويashتا ئاساسەن يەرلىك تەبىئىي رەڭ ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ ، بۇنداق رەڭلەر مەڭگۈ ئۆڭمەيدۇ .

ئۈچىنچى باسقۇچ ـــ توقۇش : بوياپ قۇرۇتۇلغان يىپ ئىنچىكە تالاسى بويىچە ئەتلەس توقۇش دەستگاھىغا تارتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن تاراق (يەرلىك مەلۇم بىر خىل چۆپىنىڭ يىلتىزىدىن كېيىم چوتكىسىغا ئوخشاش ياسالغان) بىلەن يىپنى تەكشىلەپ يىپەك مويلىرىنى تاراپ زىلايدۇ . ئارقىدىن قونداق ئۇنىدىن سۈيۈق قىلىپ ياسالغان ئاھا بىلەن يىپنى پاتلايدۇ ، شۇنىڭ بىلەن مەشۇت يىپ تارالغان چاچتەك تالا ـ تالا ھالەتكە كېلىدۇ . ئاندىن ئۆرۈش يىپنى موكا بىلەن ئارقاش يىپ ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈپ ، ئەتلەسنى توقۇشقا باشلايدۇ . توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭ تۈرى ۋە نۇسخىسى ئۇستىكارنىڭ مېڭىسىگە « سىزىلغان » بولۇپ ، ئۇلار ھېچقانداق سخېما تەلەپ قىلمايدۇ .

ئادەتتە قولدا توقۇلغان يەرلىك ئەتلەسنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئالتە مېتر قىرىق سانتىمېتر ، ئېنى قىرىق بەش سانتىمېتر بولىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ ياش قۇرامىغا قاراپ ئەتلەسنىڭ رەڭگىنى تاللاپ كىيىشكە ئادەتلەنگەن . قارا ئەتلەس (دارايى ئەتلەس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى كۆپرەك يېشى چوڭراق ئاياللار ، خان ئەتلەس (ئوچۇق رەڭلىك ئەتلەس) نى قىزلار ۋە چوكانلار ، خوجەنە نۇسخا دەپ ئاتالغان كۆك ياكى زەيتۇن ئەتلەسنى ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار ياخشى كۆرىدۇ .

دېمەك ، ئەتلەس ، شايى ، بەقەسمەلەر روشەن

يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغان يېمەك رەختلىرىدۇر . (ئا)

خوتەن گىلىمى

گىلەم ـــ ئۇيغۇر قول هۈنەر بۇيۇملىرى ئىچىدە مەمىدىن ئەتىۋارلىق ۋە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى . خوتەن ـــ گىلەمچىلىكنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭ گىلىمىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ . مەقسەتەن گىلەم خوتەن خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى قول هۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ ، ئۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن . مۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنلا خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ قانات يايغانلىقى مەققەدە تارىخىي خاتىرىلەر بار . خەلق ئارىسىدا گىلەم ئەسلىدە يۇرۇقچاشلىق گۈلەمخان ئىسىملىك بىر قىزنىڭ ئىجادىيىتى ئىكەنلىكى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇ قىزنىڭ نامىغا گۈلەم (ئاستا ـ ئاستا « گىلەم » گە ئۆزگەرگەن) دەپ ئاتالغانلىق مەققەدە مەر خىل رىۋايەتلەر بار . 1959 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق نىيە بازىرىدىن بىر يۇز ئەللىك كىلومېتر يىراقلىقتىكى قەدىمكى نىيران دۆلىتىنىڭ قەبرىستانلىقىدىن مەر خىل ماددىي بۇيۇملار بىلەن بىرلىكتە بىر پارچە گۈللۈك گىلەممۇ قېزىۋېلىنغان . ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ گىلەمنىڭ شەرقىي خەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 ـ يىللاردىن مىلادى 206 ـ يىللار) دەۋرىگە تەۋە ئىكەنلىكى دەللىلەنگەن بولۇپ ، هازىرغىچە ئېلىمىزنىڭ تارىخىدا مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى گىلەم بولۇپ هېسابلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن قارۇشتى يېزىقىدا « گىلەم خوتەن گىلىمى » دەپ پۈتۈلگەن تارىخا پۈتۈكلەر تېپىلدى . بۇ خىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار خوتەن گىلىمىنىڭ تارىخىنىڭ مەققەتەن ئۇزۇنلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

دەرۋەقە ، خوتەندە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە كىشىلەرنىڭ هەممىسى گىلەم توقۇشقا ئادەتلەنگەن ، دېيىلسە ئاشۇرۇۋېتىلمەيدۇ . هازىرمۇ زامانىۋىلاشقان گىلەمچىلىك كارخانىلىرىدىن تاشقىرى كۆپچىلىك ئائىلىلەردە گىلەم توقۇش دەستگاهى ئورنىتىلغان . خوتەن گىلىمى خوتەن قويىنىڭ يۇڭىدىن توقۇلىدۇ . خوتەن قويىنىڭ يۇڭى ئەۋرىشىمچانلىق ۋە ئۇزۇن تالالىق بولۇشتەك ئالاهىدىلىككە ئىگە . ئۇنىڭدىن باشقا خوتەندە يۇڭ يىپ بويىشقا ئىشلىتىدىغان تەبىئىي بويىاق ماتېرىياللىرى (ياڭاق پوستى ، ئانار پوستى ، توغرۇغۇ ، زەمچە ، شاخار ... قاتارلىقلار) ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ . بۇنداق ئەۋزەل شارائىتلار خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس بولغان . خوتەن گىلىمى روشەن يەرلىك ئالاهىدىلىككە ۋە قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە . ئۇ نۇسخا جەهەتتىن « شەرق ئۇسلۇبى » غا تەۋە بولۇپ ، شەكلى خىلمۇخىل ۋە رەڭدار ، ئىشلىتىشكە قولايلىق ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئېستېتىك تەلىپى ئەكس ئەتكەن .

خوتەن گىلىمى نۇسخا جەهەتتىن ئاچچىق ئانار نۇسخا (ئانارگۈل نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، ئىران نۇسخا ، كەشمىر نۇسخا ، چېچەك نۇسخا ، لوڭقا نۇسخا ، كەلكۇن نۇسخا ، شام نۇسخا ، ئەدىيال نۇسخا ، يولتۇز نۇسخا قاتارلىق ئون نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ خىل نۇسخىلىق گىلەملەرنىڭ هەممىسىدە بىر ئورتاق ئالاهىدىلىك بار ، يەنى بۇ گىلەملەرنىڭ چۆرىسىگە هەر چىشلىق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىل نەقىشلەنگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۇسلۇبتىكى ئۆي ـ ئىمارەت نەقىشلىرىدە مۇشۇ ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەن . خوتەن گىلەملىرى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېهتىياجىغا ئاساسەن يەر گىلىمى (يەرگە سالىدىغان گىلەم) ، تام گىلىمى (ئاسما گىلەم) ، كارىۋات گىلىمى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ . بۇ خىل گىلەملەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە رەڭ تۈرلىرى بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ .

گىلەم توقۇش يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسەت ۋە گۈزەللىك تۇيغۇ تەلەپ قىلىدىغان مۇشەققەتلىك ئەمگەك بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئۇنى ناھايىتى قەدىرلەيدۇ ۋە پەخىرلىنىدۇ . گىلەم ناھايىتى چىداملىق بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « كەمبەغەل بولسىمۇ گىلەم ئال » دەيدىغان نەقىل بار . دەرۋەقە ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ شەهەردىن يېزىلارغىچە بىرمۇ پارچە گىلىمى يوق ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنى ئۇچرىتىش تەس . خوتەن

گىلىمى بۇگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ خەلقئارا بازاردا رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولغان بىر مىللىي قول ھۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ قالماقتا . (ئا)

يېڭسار پىچىقى

يېڭسار پىچىقى ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي قول ھۈنەر ـ سەنئىتى بۇيۇملىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان داڭلىق مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى . ئۇ ئەسلىدە يېڭسارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجادىيىتى بولغاچقا ، شۇ جايىنىڭ نامىغا ماس ھالدا « يېڭسار پىچىقى » دەپ ئاتالغان . دەرۋەقە ، تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمىغا جايلاشقان يېڭسار ناھىيىسىدە پىچاق ياساش ھۈنەر كەسپى ناھايىتى تەرەققىي تاپقان . بۇ يەردە ئىشلەنگەن يېڭسار پىچىقىنىڭ تۈرلىرى يىگىرمە خىلدىن ئاشىدۇ . 1987 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنى باھالاشتا ، يېڭسار پىچىقى بىرىنچىلىككە ئېرىشكەن . بۇگۈنكى يېڭسار پىچىقى مۇنىڭدىن ئۇچ يۈز يىللار ئىلگىرى يېڭسار ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراباش يېزىسىلىق داڭلىق ئۇستا مۇھەممەد قۇلاخۇن نامى بىلەن ھەممە ئەتراپقا داڭقى يېيىلغان .

يېڭسار پىچىقى ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن نەپىس ۋە كۆركەم بولۇپ ، ئىشلىتىشكە ناھايىتى قولاي ، يېڭسار پىچىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى مۇنداق بىرقانچە نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن :

بىرىنچى ، يېڭسار پىچىقىنىڭ تىغى ئۇچۇن سۈپەتلىك پولات تاللىنىدۇ . تاللانغان پولات ماتېرىيالىنى پىچاقچى ئۇستام يۈكسەك ماھارەت بىلەن قايتا ـ قايتا سۇغۇرۇپ ھەم داتلاشمايدىغان ، ھەم تىغى گاللاشمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرىدۇ .

ئىككىنچى ، ئىشلىتىش ئۇرنىغا قاراپ ، پىچاقنىڭ بىسى ۋە سېپى ھەر خىل شەكىللىك ياسىلىدۇ . ھەر بىر تۈرىنىڭ خاس نامى بولىدۇ ، مەسىلەن ، قوش بىسلىق پىچاق ، خەنجەر نۇسخىلىق پىچاق ، قاسساپ پىچىقى ، تۆشۈك پىچىقى (ئائىلە پىچىقى) ، يان پىچىقى (يانغا ئاسىدىغان پىچاق) ، كۆرگەزمە پىچىقى (سەنئەت بۇيۇمى) قاتارلىقلار . ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك تەلىپىگە ماس ھالدا ياسىلىدىغان پىچاقلارمۇ بار .

ئۇچىنچى ، يېڭسار پىچىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تىغ قىسمىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن ، سېپىغا قويۇلغان نەقشلەردىمۇ ئالاھىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . يېڭسار پىچىقىنىڭ سېپى ئۇچۇن ئاساسلىقى ـــ ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزى ۋە سۆڭەكلىرى ، مىس ، كۈمۈش ، قاشتېشى ، مەرۋايىت قاتارلىق ئەتىۋارلىق ماتېرىياللار ئىشلىتىلىدۇ . بۇ خام ئەشيالار ئىنچىكە ھۈنەر ئارقىلىق بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرۈلۈپ ، كىشىنىڭ كۆزىنى چاقنىتىدىغان گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ . ھەتتا تىغ قىسمىغىمۇ مىس ياكى ئالتۇن ھەللىك مېتالدىن بىر نەچچە تال خال قويۇلۇپ ، تىغ بىلەن ساپنىڭ تۇتاشقان يېرىگە ئۈيغۇرچە ۋە خەنزۇچە « يېڭسار » دېگەن خەت ئويۇلىدۇ . بۇ يېڭسار پىچىقىنىڭ ماركىسى ھېسابلىنىدۇ .

تۆتىنچى ، يېڭسار پىچىقىنىڭ ھەممىسىگە ئۆزىگە ماس كېلىدىغان غىلاپ ياسىلىدۇ . غىلاپسىز يېڭسار پىچىقى بولمايدۇ . بۇ غىلاپلارنىڭ كۆپچىلىكى ھەر خىل رەڭلىك كالا خۇرۇمىدىن قاتۇرما قىلىپ ياسىلىدۇ . يەنە بەزى غىلاپلار مىس ياكى ئالىيۇمىندىن ئىشلىنىپ ، يۈزىگە ھەرخىل نەقش ئويۇلىدۇ . خۇرۇم ياكى كۆندىن ياسالغان غىلاپلارنىڭ ھەممىسىگە بويتاسما بېكىتىلىدۇ .

پىچاق قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىدە ئەر ـ يىگىتلەرنىڭ كېچە ـ كۈندۈز يېنىدىن ئايرىمايدىغان « قورالى » بولۇپ كەلگەن . ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىنى بەلباغ بىلەن باغلاش ئادىتىمۇ پىچاقنى يانغا ئېسىش ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان . قىسقىسى ، پىچاقنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى يانغا ئېسىپ يۈرۈش ، پىچاقنى ئەرلىك جاسارىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى دەپ بىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، بالىنى تۇنجى قېتىم بۆشۈكىگە سالغاندا ، ئەگەر ئوغۇل بالا بولسا ، ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ ياستۇقىنىڭ ئاستىغا پىچاق قويۇپ قويىدىغان ئادەتلەر ، قەسەم قىلىشقا توغرا كەلگەندە ، پىچاقنى يەرگە سانجىپ قويۇپ ، ئۇنى « گۇۋاھچى » قىلىش قا-

تارلىق ئەقىدىلەر پەيدا بولغان ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىراقتىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرىغا ئېسىل سۇۋغا سۇپىتىدە « يېڭىسار پىچىقى » نى تەقدىم قىلىش ئادىتى بار ، دېمەك ، يېڭىسار پىچىقى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا ، ئۇ يالغۇز تۇرمۇش قورالى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى سۈپىتىدە مىللىي قول سانائەت تەرەققىياتىمىزنى نامايان قىلماقتا . (ئا)

خوتەن قەغىزى

خوتەن قەغىزى ـــ ئېلىمىزنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى تۆت چوڭ كەشپىياتىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇ ئۇزاق تارىختىن بۇيان مىللىي قول سانائىتىمىزدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن . دەرۋەقە ، بۈگۈنكى زامانىنىڭ يېڭىچە سانائىتى گەرچە ئۇنى بازار ئىگىلىكى ۋە تاۋار قىممىتىدىن سقىپ چىقارغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتى ھامان سىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋەسىقلەر ، ئەدەبىي ئەسەرلەر ، ھەر خىل ئىلىم ـ پەن ھۇججەتلىرى ئەنە شۇ خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلگەن بولۇپ ، قىممەتلىك مەدەنىي مىراس سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن . قەدىمكى « يىپەك يولى » سودىسىدا يۇقىرى تاۋار قىممىتىگە ئىگە بولۇپ ، « خوتەن قەغىزى » نامى بىلەن ئەتراپقا داڭقى يېيىلغان . چۈنكى ، « خوتەن قەغىزى » ئاسانلىقچە يىرتىلمايدىغان ۋە چىرىمەيدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ، ئۇ ئەۋرىشىمچان بولغاچقا ، خەت يېزىشتىن باشقا يەنە دورا ـ دەرمانلارنى ئوراش، كىيىم ـ كېچەكلەرگە قاتۇرما قىلىش ، ھەر خىل گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياساش قاتارلىق ساھەلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ .

خوتەن قەغىزىنى ئىشلەش خوتەننى مەركەز قىلغان ھالدا ، يەكەن ۋە قەشقەرلەرگىچە كەڭ ئومۇملاشقان . شۇنىڭ ئۈچۈن ، خوتەن شەھىرى (ئىلچى) دىكى بىرقانچە مەھەللىلەر ھازىرغىچە « قەغەز مەھەللىسى » دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە .

ياسىلىش ئۇسۇلى : خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسلىق خام ئەشيالىرى « سامان قەغىزى » نىڭ خام ماتېرىيالىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ، توغراق ۋە ئۇجمە دەرىخىنىڭ قوۋزىقىدىن ئىبارەت . دەسلەپ توغراق ياكى ئۇجمە قوۋزىقىنى يىغىپ ئۇنى سۇغا چىلاپ قويىدۇ . قوۋزاق بىرئاز يۇمشىغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ سىرتقى قوپال قاتلىمىنى سويۇپ ئېلىۋېتىپ ، ئىچىدىكى بىر قەۋەت نېپىز ئاپئاق قەۋىتى ئايرىۋېلىنىدۇ . مانا شۇ خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسىي خام ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ . بۇ قەۋەتنى قازاندا ئىككى سائەتچە قاينىتىپ بوتقا (لاتقا) قىلىنىدۇ . بۇ قوۋزاق بوتقىسىنى ياغاچ توقماق بىلەن سوقۇپ ئەزگەندىن كېيىن ، مەخسۇس ياغاچ تۈگىغا سېلىپ ، ئۇستىگە مەلۇم مىقداردا سۇ قۇيىدۇ ۋە ئۇنى توختىماي قوچۇپ ئۇماچقا ئايلاندۇرۇلىدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچتا ، بۇ قوۋزاق ئۇمىچىنى مەخسۇس ياسالغان چۆمۈچ (پېچكوك دېيىلىدۇ) ئارقىلىق ئۆلچەملىك ياغاچ قېلىپقا تەكشى قۇيۇپ ، سۇ كۆلچىكىدە سۈزۈلىدۇ . قېلىپنىڭ يۈزى تەكشىلەنگەندىن كېيىن ، شۇ پېتى كۈن نۇرىغا قاقلاپ قويۇلىدۇ . قەغەز بوتقىسى قۇرۇغاندىن كېيىن ، قەغەزنى قېلىپتىن سويۇۋالىدۇ . شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەغەز تاختىسى پۈتىدۇ . بۇنداق قەغەزنىڭ بىر تاختىسى ياسىلىپ چىقىشى ئۈچۈن ، تەخمىنەن سەككىز ـ ئون چېلەك سۇ سەرپ قىلىنىدۇ . ئەگەر ماتېرىيال تەييار بولسا ، بىر قەغەزچى ئۈستا بىر كۈندە بۇنداق قەغەزدىن ئۈچ يۈز تاختا ياساپ چىقالايدۇ . بۇنداق قەغەزنى قېلىپتىن ئالغاندىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ . ئەگەر ئۇنى تېخىمۇ سىپتا ۋە پارقىراق قىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەشكە ھاجەت تۇغۇلسا ، گۈرۈچنى ئېزىلگۈچە قاينىتىپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ ، ھېلىقى قەغەز يۈزىنى تەكشى پاتلاپ ، قاشتېشى بىلەن سۈركەپ سىلىقلايدۇ . قەدىمكى مۇھىم تارىخىي ھۇججەتلەر پۈتۈلگەن قەغەزلەر مانا شۇ سىلىقلانغان خوتەن قەغىزىدۇر .

قولغا تايىنىپ خوتەن قەغىزىنى ياساش بۈگۈنكى كۈندە بارغانسېرى يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ بىر خىل ئەنئەنىۋى قول ھۇنەر ـ سەنئىتى سۈپىتىدە

تارىختىن ئۆچكىنى يوق . ھازىرمۇ دوپپىچىلار ۋە دورا-پۇرۇشلار بۇ قەغەزنى ئىشلىتىپ كەلمەكتە . (ئا)

ئىلمىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا ئىلمىچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . بۇ ئۇيغۇر خەلقنىڭ گۈزەللىككە بولغان قارا-شىدىن كېلىپ چىققان . ئۇيغۇر خەلقنىڭ گۈلگە بولغان خۇمارى ئۆزلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىدە ، ئۆي بىساتلىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن ، ئېيتايلى ، ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ گۈل قىستى ، گۈللۈك دوپپا كىيىشى ، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم ـ كېيىشى ، ئۆيلىرىگە گۈللۈك رەختتىن قىلىنغان زەدىۋال تارتىشى ، كاڭ ، سۇپىلارغا تەڭلىمات ، گۈللۈك كىگىز سېلىشى ، تام ـ تورۇسلارغا نەقىش چىقىرىشى ... بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ياستۇقلىرىغا ، لىمتاق ياپقۇچلىرىغا ، قىز ـ جۈۋانلارنىڭ ئۆزۈن ئىشتانلىرىنىڭ پۇچقىقىغا ئىلمە ئېلىنغان . بوۋاقلارنىڭ ئىشتان ـ پايپاقلىرىغا ، ھەتتا چاي خالتىسى ، تاماكا خالتىسى ، ئۆزۈن لۆڭگىلەرگىمۇ ئىلمە ئېلىنغان . بۇرۇن ئۆتۈك ياكى مەسە ئىچىگە كىيىدىغان ئۆزۈن پايپاقلارغا ، ئەرلەر بېلىگە باغلايدىغان تۆت چاسا ياغلىقلارغا ئىلمە ئېلىناتتى .

ئومۇمەن ، ئىلمىچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپ سەنئىتى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان . ئىلمىچىلىك ئاياللارغا خاس ھۈنەر بولغاچقا ، ئانىلار ئۆز-لىرىنىڭ قىز بالىلىرىنى يەتتە ياشتىن باشلاپ قولىغا يېڭنە تۇتقۇزۇپ ئىلمىچىلىككە ئۆگىتىدۇ . ناۋادا ئىلمىچىلىكنى بىلمەيدىغان قىزلار چېلىقسا ، جامائەت تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئانىسى ئەيىبلىنىدۇ . شۇڭا يېڭنە بىلەن ئويماق ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئايرىلماس ھەمراھى . (ر)

چاق ۋە چاق ئېگىرىش

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئائىلە ئېشىدىن بوشىغاندا چاق ئېگىرىپ يېپ تولاپ ئائىلىنىڭ يېپ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ ، يەنە بىر قىسىم ئاياللار يېپ ئېگىرىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . ئۇلار بازار كۈنلىرى ھال ـ ئۇقىتىگە يېرىشا پاختا سېتىۋېلىپ ئۇنى ئېگىرىپ ، يەنە بىر بازار كۈنى سېتىپ دەسمايىسىگە پاختا ئالسا ، پايدىسىغا گۆش ، ياغ ، چاي ، تۇز ، سەي ـ كۆكتات ئېلىپ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ بىر قىسمىنى مۇشۇ يول بىلەن ھەل قىلىدۇ .

بەزى يۇرت ـ مەھەللىلەردە چاق ئېگىرىش كەسىپىلەشكەن بولۇپ ، توپلىشىپ چاق ئېگىرىدۇ . توپلىشىپ چاق ئېگىرىش قىزىقارلىق بولۇپ ، ئونلىغان ھەتتا يۈزلىگەن چاقنىڭ ئاۋازى بىلەن ئاياللارنىڭ توپ بولۇپ ئوقۇغان مۇڭلۇق ناخشىلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

ھەرقانداق بازاردا مەخسۇس يېپ بازىرى بولۇپ ، ئۇلار ئاشۇ بازارغا توپلىشىپ يېپ ساتىدۇ ، پاختا ئالىدۇ .

چاق ـــ چاق ياسىغۇچىلار تەرىپىدىن ياغاچتىن ياسىلىدۇ . سەكسەن سانتىمېتىرلىق تاختاينىڭ بىر بېشىغا ئەللىك سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى ئون سانتىمېتىر ئارىلىق قويۇپ تۇرغۇزىدۇ . يەنە بىر بېشىغا يىگىرمە سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى ئارىلىقىدا يىگىرمە تۆرغۇدەك قىلىپ تۇرغۇزىدۇ . سەككىزدىن ئون ئالتە چىشلىق قىلىپ ياسالغان يۇمىلاق ئىككى چاقنى پۇزا شەكىللىك ئوقنىڭ ئىككى تەرىپىگە بېكىتىپ چاقنىڭ قارىمۇقارشى چىشىنى يېپ بىلەن ئۇدۇل چېتىپ قويىدۇ ۋە چاق بىلەن يىگىرىلمىغا ئۆلچەپ تاناپ بېكىتىدۇ ، بۇ تاناپ چاق بىلەن يىكنى ئايلاندۇرىدىغان تاسمىلىق رولىنى ئويناىدۇ .

ئېگىرىش : ئۇچ قىلىنغان پاختىنىڭ بىر ئۇچىدىن بىر غېرىچ يېپ ئېشىلىپ ، يىگىرمە ئۇچىغا ئىلىپ قويۇپ ئوڭ قول بىلەن چاقنىڭ ئوقىنى ئايلاندۇرۇپ ، سول قولىدا پىلىتە پاختىنى سوزىدۇ . يېپ ئېشىپ غۇلاچ بولغاندا ، ئوقنى ئارقىغا يانداۋرۇپ ئېشىلگەن يېپنى يىككە يۆگەيدۇ . ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ناھايىتى تېز بولۇپ ، بىردەمدىلا يىگىرمە توشىدۇ ، ئاندىن يىكتىكى يېپنى قومۇشقا چاق بىلەن ئوراپ كاللەك قىلىدۇ ، قومۇش توشقاندا بازارغا ئەكېلىدۇ .

يېزىلاردا چاق ئېگىرىش بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان قوشۇمچە ھۈنەر ـ كەسىپ بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەخسۇس « چاق ئېگىرىش ناخشىسى » بولۇپ ، ئۇنىڭدا چاقچىلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە بۇ ئەمگەك

تۇرىنىڭ جەريانلىرى ئوبرازلىق ئەكس ئېتىلگەن . (ش)

كەندىر توقۇمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردىكى كەندىر توقۇمىچىلىقى ئەڭ ئىپتىدائىي توقۇمىچىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشىدىن باشلاپ ياۋا كەندىر تالالىرىدىن پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭدىن كىيىم ـ كېچەك توقۇپ كىيگەن . « لوپنۇر كەندىرى » دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ ياۋا كەندىرى قەدىمدىن باشلاپ ناھايىتى داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ ، تارىم دەرياسى بويلىرىدىن ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا قول توقۇمىچىلىقى تەرەققىي قىلغان مەزگىلدە ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ياۋا كەندىرلەرنى بىرمەزگىل كۆمۈپ قويۇش ئارقىلىق تالالىرىنى غولىدىن ئاجرىتىپ (بۇنداق قىلغاندا ، تالالىرى پۈتۈن چىقىدىكەن) ، ئۇنى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ تالالىرىنى ئاجرىتىپ ، ئۇنىڭدا ئەڭ داڭلىق شايى ـ ئەتلەس ، كىمخاب ، زەرباپ ، تەيتىللا ۋە ھەرخىل داستىخان (كاناپ داستىخان كەندىر تالاسىدا توقۇلغان) ، چۈمپەردە (پەرەنجە) ، ئەغۋانە قاتارلىق كەندىر رەختلەرنى توقۇغان .

ئادەتتىكى مالچىلار كەندىردىن زەمبىل ، قوتان ئىشكى ، قاشا تام ياساشتىن باشقا يەنە ، يەرلىك ئۇسۇلدا تالالىرىنى ئاجرىتىپ ، پالاس كەندىر ئارغامچا قاتارلىقلارنى توقۇۋالىدۇ .

بۇگۈنكى كۈندە ، كەندىر يىپ توقۇلمىلىرى شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە ، مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارغا يۈزلەنمەكتە . (ش)

پۇل ۋە پۇلچىلىق

شىنجاڭنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يەرلىك پۇللىرى ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قۇيۇلغان يەرلىك پۇل مىلادى I ئەسىردىن II ئەسىرگىچە ئۇدۇن دۆلىتى (ھازىرقى خوتەن) قۇيغان ئات سۈرەتلىك خوتەن پۇلىدۇر .

مىلادى II ـ IV ئەسىردىن VII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كۇچا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا قۇيۇلغان كۆسەن پۇلى ، مىلادى VI ـ VII ئەسىرلەردە ئىشلىتىلگەن ئىدىقۇت پۇلى ، مىلادى X ئەسىردە يەنى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىلەن قۇرۇلغان قاراخانىلار دۆلەت پۇلى (1056 ـــ 1057 ـ يىللىرى قۇيۇلغان) ، مىلادى XI ـ XIV ئەسىردە ئالمىلىقتا قۇيۇلغان چاغاتاي خانىنىڭ كۈمۈش پۇلى (بۇ پۇلنىڭ بىر يۈزىگە ھىجرىيە 727 ـ يىل ، مىلادى 1327 ـ يىل دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن) ، مىلادى XVI ئەسىردە ياركەنت (ھازىرقى يەكەن) دە قۇيۇلغان مىس پۇل ، 1760 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەكەندە قۇيۇلغان . بىر يۈزىگە « چيەنلۇڭ تۆڭچاۋ » ، يەنە بىر يۈزىگە ئۇيغۇرچە « يەركىم ، يەركەنت » دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل ، XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىلى كۇچا پادىشاھى راشىدىن خان غوجا ئۇيغۇر يېزىقىدا « سەيدى غازى راشىدىن خان » ، « پايتەخت كۇچادا قۇيۇلدى » دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل ۋە ئالتۇن پۇل ، مىلادى 1917 ـ يىلى ياڭ زېڭشىن تارقاتقان ئۆلكە ۋە قەشقەر پۇلى (قەغەز پۇل) ، تاشئاخۇنۇم قۇيدۇرغان « زەمبەك كاشغەر » دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش تەڭگە ، 1925 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىلىغىچە مۇسا بايۇۋلار غۇلجىدا قۇيدۇرغان « مۇسا بايۇۋ » ناملىق ئەللىك سەرلىك كۈمۈش يامبۇ ، 1935 ـ يىلى شېڭ شىسەي تارقاتقان ئەللىك سەرلىك قەغەز پۇل (ئۆلكە پۇلى) ، 1939 ـ يىلى ماۋ زېمىن تارقاتقان ئۆلكە (قەغەز) پۇلى ، 1943 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلى كۈزگىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ پۇل ئىدارىسى تارقاتقان ھەر خىل قەغەز پۇل ۋە بىر يۈەنلىك تەڭگە ، 1947 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تارقاتقان قەغەز پۇل قاتارلىق يەرلىك پۇللار بولۇپ ، ئېلىمىزنىڭ پۇلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . (ش)

توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق

ھۈنەر ـ سەنئەتكە باي ئۇيغۇر خەلقى يىپەك يولىدىكى سودا ـ ئالاقىسىنىڭ مۇھىم نىشانىغا جايلاش

قـــان . ئۇلار بـــۇ مـــۇنـبـەت زېـمـمـنـدا سـودا ۋە قـول هۈنـەرۋەنـچـىلىككە تايىنىپ ، تاۋار ، دۇردۇن ، كىمخاب ، شايى ـ ئەتلەس ، بەقەسەم ، ماتا ـ چەكمەنلەرنى توقۇپ ، يىپەك يولى سودىسىنى جانلاندۇرغان .

بـۇنـىـڭدىن يەتمىش ـ سەكسەن يىللار ئىلگىرى يـەكەن ، خوتەن ، قەشقەر ئۇستىلىرى توقۇغان تەيتىللا ، كـىـمخاب ، ئاق كالۋۇتۇن ، سېرىق كالۋۇتۇنلۇق زەرباب رەخـتـلـەر چەت ئەلگە ئېكسپورت قىلىنغان ، كېيىنكى ۋاقىتتا هاكىمىيەت زوراۋانلىقى ، شاگىرت تەربىيىلىمەسلىك نـەتـىـجـىـسـىـدە ئۇستىلارنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ ، بۇ كـەسـىپ ئۇزۇلۇپ قالغان بولسىمۇ ، ئەينى ۋاقىتتىنىڭ كىمخاب ، تـەيـتـىـللالىرى هازىرغىچە ساقلانماقتا . ئۇيغۇرلار بـىـرقـەدەر تـوپـلىشىپ ئولتۇراقلاشقان خوتەن ، يەكەن ، قـەشـقـەر قاتارلىق رايونلار يىپەكچىلىكىنىڭ ئانا يۇرتلىرى بـولـۇپ ، ئۇلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان يىپەكتىن سېرىق ، ئات بـاغـرى ، قـىـزىـل ئالا ، سـېـرىق ئالا ، ئالا قاغا ، قارا قـاتـارلـىـق كـۆپ خىللىق ئەتلەس ، تۆمۈررەڭ ، يېشىل ، يـېـشـىـل ئالاقاغا ، مۇجەت قاتارلىق يىگىرمە نەچچە خىل بـەقـەسەم ، ئاق ، سېرىق ، ئەت رەڭ ، قارا ، پورەڭ شايى ، قـوش يـىـپـلىق چەكمەن شايى قاتارلىق رەختلەر ، يىپەك گىلەم ، جايىناماز ، مېهراب ياپقۇ ، بەلباغ ، ئايالار ياغلىقى ، چـۈمپەردە ، پەربجە ، هەتتا ئەگلەك شايىلارنى توقۇغان .

پـاخـتـىـدىن هەر خىل كاتەكچە ، هەيرانى ۋە ئانارگـۈلى ، ئالما گۈلى ، يۇلغۇن چېچىكى ، توز قۇيرۇقى ، يـېـشـىـل ، نـىـل رەڭ تولىما، شاتاۋا ، ئاق قىرغاق سىماۋى تېرىكە ، قوش يىپلىق رەڭمۇرەڭ تېرىكە قاتارلىق يەتمىش ـ سەكسەن خىل گۈللۈك رەخت ، كۆپ خىللىق ماتا ـ چەكمەن (ماتا ـ چەكمەن ئاق توقۇلۇپ بويىلىدۇ) . هەر خىل گۈللۈك پالاس ، گۈللۈك تاغار ، گۈللۈك خۇرجۇن ، گـۈلـلۈك ئىشتانباغ قاتارلىق يۈزنەچچە خىل پاختا توقۇلـمـلارنـى تـوقـۇيـدۇ . بـۇنـىـڭ ئىچىدە تولانغان يىپتىن تـىـۋىـتـلىك توقۇپ ، قىزىل ، قارا كۆك ياكى نىل رەڭ بـەلەن بويىغان چەكمەنلەر ئالاهىدە ئورۇندا تۇرىدۇ .

ئۇيـغـۇرلار يۇڭ توقۇمىچىلىقىمۇ ئالاهىدە كۆكۈل بـۆلـگـەن . ئۇلار ساپ تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن ۋە تـىـۋىـت ئارىلاشتۇرۇلغان تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن (قېزىۋىلىنغان مـەدەنـىـيەت يادىكارلىقلىرىدىن قارىغاندا يۇڭ چەكمەنىڭ تـۈرى كـۆپ) ، تـىـۋىـت رومال ، يۇڭ پالاس ، كاشا ، ئات ئۇلاغلار يـاپـقـۇسـى قاتارلىق كۆپ خىللىق توقۇلمىلار ۋە يـۇڭ تـاغـار ، يۇڭ خۇرجۇن قاتارلىق ئىپتىدائىي يۇڭ توقۇلمىلارنى توقۇغان .

ئۇيغۇرلار بويىاقچىلىقتا ماهىر ، ئۇلار قىزىل ، نىل ، قـــارا ، قـارا كـۆك ، زەيـتـۇنـە ، چـەيـزە رەڭ ، شـاپـتـۇل چـېـچـىـكـى ، ئـانـارگـۈلى ، خورما رەڭ ، توپا رەڭ ، ئەت رەڭ ، تـوق سـېـرىـق ، تـۇخـۇم سـېـرىقى ، پوررەڭ ، كاۋا چـېـچـىكى قاتارلىق كۆپ خىل رەڭ ئىشلىتىدۇ ۋە ئارىلاشـتـۇرۇش ئارقـىـلـىـق تـۈرىـنـى كـۆپـەيـتـىـدۇ ، رەڭلەرنى تەڭشەيدۇ .

تـەڭشەلگەن رەڭلەردە يىپەك ، پاختا ، يۇڭ رەختـلەرنى بويايدۇ ، مەشۇت بويايدۇ . ئۇيغۇر قىز ـ يىگىتلىرى قـىـزىـل چەكمەن چاپان كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ يىگىتلىك غـۇرۇرى هېسابلايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ نىل بويىقى دۇنياغا مەشھۇر . ئۇيغۇر بويىاقچىلىقى مىللىي ئالاهىدىلىككە ئىگە . ئۇلار بـويـاق ئۇچـۇن تـۇخـۇمـەك ، زاك ، زەمـچـى ، ئانار پـوسـتـى ، يـۇلـغـۇن چـېـچـىكى ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، ياڭاق پـــوسـتـى ، تـۆمـۇر دېـتـى ، داشـقـال قـاتـارلـىـقلاردىن پـايـدىـلـىـنىدۇ . بۇ خىل بويىاق ئەسىرلەر بويى توزۇمايدۇ . ئۇيغۇرلار توقۇغان « كونا رەڭلىك گىلەم » نىڭ خەلقئارا بـازاردا ئەتـىـۋارلىق بولۇشى ، ئۇنىڭ رەڭ ـ بويىاقلىرىنىڭ ئۆڭـمـەس خـۇسـۇسـىيەتكە ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ش)

سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش

ئۇيـغـۇرلاردا گـۈزەل سـەنئەت ئۇيـمـىـچـىـلـىقى ، بـىـنـاكـارلىقتىلا بولۇپ قالماستىن ، رەختلەرگە هەر خىل گـۈل بـېـسـىـشـتـىـمـۇ ئىشلىتىلىدۇ . سەرگەز ، هەمزەك ، زەدىۋاللار بۇنىڭ دەللىلى .

سـەرگەزنىڭ رەختى ئاق ماتا بولۇپ ، گۈلى ياغاچ ئۇيـمـا نـەقـىـشـلـىرىنىڭ نۇسخىسى شاخچا گۈل ، چارچە گـۈلـدىـن ئـىـبـارەت . ئۇنـىـڭ ئاساسىي خۇرۇچى يەرلىك ئۇسـۇلـدا تـەييارلىنىدىغان كاتاپ قارا بولۇپ ، ئۇ مۇنداق تـەيـيارلىنىدۇ : ئوتتۇز جىڭ سۇغا بىر جىڭ ئۇن سېلىپ

قاينىتىلىدۇ . تۆمۈر دېتى ، داشقال ، سوققان يېلىمنى خالتىغا سېلىپ ئۇنىڭغا قوشىدۇ . ئۇ ، يازدا سەككىز ـ ئون كۈن ، كۈزدە ئون ـ يىگىرمە كۈن تۇرغاندا جىگەر رەڭگە ئۆزگىرىدۇ . ئۇنىڭغا زەمچىنى ئېرىتىپ قاينىتىلغان تۇخۇمەكنى قوشقاندىن كېيىن داسقا ئېلىپ ، ئۈستىگە دۇغ ئۆتمەسلىك ئۈچۈن كىگىز ، ماتا قويۇپ نەم ئۈستىگە چىققاندا رەڭ چوتكىسى بىلەن ئۆرۈپ قويۇلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مازغاپلىشىدۇ . ئەنە شۇ مازغاپلىق بىرىكمە « كاتاپ قارا » دېيىلىدۇ . كاتاپ قارا بىلەن گۈل بېسىشتىن بۇرۇن ئاق ماتانى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىۋالغاندىن كېيىن بۆرەك شەكىلدە ياسالغان كۆتەكنىڭ ئۈستىگە قويۇپ «دوككاك ـ دوك » (ياغاچ بولقا) بىلەن سوقۇپ ئۇنى يۇمشىتىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، تەخمىنەن ئون ماتاغا يۈز گىرام ھېلىيلىنى ئېرىتىپ سۈيىگە ماتانى چىلاپ ھېلىيلە سۈيىنى ماتاغا سىڭدۈرىدۇ . ماتانى قۇرۇتۇپ ، گۈل بېسىش تاختىسىغا يايىدۇ .

تەييارلانغان كاتاپ قارىغا قېلىپنى تەگكۈزۈپ ماتا ئۈستىگە باسىدۇ . كاتاپ قارىغا قايسى رەڭنى سالسا ، سەرگەز رەڭگى شۇ رەڭدە بولىدۇ . سەرگەزنى يەنە سۈزۈك سۇدا چايقاپ دۇغلارنى چىقىرىپ يەنە سوقىدۇ ، سەرگەز يۇمشاپ ئەسلىگە كېلىدۇ . بىرقانچە قېتىملىق سۇدا چايقالغان بۇ سەرگەزنىڭ رەڭگى نەچچە ئەسىر تۇرسىمۇ توزۇمايدۇ .

ھەمزەك ـــ ئۇنىڭ رەختى ئاق ماتا ، ماتا شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ يۇمشىتىلىدۇ . ئاندىن ئۆلچەملىك ھاك ، سوپۇن ، يېلىمنى بىرلەشتۇرۇپ ئېرىتىپ تەشتەككە سېلىنىدۇ . ھەمزەك قېلىپى تۆمۈر تۇنىكىدىن ياسالغان بولۇپ ، گۈل ئورنى ئويۇق بولىدۇ . تەشتەككە تەييارلانغان ھاك ، سوپۇن ئېرىتمىسىنى چوتكا بىلەن سۈرگەندە ، ماتادا ئاق گۈل ئىزى قالمىدۇ . ئاندىن ماتا نىل رەڭگە سېلىنىدۇ . رەڭدىن چىققاندا ، ئاق گۈل توزۇندىلرى چۈشۈپ ئاق ئىزى قالىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەمزىكى مىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان بولۇپ ، بۇ خىل ھەمزەك ئىچكىرىدە ھازىرغىچە ئىشلىتىلىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىدىكى زەدىۋالمۇ ئەسلىدە ئاق رەختىت بولۇپ ، ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن تۆمۈر قېلىپ بىلەن ھەمزەك ئىشلىگەن ئۇسۇلدا ئىشلەيدۇ . ھەمزەك ئۇيغۇر ئائىلىسىدە يوتقانغا ئىشلىتىلسە ، زەدىۋال ھەر بىر ئۆينىڭ تېمىغا تارتىلىدۇ .

جايناماز ، مەرەپ ياپقۇلارنىڭ گۈل نۇسخىسى قۇبىە . مېھراب شەكىلدە بولۇپ مەسچىت دەرۋازىسى ياكى مېھرابلىرىنى ئەسلىتىدۇ . بەزى ئۇستىلار بەيتۇل مۇقەددەسنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدۇ . بۇلارنىڭ خام ئەشياسى يەنىلا ئاق ماتا بولۇپ ، ماتانى شاخار سۈيىدە قاينىتىپ ، سوقۇپ يۇمشىتىپ ، داۋا ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانار پوستىنى زاك بىلەن قاينىتىپ كاتاپقا ئارىلاشتۇرۇپ گۈل باسىدۇ . گۈلدىن چىققان جاينامار ، مېھراب ياپقۇلارنى سۈزۈك سۇدا يۇيۇپ دۇغلارنى چىقىرىپ قايتا سوقۇپ ماتانى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا دوپپا ، ياغلىق ، كەشتىلەرگە گۈل ئىزىنى چىقىرىش ئۇيغۇر گۈل بېسىش سەنئىتىدە ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . (ش)

پىلىچىلىك

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇجمە ئۆستۈرۈپ ، پىلىچىلىك ، يىپەكچىلىك ، مەشۇتچىلىك ۋە يىپەك توقۇلمىچىلىقتىن ئىبارەت كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئىچكى ـ تاشقى بازارنى تەمىن ئېتىپ كەلگەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پىلىچىلىك ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، بىر يۈرۈش جەريانلاردىن ئۆتىدۇ .

ئۇرۇق ساقلاش : يىغىۋېلىنغان ئۇرۇق پاكىز داكا خالتىغا ئېلىنىپ ، ئىسسىق ۋە نەملىكى مۆتىدىل بولغان جايدا ، كېلەر يىلى 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە ، يەنى ئۇجمە يۇپۇرمىقى قۇلاق تارتقۇچە ساقلىنىدۇ . پىلە ئۇرۇقىنى ساقلىغان ئۆينىڭ ھاۋاسى مۇۋاپىق تېمپېراتۇرىدا تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ . 2 ـ ، 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە پىلە قۇرتى تىرىلىشقا باشلايدۇ . بەزى ئۇرۇقلار يېرىلىپ قۇرت چىقىشقا باشلايدۇ. بۇنى پىلىچىلار

« خەۋەرچى قۇرت » دەپ ئاتايدۇ . 4 ـ ئاي كىرىش بىلەن ئۇجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتىپ تەڭگەمەك بولىدۇ . دەل مۇشۇ چاغ پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئاساسەن تىرىلىشكە باشلىغان مەزگىلى بولىدۇ . پىلىچىلار ئۇجمىنىڭ يۇمران يوپۇرماقلىرىنى توغراپ چوڭ داسقا سېلىپ ، ئۇستىگە پىلە ئۇرۇقىنى تەكشى سالىدۇ ۋە ئۇرۇقنىڭ ئۇستىنى يەنە غازاڭ بىلەن ياپىدۇ . بۇنىڭ بىلەن بىرنەچىدىن ، پىلە ئۇرۇقلىنىڭ يېرىلىپ قۇرت چىقىشتا تەلەپ قىلىدىغان قاراڭغۇلۇق ھەل قىلىنسا ، ئىككىنچىدىن ، چىققان قۇرتلارنى غازاڭ بىلەن (قۇرت تۇخۇمىدىن چىقىپ ئىككى ـ ئۈچ سائەت ئۆپچۆرىسىدە غازاڭ يېيىشكە كىرىشىدۇ) تەمىن ئېتىدۇ . تۇخۇمدىن چىققان قۇرتلار غازاڭ يېيىشكە كىرىشىپ تېزلا چوڭىيىشقا باشلاپ ، چۈمۈلىسىمان بولۇپ ئۇستىگە ئۆرلەيدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن يېتىلىپ ، ئۆرلەشكە باشلىغان قۇرتلارغا خوتەن قەغىزى قويۇپ بېرىدۇ . قۇرتلار قەغەز ئۇستىگە چىقىدۇ . بۇ چاغدا تۇيدۇرماي قەغەزدىكى قۇرتنى ئىككىنچى داسقا ئۇجمە غازىڭى ئۇستىگە قويىدۇ . دېمەك ، يېتىلگەن قۇرتلار شۇ ئۇسۇلدا بىرقانچە قېتىم يۆتكىلىش ئارقىلىق بىرقانچە داسقا ئېلىنىدۇ . بۇ چاغدا بېرىلىدىغان غازاڭ قۇرتلارنىڭ چوڭىيىش دەرىجىسىگە قاراپ بولىدۇ . كىچىكلىرىگە يۇمران ياكى توغرالغان غازاڭ ، چوڭلىرىغا ئادەتتىكى غازاڭ بېرىلىدۇ . پىلە قۇرتى ئۇرۇقتىن چىقىپ تەڭشەلگەندىن كېيىن سۇجەك ياساپ (قەۋەتلىك پىلە بېقىش چەللىسى) ھەر بىر قەۋىتىگە بورا سېلىپ داسلاردىكى يېتىلگەن قۇرتلار سۇجەككە يۆتكىلىدۇ . غازاڭ يەنىلا دەرىجىسىگە قاراپ بېرىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار پىلە باقىدىغان ئۆينىڭ ۋە پىلە باققۇچىلارنىڭ تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . خەلق ئارىسىدا پىلە بېقىشتا رىئايە قىلىدىغان مۇنداق تۆزۈملەر يولغا قويۇلغان :

① ئۇيغۇرلار پىلەخانىغا ناپاك كىشىلەر ، ئاغرىغان ئايالالارنى كىرگۈزمەيدۇ . پىلەخانىدا ناشايان ئىش ، ھەتتا تاماكا چېكىش ، ئىس ـ تۈتەك تارقىلىشقا يول قويمايدۇ . ② چاڭ ـ توزانلىق يوپۇرماق ۋە قىغ ، ئەخلەت ئالغان سېۋەتكە ئالغان يوپۇرماقنى پىلىگە بەرمەيدۇ . ③ كېچە ـ كۈندۈز پىلە يېنىدىن ئايرىلماي پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئۆزۈقلىنىش ۋەھاۋا ئۆزگىرىشىنى كۆزىتىدۇ . ④ پىلە باقىدىغان ئۆيگە مۇناسىۋەتسىز غەيرىي كىشىلەرنىڭ كىرىپ ـ چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ ، ⑤ پىلەخانىغا پات ـ پات ئىسرىق سېلىنىدۇ .

پىلە قۇرتى يېتىلگەندە ، ھەربىرىسى ئاشىدۇ . بۇ چاغدا پىلە قۇرتىغا قامغاق سېلىپ بېرىدۇ . قۇرتلار قامغاققا يامىشىپ يىپەك ـ غوزا يۆگەيدۇ . غوزا يۆگەپ بولغان قۇرت تېپىرلايدۇ ۋە غوزىنى تېشىپ چىقىپ ئۇرۇقلايدۇ ، پىلىچىلار غوزىنى ئېلىپ قۇرۇتىدۇ . پىلە قۇرتىنى پاكىز خالتىغا دەرىجىسى بويىچە سېلىپ كېلەر يىلىغا ساقلايدۇ . شۇنداق قىلىپ پىلە ئۇرۇقى يىپەككە ئايلانغۇچە بىر يۇرۇش مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ . (ش)

جۇڭچىلىق

ئۇيغۇرلاردا جۇڭچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن ، بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىل بۇرۇنلا كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندا ، چارۋا مال بېقىلغان ، ئىپتىدائىي كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەنگەن ... ئاشلانغان تېرىدىن كىيىم تىكىلگەن . ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشلاپ جۇڭچىلىق مەخسۇس كەسىپلەشكەن .

ئۇيغۇر جۇڭچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ . رەختى ، رەڭگى خىلمۇ خىل ، ئۇيغۇرلار قۇي ، تۈلكە ، بۆرە ، سۇلەيسەن ، تەيىن ، قاما ، سۇغۇر ، سۆسەر ، كەمچەت ، ئەلتېرە قاتارلىق سەكسەن نەچچە خىل ھايۋان تېرىسىدىن جۇڭا تىكىدۇ . ئۇيغۇر جۇڭلىرى تاشلىق ، تاشسىز ئىككى خىل بولىدۇ . تاشلىق جۇڭلارغا مەخمەل ، دوخاۋا ، مويىت ، سارجا ، باستون ، كىبىركوت ، ھەر خىل تېرىكە ، چېپەرقۇت ، چەكمەن قاتارلىقلارنى تاش قىلىدۇ .

تاشسىز جۇڭلارنى تېرە بويى ئاق قالدۇرىدۇ يا كى قارا ، سېرىق ، پوررەڭ ، ياكى جىگەررەڭ بىلەن بويايدۇ .

جۇڭچىلىق سايمانلىرى :

قايچا (رەخت كېسىشكە ئىشلىتىدۇ) ، تېرە كېسىدىغان پىچاق ، ئەندىزە ، يىپ ، يىگنە ، ئويماق ، مېتر ، شىلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تېرە پىششىقلاش ئۇسۇلى : جۇۋا تىكىدىغان ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىپ تېرىدىكى ماي ، گۆش ، شۇللۇق ئەتلەر قىرىۋېلىنىدۇ . ئاندىن ئۇن بىلەن ئاشلايدۇ ، تېرە ئاشتىن چىققاندىن كېيىن ئەيلەيدۇ ۋە ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ . تېرە سقمغا سىغقۇدەك يۇمشىغاندا ، تېرىنىڭ يۈزىگە سۇ پۈركۈپ تېخىمۇ يۇمشىتىپ تېرىنى تارتىشتۇرۇپ ، قۇرۇق ، قىيپاچ ئورۇنلىرىنى تۇزەپ تامغا تارتىپ مىخلاپ كېرىيدۇ . بۇ- نىڭ بىلەن تېرىدىكى ئۆلچەمسز ئورۇنلار تۇزلىنىدۇ .

كېسىش ئۇسۇلى : تېرىنىڭ يۈزى تەرىپىدىن ئەندىزە قويۇپ ، تېرە كېسىش پىچقى بىلەن كېسىدۇ . رەخت كىيىم كەسكەندەك پارچە بولىدۇ ، ئاندىن تىككەندە تېرىنىڭ يۇڭىنى ئىچىگە قىلىپ يۈزى تەرەپىنى جۇپلەشتۇرۇپ يىپ بىلەن يۆمەيدۇ . پەش ، ياقا ، يەڭ ئولتۇرغۇزۇشلار چاپان تىكىشكە ئوخشىشىدۇ ، جۇۋىنىڭ تېشىنى قايچا بىلەن كېسىپ ئىلگىرى قول بىلەن ھازىر ماشىنا بىلەن تىكىپ پۈتتۈرۈپ ، جۇۋىنىڭ ئۈستىگە كىيدۈرگەندىن كېيىن ، ياقا ، ئېتەكلىرىنى يۆمەيدۇ . ئەگەر چوڭ ياقىلىق ياكى كەمچەت ، قاما ، تۇلكە ، ياكى كۆرپە ياقا بولسا بۇنى ئايرىم ئولتۇرغۇزىدۇ .

تاشسىز جۇۋىلارنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ ئالدى پەش ۋە ئاستى تەرەپ پۇچقاقلىرىغا ، شۇنداقلا يەڭ ئۇچ لىرىغا ئىككى سانتىمېتر كەڭلىكتە بىر خىل رەڭلىك ئەلتېرىدىن زىغىرنى تۇتىدۇ . زىغىرنىڭ لېۋىگە تېرىدىن تىرناق چوڭلۇقىدا ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك نەقىش ئويۇلىدۇ . تاشسىز جۇۋا ئاساسەن تون شەكلىدە تىكىلىدۇ . (ش)

تۇماقچىلىق

ئۇيغۇر تۇماقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ، ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى يەرلىك تۇماقلىرىنى كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرى ، سەلتەنىتى دەپ بىلىدۇ .

ئۇيغۇر تۇماقلىرى يارىشىملىق ، ئىسسىق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى ، گۈل قىسىپ كىيىشكە ، ئالدى ـ ئارقىنى ئايلاندۇرۇپ كىيىش- كىمۇ ئەپلىك .

تۇماق رەختى : قولى چېۋەر ئۇيغۇر ئۇستىلار تۇماق رەختى ئۇچۇن كەمچەت ، قاما ، سۆسەر ، تېيىن ، تۈلكە ، سۇلەيسۇن ، سۇغۇر ، ئەلتىرە ، قوي ، ئۆچكە ، ئات تېرىسى قاتارلىق بىر يۈز سەكسەن ئۇچ خىل ھايۋانات تېرىسىنى ، تاش ئۇچۇن دۇخاۋا ، مەخمەل ، مويىت قا- تارلىق ھەر خىل ئېسىل رەخت ۋە ئەستەر ئۇچۇن ھەر خىل رەختلەر ئىشلىتىدۇ .

تۇرى : ئۇيغۇر تۇماقلىرى ئەر ـ ئايال دەپ ئىككى چوڭ تۇرگە بۆلۈنۈش بىلەن بىرگە ، ياشلار ، ئوتتۇرا ياشلار ، قېرىلار ، دىنىي زاتلار سەللە تۇمقى ۋە خىلمۇ خىل يەرلىك تۇماقلار ، مەسىلەن ، ئاتۇش تۇمقى ، پەيزاۋات تۇمقى ، قەشقەر ، خوتەن ، كېرىيە تۇمقى ، قاغىلىق تۇمقى ، مەكىت تۇمقى ، يېڭىسار ساغان تۇ- مقى ، كۇچا تۇمقى ، قومۇل تۇمقى دېگەنگە ئوخشاش يەرلىك تۇر ، نۇسخىلارغا بۆلۈنىدۇ .

تۇماقچىلىق سايمانلىرى : تېرە كېسىدىغان پە- چاق ، ئەستەر ، تاشلىق رەخت كېسىدىغان قايچا ، يىپ ، يىگنە ، پاختا ، قېلىپ ، ناۋات ، چۆنق ، قاراگۈل ، رەڭ ۋە باشقا پەرداز بۇيۇملىرى .

تىكىلىشى : ھەر قانداق تېرە ئالدى بىلەن ئۇندا ئاشلىنىپ ، قۇرۇتۇلۇپ ، ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىلىدۇ . كېسىشتە تېرىنىڭ يۈزىدىن ئەندىزە قويۇپ تۆت تالالىق ، ئالتە تالالىق قىلىپ ئۆلچەملىك كەسكەندىن كېيىن ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ ، تۇماقنىڭ تۆپىسىنى پۈتتۈرىدۇ . ئەگەر تۇماق ياكى قۇلاقچىلارغا ئەستەر ئالماق بولسا ، رەختكە پاختا سېلىپ سىرىپ ، تۆپە تالاسەك كېسىپ چىقىپ ، تۆپىنى ئەستەرگە كىيدۈرىدۇ . ئەتراپىنى يۆمەپ تىكىپ بولۇپ ، قېلىپقا سېلىپ قايچا بىلەن مويلىرىنى قىرقىپ تەڭشەيدۇ ۋە سۇ پۈركۈپ مويىنى چۆنقلاپ ، سۈنئىي بۇدۇر قىلىدۇ ، بۇدۇرىنىڭ ئاسان بۇزۇلماسلىقى ئۇچۇن ناۋات شىرنىسىنى ئاغزىغا ئېلىپ مويغا پۈركۈيدۇ . ئاندىن قېلىپتىن چىقىرىپ بازارغا سالىدۇ .

ئەگەر ئىشلەتكەن تېرىنىڭ مويى ئالىپاساق بولۇپ قالسا ئۆز رەڭگىگە ئوخشىتىپ بويايدۇ .

تۇماق ، قۇلاقچا قاتارلىقلارنىڭ تۆۋىسى خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بولسا ، ئۆز رەڭگىدە قارا گۈل ياكى ئۆتۈك مېيى بىلەن پەردازلايدۇ .

ئاق تېرە تۇماقلارغا ئاق سىزىقچىلىق گۈل چىقىرىدۇ ۋە گەج بىلەن ئاق پەرداز بېرىدۇ .

ئۇيغۇر تۇماقچىلىرى يالغۇزلا ئۇيغۇر تۇمقى تىكىپ قالماستىن ، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەر ـ ئايال تۇمقىنى تىكىپ جەمئىيەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ . (ش)

كۆنچىلىك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپلىرىنىڭ بىرى ـــ ھايۋانات تېرىسىدىن پىششىقلاپ ئىشلەش (كۆنچىلىك) تىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلاردىكى كۆنچىلىك ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ، ئۇيغۇرلار كۆن ـ خۇرۇمنى يەرلىك ئۇسۇل ، يەرلىك خۇرۇچ بىلەن ئىشلەيدۇ .

خۇرۇچلار : ھاك ، شور ، تۇز ، كاتاپ قاتارلىقلارنى تېرىنى ئاشلاش ، كۆپتۈرۈشكە ئىشلىتىدۇ .

كەمەك ، ھېلىلە ، زاك ، رەڭ ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، ئانار پوستى قاتارلىقلارنى رەڭ ئۇچۇن ئىشلىتىدۇ . قومۇش ، زىغىر پاخلىنى ئىسلاش ، پىشۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ . چىغ ۋە تېرىقنى چىگرىن ، مەسكابقا گۈل چىقىرىشقا ، سۇ مېيى ، قېيىن مېيىنى پەردازغا ئىشلىتىدۇ .

كۆنچىلىك سايمانلىرى : ئاش تۇڭى ، سېپىق سۇ قۇدۇقى ، داس ، ئورغاق ، شور قازىنى ، قاشتېشى ، سىمىتىراچ ، چاك كەكە ، پەشگەھ ، ئىتتىك ۋە گال كەكە ، بادرا .

ئىشلەيدىغان رەختلەر : خاماپ كۆن ، شورلۇق كۆن ، چىگرىن ، مەسكاپ ، بۇلغارى ، بېشۇ (ئەستەر) ، لايكا ، چەم ، ئات ئېگەر ـ جابدۇقى ، ھارۋا جابدۇق رەختلىرى .

ئىشلەش ئۇسۇلى : ھەرقانداق تېرىنى دەسلەپ سۇغا چىلاپ يۇمشىتىدۇ . ئاندىن بەز ، گۆش ، مايلارنى قىرىۋېتىپ ھاك سۇيىگە چىلاپ ئاشلايدۇ . يۇڭنى قىرقىپ ئېلىۋېتىپ ، سېپىق سۇ قۇدۇقىغا سالىدۇ (ئۇزۇن يىل تېرە سالغان بۇ سۇ ئېچىپ تەبىئىي ئېچىتقۇ بولغان) . بۇنىڭ بىلەن تېرىدىن ھاك چىقىپ تېرە يۇمشايدۇ . ئاندىن ئۇلاقتىكى شور سۇيىگە كەپتەر مايىقى سىلىپ ، كەپتەر مايىقىنى تېرىگە يېگۈزىدۇ . شۇردىن چىققان تېرىنىڭ يۇزىنى يەنە بىر قېتىم قىرىپ سېرىق سۇ ، ياۋا تۇكلەرنى چىقىرىۋېتىپ ، قازانغا شور سېلىپ ، تېرىنى بېسىپ قاينىتىپ شورلايدۇ . ئاندىن شوردىن چىققان تېرىنى قوموش بىلەن زىغىر پاخلىنى ئارىلاشتۇرۇپ قالاپ بىر قانچە قېتىم ئىسلايدۇ . تېرىنى ھەر قېتىم ئىسلىغاندا كەمەك سۇيىگە چىلاپ قويىدۇ . ئىس ۋە كەمەك سۇيى بىلەن تېرە ساغرىدۇ . تېرىنى قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ . ئاندىن سۇ ماي پۇركۇپ ئۇستىدىن قاشتېشى سۈرۈپ پەردازلايدۇ . قارا كۆنىنى قارا گۈل ، ئانار پوستى ، كاتاب بىلەن قارىغا بويايدۇ . چەمىنى يۇقىرىقىدەك ئىشلىنىدۇ . رەڭ بېرىشتە پەرق قىلىدۇ . لايكىنى ئۇندا ئاشلايدۇ . باشقا رەسمىيىتى ئوخشاش .

بۇلغار ـــ چىگرىن ئىشلەشمۇ يۇقىرىقىدەك بولۇپ ، ئوخشاشمايدىغان يېرى ، تېرە ئىستىن چىققاندا ، تېرە يۇزىگە چىغ يېپىپ ، ئۇستىدىن تېرىق تۆكۈپ چىڭدايدۇ . بۇنىڭ بىلەن تېرە يۇزى دانلايدۇ .

مەسكاپنى ئۆرۈك قوۋزىقى بىلەن ئىسلايدۇ ، يۇزىگە قېيىن مېيى بېرىپ پەردازلايدۇ .

ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇق رەختلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىشلەيدۇ : تېرىنى ئالدى بىلەن سۇدا پىشۇرىدۇ . قوۋزاقنا باسماي قېيىش ئىشلەيدۇ ، ھاكتىن چىققان تېرىنىڭ يۇڭنى ئېلىۋېتىپ ، ئىسلاپ ، ھاكنى چىقىرىۋېتىپ ، بۇ تېرىگە ئون جىڭ ھېسابىدا ئۇن سېلىپ ئاشلاپ ، بۇنىڭدىن يۇگەن ، ئۇزەڭگە ، باغ ، نوختاغا لايىق رەخت ئىشلەيدۇ . (ش)

توقۇمچىلىق

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ، پاختا ، يىپەك ، يۇڭ قاتارلىق يەرلىك خام ئەشيالاردىن ھەرخىل

توقۇلمىلارنى توقۇپ ئۆز ئېھتىياجىدىن چىققان ۋە ئېكسپورت قىلغان .

ئۇيغۇر توقۇمىچىلىق دەستگاھلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ . بىر دەستگاھ ئۇچۇن ئادەتتە ئۆزۈنلۇقى تۆت مېتر ، كەڭلىكى بىر يېرىم مېتر مەيدان بولسا كۇپايە قىلىدۇ . بۇ « دۇكان » دەپ ئاتىلىدۇ .

1) دۇكانىنىڭ ئالدىغا ئىككى ياغاچ ئورنىتىلىپ ئۇستىگە توغرا ياغاچ قويۇلىدۇ . ئارقا تەرەپكە ئۇستا ئولتۇرىدىغان بىر تاختاي ، تاختاي ئالدىغا ئۇرۇش (ماتا) يۆگەش ئۈچۇن بىر چىغرىق ئورنىتىلىدۇ . ئاستى تەرەپكە ئۇستىنىڭ ئىككى پۇتىغا ئۇدۇل قىلىپ ئىككى تەپكە (تاختاي) قويۇپ ، تەپكىنىڭ ئۇچىغا شانىغا چىگىش ئۈچۈن بىردىن شوينا بېكىتىپ قويۇلىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ھەرقانداق دۇكاننىڭ توقۇش ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان ئىككى شانا ، موكا ، ناچا قاتارلىق سايمانلىرى بولىدۇ .

2) خام ئەشيا تەييارلاش : چىگىتنى چىغرىق بىلەن كېۋەزدىن ئايرىيدۇ . چىغرىقتا ئىككى ئوق بولۇپ ، چوڭ ئوق پۇت بىلەن چىغرىق تەپكىسنى تېپىش ئارقىلىق كىچىك ئوق چىغرىقچىنىڭ ئوڭ قولى بىلەن قارىمۇقارشى ئايلاندۇرۇلىدۇ . چىغرىقچى سول قولى بىلەن كېۋەزنى ئىككى ئوق ئارىسىغا يېگۈزۈپ چىگىتنى ئايرىيدۇ . پاختىنى زەي تارتىلغان دۇكان بىلەن ئېتىپ تالالىرىنى يېشىلدۇرۇپ پىلتە قىلىدۇ . قول چاقىدا ئېگىرىپ قومۇشقا يۆگەيدۇ .

3) ئۇرۇش تارتىش ۋە ئارقاق : ئۇرۇش توقۇلىدىغان رەختنىڭ كەڭلىكىگە قاراپ تارتىلىدۇ . ئۇزۇنلۇقى چەكلىنىمەيدۇ . ئۇرۇش يىپنىڭ بىر ئۇچى ئىككى شانا رېشاتكىسىدىن ئۇدۇل ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئۇستا ئالدىدىكى چىغرىققا يۆگىلىدۇ . يەنە بىر ئۇچى دۇكاننىڭ ئالدى تەرىپىدىكى دارغا ئارتىلىپ ئاستىغا مۇڭاپىق ئېغىرلىقتا تاش ئېسىپ ئۇرۇشنى تەكشىلەيدۇ ، ئىككى شانىغا ئىككى تەپكىدىكى شوينىنى باغلايدۇ . ئارقاق ئۇچۇن ناچا ، موكا تەييارلايدۇ .

4) توقۇش ئۇسۇلى : ئۇستا ئورنىدا ئولتۇرۇپ ، قولىغا موكا ئالىدۇ ۋە ئىككى بارمىقى بىلەن شانىنى ئالدىغا ئىتتىرىپ بىر پۇتى بىلەن بىر تەپكىنى تېپىدۇ . شانىنىڭ بىرى كۆتۈرۈلۈپ يىپ ئېكىس (×) ھاسىل قىلىدۇ . موكا ئېكىس ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇستا موكىنى تۇتۇۋېلىپ بارماق قولىنى شانىدىن ئالىدۇ . شانا ئارقىغا يېنىپ توقۇلغان يىپقا تېگىپ ئۇنى چىڭدايدۇ . شۇنداق قىلىپ موكا تىنىم تاپماي ئۇ تەرەپتىن بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ يۈرۈپ ئارقاق بىلەن ئۇرۇشنى بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرىدۇ . ئۇيغۇرلاردا تىنىم تاپماي يۈگۈرۈپ يۈرىدىغان كىشىلەرنى « باپكانىڭ موكىسى » غا ئوخشىتىش ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان . (ش)

مەشۇتچىلىك

مەشۇت ـــ پىششىقلاپ تەييارلىنىدىغان نەپىس يىپەك توقۇلما ماتېريالى .

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ، بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھەر خىل كەشتە ، ياستۇق قېپى ، يوتقان تېشى ، كۆڭلەك ياقىسى ، كۆڭلەك ئېتىكى ، يەڭ ئۇچى ، چاچ پۆپۈكى ، ئۆتۈك ، چورۇق پۆپۈكى ، قول ياغلىق ، پايپاق گۈلى ، چاي خالتىسى ، تاماكا خالتىسى ، يوتقان گۈلى ، مېھراپ ياپقۇ ، ئورۇن ياپقۇ ، سائەت بېغى ، بۆشۈك پۆپۈكى ھەتتا ئىشتانباغ پۆپۈكىگىچە ھەممە يۈز خىلدىن ئارتۇق دوپپا گۈللىرىگىچە مەشۇت ئىشلىتىپ كەلدى .

مەشۇت ئىشلەش ئۇسۇلى : پىلە غوزىسىنى قۇرۇتۇپ ، قازانغا غوزا چۆككۈدەك سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ . غوزا پىشقاندا ، پىلىنى ئەسلىگە قايتۇرۇش ئۈچۈن سوغۇق سۇ قۇيىدۇ ۋە ئوتنى توختىتىپ ، قازاندىكى سۇ قول كۆيمىگۈدەك بولغاندا ، پىلە غوزىسىنى چىلە ـ چۇپ بىلەن (پىلىنى سۇزۇدىغان ياغاچ) كۆتۈرۈپ پىلىنىڭ ئۇچىنى تاپىدۇ ۋە پىلە ئۇچىنىڭ تۇم ، ئىنچىكىلىكىنى تەڭشەپ ، ئۇچىنى تارتىپ چاققا يۆگەپ تارتىلغان يەپكىنى كاللەك قىلىدۇ . بۇ يىپەكنىڭ تارتىشى . تارتىلغان يىپەكنى چوڭ چاققا يۆگەپ كالۋا قىلىپ ، ئۇچ كىلوگرام يىپەككە بىر كىلوگرام شاخار سېلىپ ئۇچ سائەت ئەتراپىدا قاينىتىلىدۇ . يىپەك قانچە ئۇزۇن قاينىتىلسا

شۇنچە ئاقىرىدۇ ۋە يېشىلىدۇ .

يىپەك شاخاردىن چىقاندىن كېيىن سۈزۈك سۇدا يۇيۇپ شاخارنى چىقىرىۋېتىپ ، قوغۇن ئۇرۇقىنى سوقۇپ خالتىغا ئېلىپ يىلمان سۇغا سېلىپ يىپەكنى ئاشۇ سۇ بىلەن چايقايدۇ . شاخاردا قاينىتىلىپ ئاقارغان ، تالالىرى يېشىلگەن يىپەك قوغۇن سۇيىدە چايقالغاندا تېخىمۇ ئاقىرىدۇ ۋە پارقىرايدۇ . يىپەكنى قوغۇن سۇيىدىن ئېلىپ سۈزۈك سۇدا چايقايدۇ (ئېقىنى ئاق بويىچە ئىشلىتىلىدۇ ، كېررەكلىرىنى بويايدۇ) . بۇ چاغدا يىپەك رەسمىي مەھسۇت بولىدۇ .

مەشۇتنىڭ بوياقچىلىقى ۋە تەڭشەش ئۇسۇلى : مەشۇت بوياقچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، بوياش ، تەڭشەش ئۇسۇلى ناھايىتى زىل بولىدۇ .

مەشۇت بوياقچىلىقىدا ھازىر يېگىرمە بەش خىل رەڭ تۈرى بار (ئىلگىرى قىرىقتىن ئاشاتتى) . بۇ يېگىرمە بەش خىل رەڭ تۈرىنىڭ ئاساسىي رەڭگى سەككىز خىل بولۇپ ، بۇنىڭ ئالتە خىلىدىن يېگىرمە بەش خىل رەڭ تەڭشىلىدۇ .

1) گۈگۈت پوقى رەڭگە شاپتۇل چېچىكى رەڭدىن ئازراق قوشۇلسا ، ئانارگۈلى ، تېخىمۇ ئازراق قوشۇلسا ، قىمىزرەڭ ، كۆپ قوشۇلسا قارا قىزىل بولىدۇ .

2) شاپتۇل چېچىكى رەڭنى سۇس تەڭشىسە ، سۇت رەڭ ، ئازراق سېرىق قوشسا ، ناۋات رەڭ ، جىقراق قوشسا ، توق سېرىق ، تېخىمۇ كۆپ قوشسا ، كاۋا چېچىكى بولىدۇ .

3) گۈش رەڭگە سۆسۈن رەڭ قوشسا ، چەيزە رەڭ ، گۈگۈت پوقىغا سېرىق قوشسا ، توق ئانار گۈلى ، توق سېرىق قوشسا ، نەش رەڭ بولىدۇ .

رەڭ قول كۆيمەيدىغان سۇغا سېلىنىپ تەكشى ئىلەشتۇرۇلىدۇ . مەشۇت رەڭگە سېلىنغاندا ، بىر باشتىن سېلىپ رەڭنى تەكشى ئۆچۈرۈۋېلىپ سالقىن جايدا قۇرۇتىدۇ . قۇرۇغان مەشۇتنى رەڭ تۈرى بويىچە كالـ لەكلەپ ، ئاندىن بازارغا سالىدۇ . (ش)

دوپپىچىلىق

ئەمگەكچان ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ ئون قولى ئون گۈل ، ئۈلار يېڭنە بىلەن يېپىنى قولغا ئالغاندا ، ھەقىقەتەن ھەربىر قولىنىڭ كىرەشمىلىرىدىن خىلمۇ خىل گۈل ئۇنۇپ ، دوپپا ئۈستىدە چېچەكلەپ ئېچىلىپ ، كىشىلەرنىڭ زوق ـ شوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ ، رەڭگى خىلمۇ خىل ، گۈل نۇسخىلىرى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ تولىمۇ ئازادە . ئۇيغۇر دوپپىلىرى ، ئەر ـ ئايال ، قېرى ، ياش دېگەندەك پەرقلەرگە قاراپ نۇسخا ، گۈل چەكمە ۋە رەڭلەردە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ . دوپپىلارنىڭ گۈل نۇسخىلىرىدا تەبىئەت گۈزەللىكى ئەكس ئېتىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر بادام دوپپىسىنىڭ يۇمىلاقلىقى يەر شارى ـــ شەھەر ، قەلئەلەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسا ، ئۇنىڭغا ئاق مەشۇتتىن چېكىلگەن بادام گۈلى ئايغا ، كېزەك گۈللىرى يۇلتۇزلارغا تەقلىد قىلىنغان . يەنە چېكەن دوپپىغا چېكىلگەن چىمەن گۈللەر تەبىئەت ھۆسنىگە تەقلىد قىلىنغان . ئۇنىڭدىكى ئاق ، يېشىل ، توغرا ـ ئۇزۇن سىزىقلار قىيپاش بەلگىلەر ۋە تەننىڭ تاغ ، دەريا ، گۈزەل ئورمان ، گۈل ـ گىياھلىرىغا تەقلىد قىلىنغان . يەنە ، بەزى دوپپىلارغا ئېچىلىۋاتقان گۈل شەكلى چۈشۈرۈلسە ، بەزى دوپپىلارغا غازان بولۇۋاتقان گۈل ـ گىياھ زىمىستان شەكلى چۈشۈرۈلگەن . بۇنىڭ ئالدىنقىسى شاد ـ خۇرام ، بايلىقات تۇرمۇش سىمۋولى قىلىنسا ، كېيىنكىسى ئۆز تەقدىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى ئىزھار قىلغان ، يەنى ئۇيغۇر دوپپىسىغا شادلىقمۇ ، قايغۇمۇ مۇجەسسەملەشكەن .

دوپپىنىڭ ماتېرىيالى ھەر خىل رەڭدىكى دۇخاۋا ، مەخمەل ، تاۋار ـ دۇردۇن ، ئەستەر ئۇچۇن شايى ئەتلەس ياكى ئاددىي يىپ رەخت ، مەشۇت يىپ (يېگىرمە تۆتتۇز ئىككى خىلغىچە) ، ئاق خەسە ، قەغەز ، شىلىم ، ناۋات ، جىيەك ، قېلىپ ، پىلتىكۇچ ، گۈل نۇسخا تامغىسى (ئويما) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تىكىش ئۇسۇلى : رەخت تاللاش ، نۇسخا تاللاش ، يىپ تاللاش ، تىكىش ، ئەستەرلەپ سىزىق ـ سىزىق ئارىلىقىدىن پىلتىكۇچ بىلەن قەغەزدە پىلتە بېرىش ، قوندۇرۇش ، قېلىپقا سېلىش ، ئىچىگە ناۋات

شىرنىسى پۇركۈپ پات بېرىش .

ئۇيغۇر دوپپىچىلىقىدا ، دوپپا تىكىش بىر ئىش ، ئۇنى قوندۇرۇش ھەممىدىن مۇھىم ئىش . دوپپا ياخشى قوندۇرۇلمىسا ئىسكەتسىز بولۇپ قالىدۇ . شۇڭا ئۇيغۇر دوپپىچىلىرى دوپپا قوندۇرۇشنى مۇھىم بىلىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ھەممە كىشىگە ماس كېلىش ۋە يارىشىملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر . (ش)

كىگىزچىلىك

ئۇيغۇر قول ھۇنەرۋەنچىلىكىدە كىگىزچىلىك ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇيغۇر كىگىزچىلىكى تۇرىنىڭ كۆپلۈكى ، رەڭدارلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ئۇيغۇرلار يۇڭنىڭ ئەسلى رەڭگىنى ئاساس ، گۈل بېشىنى قوشۇمچە قىلىپ خىلمۇ خىل كىگىز ئېتىدۇ . ئاق يۇڭدا جايناماز ۋە گۈللۈك چۈچىلىق ئاق كىگىز ، قارا يۇڭدا قارا كىگىز ۋە ھەر خىل گۈللۈك كىگىز ، نامات ، شىرداق قاتارلىقلارنى ياسايدۇ .

كىگىزنىڭ ماتېرىيالى : قوي يۇڭى ، ئۆچكە يۇڭى ، سۇ ، كۈنجۈرە ۋە ھەر خىل بوياقلاردىن ئىبارەت .

سايمانلىرى : چىغ ، ساۋاق ، يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان ، سالغۇ ، پالاس ، ئارقان ، سۈپۈرگە ، كاسپىنىڭ بىلەك ۋە پۇت كۈچى .

كىگىز ئېتىش ئۇسۇلى : يۇڭ رەڭگى بويىچە تاللىنىدۇ . تاللانغان يۇڭ يۇيۇپ قۇرۇتۇلىدۇ . قۇرۇغان يۇڭنى ساۋاق بىلەن ساۋاپ يېتىلدۇرۇپ يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان بىلەن ئاتىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن تەييارلانغان چىغنى يەرگە يېيىپ چىغ ئۈستىگە ئېتىلغان يۇڭنى سالغۇ بىلەن تەكشى سېلىپ ، ئۈستىگە كۈنجۈرە چىلانغان ئىسسىق سۇ سېپىدۇ ، چۆرىسىگە چۈچا قويىدۇ . ئۈستىگە ئىككىنچى قەۋەت يۇڭنى سالغاندىن كېيىن ، يۇڭنى چىغ ئارىسىغا ئىلىپ تۇتەكلەپ يۆگەيدۇ . ئۈستىدىن پالاس يۆگەپ ئاغامچا بىلەن تېڭىپ ئىككى كىشى پۇتى بىلەن تەكشى تېپىپ يۇمىلىتىدۇ . يۇڭ كىرىشكەندىن كېيىن يۇڭنى تەتۇر ئۆرۈپ ، تېڭىپ يەنە دۇمىلىتىدۇ . بۇنداق دۇمىلىتىش ئۈچ ـ تۆت قېتىم تەكرارلانغاندا يۇڭ پىشىدۇ . ئاندىن ، ئىككى كىشى بىلىكى بىلەن دۇمىلىتىپ سىلىغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . كىگىز تەييار بولغاندا يېشىپ قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ، سۈپۈرۈپ ياۋا قىللارنى تازىلاپ ، كىگىزنىڭ يۈزىنى تەكشىلەيدۇ .

گۈل بېسىش : گۈل ئۈچۈن قايسى رەڭ لازىم بولسا ، شۇ رەڭدە بويالغان يۇڭنى كىگىز قىلىپ پىشۇرۇۋالىدۇ . لازىم بولغان نۇسخىنى ئويۇپ ، كىگىز يۈگى سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن نۇسخا ئورنىغا قويۇپ كىگىز بىلەن بىرلىكتە پىشۇرىدۇ .

شىرداق كىگىزنى ئالدى بىلەن پىشۇرۇۋالىدۇ . قويۇلىدىغان گۈل نۇسخىلىرى تەييار بولغاندىن كېيىن كىگىز ئۈستىگە تىزىپ ، قول بىلەن تەكشى تىكىلىدۇ . شىرداق ئادەتتىكى كىگىزلەرگە قارىغاندا ھەم قېلىن ، ھەم چىداملىق بولىدۇ . (ش)

شامچىلىق

ئۇيغۇرلاردا شامچىلىق ئۇزۇن تارىخقا ۋە ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇر شامچىلىق رىسالىسىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار : « ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام كېيىك گۆشىنى يۇلغۇن ياغچىغا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلدى ، كەچ كىرىپ ، تۇن قارا رومالىنى ئارتتى ، غار قاراڭغۇلۇققا چۆمدى . شامال زەربىسىدىن قوقاس يالتىرىدى ، مايغا مىلەنگەن زىخ لاپپىدە يانىدى ، يورۇقلۇق پەيدا بولدى . ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام خۇشال بولۇپ زىخقا ياغ سۈزۈپ ياقتى . شۇندىن بۇيان ياغاچ نۆكچە ـــ شام چىراغ پەيدا بولۇپ ، شامچىلىق كەسپىكە ئايلاندى . بۇ كەسپتە دۇنيادا ئون پىرى كامىل (ئۈستا كاسپ) بارلىققا كەلدى . ئۇنىڭ توققۇزىنچىسى شەمسىدىن قەشقەرىدۇر . ئۇلارنىڭ تەلىمىگە ئەمەل قىلىپ ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا پاك ، ساپ دىل ، راستچىللىق بىلەن كەسپىنى داۋام ئەتكەن مەرىپەتچى كاسىپلارنىڭ بىرى شەيخ ھەسەن قەشقەرى ئىدى » دېيىلگەن . بۇ گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ ، ئۇنىڭدا شامچىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كەسىپ ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ .

زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن شامچىلىق كەسپىدە ،

ئۇيغۇرلار كالا ، ئۆچكە يېغى ۋە باشقا ھالال مالالرنىڭ تاشلاندۇق مايلىرى بىلەن شاخار ۋە يېپنى خۇرۇچ قىلىپ ياسايدۇ .

ماي تەييارلاش ئۇسۇلى : شامچىلار كۆيۈك دېگەن دالا ئۆسۈملۈكىنى ھۆل ۋاقتىدا كۆيدۈرۈپ ، ئۈنىدىن شاخار ياسايدۇ . شاخارنى تالقانداپ ، سۇ قوشۇپ كالا ، ئۆچكە ۋە باشقا تاشلاندۇق مايلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىدۇ . شاخار مايىنىڭ ئېرىشىنى تېزلىتىدۇ ۋە دۇغلىرىنى تارتىپ قازان تېگىگىچە ئولتۇرىدۇ ، ئېرىگەن ماي لەيلەپ چىقىدۇ . مايىنى سۈزۈۋېلىپ قازاندىكى شاخار دۇغىنى تازىلايدۇ . مۇشۇ ئۇسۇلدا بىرقانچە قېتىم مايىنى شاخار بىلەن قاياناتقاندا ، ماي ئۇۋۇلسا قولغا يېپىشمايدىغان بولىدۇ . ئاندىن مايىنى سۈزۈك سۇ بىلەن بىر قېتىم قاينىتىپ ، چايقاپ ، شاخار دۇغلىرىنى تامامەن چىقىرىۋېتىپ ، ساپ مايىنى سۈزۈۋالىدۇ .

شام تۇرى ۋە قېلىپ ياساش : شام ئاق ، قىزىل ئىككى خىل بولىدۇ . شامنىڭ ئەڭ چوڭلىرى قىرىق سانتىمېتر ئۇزۇن ، كەتمەن سېپى چوڭلۇقتا بولىدۇ ، بۇ خىل شام ئوردا ، شەھەر دەرۋازىسى ، خانقا ، مەسچىتلەرگە يېقىلىدۇ . پانۇس ، پوۋىسكا (پوچتا) شاملىرى ئوتتۇز سانتىمېتر ئەتراپىدا ئۇزۇن بولىدۇ . يۇقىرىقى شاملار تاۋار سۈپىتى بىلەن قىزىل ياسىلىدۇ . ئادەتتىكى شاملار يېگىرمە ـ يېگىرمە بەش سانتىمېتر بولىدۇ . رەڭ تالالمايدۇ . ياسىلىدىغان قېلىپ يۇقىرىقى ئۆلچەمگە لايىق بولۇپ ، بىر ئۆچى ئۇچلۇق ، بىر ئۆچى دۇگىلەك تورۇبا شەكلىدە بولىدۇ .

شام قۇيۇش ئۇسۇلى : قېلىپقا ئۆلچەپ تۆشۈك تېشىلگەن تاختايغا قېلىپنىڭ ئۇچلۇق ئۆچىنى تۆۋەن قىلىپ تۇرغۇزۇپ ، قېلىپ ئوتتۇرىسىغا پىلىك يېپى تارتىلىپ ، تەييارلانغان ساپ مايىنى ئېرىتىپ قۇيىدۇ ، قۇيۇلغان ماي قىشتا ئون مىنۇتتا ، يازدا يېگىرمە مىنۇتتا قاتىدۇ . شامنى قېلىپتىن ئېلىپ بازارغا سالىدۇ . بۇنداق ماي شامنىڭ كۆيۈشى ئاستا ، يورۇقى كۆچلۈك بولىدۇ . (ش)

سوپۇنچىلىق

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سوپۇنچىلىق كەسپى كەڭ تارقالغان ھەم تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئۇ ئەنئەنىۋى سودا تاۋارلىرىدىن بىرى .

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ خام ئەشياسى ئاساسەن چېگىردەك چىقمايدىغان كالا ، ئۆچكە يېغىدىن ئىبارەت . ھۈنەرۋەنلەر كەسپىنىڭ پاكلىقى ئۈچۈن غەيرىي مايلارنى ئىشلەتمەيدۇ . سوپۇننىڭ خۇرۇچى شاخار (كۆيۈك دېگەن ياۋا ئوتنى كۆيدۈرۈپ تەييارلىغان داشقال) ۋە ھاكتىن ئىبارەت .

سوپۇنچىلىق سايمانلىرى : قازان ، چۆمۈچ ۋە قېلىپ .

ياساش ئۇسۇلى : قازان ئۈستىگە سىغمىچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدىش قويۇپ ئەتراپىنى لاي بىلەن چاپلايدۇ . يۇز جىڭ مايدا سوپۇن ياساش ئۈچۈن ئەللىك جىڭ شاخار ، تۆت جىڭ ھاك تەييارلايدۇ . مايىنى قازانغا سېلىپ ئوت يېقىپ ئېرىتكەندىن كېيىن ، تەييارلانغان شاخار بىلەن ھاكنى سوقۇپ بىر قىسمىنى ئېرىگەن ماي ئۈستىگە سالىدۇ ۋە مۇڭاپىق سۇ قۇيۇپ قاينىتىدۇ . شاخار مايىنى تېخمۇ ئېرىتىپ ماي مولېكۇللىرىنى پارچىلايدۇ . ھاك شاخارنى ئېرىتىش ، مايىنى ئاقارتىش ھەم ماي دانىچىلىرىنى يېغىش رولىنى ئويناىدۇ . شاخار ئېرىپ قازان ئىچى بىر خىل پاتقاققا ئايلىنىدۇ . قازاندىكى دۇغلار ، ماي بەزلىرى ئاستىغا ئولتۇرۇپ ، ماي لەيلەيدۇ . بۇ چاغدا مايىنى سۈزۈۋېلىپ ، قازاندىكى غەلدە ـ غەشتىلەرنى تازىلاپ ، شاخار ، ھاك سۈيىنى يەڭگۈشلەپ ، مايىنى سېلىپ يەنە قاينىتىدۇ . مۇشۇنداق قاينىتىش توققۇز قېتىم داۋام قىلغاندا ، ماي قول بىلەن يىمرىلگەندە ، قولغا چاپلاشمايدىغان بولىدۇ . بۇ ماينىڭ پىشقان ، يەنى ئۆزىدىكى بارلىق رېئاكسىيىلىك ماددىلارنى چىقىرىپ تاشلىغان ۋاقتى بولىدۇ . شۇ چاغدا قازاننى تازىلاپ ، سۈزۈك سۇ قۇيۇپ يەنە بىر قېتىم قاينىتىپ ، شاخار دۇغلىرىنى تازىلايدۇ . مۇبادا شاخار چايقاپ چىقىرىلمىسا ، سوپۇن ئىشلىتىلگەندە رېئاكسىيە بېرىدۇ . ماي تازىلانغاندىن كېيىن قايتا ئېرىتىپ چۆمۈچ بىلەن ئۆلچەملىك

قىلىپقا قۇيىدۇ . قاتقاندا ئالىدۇ .

ئۇيغۇرلار قولدا ياسىغان بۇنداق سوپۇننى ئەزەلدىن خاسىيەتلىك ۋە شىپالىق دەپ بىلىدۇ .

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ كىر يۇيۇشتىكى ئالاھىدىلىكتىن باشقا ، يەنە دورىلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار . ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تەمرەتكە ، داغ ، بەدەن قېتىشىپ قاسىراق باغلاش ، پۇت ـ قول يېرىلىش ، ھەمەل قىلىش ـــ ئىچكى ئەزالارنى يۇيۇش قاتارلىق كېسەللەرگە بۇ سوپۇننى دورا ئورنىدا ئىشلىتىپ كەلگەن . ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ، قانچە كىر يۇسىڭىزمۇ قول يېرىلمايدۇ ، ئەكس تەسىر كۆرسەتمەيدۇ ، بەلكى يۇز ، قول ، بەدەننى يۇمران قىلىدۇ ، تېرىنى پارقىرىتىدۇ . كىرنى ئاقارتىش نىسبىتى توقسان سەككىز پىرسەنت ئەتراپىدا بولىدۇ . مېيىتنى يۇيۇشقا ھەم بۇۋاقنى تۇنجى قېتىم سۇغا سالغاندا مۇشۇ خىل يەرلىك سوپۇن ئىشلىتىلىدۇ . بۇ بىر خىل ئېتىقاد ۋە ئادەت تۇسىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ش)

قاسساپلىق

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە گۆشى ھالال دەپ قارالغان قوي ، ئۆچكە ، كالا ، قوتاز ، تۆگە ، ئات قاتارلىق كۆندۇرۇلگەن ھايۋانلارنى ، شۇنداقلا ئارقار ، كېيىك ، بۇغا ـ مارال قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسى بويىچە سويۇپ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن . مۇشۇنداق مالالارنى سويۇپ سېتىشنى كەسىپ قىلغۇچىلار «قاساپ» دەپ ئاتالغان .خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە ، قاسساپلارنىڭ پىرى جەئفەرى سادىق دېگەن كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ نامىدا تارقالغان قاسساپلىق رىسالىسىدە : قاسساپلارنىڭ پاكىز ، پاك ، راستچىل بولۇشى ، ھەپتىدە بىر قېتىم رىسالە نىزاملىرىنى ئوقۇپ قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىشى ، مال سويغاندا تىغنى بىلەپ ئىنتىك تۇتۇشى ، مالنىڭ ئايىغىنى باغلاپ ، بېشىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ ، دۇئا ـ تەكبىر بىلەن پىچاق سۇرۇشى ، مالنىڭ قېنى چىقىپ بولغۇچە كۆتۈشى ، پايدىنىڭ ئوندىن بىرىنى خەيرساخاۋەت قىلىشى ، ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن شاگىرت تەربىيىلىشى ، گۆشنى كانايغا ئېسىپ قائىدە بويىچە ، ئۆز تەرتىپى بىلەن پارچىلىشى ۋە ھارام دېيىلگەن بەزلىرىنى ئېلىپ تاشلىشى ، بوغۇزلانمىغان ، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مال گۆشىنى يېمەسلىكى ۋە ساتماسلىقى ، قان ، يىرىڭ ، يۇلۇن ، ئۆت ۋە ئۆت قېپى ، يۇرەكنىڭ ئىككى قۇلىقى ، بەز ، مېڭە قېپى ، كۆز قارىسى ، مالنىڭ جىنسىي ئەزالىرى قاتارلىقلارنى كېسىپ تاشلىۋېتىش ... قاتارلىقلار بايان قىلىنغان .

ئۇيغۇر قاسساپلىرى بۇ نىزاملارغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ ، بوغاز مال ۋە ھەر خىل كېسەل ماللارنى سويمايدۇ . مال سويغاندا مالنىڭ ئىككى قول ۋە سول پۇتى (ئۇچ ئايىغى) نى باغلاپ ، بېشىنى قىبلىگە قىلىپ سول يانچە ياتقۇزۇپ تەكبىر بىلەن پىچاق ئۇرىدۇ . قېنى چىقىپ بولغاندا ، ئوڭ پۇتىنىڭ تىزى ئۇستىدىن تېرىدىن تۆشۈك ئېچىپ پۈۋدەپ ، مالنىڭ تېرىسىنى قورسىقىدىن كانىيغا ئۇدۇللاپ يېرىپ ، تېرىنى ئىككى تەرەپكە قايرىپ ئاجرىتىدۇ . ئاندىن مالنىڭ بېشىنى ۋە ئىككى قول پاچاقلىقىنى كېسىۋېتىپ ، ئارقا پۇتىدىن بېشىنى تۆۋەن قىلىپ كانايغا ئېسىپ تېرىسىنى ئاجراتقاندىن كېيىن مالنىڭ قارنىنى يارىدۇ . قىزىلئۆڭگەچنى چىگىپ قويۇپ ئاچچىق ئۇچەينى ئۇزمەي سىيرىۋالىدۇ ، ئاندىن پىچاق تەگكۈزمەي ، قېرىن ۋە ئۆپكە ـ زاسۇيلىرىنى ئالىدۇ . ئۆپكىگە تۇتاش چىققان يۇرەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىچاق ئۇرۇپ يۇرەك قېنىنى چىقىرىۋېتىدۇ . ئاخىرىدا مالنىڭ قارنىدىكى شۇللۇق ئەت ، سېرىق سۇ ۋە گۆشكە چاپلاشقان قىللارنى تازىلاپ قائىدە بويىچە پارچىلايدۇ ياكى پەشلەيدۇ . قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پۈتۈن كېسىۋالىدۇ . ئىچ مېيىنى بۆرەك بىلەن قوشۇپ تەككى شەكلىدە يۆگەپ قويىدۇ .

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇشقا ئېپى بار ۋە قولى چاققان بولۇپ ، ئۇستا قاسساپلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون ـ ئون بەش مىنۇتقىچە بىر قوينى سويۇپ بولالايدۇ .

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇش ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئۇلار ھەر بىر مالنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئۇستىخان قۇرۇلمىسى ، بېغىش ۋە ئومۇرتقىلىرى

بىلەن بەش قولدەك تونۇش . شۇڭا ئۇلار مالنىڭ ئۇستىخان ، ئۇگىلىرىنى سۈندۈرماي ، ئەپچىللىك بىلەن ئاجرىتىۋېتەلەيدۇ . (ش)

ساتىراشلىق

ئەزەلدىن ئۇيغۇرلاردا بىر ـ بىرىنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈپ قويىدىغان ئادەت بار . بۇنى :

« ھەر كىشىگە لازىمدۇر بەش نەرسە ئاسماق ،

ئۇستىرا ، تاغاق ، مىسۋاك ① ، پىچاق ھەم چاقماق » دېگەن شېئىر ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن قول ئۇزۇپ شەھەرلەشكەندىن كېيىنكى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە ② بايان قىلىنىشىچە : سالمانپاك دېگەن كىشى مىللىي ساتىراشلارغا پىر ـــ ئۇستاز بولغان . ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بۇ كەسىپنى داۋام قىلىپ زامانىمىزغا ئەكەلگەن .

ئۇيغۇرچە مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە ، مۇلازىمەت ئەخلاقى ، كەسىپ قائىدىسى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان :

1) خېرىدار شاھ مەيلى گادای بولسۇن ئوخشاش ھۆرمەت قىلىش ، ھەرىكەتتە سىپايە ، مۇئامىلىدە ئىللىق بولۇپ ، چوڭلارنى ئورۇندۇققا يۆلەپ ، بالىلارنى كۆتۈرۈپ ئولتۇرغۇزۇش .

2) ئىشنى « بىسمىللا » بىلەن باشلاپ ، پەرتۇقنى ئوڭدىن سول تەرەپكە تارتىش .

3) چاچنى ئالدى بىلەن قۇرۇق ئۇۋۇلاپ ، باش نېرۋىلىرىنى ئويغىتىش ، ئاندىن چاچنى ھۆل قىلىپ ئۇۋۇلاش .

4) ئۇستىرا ، پەرتۇقلارنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش ، تاز ۋە ياكا چىققان باشلارنىڭ ئۇستىرىسىنى ئايرىم قىلىش ، چاچ ئېلىپ بولۇش بىلەن بۇ ئۇستىرىنى كۆكتاش زەمچە سۈيىدە دېزىنفېكسىيە قىلىش ، لۆگگە ، پەرتۇقنى قاينىق سۇغا بېسىش ، كاسىپ ئۆز قولىنى سوپۇن ۋە كۆكتاش سۈيى بىلەن يۇيۇش .

5) ئۇستىرىنى باشنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن تۆۋەن (چاچنىڭ ياتقان تەرىپى) گە قارىتىپ سېلىش ، چاچ ، ساقال ـ بۇرۇتلارنى قائىدە بويىچە ئېلىش ، قۇلاق ، بۇرۇن ، مەڭزىدىكى مويلارنى قالدۇرماسلىق .

6) چاچ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، باشنى سىلىق ئۇۋۇلاپ ، باش بويۇنىنى سلكىپ قاس چىقىرىپ ، چېكە ۋە قوشۇمىنى چىمدىپ ، ئانا تومۇرلارنى ئويغىتىش .

7) ئىككى قول ، تاغاق دۇمبىلەرنى ئۇۋۇلاش ، ئۇششاق قوللاردىن قاس چىقىرىش ئارقىلىق بەدەننى يېڭىلىتىپ قويۇش ھەم چاچ ئالغۇچىغا ئەينەك كۆرسىتىپ ، رازى بولغاندىن كېيىن پەرتۇقنى سول تەرەپتىن سىلىق ئېلىپ ، خېرىدارنىڭ باش كېيىمىنى كىيدۈرۈپ ، ياقىلىرىنى تۈزەپ ، ياشانغانلارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ، بالىلارنى ئورۇندۇقتىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرۈپ ئۇزىتىش ۋە قايتا كېلىشكە دەۋەت قىلىش .

8) كاسىپ دۇكانىنى ساتىراشخانىلا ئەمەس بەلكى مەرىپەتخانا ياكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئورنى قىلىش (ئۇيغۇر ساتىراشخانىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىدا بىر يۈرۈش ساز بولىدۇ ، يېڭى ناخشا ـ سازلار ئورۇندىلىدۇ) ، كاسىپ خېرىدارغا جەمئىيەتتىكى ياخشى ئىشلارنىڭ ئۈلگىسى ، ناچار ئىشلارنىڭ زىيانلىرىنى تەشۋىق قىلىش ، تەربىيىلىك ھېكايە ـ چۆچەكلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىدۇ .

رىسالىدە جەمئىي قىرىق بىر ماددا كەسىپ قائىدىسى سۆزلەنگەن بولۇپ ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى بۇنىڭغا سەممىي ئەمەل قىلىدۇ .

دەرۋەقە ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى نوقۇل ساتىراش بولۇپلا قالماستىن ، ئۇلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بەزى كېسەللەرنى داۋالايدىغان خەلق ئىچىدىكى تېۋىپلاردۇر . ئۇلار تومۇر تۇتۇش ، ئۇۋۇلاش ، چىمدىش ، قان ئېلىش ، ئۆسمىلەرنى خاراكتېرىگە قاراپ كېسىش (ئوپېراتسىيە قىلىش) ، سۆگەل قاتارلىقلارنى ئات قىلىش بىلەن

① مىسۋاك ـــ چۆچۈكبۇيا ياكى ئەرمەن ياغىچىدىن ئىشلەنگەن ئېغىز ـ چىش يۇيۇش قورالى .

② رىسالە ـــ ساتىراشلىق دەستۇرى .

بوغۇپ ياكى ئىسرىقدان كۈلى بىلەن كۆيدۈرۈپ چۈشۈرۈش ، كۆيدۈرگىنى داغلاپ (كۆيدۈرۈپ) داۋالاش ، ئەسۈە (ئىلغا) كېسىلنى پىياز بىلەن سىركىنى سۈرتۈپ ياكى يېگىنە بىلەن ئىلىش ياكى تۈچ ياماق سۈرتۈپ قايتۇرۇش ، چىش ئاغرىقىنى كۆيدۈرۈلگەن نۈشۈدۇر بىلەن جىگەر كاۋىپىنى چىشلىتىپ ئاغرىق پەسەيتىش ، چىش تارتىش ، ھەر خىل چاتما ، تەمرەتكە ، تاز كېسەللىرى ، بالىلاردا بولىدىغان سۇلۇق چاقىلارنى داۋالاش ھەمدە سۈننەت (خەتنە) قىلىش ، چېچەك چىكىش قاتارلىق ئۇنىۋېرسال داۋالاش ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ ساتىراشلىق كەسپىگە قوشۇپ ئىشلىگەن .

ساتىراشلىق دۇكانلىرى يەنە خەلق ئارىسىدىكى داستان ، قىسسە ، ھېكايە ـ چۆچەكلەر ۋە قىزىقارلىق لەتىپە ـ چاقچاقلارنى ئېيتىدىغان ، ھەر خىل يېڭى ئۇچۇرلارنى ئالماشتۇرىدىغان مەيدان ئىدى . شۇ سەۋەبتىن چاچ ئالدۇرمايدىغانلارمۇ ساتىراشخانىنىڭ دائىملىق چۆپقەتلىرى سۈپىتىدە دۇكانغا كېلىپ ئولتۇرۇش ئادىتى بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان . (ش)

موزدۇزلۇق

ئاسىيانىڭ قۇرغاق ھاۋا شارائىتىدا ياشىغان . ئەجدادلىرىمىز ئىنتايىن جاپالىق بولغان ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، ئات ، كالا ، تۆگە ، قوتاز ، قوي قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن . يەنى ئۇلارنىڭ گۆشىنى پىشۇرۇپ يەپ ، تېرىسىدىن ئاياغ كىيىمى ئىشلەشنى ئىجاد قىلغان . لېكىن بىز ئۇيغۇر خەلقىدە موزدۇزلۇق كەسپىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقىنى بىلمەيمىز . بىراق ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئۆتۈك ئەۋرىشكىلىرىگە ۋە بەزى تارىخىي ماتېرىياللارغا مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر موزدۇزچىلىقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى مەلۇم . دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن موزدۇزلۇق كەسپى ئەنە شۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەجرىبىنىڭ بېيىتمىسى دېيىشكە بولىدۇ .

ھازىر ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سەپەر (كارۋانچە) ئۆتۈك ، ھالقا ئۆتۈك ، پەس پاشنا ، ئارا پاشنا ، ئېگىز پاشنا ئۆتۈك ، تۈز مەسە ، توغرا تۇمشۇق مەسە ، بۇغداي تۇمشۇق مەسە ، ئىسگىلاچ مەسە ، ئەرەنچە مەسە ، ھالقا كەش ، سەندەل ۋە يېڭى پاسوندىكى ھەر خىل بەتىنكە قاتارلىقلار بار .

ئۇيغۇرلار ئاياغ كىيىمىنى ئات ـ كالا تېرىسىدىن تىكىدۇ . ئۆچكە ، قوي تېرىسىنى ئەستەرلىككە ئىشلىتىدۇ . ئۇيغۇرلار ئاياغ رەختىنى كۆن ، خۇرۇم ، چەم ، ئۇلتاق ، بېشۇ ، مەسكاپ ، چىگىرىن دەپ بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ . كۆن ، خۇرۇملار قارا ، قىزىل رەڭدە ، ئەستەرلىكلەر ئاق ، سېرىق رەڭدە بولىدۇ . بۇ خىل رەختلەرنى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزلىرى ئىشلەيدۇ .

موزدۇزلۇق ئەسۋابلار : كۆن ، خۇرۇم ۋە چەم كېسىش پىچقى ، چوڭ ـ كىچىك دەرەش (بىگىز) ، يىپ ـ يىڭنە ، كووا (رەخت تۈزەش سايمىنى) ، پەرداز كالتىكى ، ئاق ـ قارا مۇم ، سىرەج ، قارا گۈل ، ئەندىزە ۋە قېلىپلاردىن ئىبارەت .

راسلاش ۋە تىكىش ئۇسۇلى : موزدۇزلۇق كەسپىدە ئەندىزە ۋە قېلىپ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئاياغنىڭ باشلىق قونجى ئەندىز بىلەن كېسىلىدۇ . باشلىق ، بىلەن قونچى ئەستەرلىنىدۇ . باشلىقنىڭ باشمالداقىغا ئوخشاش تىلى قونچىنىڭ ئويۇلغان يېرىگە كىرگۈزۈلۈپ بىخ سالىدۇ (ماشنا سالىدۇ) ، ئاندىن قېلىپقا تارتىلىپ ئىستەلكە ـ ئىچ چەم تىكىلىدۇ . ئاندىن چەمدىن تاسما تىكىپ تاش چەمنى شۇ تاسما بىلەن قوشۇپ تىكىدۇ ياكى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلايدۇ . پاشنا قويۇپ قېلىپقا تارتىپ پەردازلايدۇ . قېلىپتىن ئېلىپ لازىم قىلىدۇ .

مەسە ، كارۋانچە (بۇ ئۆتۈك قىزىل كۆندىن تىكىلىدۇ) ئۆتۈك قېلىپقا سېلىنماي تەتۈر ئۇرۇپ تىكىلىپ ئاندىن ئۆرۈيدۇ ، باشقا خىلدىكى ئۆتۈكلەردەك قاتۇرما قىلىنمايدۇ . بۇ ئاياغلارنىڭ ھەممىسى ئەرەنچە ۋە ئايالچە دەپ ئايرىلىپ ، نۇسخا جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ .

موزدۇزلۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان ھۈنەر ـ كەسىپ بولۇپ ، ھەر بىر يۇرتتا بۇ

ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار بار. ئۇيغۇر يەرجاي ناملىرى ئىچىدە « موزدۇز مەھەللىسى » دەپ ئاتىلىدىغان يۇرت ـ مەھەللىلەرنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ . (ش)

ھەيكەلتىراشلىق

ھەيكەلتىراشلىق ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە تازا تەرەققىي قىلغان . بۇنى كېرىيىدىكى فارا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان V ئەسىرگە ئائىت تاتخاگاتا بۇددا دىنىنىڭ ھەيكىلى ، خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قۇش ، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان لاي قورچاق ، رەڭلىك لاي ئات ھەيكىلى ، ساماۋى خانغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ ھەيكەل ، قاراشەھەردىن قېزىۋېلىنغان ياغاچتىن ئويۇلغان ۋاجرا پالۋان ھەيكىلى ، يەنە لايدىن ياسالغان ئەركىشىنىڭ بېشى ۋە بۇدساتىۋابېشى قاتارلىقلار ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار X ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . شۇنىڭدىن كېيىن ھەيكەلتىراشلىق ھەر خىل دىنىي سەۋەب ۋە چەكلىمىلەر بىلەن قاتاردىن قېلىپ ، نەققاشلىققا ئۆزگەرگەن . ھەيكەلتىراشلار ئۆز ماھارىتىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىگە قارىتىپ ، تام ـ تورۇس ، دېرىزە ـ ئىشىك گىرۋەكلىرىگە ، مېھراپلارغا ، مۇنار ، گۈمبەزلەرگە ھەر خىل گەج ئويما نەقىشلەر بىلەن گۈل سىياقى ، غۇنچە پورەكلىرى ، مېۋە ـ چېۋىلەر ، بۇغا ـ مارالار ، چالغۇ ئەسۋابلار ، ئۆي بىساتلار ، ھۆسن خەتلەرنى چۈشۈرۈش بىلەن نامايان قىلغان .

دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ھەيكەلتىراشلىق تارىخىدىن قارىغاندا ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ .

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلىرى گەج ، پولات چېۋىق ، ماتا ياكى پاخال ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتېرىيال قىلىدۇ، گەج ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ .

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار گەجنى بېلىق گەج ، توم گەج دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . بېلىق گەج ئۇزۇنچاق بولۇپ چىداملىق بولىدۇ . توم گەج ئۇيۇل ، يوغان بولىدۇ . ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار بېلىق گەج ئىشلىتىدۇ .

گەج تەييارلاش ، بېلىق گەجنى ئۆزلىرى تونۇردا پىشۇرۇپ سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ مەلۇم مىقداردىكى گەجنى سۇغا سېلىپ دوغاپ تەيبارلاپ قويۇپ قويىدۇ ، بىر قانچە مىنۇتتا گەج لەڭپۇڭدەك قاتىدۇ ، ئاندىن ئىشلىتىشكە باشلايدۇ .

ھەيكەلتىراشلىق ئەسۋابلىرى : گۈشتە گەردە (ئەنرىۋە شەكلىدە بولىدۇ) ، بۇ رەندە گەردە (موزدۇز بۇ رەندىسىگە ئوخشاش) ، نۇكەش گەردە ، زىقچى گەردە ، ئىسكىنە گەردە قاتارلىق پولات تىغلاردىن ئىبارەت .

ھەيكەل ياساش ئۇسۇلى : ئادەم ياكى ھايۋانات ھەيكىلىنى ياسىماق بولسا ، ئالدى بىلەن پولات چېۋىقتا ئۇنىڭ جازىسىنى قۇرىدۇ . جازىنى سىرلاپ ئۈستىگە ماتا ياكى پاخال يۆگەپ ، ھەيكەلنىڭ ئەزا كۆرۈنۈشلىرىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ . ئاندىن گەجنى ھۆل ۋاقتىدا ماتا ئۈستىگە سۈركەيدۇ . گەج مەلۇم قېلىنلىققا يەتكەندە كېرەكلىك سايمان بىلەن قىرىپ ، ھەيكەلنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى پۈتتۈرىدۇ . چاپلىما ھەيكەللەر ، مەسىلەن ، تامغا چاپلىنىپ بىر يۈزى كۆرسىتىلىپ ياسىلىدىغان ئادەم بېشى ياكى پۈتۈن تۇرقى بولسۇن ، بۇ خىلدىكى ھەيكەللەرگە قېلىپ ئىشلىتىدۇ . بىرنى ئەينەن ياساپ ئۇنىڭدىن قېلىپ ئېلىپ قالغانلارنى گەج بىلەن قۇيۇپ قۇرۇتۇۋالىدۇ .

ئۇيغۇرلار ھەيكەل پۈتكەندىن كېيىن تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتا بىلەن ھەيكەل ئۈستىگە سۇۋاپ پەرداز بېرىدۇ . بۇنىڭدا ھەيكەل پارقىراق ، سىلىق بولۇش بىلەن بىرگە يېرىلمايدۇ ، يامغۇر ، نەملىكنى قوبۇل قىلمايدۇ . ئۇزۇن مۇددەت تۇپراق ئاستىدا تۇرسىمۇ ئەسلى ھالىتى ئۆزگەرمەيدۇ . (ش)

سىرچىلىق

ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان بۇددا دىنىنىڭ بىرمۇنچە ئىزلىرىدىن قارىغاندا ، مەسىلەن ، بايدىكى قىزىل غارلىرى ، كۇچادىكى قۇمتورا ، سىم ـ سىم ، قىزقالغان (قىزقاغا) ، مازار باغ غارلىرى ، قاراشەھەر شىكشىن مىڭئۆي ۋە غارلىرى ، تۇرپاندىكى بېزەكلىك ، سىڭگىم

ئېغىزىدىكى ئىبادەتخانا ، تۇيۇق غارلىرى ، دۇنخۇاڭ ئىباـ دەتخانىسى قاتارلىق جايلاردىكى رەڭلىك ھەيكەل (بۇت) ، ھەر خىل رەڭلىك سۇرەتلەر ، سىرلانغان تام ـ تورۇس ، تۇڭرۇك ، لىملار ۋە باشقىلاردىن قارىغاندا ئۇيغۇر سىرچىلىق تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ۋە ئۆز زامانـ سىدا كامالەتكە يەتكەن . تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ساماۋىي خانغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ قورچاق بۇنىڭ كۆچلۈك دەلىلى ۋە ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ بىباھا سەنئىتى .

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى ھەر خىل كاھىشلار ، ئويمىلار ، ياغاچ تۇڭرۇكلەر ، رېشاتكىلار، ۋاساجۇپە لىمـ جەگە ، ھاراق پەرمانلىرىغا ئويۇلغان نەقشلەر ، مېۋە ـ چېۋە شەكلى چۈشۈرۈلگەن قاپارتما ئويمىلارنىڭ ھەممىسى ۋە باشقا ئۆي جاھازلىرى ئۇيغۇر سىرچىلىرىنىڭ كارامىتى بىلەن گۈزەل تۇس ئالغان . سىز ھەرقايسى مەسچىت ، مەدرىس ، مازار ، قەدىمكى ئىمارەتلەر ۋە ئائىلە بىنالىرىنىڭ تام ـ تورۇس ، لىم ـ جەگەلىرىگە قارىسـ ڭىز ، سىر بىلەن بېزەلگەن بېزەكلەرنى كۆرىسىز . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ كارامىتى .

ئۇيغۇرلار سىرنى ئۆزلىرى ياسايدۇ . ئۇنىڭ خام ماتېرىيالى ـــ سىرتېشى ، بۇ خىل تاش قاراڭغۇ تاغ ئېتىكىدىكى لاداق سايلىرىدا بولۇپ ، ئاتچىلار ھەر قېتىم چېت ئەلدىن قايتقاندا ئالغاچ كېلىپ ساتىدۇ ، يەنە زىغىر مېيى ، گۈڭگۇرت ، باش پىياز ، داشاڭ ۋە ھەر خىل رەڭلەر . زۆرۈر تېپىلغاندا ، چەتنىڭ تاش رەڭ دېگەن ماتېرىيالنى ئىشلىتىدۇ .

سىر ئىشلەش ئۇسۇلى : سىر تېشىنى سوقۇپ ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ زىغىر مېيى ، گۈڭگۇرت ، باش پىياز ، داشاڭلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، پەس ئوتتا ئۇزۇن قايىنىتىپ خۇرۇچ تەييارلايدۇ . ئاندىن قايسى خىل سىر لازىم بولسا ، تەييارلانغان خۇرۇچقا شۇ خىلدىكى رەڭنى ئارىلاشتۇرۇپ سىر ياسايدۇ . سىر بىلەن سىرنى ئارىلاشـ تۇرۇپ يېڭى تۇرلەر (رەڭلەر) پەيدا قىلىدۇ . شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى بولغان گىل (تاغدىن قېزىلىدىغان جىگەررەڭ سېغىزتاش) دىن قىزىل ، ئات باغرى رەڭلەر ياسايدۇ .

ئۇيغۇرلاردىكى ئەنئەنىۋى سىرچىلىق ئوتتۇزىنچى يىللارغا كەلگەندە تەرەققىي قىلىپ ئۇيغۇر يېڭى زامان سەنئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى . ئۇيغۇر سىرچىلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، سىر تەييارلاش ئۇسۇلىدىن تارتىپ ، سىرلاش ، نەقىش ۋە كاھىشلارنى ئويۇشقىچە بولغان بارلىق جەريانلار يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان .

ئالتۇن ھەل تەييارلاش ۋە ھەل بېرىش سەنئىتىمۇ ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى .

(ش)

باققاللىق

شىنجاڭ ـــ مېۋە ـ چېۋە ماكانى بولۇپ ، ئۇيـ غۇرلار مېۋە ـ چېۋە كەسىپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى «باققال » دەپ ئاتايدۇ . باققاللىق كەسىپى ھۆل مېۋىچىلىك ، قۇرۇق مېۋىچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ .

ھۆل مېۋە باققاللىرى ، ئۆرۈك ، شاپتۇل ، توغاچ ، ئەنجۇر ، ئالما ، ئانار ، ئامۇت ، نەشپۈت ، بېھى ، ئالگىرات ، ئالۇچا ، ئەينۇلا ، ئۈزۈم ، ئۇجمە ، گىلاس قاتارلىق كۆپ خىللىق مېۋە ، قوغۇن تاۋۇز قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدۇ . بۇ خىل مېۋىلەر بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ 5 ـ ئايدىن 12ـ ئايغىچە ، بەزىلىرى يىل بويى سېتىلىدۇ .

باققاللار كۆندىلىك توپ سېتىۋېلىش ياكى باغ كۆتۈرە ئېلىشتەك ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن توپ ئېلىپ پارچە ساتىدۇ .

باققاللارنىڭ ھۆل مېۋە ـ چېۋىلەرنى سېتىشى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە . ھەرقانداق باققال مېۋە ساتقاندا ، توۋلاپ خېرىدار چاقىرىپ مېۋىنى سۈپەتلەيـ دىغان ئىدىئوملۇق سۆزلەر بىلەن ساتىدۇ ، شۇنداقلا مېۋە دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەن كىشىلەرگە «پۇل ئالمايمەن ، بىر تال يەپ باقسىلا » دەپ يېگۈزۈپ تەمىنى تېتىتىپ ساتىدۇ .

قۇرۇق مېۋە باققاللىرى قۇرۇتۇلغان مېۋىلەرنى توپ ئېلىپ پارچە ياكى توپ ساتىدۇ . بۇ مېۋىلەر قۇرۇـ تۇلغان ئۈزۈم ، گۈلە ، جىگدە ، ياڭاق ، پىستە ، بادام ، ۋاق ، چىلان ، قارىئۆرۈك قاتارلىق خىلمۇ خىل بولۇپ ،

ئۇلار يەنە قوشۇمچە قەنت ، ناۋات ، پاتاسا ، پەشمەكلەرنىمۇ ساتىدۇ .

قۇرۇق يېمىشچىلەر مېۋىنىڭ سۈپىتىگە ۋە تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . خېرىدارلارنى جەلپ قىلىش باققاللارنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى ، باققاللار كەڭ قورساق بولۇپ خېرىدارلار بىلەن بىھۇدە باھا تالاشمايدۇ . ھۆل مېۋە ساتىدىغان باققاللاردا جىڭلاپ سېتىش ئادىتى بولمىغان . بازار ئىقتىسادىي ئىگىلىكىگە يۈزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مېۋە سودىسىدا جىڭ ئىشلىتىشتەك ئۆلچەملىك سودا ئادىتى ئومۇملاشماقتا . (ش)

تۇنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق

تۆمۈرچىلىك تەرىكىبىدىكى تۇنىكسازلىق ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر ئۇستىلار تۇنىكە (قاڭالتىر) دىن ئائىلە سايمانلىرى ، ئۆي ـ ئىمارەت لازىملىقى ، بوتكا (دۇكان) قاتارلىق ھەر خىل سايمانلارنى ياسايدۇ . مەسىلەن ، سۇ تۇڭى ، چېلەك ، ياغ تۇڭى ، قول يۇيىدىغان ھەر خىل چەينەك ، ئۈزۈن تۇمشۇق چۆگۈن ، مەش ، كانايى ، ساماۋار ، لېگەن ، پېچىنە ـ پىرەنىك قېلىپى ، چوڭ ـ كىچىك داس قاتارلىقلار .

قاڭالتىرچىلىق سايمانلىرى ، گۈل قېلىپى ، ئەندىزى ، سۈنبە ، لوم ، تۆمۈر ، بولقا ، ياغاچ بولقا ، تۈز قايچا ، ئەگرى قايچا ، پەركۈچ (سەركۈل) كەپشە ، داننىكا ، ئوچاق ، كۆيەك ، كۆمۈر ، داغمال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئىشلەش ئۇسۇلى : تۇنىكسازلىق ئەندىز (قېلىپ) گە تايىنىلىدۇ . ئۇلانمىلار گىرەچە شەكلىدە بىرىگە چېتىلىپ ئۇستىدىن ياغاچ بولقا بىلەن ئۇرۇپ جىپسلاشتۇرۇلىدۇ . مەسىلەن ، ساماۋار ، چۆگۈن ، ياغ تۇڭى ، سۇ تۇڭى قاتارلىق ئوتتا قويىدىغان ، سۈيۇق نەرسە ئالدىغانلارنى ئۇلىغان يېرىدىن داغمالاپ دانىكا بىلەن قەلەيدە تۇتتۇرىدۇ .

جەمئىيەت ئېھتىياجىغا جىددىي لازىملىق بولغان بۇ كەسىپنىڭ ئوت بىلەن قىلىدىغان ئىشى ئاز ، كىرىشتۇرۇپ جىپسلاش قاتارلىق يەڭگىل ئىشى كۆپ .

قۇلۇپسازلىقمۇ تۆمۈرچىلىك دەستۇرىدا نازۇك ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ .

قۇلۇپسازلىق كەسپىدە ئىشلىنىدىغان ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپ خىل ئىقتىدارلىق قۇلۇپ تۈرلىرى بار . مەسىلەن ، شەددە قۇلۇپ ـــ بۇنىڭ ئاچقۇچ ۋە قۇلۇپ ئىچى تۆت تىللىق بولۇپ ، تىل ئۆز جايىغا سېلىنغاندىلا ئېچىلىدۇ . تورۇتمە قۇلۇپ ئىككى تىللىق بولىدۇ . ئاچقۇچنى سېلىپ ئىتتىرىپ ئاچىدۇ . تارتما قۇلۇپ ـــ ئاچقۇچنى سېلىپ ئالدىغا تارتىش ئارقىلىق ئېچىلىدۇ ، تولغما قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى ۋە ئىچكى تىلى ئېكىس ـ پىلسلىق بۇرما بولۇپ ئۇلار ئۆز ئورنىغا ماس كەلگەندە ئېچىلىدۇ . خەنجەر قۇلۇپ ، ئىشكەك قۇلۇپ ، قوش ئاچقۇچلۇق (چوڭ ئاچقۇچتىن كېيىن كىچىك ئاچقۇچ سالمىسا ئېچىلمايدىغان) قۇلۇپ قاتارلىق قىرىق نەچچە خىل قۇلۇپ بار . يەنە بىر قىزىقارلىق قۇلۇپ ، ئىپتىدائىي ياغاچ قۇلۇپ ، يەنى لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قۇلۇپنى ياغاچچىلار ياسايدۇ . لوكنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ياسىلىشى مۇنداق : كەڭلىكى ئون سانتىمېتر ، ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز سانتىمېتر چوڭلۇقتا بىر ياغاچ ساندۇقچە بولۇپ ئوتتۇرىسىغا جېپسا كېلىدىغان چاسا ياغاچ ئورنىتىلىدۇ . بۇ ياغاچنى تىلى دەپ ئاتايدۇ . ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ . تۆشۈككە سالىدىغان ياغاچ مىخ بولىدۇ . بۇ مىخنىڭمۇ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر تۆشۈك بولىدۇ . لوك ئىشىكنىڭ يېنىدىكى تامغا ئورنىتىلىدۇ . ئىشكىنى يېپىپ لوك تىلىنى ئالدىغا ئىتتەرگەندە ئىشىك تاقىلىدۇ . يانماسلىقى ئۈچۈن لوكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ مىخنى سېلىپ قويىدۇ . باشقا كىشىلەر بىلمۇئالماسلىقى ئۈچۈن ياغاچ مىخ تۆشۈكىگە ئاچقۇمىخنى سېلىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ ، بۇ مەخپىيەتلىكنى ئۆي ئىگىسىدىن باشقا كىشى بىلمەسلىكى شەرت . قۇلۇپنى ئاچىدىغان چاغدا يان تامدىكى تۆشۈكتىن قولىنى سېلىپ ئالدى بىلەن ئاچقۇمىخنى ، ئاندىن چوڭ مىخنى ئېلىپ لوك تىلىنى ئارقىغا يانداۋرغاندىلا ئىشىك ئېچىلىدۇ . لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل قۇلۇپ ئاددىي ئەمما مەخپىيەتلىكى كۈچلۈك بولۇپ ، ئۆتمۈشتە يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان . (ش)

مىسكەرلىك

ئۇيغۇر مىسكەرلىك سەنئىتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ ، مىس ، تۇچ ، ئالىيۇمىن ، قوغۇشۇن ،

سىنىك قاتارلىق يۇمشاق جىسىم تېپىدىكى ئېرىشچانلىقى كۇچلۇك مېتاللاردىن ئائىلە سايمانلىرى ، گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇملىرى ، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپ مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدا داڭق چىقىرىپ كەلگەن .

مىسكەرلىك سايمانلىرى : بولقا ـ سەندەل ، ئوچاق ، كۆيەك ، كۆمۈر ، ئوت پۈدىگۈچ ، چاسا بولقا ، كەكە بولقا ، بازغان ، قىسماق قاچا ، تۇز قاچا ، سەركۈل ، چاق (سىلىغايتىش چاقى) ، ھەر خىل ئېكەك ، ئاق قۇم ، قىزىل قۇم ، نۆشۈدۇر ، كەپشەر ، دانىكا ، داغمال ۋە بۆتا (مىس ، ئالىيۇمىن ئېرىتىدىغان سايمان) قاتارلىقلار .

ئىشلەيدىغان بۇيۇملىرى : ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ، چۆگۈن ، مانتا قازىنى ، مىس قازان ، مىس داش قازان ، جۇنبۇل ، لېگەن ، كەپكۇر ، چەينەك ، مىس چىنە ـ پىيالە ، جام قاتارلىق نەچچە خىل ئائىلە سايمانلىرى ، كولدۇرما ، زەنجىر ، ئات ئېگەرى ، ھارۋا جابدۇقلىرى ، ئىشىك ـ دەرۋازا زىننەت بۇيۇملىرى ، چاچ ئاسقۇ ، ئۇزۇك ، بىلەزۈك ، چازا ، تاج ، قاداق ، سوقما ، قۇيما ھەيكەل ، باسما ھەرپلىرى ، تامغا ، داچەن پۇل ۋە باشقا قۇيما بۇيۇملار بولۇپ تۆت يۈز سەكسەن خىلدىن ئارتۇق بۇيۇم ئىشلەپ چىقىرىدۇ .

ئىشلەش ئۇسۇلى : مېتالنى خام ، پىششىق دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . مىسكەرلىك ئەنئەنىسىدە ئېرىتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ . ئېرىتىش مۇڭاپىق ، ئۆلچەملىك بولمىسا ، سوققاندا قاسراق كۆپ چىقىپ كېتىپ قالىدۇ ياكى بولقا تەگكەندە يېرىلىپ ، ئۇڭۇلۇپ كېتىدۇ .

مېتال ياخشى ئېرىگەندىن كېيىن ياسىماقچى بولغان سايمانىنىڭ ھەر بىر بۆلەكلىرىگە كېتىدىغان ماتېرىيالنى پارچىلاپ ئايرىم سوقىدۇ . مەسلەن ، ئاپتۇۋا ، چۆگۈنلەرنىڭ چەپچىكى ، قورساق ، جوغا ، تۇتقا ، كانىي ، قاپاق ، تاج قاتارلىق بۆلەكلىرى ئۆلچەملىك ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن ، كەپشەرلىنىپ بىر ـ بىرىگە كېرىشتۇرۇلىدۇ . كەپشەرلىنىپ پۈتكەن سايمان چاقنى تۇتۇپ سىلىغايتىلىدۇ . ئاندىن قىزىل بولسا قىزىل قۇم ، ئاق بولسا ئاق قۇم سۈرۈپ پەرداز بېرىدۇ .

تۇچ سايمانلارغا بولسا قىزىل قۇمغا زەنجۇبۇل ئارىلاشتۇرۇپ سۈرۈلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تۇچ سېرىق ۋە قىزىل رەڭ ئالىدۇ . ئاندىن كىگىز سۈرۈپ سىلىغايتىدۇ . نەتىجىدە تۇچ ئالتۇن رەڭگە كىرىدۇ .

مىسكەرلىكتە ، چاق ۋە ئېكەكتە ئۇۋالغان قىرىندىلارمۇ ئىسراپ قىلىنمايدۇ . ئۇنى يىغىپ ، ئېرىتىپ يەنە ئىشلىتىدۇ . مىسكەر چىلىك قەشقەر شەھىرىدە ناھايىتى تەرەققىي تاپقان . (ش)

تاقىچىلىق

تاقىچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئاتنى قولغا كۆندۈرۈش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى «ئات يۈك كۆتۈرىدۇ ، تاقا ئاتنى كۆتۈرىدۇ » دېگەن ماقال بۇنىڭ دەللىلى . بولۇپمۇ قاتناش ـ سودا تىرانسپورتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى تاقىچىلىق كەسپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى . شۇنىڭ بىلەن تاقىچىلىق بىر خىل كەسپىكە ئايلىنىپ تۆمۈر چىلىكتىن ئايرىلىپ چىقتى .

تاقىچىلىقنىڭ سايمىنى ئاساسەن ، ئوچاق ، كۆيەك ، قىسقاچ ، بولقا ، بازغان ، سەندەل ، قەلەم ، سۈنبە ـ سومىتىراچ ، ئاتنىڭ تاقىسىنى شىلدىغان ئۇستىرا ، دار ، ئارغامچا قاتارلىقلار . ئۇلار مۇشۇ سايمانلار بىلەن تاقا ياسايدۇ ۋە ئات ـ ئۇلاغ تاقىلايدۇ .

ھايۋانات تۇرىگە ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە يولغا قاراپ تاقىنىڭ تۇرى بەلگىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئات ، قېچىر ، ئېشەك ، بۇغا تاقىسى قاتارلىقلار . تاقا يەنە تاشلىق يول ، توپىلىق يول ، مۇز يولغا قاراپ ئايرىم سوقۇلىدۇ .

تاشلىق يول (ئۇزۇن يول) تاقىسىنىڭ ھەر بىرى ئۇچۇن ئۇچ يۈز گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ قېلىن سوقۇلسا ، توپىلىق يول ئۇچۇن ئىككى گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ سىپتە سوقۇلىدۇ . مۇزلۇق يول تاقىسى مىخلىق بولىدۇ .

ياسىلىشى : تۆمۈر ئۆلچەملىك كېسىلىپ ، قىزىتىلىپ ئىككى بېشىغا زەي (مىخ ئورنى) تارتىلىپ ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۇچتىن تۆشۈك ئېچىپ تاقىنى ئېگىدۇ . تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇچىنى ئۇچلۇق قىلىپ سوزۇپ كېسىپ ، قېلىپقا سېلىپ ، بىر تەرىپىگە باش چىقىرىپ تاقا مىخى ياسايدۇ .

تاقا قىقىش : ئۈچ تال ياغاچتىن ياسالغان دار ئىچىگە ئاتنى ئۇزۇنغا تۇرغۇزۇپ ، ئارقان بىلەن قولتۇق ۋە تىقىم ئارىلىقىدىن دارغا باغلاپ ، ئارقان ئۈچىنى دار قوزۇقىغا باغلاپ قويىدۇ . ئاندىن تاقلايدىغان پۇتنىڭ تۇياق ئۇستىدىن ئارقان بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ، سوتىراچ بىلەن تۇياقنى ياساپ تاقنى قويۇپ مىخلاپ ، تۇڭاق چۆرىسىنى تاقا يۈزىگە جىپسلاپ ياسايدۇ .

ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يالغۇزلا تاقا ياساش ، تاقىلاش بىلەن بولماي ، بەلكى ھايۋانات دوختۇرلۇقىنى بىلله ئىلىپ بارىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلاغلاردا بولىدىغان چاشقان يارىسى ، ئالقاراق ، تۇياق يېرىلىش ، يىرىڭداش ، ھەر خىل سۇلۇق يىغىر ، جۆجەي ۋە باشقا جاراھەتلەر ، ئۆسىملەرنى ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يەرلىك ئۇسۇل ، يەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ ۋە ئوپېراتسىيە قىلىدۇ .

تەجرىبىلىك تاقىچىلار ھايۋانلارنىڭ يۇرۇش ، تىنىش ئەھۋالىغا قاراپ كېسەللىكى ۋە بولغۇسى كېسەللىكلىرىنى مۆلچەرلىيەلەيدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئېشەكمۇ ئاتقا ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش قورالى . شۇڭا تاقىچىلىقنىڭ ئەڭ ئاۋات بازىرى ئېشەك تاقىلاش بولۇپ ، ئۇنىڭ جەريانلىرى ئاتنى تاقىلاشقا ئوخشىشىدۇ . (ش)

قۇيمىچىلىق

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا ، تۆمۈر ، مىس ، ئالتۇن ، كۈمۈش تاۋلاپ ئۇنىڭدىن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەپ چىققان ۋە قۇيمىچىلىق كەسپىنى باشلىغۇچىكەن .

ئۇيغۇرلاردا قۇيمىچىلىقنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ ، ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلىرى ئۆلچەملىك ۋە سۈپەتلىك . ئۇيغۇر ئۇستىلار قازان ، داڭقان ، تاۋا ، ساپان ، مەش ، ھارۋا قازىنى ، ھارۋازىخچا ۋە ھەر خىل قوڭغۇراق قاتارلىق تۇرمۇش ۋە دېھقانچىلىق ، قاتناش ۋە باشقا ساھەلەردىكى سايمانلارنى قۇيۇپ چىقىرىدۇ .

قۇيمىچىلىقنىڭ ماتېرىيالى چۆيۈندىن ئىبارەت . قۇيمىچىلىق سايمانلىرى ئوچاق ، كۆمۈر ، كۆيەك ، قىسقاچ ، بولقا ، بازغان ، چويۇن ئېرىتىدىغان بوتا ۋە قۇمدىن ئىبارەت .

ئىشلەش ئۇسۇلى :

ئۇيغۇر قۇيمىچىلىرى ئالدى بىلەن ماتېرىيال تاللايدۇ . چويۇنغا تۆمۈر ، مىس ، قەلەي قاتارلىق ھەر-قانداق غەيرىي مېتال ئارىلاشمىسىنى شەرت . تۆمۈر ئارىلىشىپلا قالسا قۇيۇلغان سايمان يېرىلىپ كېتىدۇ ياكى قۇيغۇچە تېرىلىپ كېتىدۇ . يەنە ئۇيغۇر ئۇستىلار رودىدىن ئېلىنغان پېتى ئىشلىتىلمىگەن چويۇننى خام چويۇن دەپ ھېسابلايدۇ . ئىشلىتىلگەن (سايمان يىغىلغان) چويۇننى پىششىق چويۇن ھېسابلايدۇ . ئۇلار خام چويۇن ئالغاندا ئېرىتىشكە دىققەت قىلىدۇ . ئېرىتىشتە ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمىگەندە ئاندىن ئىشلىتىدۇ .

قۇيمىچىلىق كەسپى ئاساسەن ئېرىتىش ، قۇيۇش ، قېلىپ ياساشتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئېرىتىش ياخشى بولسا قۇيۇش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ . قېلىپ يېرىلماي-دۇ . قۇيۇلغان ماتېرىيالنىڭ سۈپىتى ، تەكشىلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ .

قېلىپ ياساش :قۇيمىچىلىق قېلىپى قۇمدىن ياسىلىدۇ ، قۇيماقچى بولغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىچ ۋە تاش قېلىپى بولىدۇ . مەسىلەن ، قازان قۇيغاندا ، قۇيماقچى بولغان قازان ئۆلچىمىدە گۇمبەز ياساپ ئىچ قېلىپنى پۈتتۈرىدۇ ، ئاندىن تاش قېلىپ ياسايدۇ ، تاش قېلىپنىڭ چوققىسى داچىندەك تۆشۈك بولىدۇ ، ئېرىتىلگەن چويۇن ئاشۇ تۆشۈكتىن قۇيۇلىدۇ . چويۇن قۇيۇلۇپ مىنۇت ئۆتمەي قاتىدۇ ، بۇ چاغدا ، قۇيۇش ئاغزىدا پەيدا بولغان ئەمچەكنى ئۇزۇپ چۈشۈرۈۋېتىپ قىزىق ۋاقتىدا سلىغايتىدۇ . قازان قۇلقى ، داڭقان پۇتى بار جايلارغا قېلىپ ياسىغاندا پۈت ، قۇلاق ئورنى قۇيۇپ قويىدۇ .

قۇيمىچىلىق كەسپىدە بۇزۇلغان چويۇن ماتېرىيالى قايتا ئېرىتىلىپ قۇيۇلىدۇ .

ئۇيغۇر قۇيمىچىلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى ، ساپ چويۇن بولۇشى بىلەن قازان قۇسايدۇ ، ئاشقا ئىس كەتمەيدۇ ، تاماق تەملىك بولىدۇ . دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭمۇ سۈپىتى ياخشى ، ئۆزى چىداملىق بولىدۇ . بۇ خىل يەرلىك ئۇسۇلدىكى ئەنئەنىۋى قۇيمىچىلىق ھۈنەر ـ كەسىپ تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ش)

سەررا چلىق

ئۇيغۇر قول ھۇنەرۋەنچىلىكى ئىچىدە سەررا چلىق كەسىپى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . سەررا چلار ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇقى ، ئات ، تۆگە ، قېچىر ، ئېشەك لەرنىڭ توقام ـ مۆلۈسى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق جابدۇقلارنى ياسايدۇ .

سەررا چلىقنىڭ مەھسۇلات تۈرى كۆپ ۋە خىلمۇ خىل بولىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر سەررا چلىرى ئۇيغۇرچە قۇش باشلىق قەدىمكى ئېگەر ، موگغۇلچە ئېگەر ، قازاقچە ، قىرغىزچە ئېگەر ، روسچە ئېگەر ، ھەربىيچە ئېگەر ، خەنزۇچە ئېگەر قاتارلىق ئېگەرلەرنى ۋە تۆت ئاتلىق ھارۋا جابدۇقى ، قوش ئاتلىق ھارۋا جابدۇق ، ياربىار ، خادەك ، كالا ھارۋىسى ، ئېشەك ھارۋىسى جابدۇقلىرىنى ياسايدۇ . ئۇيغۇر سەررا چلىرى ھۇنەرگە كامىل ، قولى چېۋەر بولىدۇ . ئۇلار ، ئۇيغۇر قۇش باشلىق ئېگەرنى ياساشتا ، ئېگەرنىڭ قاپىسى (ئىككى يېنى) ، سوك (ئارقىسى) ، ئۇستى كىرەشمىسى (ئىككى قاپىسىنى چېتىپ تۇرىدىغان) ۋە قۇشنىڭ بېشىنى ئايرىم ياسايدۇ . بۇلارنى ياسىغاندا قۇش بېشىنى ئۇرۇپ ـ يانجىپ قاپىا ـ سوگنا يارا يېلىم سۈركەپ ، ئۇستىگە يانچىلغان پەينى چاپلاپ ئۇستىدىن يەنە يارا يېلىم بېرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن قاپىا ۋە سوگنىڭ چىداملىقلىقى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ . قۇش بېشى بىلەن كىرەشمىمۇ شۇ خىلدا چىگىتىلىپ ، بېرىلگەن يېلىم ئۇستىگە قاتمۇ قات ماتا ئوراپ ھەر قاتقا يارا يېلىم بېرىلىدۇ . ئورالغان ماتا بىلەن ئېگەر تەكشىلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىنى گۈللۈك رەخت ياكى گىلەم بىلەن زىننەتلەيدۇ . بەزى ئېگەرلەرگە تۇچ ، كۈمۈش ، مىستىن نەقىش قويىدۇ .

ئۇيغۇر سەررا چلىرىنىڭ نوختا تۇگۈش ، يۈگەن ياساش ، يۈگەن نەقىشلەش ، قامچا ئۆرۈش ، رەڭدار پۈپۈك ياساش ، قامۇت ، جونبۇ ـ جاۋەن قاتارلىقلارنى ياساش ماھارىتىمۇ ئۇستۇن . بۇ خىل جابدۇقلار ھازىرقى زامان ئۇچۇن ئەنئەنىۋى زىننەت بۇيۇملىرى قاتارىدا ئەتىۋارلىنىدۇ .(ش)

كۈلالچىلىق

كۈلالچىلىق ـــ ئۇيغۇرلاردا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ھۇنەر ـ كەسىپلەرنىڭ بىرى .

ئۇيغۇر كۈلالچىلىقىدا مۇنداق تۆت ئالاھىدىلىك بار :

1) ئۇسۇلۇبى قەدىمىي ۋە ئاددىي ـ سادىدا ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر ئۇستىلار ياسىغان ساپال بۇيۇملارغا سىزىلغان رەسىملەردە قەدىمكى خەلق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ . ئۇنىڭغا نەقىش قىلىنغان بىر ـ ئىككى تال ئوت ـ چۆپلەر ۋە گۈللەر نەپىس ۋە روشەن كۆرۈنۈشى بىلەن دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ . يەنە بەزى ئېدىشلارنىڭ يىگىرمە سانتىمېتر يېرىگە توپاراق بېرىلسە ، ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپىگە بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر خىل رەڭدىكى بىر قانچە سىزىق سىزىپ قويىدۇ . ئۇنىڭدىن قەدىمىي تۇس چىقىپ تۇرىدۇ .

2) ئۇيغۇر رەڭلىك ساپال بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگى خىلمۇ خىل بولىدۇ . مەسىلەن ، جىگەر رەڭ ، سېرىق رەڭ ، تۇپا رەڭ ، يېشىل رەڭ ۋە توق يېشىل رەڭلەردىن ئىبارەت . بۇ خىل رەڭلەر پەقەتلا قوغۇشۇن ، مىس ، قىزىل توپا ، ئاق تاش ۋە قارا تۆمۈر ئۈۋۈندىسى قاتارلىق مىنېرال ماددىلاردىن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئىشلىنىدۇ . كۈلالچىلار مىستىن سۇس يېشىل ، توق يېشىل رەڭ ئىشلەيدۇ . ئۇلارنىڭ رەڭ ئىشلەش چېۋەرلىكى شۇ يەردىكى ئارىلاشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنىڭ نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ . ئۇستىلار رەڭ بېرىپ بولغان سايمانلارنى خۇمدانغا سېلىپ ئۇچ ـ تۆت سائەت تۇرغۇزىدۇ . بۇنىڭ بىلەن بۇيۇملارنىڭ جۇلاسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ .

3) ئۇيغۇر كۈلالچىلار بارلىق ساپال بۇيۇملارنى قول بىلەن ئىشلەيدۇ . شۇنداقتىمۇ شەكلى تۈز ، ياسىلىشى چىرايلىق ، چوك ـ كىچىكلىك ئۆلچىمى ئوخشاش ، دىئامېترى پەرقسىز بولىدۇ .

4) ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرى ئېستېتىكلىك قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن ھۇنەر ـ سەنئەتتە كەم ئۇچرايدۇ .

ئۇيغۇر كۇلالچىلىقىنىڭ خۇرۇچى لايدىن ئىبارەت بولۇپ ، ھەر خىل نەپىس بۇيۇملار لايدىن ياسىلىدۇ . مەسىلەن ، ئاپتۇۋا ، چىلاپچا قاتارلىقلار بىر قانچىگە بۆلۈنۈپ ياسىلىدۇ . ئاپتۇۋىنىڭ چەپچىكى ، قورساق ، بويۇن ، بوغۇز ، ئېغىز ، قاپقاق دېگەندەكلەر بىر ـ بىرلەپ ئىشلىنىپ ئاندىن بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرۈلىدۇ .

كۇلالچىلار لايدىن رەڭلىك تەخسە ، چىنە ، تاۋاق ، پىيالە ، كوزا ، ئاپقۇرا ، ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ، ئىۋرىق ، ھەر خىل قورچاق ، تەشتەك قاتارلىق كۆپ خىللىق بۇيۇملارنى ياسايدۇ . ياسالغان ھەر قانداق بۇيۇم روشەن مىللى تۈس ئالىدۇ . بۈگۈنكى كۈندە روناق تېپىۋاتقان ئۇيغۇر كۇلالچىلىق بۇيۇملىرى دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولۇۋاتىدۇ .(ش)

زەرگەرلىك

ئۇيغۇرلاردا ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن تاج ـ قاداق تاقاش ، بىلەزۈك ، ئۈزۈك ـ زىرە ، سىرغا سېلىش ، چاچ ئاسقۇ ـ چېتىق ئېسىش ئەنئەنىۋى ئادەت . بۇنداق ئىنچىكە ، نەپىس زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى كەسىپ قىلغۇچىلار « زەرگەر» دېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا زەرگەرلىك ھۈنەر ـ كەسپى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ ، ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . بولۇپمۇ قەشقەر ، خوتەندە زەرگەرلىك كەسپى بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئىش تۈرىنىڭ كۆپلۈكى ، ھۈنىرىنىڭ نەپىس ۋە كۆركەملىكى بىلەن مەشھۇر .

زەرگەرلىك سايمانلىرى ئوچاق ، كۆيەك ، ئارچا كۆمۈرى ، دەمەران (ئوت پۈۋدەش نەيچىسى) ، بوتا (ئالتۇن ئېرىتىش قاچىسى) ، جۈپتەك ، كىلىك (سىم تارتىدىغان ئەسۋاب) ، بولقا ، سەندەل ، مانكال (يۇمىلاق زىننەت بۇيۇم قېلىپى) ، ئامبۇر ، دانىكا ، شورا ، زەمچى ، ئاق قۇم ، چوتكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇر زەرگەرلىرى ئىشلەيدىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، شاھ تاجى ، خان تاجى (خېنىملار) ، گۈل نۇسخا . تاج ، بۆرە ، يولۋاس ، بۇغا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن (باتۇرلار تاقايدىغان) ئويما تاج ، توپە قاداق ، يان قاداق ، رەسىم قاداق ، سوقا قاداق ، ئانارگۈلى قاداق ، ھوشۇقچە قاداق ، يۇلتۇز قاداق (بەش شوئار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، بودىلىك زىرە ، كۇچارچە زىرە ، مىخۋالىق زىرە ، مانتا زىرە ، سائەت نۇسخا زىرە ۋە ھەر خىل سىرغىلار ، ئون تۆت تاشلىق قوڭغۇراق ھالقا ، نوغايچە ھالقا ، ئاي ھالقا ، چېچەك ھالقا ، تولغۇما بىلەزۈك ، گاڭ بىلەزۈك ، گۈللۈك بىلەيزۈك ، قۇيما ئۈزۈك ، ئارچا بېغى ئۈزۈك ، گۈلسىز ئۈزۈك ، گۈللۈك ئۈزۈك ، چاچ ئاسقۇ ـ چېتىق ، ئالتۇن زەنجىر ، مېدالىئون قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ .

ئىشلەش ئۇسۇلى : ئالتۇن ئېرىتىش قازىنى (بوتا) غا ئالتۇننى سېلىپ ئارچا كۆمۈرى سېلىنغان ئوچاققا قويۇپ كۆيەك بىلەن ئوت تۇتاشتۇرىدۇ . ئوت چوغ بولغاندا كۆيەكنى توختىتىپ ، دەمەدان بىلەن پۈۋدەپ ئالتۇننى ئېرىتىدۇ . قەلەيدىن ياسالغان نوكەشنى مايلاپ قويۇپ نۆكچە قىلىپ سوقۇپ ، ئۇزارتىدۇ . تاج ـ قاداققا ئېرىتىلگەن ئالتۇننى ياپىلاقلاپ ، قېلىپقا بېسىپ ئىشلەيدۇ . بىلەزۈكنى نۇسخىغا قاراپ تولغاپ ياكى گۈللۈك قىلىپ ئىشلەيدۇ .

زىرە ـــ كىلىك بىلەن تارتىپ سوزۇپ سىم قىلىپ ، زىرە ھالقىسى (ئوقى) ۋە ئىچكى ئەگمىلەرنى ئېگىپ ، ئەنجۈر شەكلىدە گۈل ياساپ ئوتتۇرىسىغا تېرىقتەك كېسىلگەن ئالتۇننى قويۇپ كەپشەرلەپ تۇتتۇرىدۇ . قۇيما ئۈزۈك ئۈزۈك قېلىپىغا قۇيۇلىدۇ . گۈللۈك ئۈزۈك ئارچا بېغى ، گۈلسىز ئۈزۈك قېلىپىغا سېلىنىپ ئىككى بېشىنى دانىكا بىلەن تۇتتۇرۇپ كۆز قويىدۇ . چاچ ئاسقۇلار قېلىپقا سېلىنىپ ياسىلىدۇ . ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى شورا ، زەمچە بىلەن چوتكىلاپ ، پەرداز قىلىپ سىلغايتىدۇ . ئاندىن قۇم سۈرۈپ جۇلالاتتۇرىدۇ . زەرگەرلەرمۇ شۇ ئۇسۇل بىلەن ئالتۇننىلا ئەمەس ، كۈمۈش ، مىس ، سېرىق تۇچ ماتېرىيال قىلىنغان زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ياسايدۇ . ياسىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بەزىلىرىگە ياقۇت ، گۆھەر ۋە ھەر خىل رەڭدىكى ئېسىل تاشلاردىن كۆز قويىدۇ . (ش)

ساندۇقچىلىق

ئۇيغۇر ھۈنەر ـ كەسىپلىرى ئىچىدە ساندۇقچىلىق تارىخى ئۇزۇن ، تۈرى كۆپ ، سەنئىتى كۆركەم ، بازىرى ئىنتايىن كەسىپ .

ئۇيغۇر ساندۇقى خىلمۇ خىل بولىدۇ . خاپان ساندۇق ، كات ساندۇق ، ھەر خىل سىرلانغان ، سىرلىنىپ خىلمۇ خىل گۈل نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن ساندۇقلار ۋە تۈنىكە مىخلاپ بېزەلگەن پالاس ساندۇق (بۇ خىل ساندۇق ئوروس ساندۇق ، ئەشتەرخان ساندۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىقلار . بۇ خىل ساندۇقلار ھەرقايسى ئائىلىلەردىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ .

ئۇيغۇر ساندۇقلىرىنىڭ بېزەكلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ساندۇق مەخسۇس ساندۇقچىلار تەرىپىدىن ياسىلىدۇ . كاسىپلار ئىككى خىل بولۇپ ، بىر خىلى ، يالغۇزلا ساندۇق ياسايدۇ ، يەنە بىر خىلى ، ھەم ياسايدۇ ، ھەم سىرلاپ گۈل نەقىش قىلىدۇ ، ساندۇقتا تۈنىكە مىخلايدۇ .

ساندۇقنىڭ ماتېرىيالى تېرەك ۋە قارىغاي ياغىچى ، يارا يېلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . سايمانلىرى : چوڭ ـ كىچىك چوت (كەكە) ، ھەرە ، ئىسكىنە ، رەندە ، سىزىق تارتىش تانىسى ، مېتر ۋە ئۇچ بۇلۇڭلۇق سانتىمېتردىن ئىبارەت .

ياساش ئۇسۇلى : ياغاچنى تىلىپ تاختاي قىلىدۇ . ساندۇق ئۆلچىمى بويىچە كېسىپ تاختاينىڭ بىر تەرىپى سىلىقلىنىدۇ . ئاندىن ئىككى بېشىغا ئەركەك ـ چىشى ئويۇق ئاچىدۇ ۋە ھەر بىر تەرەپنىڭ تاختايلىرىنى يارا يېلىم بىلەن چاپلاپ پۈتۈنلەشتۈرۈپ ، ئەركەك ـ چىشى ئويۇقلىرىنى كىرىشتۈرۈپ يارا يېلىم بىلەن تۇتتۇرۇپ ساندۇق رامكىسىنى قۇراشتۇرىدۇ . ئاندىن ئاستىنى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلاپ چەپچەك قويۇپ ، ئاغزىنى گىرەچە بىلەن تۇتتۇرۇپ ئېچىلىپ ـ يېپىلىدىغان قىلىدۇ ۋە ئىككى يانغا تۇتقا ، ئالدىغا قاغىتۇمشۇق بېكىتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن سىرلاش ، سىر ئۇستىدىن نەقىشلەش ياكى تۈنىكە مىخلاش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ .

ئۇيغۇر ساندۇقلىرى ئىچىدە تۈنىكە مىخلانغان ساندۇق ئالاھىدە ۋە كۆركەم بولىدۇ . ساندۇققا مىس تۆـ نىكە ، ئاق ، سىرىق ، يېشىل دېگەندەك خىلمۇ خىل دەڭدىكى تۈنىكە قايچا بىلەن ئۆلچەملىك كېسىلىپ مىخـ لىنىدۇ .

مىخلاش ئۇسۇلى : تۈنىكە ئۇچ مىللىمېترلىق قىلىپ تاسما تىلىنىدۇ . ئۇنى تۈزلەپ ، بېلىق سىرتى قـ لىپ ، ساندۇقتا چۈشۈرمەك بولغان نۇسخىلارغا كىرىشتۈرۈپ ، تۈنىكىنى كاتەك مەنچىر ، كاتەك . تو ـ قۇلما ، كەكلىك قېشى ، جۈپ كاتەك ، يالاڭ كاتەك قىلىپ مىخلايدۇ . ئۇلارنىڭ چېۋىر قولىدىن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشلەر ھاسىل بولۇپ ، ساندۇق يۈزىگە تاغ ـ دەريالار ، قۇياش ، ئاي ـ يۇلتۇز شەكىللىرى ، گۈل ـ گىياھ ، مېۋە ـ چېۋە ، ھايۋانلار ، ئۇچار قۇشلار شەكلى چۈشۈرۈلىدۇ .

بۇنىڭدىن يۇز يىللار ئىلگىرىكى ئاتاقلىق ئۇستىلار ساندۇققا چەككەن ھەر بىر نۇسخىلار ، ئاق ، قىزىل ، يېشىل ياقۇت ، ئوغلاردىن كۆز قويۇپ ، نەقىشلەرگە جان كىرگۈزگەن . بۇ خىل بېزەلگەن ساندۇقلار ناھايىتى جۇلالىق بولۇپ كۆزنى قاماشتۇرىدۇ .

ساندۇق مىخلىغۇچى ئۇستىلار سەندەل ، ياغاچ بولقا ، تۈنىكە كېسىدىغان تۈز قايچا ، جادۇ قايچا ، سۈنبە ، مىخ ، ياپىلاق تۇمشۇقلۇق بولقىلارنى سايمان قـ لىدۇ .

ساندۇقنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە شەكلى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدۇ . ئۇيغۇرلار ئاشلىق ساقلاش ۋە نان قويۇش ئۈچۈنمۇ ساندۇق (كات) ئىشلىتىدۇ . ئاشلىق كاتلىرى ناھايىتى چوڭ ۋە كۆركەم ياسىلىپ ، ئالدىغا قاپارتما شەكلىدە تىلىنغان ياغاچ بىلەن ھەر خىل كۈنـ گۈرىلىك نەقشىلەر چاپلىنىدۇ . بەزى چوڭ كاتلارغا بىرمر تونىنا ئاشلىق سىغدۇ . كاتتا ساقلانغان ئاشلىق ئاسان بۇزۇلمايدۇ . (ش)

تۆمۈرچىلىك

ئۇيغۇر خەلقىدىكى تۆمۈرچىلىكنىڭ تۈرى كۆپ ، تارىخى ئۇزۇن .

ئۇيغۇرلار تۆمۈرچىلىكنى ئاق ئىش ، قارا ئىش

دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . پىچاقچىلىق ، ئۇستىرا ، قىلىچ ، قايچا ، قىڭراق ، رەندە تىغى ، ھەرە تىغى ، ئىسكىنە ، ئۇشكە ، كەكە ، پالتا ، ئىكەك ، دەرەش ، قۇلۇپ ، قاغا تۇمشۇق ، ئىشىك زەنجىرى ، ئوۋ مىلتىقى ، تۇنىكسازلىق ، مىسكەرلىك ، زەرگەرلىك ئەسۋابلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئون ئۇچ خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر تۈمۈرچىلىكتىكى ئاق ئىش تۇرىگە كىرىدۇ .

كەتمەن ، كۆرەك ، ئوغاق ، بولقا ، بازغان ، لوم ، ئات تاقىسى ، نال ، مىخ ، قاماق (ماخاك) ، كويزا ـ كەشەن ، قاپقان ، چوك دەرۋازا زەنجىرى ، ھالقا ، ھارۋا ـ مەپە ، ئات ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇق ، تۇگمەن ، جۇۋاز ، سوقما ، توسما ، قۇرۇلۇش سايمانلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر قارا ئىش تۇرىگە كىرىدۇ . يەنە ئۇيغۇرلاردا مەزكۇر ئىشلارنىڭ كەسىپ ئايرىمىسى بولىدۇ . پىچاقچىلىق ، كەتمەنچىلىك ، قۇلۇپ ـ سازلىق ، تۇنىكسازلىق ، مىسكەرلىك ، تاقىچىلىق قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھۈنەر ـ كەسىپ بولۇپ ، ئۇلار يەنە ئۆز سەنئىتىنى جارى قىلدۇرۇش يولىدا باشقا كەسىپلەرنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ .

يۇقىرىقى كەسىپلەرنىڭ ئايرىمىسى بولسىمۇ ، ئىشلىتىش سايمانلىرى ئوخشاش بولىدۇ . مەسىلەن ، ئوچاق ، كۆمۈر ، كۆيەك ، بولقا ، بازغان ، سەندەل ، قايچا ، قىسقۇچ ، ئېكەك ، داغمال ، تۆمۈر ئۇشكە ، كەپشەر ، دانىكا ، سەركول قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار تۆمۈر بىلەن ئىشلىنىدىغان ھەرقايسى ھۈنەرلەرگە ماھىر بولۇپلا قالماستىن ، تۆمۈرنى تۆمۈرگە ، پولاتنى تۆمۈرگە قوشۇپ كەپشەرلەشكە ماھىر ، ئۇلار تىغ تېپىدىكى پىچاق ، قىلىچ ، قىڭراق ، كەتمەن ، ئورغاق قاتارلىقلارنىڭ دەستىسىنى تۆمۈردىن ، تىغىنى پولاتتىن ياسايدۇ . يەنى كېسىلىدىغان تىغ تەرىپىگە پولاتتىن گاڭ باغلايدۇ . ئۇيغۇر ئۇستىلار ئىشلەتكەن دانىكا بىلەن كەپشەرلەش ئۆزىگە خاس يېڭى مىللىي كەشپىيات .

ئۇيغۇر تۆمۈرچىلىرى ھەرقانداق ئەسۋاب ياسىغاندا كۆز چېنى ـــ مۆلچەر بىلەن ياسايدۇ ، قېلىپ ، ئەندىزە ئىشلەتمەيدۇ .

ئۇيغۇر ئۇستىلار تۆمۈرچىلىكتىن ئىبارەت بۇ كەسىپكە ئەزەلدىن توغراق ، قارىغاي كۆمۈرلىرى ئىشلىتىدۇ (ھازىر كوكس ئىشلىتىش رەسمىيلەشتى). (ش)

رىسالىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا رىسالىچىلىك بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئۇلار يېزىق پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان ھۈنەر ـ كەسىپ تارىخىنى ، ئۇنىڭدىكى قائىدە ـ يوسۇن ، نىزاملارنى ، ئىشلەش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرىدىغان ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان .

ساقلىنىۋاتقان ئۇچ يۈز نەچچە خىل ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىسىدە ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەدىمكى زامانلاردا ئەۋج ئالغان ھۈنەر ـ كەسىپ تۈرلىرى ، ئۇنىڭغا ئىشلىتىدىغان ئەسۋابلار ، ئىشلەش تەرتىپلىرى ، ھەرقايسى كەسىپنىڭ ئىختىراچىلىرى رىۋايەت شەكلىدە بايان قىلىنغان . بۇ خىل رىسالىلەر ئۇيغۇر ھۈنەر ـ سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . رىسالە ـــ خەلق ئارىسىدىكى ئاممىۋى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى . شۇڭلاشقا ھەرقايسى ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىلىرىنىڭ مەزمۇنى بەزى ئەپسانىۋى ، دىنىي قاراشلاردىن خالىي ئەمەس . شۇنداق بولسىمۇ ، رىسالىچىلىك خەلقىمىزنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئادىتىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . (ش)

دوغاپ ۋە جۇلاپ

ئۇيغۇرلار ياز ۋە تومۇز كۈنلىرى (بەزىلەر قىش ، ياز) سوغۇق ئىچىملىك ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ . بۇ خىل ئىچىملىكلەرنىڭ تۈرى كۆپ ، تەييارلىنىشى خىلمۇ خىل بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ناشتىدا يېڭى سىقىلغان ساپ ئانار شەربىتى ئىچىش ، ئادەتتە گۈلە ، چىلان ، كۆك ئۈزۈم ، چىلانقات ياكى قارىئۆرۈك ، ئۈزۈم چىلانغان سۇ ، ساپ مۇز سۈيى ، قېتىق ۋە سۈزمە قوشۇلغان قۇدۇق ۋە بۇلاق

سۈيى ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقىدە ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بۇ ئادەت تەرەققىي قىلىپ كەسىپكە ئايلانغان . جۇملىدىن ئەتىيازدىن ئاخىرقى كۈزگىچە شەھەر ، يېزا ـ بازارلىرى ، ھەرقايسى دوقمۇشلاردا دوغاپ ، جۇلاپ ۋە چۈلە قاتارلىق سوغۇق ئىچىملىك ساتقۇچىلارنى كۆرىسىز .

سوغۇق ئىچىملىك تەييارلاش ئۇسۇلى :

جايلاردا مۇزچىلار ۋە مۇزخانىلار بولىدۇ . مۇزچىلار ھەر يىلى 1 ـ ئايدا دەريا ـ كۆللەرنىڭ قېلىن مۇزلىغان پاكىز مۇزلىرىنى تۆت چاسا قىلىپ چاناپ ئېلىپ گەمە ، مۇزخانىلاردا شامال ئۆتۈشمەيدىغان قىلىپ ساقلايدۇ .

ھەر يىلى 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا شەھەر ، يېزا ، كوچا دوقمۇشلىرىدا كۆپكۆك (نىل رەڭ) سايىۋەن تارتىلىپ ، شىرە ـ ئورۇندۇقلار قويۇلۇپ ئەتراپى پاكىز سۈپۈرۈلۈپ ، سۇ سېپىلىدۇ . دوغاپ ، جۇلاپ ، ماروژنىساتقۇچىلار ، مۇز ، قېتىق ، سۈت ، سۈزمە ، قىيام ، شېكەر سېتىۋالىدۇ ۋە شىرە ئۈستىگە ئون ـ يىگىرمە لېگەن شېشىلەردە قىيامنى تىزىپ ، بىر يانغا قېتىق ، ئوتتۇرىغا مۇز ، يەنە بىر يانغا سۇ تۇڭىنى توختىتىپ تىجارەت باشلايدۇ . ئۇلارنىڭ مۇز چوقۇش ، مۇزغا قېتىق ، سۈزمىلەرنى قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇشى ئۆزگىچە بولۇپ ، قېتىق بىلەن مۇز تاۋاقتىن ئون ـ ئون بەش سانتىمېتىر ئۆرلەپ كۆپۈك چىقىرىدۇ . ئاندىن ئازراق سوغۇق سۇ قۇيىدۇ . خالىغۇچىلارغا قىيام ئارىلاشتۇرۇپ بېرىدۇ . بۇ خىل دوغاپ ئۆزگىچە تەمگە ئىگە بولۇپ ، ئىچىشلىك بولىدۇ ، جۇلاپنى چوقۇلغان مۇز ئۈستىگە قىيام قۇيۇپ ئازراق سۇ قۇيۇپ تەڭشەپ بېرىدۇ . دوغاپنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ ، « سارىڭ دوغ » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ قېتىق (سۈزمە) قا بىر ـ ئىككى قوشۇق قىيام قۇيۇپ ، مۇز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ . تەمى چۈچۈمەل بولۇپ ، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ .

چۈلە : چۈلە ساتقۇچىلار ھەر يىلى كۈزدە خۇۋەينە ئۆرۈكنى (بۇ خىل) ئۆرۈك يوغان ، گۆشلۈك ۋە تاتلىق ، شىرنىلىك بولىدۇ) تاللىۋالىدۇ . ئەتىياز كىرىش بىلەن گۈلنى سوغۇق سۇدا يۇيۇپ تازىلاپ ، قاياناق سۇغا چىلاپ ئىككى ـ ئۈچ سائەت قويۇپ قويىدۇ . گۈلە ئېسىلىپ توقىچاق شاپتۇلدەك بولىدۇ . ئۇنىڭغا شاپتۇل قېقى ، چىلاندىن ئازراق سىلىۋېتىدۇ . بۇنىڭدا تەمى تېخىمۇ ياخشى بولۇش بىلەن تەبىئىتى مۆتىدىللىشىدۇ . ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن ئۈسۈغاندا بىر قانچە تال گۈلە بىلەن بىر تاۋاق سۈيىنى ئىچىپ ئۈسسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ . يەنە ئۇيغۇرلار سۈتنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ مۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇپ سوۋۇتۇپ ئىچىدۇ . بەزىلەر مۇز سۈيىنى ئىچىدۇ . بازار كۈنلىرىدە چىلەككە مۇز سۈيى ئېلىپ قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ، كۆرۈشكىدا كەملەپ ساتىدىغانلارمۇ بار .

ئۇيغۇرلار ماروژنىنى ھەر خىل ئېتىدۇ ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۈستىلار ياسىغان ماروژنى ياساش سايمىنى بار . مىستىن ياسالغان تۇڭ ئىچىگە شېكەر بىلەن پىشۇرۇلغان سۈتنى قۇيىدۇ . تۇڭنىڭ سىرتقى تەرىپىگە تۇز ئارىلاشتۇرغان مۇز قاچىلاپ ، تۇڭنىڭ ئايلاندۇرغۇچ رولىنى ئوڭ قول بىلەن ئايلاندۇرىدۇ . سول قولدىكى پالاق سۈت ئىچىدە ھەرىكەت قىلدۇ ، تۇڭ ئايلىنىپ سىرتتىكى مۇزنىڭ سوغۇق تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ قىراۋ باغلايدۇ . ئۇيغۇرلار يەنە قايماق سالغان ، تۇخۇم ئېقى ، مەخسۇس تۇخۇم سېرىقى سالغان ، ئاق ماي ، سېرىق ماي ئارىلاشتۇرغان ماروژنىلارنى ياسايدۇ . (ش)

قەندالەتچىلىك

ئۇيغۇرلاردا قەندالەتچىلىكنىڭ تۇرى كۆپ ، تاۋىخى ئۈزۈن بولۇپ ، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ئۇيغۇرلار شېكەردىن ئاق ، نوقۇت رەڭ ، سېرىق ناۋات ، ئون نەچچە خىل مەنپەسى ، كۆپ خىللىق كەمپۇت ، پاتاسا ، پەشمەت ، ئەدىرەك ، پىچەك ، قىيام قاتارلىق تاتلىق مەھسۇلاتلارنى ھەمدە شېكەر قىيامغا مېۋە چېۋە ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ، ياڭاق ، ئەنجۈر مۇرابباسى ، ئۆرۈك مۇرابباسى ، ھەر خىل گىلاس مۇرابباسى ، قارىئۆرۈك (ئەينۈلا) مۇرابباسى ، ئالما مۇرابباسى ، سەۋزە مۇرابباسى ، بېھى مۇرابباسى ، ئامۇت

مۇرابباسى ، قوغۇن مۇرابباسى ، پىننە مۇرابباسى ، گۈلقەنت قاتارلىق يەتمىش ـــ سەكسەن خىل تاتلىق ۋە شىپالىق يېمەكلىكلەر ياسايدۇ .

قەندالەتچىلىكنىڭ سايمانلىرى ئاددىي بولۇپ ، قازان ، يىپ ، چېلەك ، چۆمۈچ ، مەنپەسى قېلىپى ، كەپكۈر ، بىر قانچە تال چوكا تاياق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ناۋات ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق : ئادەتتە بىر يۈز يىگىرمە جىڭ شېكەرگە ئىككى چېلەك سۇ قۇيۇپ ، ئىتتىك ئوتتا قاينىتىپ ، شېكەر قېيام بولغاندا ئوتنى پەسەيتىپ ، تۇخۇمدىن تۆتنى چېقىپ ، ئاق ـ سېرىقىنى ئارىلاشتۇرۇپ ، قېيامغا تۆكۈپ قاينىتىدۇ . تۇخۇم شېكەردىكى كىر ، غەلدە ـ غەشتىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ كۆپۈك بولۇپ لەيلەيدۇ . ئاندىن كەپكۈر بىلەن ئۇنى سۈزۈۋېتىپ ، قېيامنى ئىتتىك ئوتتا قاينىتىدۇ . قېيام قۇيۇلۇپ تىرناقتا مارجاندەك توختىغاندا ، ئېغىزغا سېلىپ باقىدۇ ، ئېرىشى ئاستا بولغاندا ، يىپ تارتىپ تەييارلىغان قازانغا تۆكۈپ ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز قويغاندا پىشقان قېيام يېپقا نۆكچە باغلاپ ئاق ناۋات بولىدۇ ، خام قېيام قازان تېگىدە قالىدۇ . خام قېيامغا شېكەر قوشۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن يەنە قاينىتىپ ئىشلىگەندە ، نوقۇت رەڭ ناۋات ، ئۇنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە سېرىق ناۋات ، ئۇنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە مەنپەسى بولىدۇ . مەنپەسى قېيامغا بىرئاز لېمون سېلىنىدۇ . قېيامى ئۇشتالغۇدەك قاتتىق ھالەتتە بولىدۇ . ئۇنى مايلانغان داسقا سېلىپ قېلىپتىن ئۆتكۈزۈپ ياسايدۇ . مەنپەسى قېيامدىن قالغان خام قېيامنى قاينىتىپ ، ئۇنى مايلانغان داسقا تۆكۈپ قوچۇغاندا قېيام قۇيۇلىدۇ . ئۇنى لېگەننى مايلاپ تۆككەندە ، قېتىپ ئەدەرەك بولىدۇ . قېيامىلارنىڭ رەڭگى كۆپ قاينىغانلىقتىن ئۆزگىرىدۇ .

پاتاسا ـــ ناۋاتتىن ئاشقان خام قېيامغا شېكەر سېلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا قاينىتىپ قېيام چىڭراق يۇغۇرۇلغان بۇغداي خېمىرىدەك بولغاندا قېيامنى سوۋۇتۇپ سۈزۈپ قۇزۇقىغا ئاسىدۇ . قېيام سوزۇلۇپ ھاۋانى ئۆزىگە سۇمۇرۇپ ئاقىرىپ كۆپىدۇ . سوزۇلغان قېيامنى قايچىدا ئاق داستىخانغا ئۆلچەملىك كېسىدۇ ، قېيام قېتىپ پاتاسا بولىدۇ .

پەشمەت ـــ بىر كىلوگرام ئېرىتىلگەن قوي مېيىغا بەش كىلو ئۇن سېلىپ تالغان قىلىپ كۆيدۇرمەي ، قورۇيدۇ . چىڭ ـ بوشلۇقى ئەدىرەك قېيامىدەك بولغاندا مۇڭاپىق لېمون سېلىپ ، سوۋۇغان قېيامنى قوزۇقىغا ئېسىپ سوزۇپ كۆپىتۈرۈپ ، ئىنچىكە سوزۇلغان قېيامنى جوزىغا تەكشى قويۇلغان تالقانغا تەگكۈزۈپ تالقان يېگۈزىدۇ . ئاندىن ئۆلچەملىك كېسىپ تىزىدۇ . شۇنىڭ بىلەن پەشمەت بولىدۇ .

نىشالا : تۇخۇم ئېقىنى مىس قازانغا تۆكۈپ باغلاق تاياق بىلەن بىرمەر سائەت ئەتراپىدا ئۇزلۇكسىز ئىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن كۆپۈكلىنىپ نىشالا بولىدۇ . نىشالا كۆپۈكلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا بەرىكەتلىك بولىدۇ . بۇ قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا بىر قەدىمكى ئۇمۇملاشقان بولۇپ شەھەر ئىچىدىكى توي ـ تۆكۈن ، مۇراسىملاردا مېھمانغا نىشالا ئېتىش ئۇمۇملاشقان . (ش)

«سەكسەنخالتا»

«سەكسەنخالتا» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر دورا ، دەرمانچىلىقى ، ئۇيغۇر خەلقىدە كەڭ ئومۇملاشقان كەسىپ بولۇپ ، ئەملىيەتتە ئۇ ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكى دورىخانىسىدىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى دورىپۇرۇشلار ھەر خىل دورا ـ دەرمان سېتىشقا بىرلەشتۈرۈپ ، تومۇر تۇتۇپ ھەر خىل كېسەللەرگە دىئاگنوز قويىدۇ ۋە ئالدىن تەييارلاپ قويغان شىپالىق دورىلارنى بېرىدۇ . بەزى كېسەللەرگە تەييار دورا بولمىغاندا ، ھەر خىل دورا ماتېرىياللىرىدىن نىسبىتى بويىچە تەڭشەپ ئۇنى تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇللىرىنى تەپسىلىي ئۆگىتىپ قويىدۇ . مۇشۇنداق دورىپۇرۇشلۇق دۇكىنىدا سېتىلىدىغان دورا ـ دەرمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، ھەر بىر خىل دورا ئايرىم خالتىغا قاچىلىنىپ تىزىپ قويۇلىدىغان بولغاچقا ، ئۇنى خەلق «سەكسەنخالتا» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇيغۇر دورا ـ دەرمانچىلىرىنىڭ خالتا نامى سەكسەن دېيىلگەن بولسىمۇ ئەملىيەتتە بىر قانچە يۈز ياكى بىر قانچە مىڭغا يېتىدۇ .

ئەگەر ھەرقانداق دورا ـ دەرمانچىنىڭ ئالدىغا بارسىڭىز ، ئۇنىڭ يايمىسىدىن ئاقمۇچ ، قارىمۇچ ، زىرە ،

ئارپىبەدىيان ، پىننە ، پىلپىل ، قەلەمپۇر ، قوۋزاقدارچىن ، لاچىندانە ، گۈلدارچىن ، قاقىلە ، كۆك لاچىندانە ، قۇرۇتۇلغان يىلان ، يىلان قاسىرىقى ، موزا ، كاۋاۋىچىن ، سىرىق ھېلىلە ، قارا ھېلىلە ، پەرگە دارچىن ، خولىنجان ، ئاقچاچىكار ، چامغۇر ، زەنجىۋىل ، سىرە ، سورۇنجان ، بوز يېغى ، جويۇز ، ئىتتۈزۈمى ، غۇنچە ئۈزۈم ، سانا ، ئەپيۇن غوزىكى ، ئىسپەغول ـ قارا توغرىغا ، قىزىلقولتۇق پاقا ، كىلە ـ كەسلەنچۈك ، زەمچە ، نۆشادۇر ، ئادراسمان ئۇرۇقى ، رەۋەن ، گۈگۈرت ، قارىغاي يېلىمى ، قارا ئەندىز ، ئەقىل قارا ، سەرستان ، سماب ، سىر ، كەپىرىس ، ئالماس ، ھۆل ـ قۇرۇق بۇغا مۈڭگۈزى ، بۆكەن مۈڭگۈزى ، ئىپار ، زەپەر ، مېھرىگىياھ ، زەيتۇن مېيى قاتارلىق نەچچە يۈز خىل دورا چىقىشتىن تاشقىرى ، ھەر خىل سەي ئۇرۇقى ، ماش ، پۇرچاق ، خىلمۇ خىل شىپالىق يوپۇرماق ، پوتلا ، خىلمۇ خىل چېچەك قاتارلىق شىپالىق دورىلارنى كۆرىسىز . ئۇيغۇرلار پەسىل خاراكتېرى ۋە مىجەزىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان چاي دورىسىنى تاللاپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەچكە ، دورىپۇرۇشلارنىڭ ئاساسلىق تىجارەت شەكلى چاي دورىسىنى تەييارلاشتىن ئىبارەت . (ش)

چالغۇ ئەسۋابلار

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىغا ماھىر خەلق . ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرەر خىل مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئاز ئۇچرايدۇ . خەلق ئارىسىدا ھەتتا مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۆيىنىڭ تۆرىگە بىرەر چالغۇ ئەسۋابىنى ئېسىپ قويۇش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان .

ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئولتۇراق تۇرمۇش ھالىتىگە كۆچكەن . بۇنداق تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىغا ۋە سەنئەت پسىخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ ، ئۇيغۇر مۇزىكا كۈيلىرىنىڭ كۆپ ئۇدارلىق ، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن . ئالايلۇق ، ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ـــ « ئون ئىككى مۇقام » ئاھاڭ جەھەتتە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئۈچ يۈز يىگىرمە نەغمىدىن تەركىب تاپقان . شەكلى خىلمۇ خىل ، قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراقتا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا خەزىنىسى ئىچىدە قېلىپلاشقان ۋە يۇرۇشلەشكەن خەلق مۇقاملىرى . خەلق ناخشىلىرى ، نەزمىسىز خەلق ئاھاڭلىرى ، مەشرەپ ۋە سەنەم ئەلنەغمىلىرى ، دىنىي ئاھاڭلار قاتارلىق نەچچە مىڭلىغان خەلق مۇزىكا ئاھاڭلىرى بار . بۇ ھال ئۇيغۇر چالغۇلىرىمىزنىڭ كۆپ خىل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ۋە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىرى تەخمىنەن يىگىرمە بىر خىلدىن ئاشىدۇ .

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى تۈزۈلۈش ۋە چېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن يەللىك چالغۇلار ، قىللىق چالغۇلار ، چەكمە چالغۇلار ، سوقما چالغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . تۆۋەندە بىز بۇ چالغۇلار ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز .

يەللىك چالغۇلار

يەللىك چالغۇلار : چالغۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ، ئۇلارنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى قاتارلىقلارنى خەرىكسىمىز- دىن چىقىۋاتقان ھاۋا ئېقىمى ۋە ئېغىز شەكلى ئارقىلىق كونترول قىلىدىغان ، ئېغىز بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار تۈرىگە قىلغان .

1 . نەي

نەي ـــ ئەڭ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى . نەيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەرخىل بولۇپ ، سۆگەكتىن ياسالغانلىرى يىگىرمە سانتىمېتر ، قومۇشتىن ياسالغانلىرى قىرىق ـــ ئەللىك سانتىمېتر كېلىدۇ . ئۇ يانتۇ تۈتۈپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ . ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ . تۆشۈكلەرنى بارماقلار بىلەن تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل پۇتۇن ۋە يېرىم ئاۋازلارنى چىقىرىشقا بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى ، ئاۋاز دائىرىسى كەڭ ، ئاۋاز تۈسى مۈڭلۈق بولۇپ ، كۆپىنچە يالغۇز ئورۇندىلىدۇ . ئوركېستىرنىڭ شوخ ، تېتىك

يۇقىرى ئاۋاز قىسمىدا ئالاھىدە رول ئويناپدۇ . نەينەك سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ . ئاۋاز دائىرىسى d^1 دىن d^3 كىچە ئىككى ئوكتاۋا بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز تۈسى d^1 دىن b^1 گىچە توم ، سىلىق ، c^2 دىن g گىچە ياڭراق ، b^2 دىن d^3 كىچە ئىنچىكە سۈزۈك كەلىدۇ .

2 . بالىمان

بالىمان ـــ تۇز تۈتۈپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ . ئۇنىڭ پۈۋلەيدىغان ئۇچى ياپىلاق ، توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلغان . ئۈستىدە سەككىز تۆشۈكى بولۇپ ، بارماقلار بىلەن بېسىپ چېلىنىدۇ . ئۇزۇنلۇقى يىگىرمە سەككىز سانتىمېتر ئۆچۈرىسىدە بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى ئوتتۇرا ئاۋازغا مايىلراق بولۇپ ، مۇنجاما قەغەزنىڭ تىترىشىدىن پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ يېقىملىق بىر خىل تۇسكە ئىگە . بالىمان خوتەن رايونىدا كەڭ تارقالغان . ئاۋاز دائىرىسى c^1 دىن f^2 گىچە . بارماق بېسىش قائىدىسى نەي بىلەن ئاساسەن ئوخشاش .

3 . بۇرغا

بۇرغا ـــ ئەڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ بىرى . پۈۋدەپ چېلىنىدىغان چالغۇلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئاۋاز كۇچى ئەڭ زور ، ئەڭ ياڭراق . بۇرغىنىڭ شەكلى ئەگمە بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى يىگىرمە ـــ ئوتتۇز سانتىمېتر ئۆچۈرىسىدە ، ئۇچىدا بىر دانە پۈۋلەش تۆشۈكى بار . يوغان ئۇچى كاناي شەكلىدە ئىچى ئويۇپ ياسالغان . بارماق تۆشۈكلىرى يوق . پەقەت ئېغىز بوشلۇقى ۋە ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا بېسىمىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇنىغا سوزۇلغان تېبىلما خاراكتېرىدىكى «نەرە» ئاۋازىنى چىقىرىشقا بولىدۇ . ئاۋاز دائىرىسى بەش گرادۇس ئۆچۈرىسىدە .

4 . سۇناي

قەدىمكى ئۇيغۇر سۇنىيى چىلان ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ ، كىچىك ئۇچىدا قومۇشتىن ياسالغان ئاۋاز چىقىرىش پىپكىسى بولىدۇ (ئۇنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ) . سۇنايىنىڭ ئىچكى بوشلۇقى چوڭ ئېغىز تەرەپكە قاراپ بارغانسېرى كېڭەيىپ بارىدۇ . ئۇ نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن بېسىپ پۈۋلەش ئارقىلىق چېلىنىدۇ . سۇناي ئاۋازى ياڭراق چالغۇ بولۇپ ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناغرا ـ دۇمباقلار بىلەن قوشۇلۇپ ھەربىي ئىشلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن . ھازىرغىچە تەنتەنىلىك مۇراسىملار ۋە توي ـ تۆكۈنلەردە قوللىنىلىپ كەلمەكتە . سۇنايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى قىرىق ئۇچ سانتىمېتر . كانايسىمان ئاغزىنىڭ دىئامېترى سەككىز سانتىمېتر ئۆچۈرىسىدە . سۇنايدا ئۇستۇنكى تەرىپىدە يەتتە ، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر، جەمئىي سەككىز ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ . ئاستىنقى تۆشۈكى ئۇستۇنكى بىرىنچى تۆشۈكىنىڭ ئاستىغراق تۇغرا كېلىدۇ . ماھارىتى ئۇستۇن چالغۇچىلار ئۇنىڭدا تۇرلۇك تېبىلما ئاھاڭلار ۋە باشقا كۆپلىگەن زىننەت ئاھاڭلارنى ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ چالالايدۇ . سۇنايىنىڭ ئاۋاز دائىرىسى e^1 دىن g^2 گىچە بولىدۇ .

5 . كاناي

بۇ بۇرغا ۋە سۇنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلىپ ياسالغان چالغۇ . ئۇ ئاۋازىنىڭ بوملۇقى ، ھەيۋەتلىكلىكى سەۋەبىدىن « نەرە » دەپمۇ ئاتالغان . دەسلەپتە تۇرلۇك مۇراسىملار ۋە دىنىي خاراكتېرلىك ئاممىۋى پائالىيەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان .

كاناينىڭ شەكلى سۇنايغا ئوخشىشىپراق كېتىدۇ . ئەمما ئۇنىڭدىن خېلىلا ئۇزۇن ، ھەجىمىمۇ يوغان . ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتردىن ئىككى مېترغىچە بولۇپ ، دەسلەپتە ياغاچتىن ، كېيىن مىستىن ياسالغان . كاناي بۇرغىغا ئوخشاش پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ بولۇپ ، پەقەت بىرنەچچىلا تەبىئىي ئاۋازنى چېلىشقىلا بولىدۇ . كاناي ئاۋازىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن ياكى بوم ، ئىنچىكە بولۇشى ئۇنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك . ئۇ ئاساسەن قايناق ھېسسىياتلىق سورۇنلاردا داقا ـ دۇمباقلارغا تەڭكەش قىلىپ ئۇزۇنىغا سوزۇلغان ھۆۋلاش (نەرە تارتىش) لار ئارقىلىق كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكىلا ئىشلىتىلگەن . كېيىنچە ھەجمىنىڭ كېلەڭسىزلىكى ھەمدە ملودىيە ئورۇنداشقا بولماسلىقتەك كەمچىلىكى تۈپەيلىدىن كلاسسىك چالغۇلار ئارىسىدىن تەدرىجىي يوقىلىشقا

باشلىغان . ھازىر پەقەت قىزغىن كەيپىياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سەھنە قورالى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە .

قىللىق چالغۇلار

قىللىق چالغۇلار ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان كامانچە بىلەن تارتىپ سۈرـ كەش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار تۈرىدۇر .

6 . ساتار

ساتار (بۇرۇنقى ئىسمى سەرتار ، يەنى باشلامچى چالغۇ دېگەن مەنىدە) ـــ قەدىمكى قىللىق چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ، قەدىمكى دولان راۋابىنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان . پىشقەدەم مۇزىكا ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاتىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا ، ئەينى زامانلاردا مۇقام ئورۇندىغاندا ساتار قول بىلەن چېكىپ چېلىنىدىكەن . مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندىمۇ ئۇنىڭ راۋاب ، تەمبۇر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ھەم قىللىق ، ھەم چەكمىدىن ئىبارەت قوش ماكانلىق چالغۇ ئىكەنلىكىنى ، كېيىنچە مەخسۇس كامانچە بىلەن ئورۇندىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىـ لىشقا بولىدۇ .

ساتارنىڭ ئۈزۈنلۇقى تەخمىنەن بىر يۇز قىرىق سانتىمېتر ئۆچۈرىسىدە بولىدۇ . ئۇ كۆپىنچە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . بىر دانە ئاساسلىق چېلىنىدىغان پولات سىمى ۋە سەككىزدىن ئون ئىككىگىچە سادا قايـ تۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ . سىپىغا كىرىچتىن پەدە باغلىنىپ (ھازىر ئاساسەن سۈلياۋ قويۇلىدىغان بولدى)، سول قولدا پەدە بېسىپ ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىش ئارقىلىق چېلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى سىلىق ، مۇلايىم ، مۇڭلۇق بولۇپ ، مۇقام ئورۇنداشتا ئاساسلىق چالغۇ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ كۆپىنچە مۇقاملارنىڭ مۇقەددەـ مىسى ۋە بەزى مۇزىكىلارنىڭ چاچما (ئىختىيارىي) ئۇدارلىق جايلىرىدا باشلامچىلىق رول ئويناىدۇ . ساتارـ نىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ . تۆۋەن ئاۋاز رايونى c دىن b غىچە ، ئوتتۇرا ئاۋاز رايونى c^1 دىن b^1 گىچە ، يۇقىرى ئاۋاز رايونى c^2دىن g^2گىچە ياكى a^2 گىچە . سادا قايتۇرغۇچى تارلار بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز شەكلى رېتى بويىچە توقۇز خىل ساز قىلىنىدۇ . ئاساسلىق تار مەركىزىc^1 ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ .

7 . غىجەك

غىجەكنىڭ سىپى سۆگەت ياغىچىدىن ، بېشى جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . سول قولدا تار بېسىپ ، ئوڭ قولدا كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ . باش قىسمىنىڭ ئىچى كاۋاك بولىدۇ . ئىلگىرى غىجەكنىڭ يۈزىگە ئات ياكى ئېشەك تېرىسى كېرىلەتتى . ئۈزۈنلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، ئىككى ياكى تۆت تار بېكىتىلەتتى .

1955 ـ يىلىدىن بۇيان غىجەك تېخىمۇ تەرەققي قىلدۇرۇلۇپ بېشىنىڭ ئىچكى قىسمىغا يىلان تېرىسى كېرىلىدىغان ، تۆت تار بېكىتىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلدى . يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرنىڭ ھەجمى چاقىقان بولىدۇ ، تىزغا قويۇپ چېلىنىدۇ . بۇنىڭدىن تاشقىرى يەرگە قويۇپ چېلىنىدىغان تۆۋەن ئاۋازلىق غىجەكلەرمۇ مەيدانغا كەلدى . بۇنداق غىجەكلەر يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرگە قارىغاندا خېلىلا يوغان بولىدۇ .

يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g ئاھاڭىدىن a^4 ئاھاڭىغىچە بولۇپ ، بىرىنچى تارىسى e^2 ، ئىككىنچى تارىسى a^1 ئۇچىنچى تارىسى d^1 تۆـ تىنچى g تارىسى ئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىدۇ .

8 . قۇمۇل غىجكى

قۇمۇل غىجكى قۇمۇل رايوندا ساقلاپ قېلىنغان ئەڭ قەدىمىي ئۇيغۇر غىجكىنىڭ نۇسخىسى . ئۇنىڭ دەستىسى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . بېشى سىلىندىر شەكىلىدە ياغاچتىن ئويۇپ ياكى مېتالدىن قۇيۇپ ياسىلىپ يۈزىگە تېرە قاپلىنىدۇ . دەستىسى ئاشۇ سـ لىنىدىر شەكىللىك غىجەك بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ بېكىتىلىدۇ . ئۇ ئىككى تارلىق بولۇپ ، تار بىلەن دەستە ئارىلىقى كەڭ بولىدۇ . بۇنىڭدىن تاشقىرى ئەكىس سادا بېرىدىغان بىرقانچە تارلىرىمۇ بولىدۇ . قۇـ مۇل غىجكى سول قولدا تار بېسىپ ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ . بۇنداق غىجەكنىڭ ئاۋازى مۇڭلۇق ، يېقىملىق . ئۈزۈنلۇقى تەخمىنەن بىر مېتر ئۆچۈرىسىدە . ئىچ تارى (بوم) d^1 ئاھاڭىغا ،

سىرتقى تارى (زىل) a^1 ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ .

9 . خۇشتار

1957 ـ يىلى لوپ ۋە خوتەن رايونلىرىدا ئوخشاشمىغان نۇسخىدىكى ئىككى خىل خۇشتار تېپىلغان . بۇ خىل چالغۇ قەدىمكى غىجەكنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولۇپ ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا تاكى X IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەنىكەن . ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە ئەمدىلا بىر ئەسىرچە ۋاقىت بولغان . ھازىر بۇ خىل چالغۇ قايتا تەتقىق قىلىنىپ ياساپ چىقىلدى . ئۇنىڭ دەستە بېشىغا كىچىك قۇشنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەچكە « قۇشتار » دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، ئاساسىي گەۋدىسى ياغاچ تاراشلىرىدىن چاپلىما شەكىلدە ياسالغاچقا ، نەملىك ۋە ئىسسىق ـ سوغۇققا چىداملىق . ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئەللىك سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە ، تۆت تارلىق ، دەستىدىكى تار تاختىسى ۋە تارلىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ئاساسەن ھازىرقى زامان غىجىكىگە ئوخشىشىدۇ . ئۇ-رۇمچى شەھەرلىك چالغۇ ئەسۋابلار زاۋۇتى مەزكۇر ئەسۋاب ئۈستىدە قايتا ـ قايتا تەتقىق ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ بىرقەدەر مۇكەممەللەشكەن نۇسخىسىنى ياساپ چىقتى . خۇشتار ھازىر ئۆزىنىڭ كۆركەم شەكلى ۋە يېقىملىق ئاۋازى بىلەن مىللىي مۇزىكا ئوركېستىرىدىن ئورۇن ئېلىپ ، جۇڭگو ۋە چەت ئەل تاماشىبىنلىرىنى جەلپ قىلماقتا . خۇشتارنىڭ ئاۋازى جارانگلىق ۋە سۈزۈك بولۇپ ، ئىسكرىپكىنىڭ ئاۋازى تۇسىگە يېقىنلىشىدۇ ، ساز قىلىنىشى غىجەك بىلەن ئوخشاش .

چەكمە چالغۇ ئەسۋابلار

ناخۇن ، زەخمەك ياكى بارماقلار بىلەن تارنى چېكىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار چەكمە چالغۇ ئەسۋابلار دېيىلىدۇ .

10 . بەرباب

بەربابنىڭ يەنە بىر ئىسمى باربىت ، خەنزۇچە « پىپا » دەپ ئاتىلىدۇ . « جۇڭگو مۇزىكا تارىخى » دېگەن كىتابنىڭ تۆتىنچى بابىدا قەيت قىلىنىشىچە ، X ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم ، مۇزىكىشۇناس فارابىنىڭ كىتابىدا بەربابنىڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ « ئۇد » دەپ ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . بەش تارلىق كۇچا بەربابى مىلادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا ئو-مۇملاشقان بولۇپ ، تارىم ئويمانلىقىدىن پۈتكۈل ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا تارقىلىشقا باشلىغان . شەرقتە دېگىز بويلىرىغىچە ، غەربتە يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىنى بويلاپ ئىران ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىگىچە يە-تىپ بارغان . ھازىر ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغىنى تۆت تارلىق ، ياپىلاق ياغاچ يۈزلۈك ، بېشى سوزۇنچاق كەلگەن نۇسخىسى . ئۇنىڭ ئاۋازى جارانگلىق ۋە مۇڭلۇق ، بويى يەتمىش ـــ سەكسەن سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە ، بەرباب تەخمىنەن ئون ئىككى تۇرلۈك ساز قىلىنىدۇ . ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقانلىرىنىڭ بىرىنچى تارى a ، ئىككىنچى تارى e ، ئۈچىنچى تارى d ، تۆتىنچى تارى A ئاھاڭغا سازلىنىدۇ . بەرباب تۇرلۈك مۇڭلۇقتا بولۇپ ، پەدە سانى ئوخشاش ئەمەس .

11 . راۋاب

راۋاب ـــ ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان چالغۇدۇر . راۋاب ـــ قۇلاق ئورنى ، دەستىسى ۋە راۋاب بېشىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن تەركىب تاپىدۇ . بېشىنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى تەرىپىگە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرغان بىر جۈپ قوشقار مۇڭگۈزى شەكلى ئورنىتىلغان . راۋابنىڭ خەلق ئارىسىدا قەشقەر راۋابى ، دولان راۋابى ۋە ئەڭ قەدىمىي بولغان قويچى راۋابى قاتارلىق خىلمۇ خىل نۇسخىلىرى بار . ئۇنىڭدىن باشقا يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىنغان چـ-ـاپىلىما (تالالىق) راۋاب ۋە تۆۋەن ئاۋازلىق باس راۋاب قاتارلىقلارمۇ بار .

(1) قەشقەر راۋابى

قەشقەر راۋابى ـــ ئويما راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بېشى ياغاچتىن ئويۇلۇپ ، يۈزىگە تېرە كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ، دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ ، ئۈزۈنلۇقى ئادەتتە توقسان سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بو-لىدۇ . قەشقەر راۋابى ئادەتتە ئالتە ـ يەتتە سىملىق بولۇپ ، بىرلا سىم ئاساسىي مىلودىيە ئۇچۇن ، قالغان

لىرى قوشۇمچە يېكى سادا قايتۇرۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ . قەدىمكى راۋاب ئۇچ تارلىق بولۇپ بىرىنچى تارى d^1 ئىككىنچى تارى a يېكى g ، ئۇچىنچى تارى d ئاھاڭىغا تەڭشىلەتتى . ھازىرقى زامان قەشقەر راۋابى يەتتە سىملىق بولۇپ ، بىرىنچى سىمى c^1 گە (بۇ ئاساسلىق سىم) ، ئىككىنچى g غا ، ئۇچىنچىسى d غا ، تۆتىنچىسى A غا ، بەشىنچىسى F غا ، ئالتىنچىسى B غا ، يەتتىنچىسى F ئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىدىغان بولدى . بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋاز دائىرىسى E دىن g^3 گىچە . ئاۋاز تۇسى جەھەتتە c^1 دىن c^2 گىچە بوم ، d^2 دىن c^3 كىچە يېڭىراق ، d^3 تىن g^3 گىچە زىل كېلىدۇ .

(2) دولان راۋابى

دولان راۋابىنىڭ دەستىسىگە ئادەتتە پەدە باغلانمايدۇ . شۇڭا ئۇ سىيرىپ چېلىشقا ناھايىتى ئەپچىل ، ئۇنىڭ بىلەن بەزىبىر ئالاھىدە مىللىي پۇراقلارنى يېخشى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ . دولان راۋابىنىڭ ئۇچ تال ئاساسىي سىمى ۋە كۆپلىگەن سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ . راۋابنىڭ باش قىسمىدىن سەل يۇقىرىراق ئورۇنغا ئالاھىدە نەقىش قويۇلغان قىسقا ئىككى مۈڭگۈز ئورنىتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن تاشقىرى قۇمۇل رايونىدا بىر خىل قۇمۇل راۋابى ساقلانغان . ئۇنىڭ شەكلىمۇ دولان راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ .

(3) چاپلىما راۋاب

چاپلىما راۋاب ــ تالالىق راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ راۋاب ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر راۋابىنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ ، بېشى دۇتارنىڭكىگە ئوخشاش ياغاچ تالالىرىدىن چاپلاپ ياسىلىدۇ . دەستىسىگە مېتال يېكى سۈلياۋ پەدىلەر قويۇلىدۇ . چاپلىما راۋابنىڭ جەمئىي بەش سىمى بولۇپ ، بىرىنچى ، ئىككىنچى سىملىرى d^1 ئاھاڭىغا ، ئۇچىنچى ، تۆتىنچى سىملىرى a ئاھاڭىغا ، بەشىنچى سىمى تومراق بولۇپ d ئاھاڭىغا ساز قىلىندۇ . بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋازى جارانگلىق ، مۇڭلۇق ، شەكلى قەشقەر راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ .

12 . تەمبۇر

تەمبۇر ئۇزۇن دەستىلىك چالغۇ بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۇز قىرىق سانتىمېتر ، بېشى ئۇزۇنچاقراق ، يۇزلۇكى ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . تەمبۇرگە سىم سېلىنىدۇ ۋە ناخۇن بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ . ئۇ ئىلى ، قەشقەر ۋە ئاقسۇ رايونلىرىدا كۆپرەك تارقالغان . تەمبۇر بەش سىملىق بولۇپ ، بىرىنچى ، ئىككىنچى سىملىرى ئاساسلىق مېلودىيە ئورۇندايدۇ . ئۇ g ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ . ئۈچىنچى سىمى d^1 ئاھاڭىغا ، تۆتىنچى ، بەشىنچى سىملىرى g ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ . تەمبۇرنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۇچ گۇرۇپپىغا بېقىن . ئاۋاز تۆۋەندىن f^1 گىچە يۇمشاق ، g^1 دىن f^2 گە جارانگلىق ، g^2 دىن e^3گىچە كۆچلۈك ، f^3 g^3 گىچە كۆچسىز ، زىل . يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان تەتقىقاتچىلىرىمىز تەمبۇر ئۈستىدە ئىسلاھ ئېلىپ بېرىپ ، دەستىسى قىسقا ، ئاۋازى ياڭراق بولغان يۇقىرى ئاۋازلىق تەمبۇرلەرنى ياساپ چىقتى . ئۇنىڭ پەدىسى راۋابقا ئوخشاش ، يەنى ئون ئىككى تەكشى ئاھاڭ رېتى بويىچە تىزىلغان بولۇپ ، ھازىرقى زامان مۇزىكىلىرىنى ئورۇندىشىغا قولايلىق .

13 . دۇتار

دۇتار ــ پارسچە قوشتار (جۇپتار) دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تا ھازىرغىچە ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بىردىنبىر چالغۇ . دۇتار ئۇزۇن دەستىلىك ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۇز يىگىرمە بەش سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە ، بېشى يوغانراق بولۇپ ، ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ . ئىككى تال ئۇچەي ياكى يىپەكتىن ئېشىلگەن (بىرى زىل ، بىرى بوم) تار سېلىنىپ قول بارماقلىرى بىلەن سوقۇپ چېلىنىدۇ . ئاۋازى مۇڭلۇق . چالغۇچى ئۆزى چېلىپ ، ئۆزى ئېيتىشقا قولايلىق . شۇڭلاشقا كۆپىنچە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلار بىلەن بىللە ياكى يالغۇز ئورۇندىلىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g دىن g^2 گىچە زىل تارى d^1 ، بوم

تارى g ئاھاڭغا ساز قىلىنىدۇ .

14 . قالۇن

قالۇنمۇ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى . ئۇ ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ ، ئاۋاز ساندۇقى پەلەمپەي شەكىلدە بولۇپ ، ئالدى تار ، كەينى كەڭرەك ، سول تەرىپى ئەگمە ، ئوڭ تەرىپى تۈز بولىدۇ . ئۇ ئاساسەن تۈز ياتقۇزۇلۇپ ، ئوڭ قولىنىڭ باش ، كۆرسەتكۈچ ۋە ئوتتۇرانچى بارماقلىرى بىلەن سىمنى ئىلىش ، سول قولدا پەدە باسقۇچ ئارقىلىق سىمنى بېسىش ۋە سىيرىش ئۇسۇلى بىلەن چېلىنىدۇ . ئاۋازى يېقىملىق ۋە تېنىلما ئاھاڭلارغا باي بولۇپ ، پەۋقۇلئادده تەۋرىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە . ئۇنىڭ ئون ئالتە ياكى ئون سەككىز جۈپ سىمى بولىدۇ ، ھەربىر جۈپ سىمى بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ .

15 . چاڭ

چاڭ ـــ قالۇننىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان قەدىمىي چەكمە چالغۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز ساندۇقى قالۇنغا ئوخشاش كەڭ ، ياپىلاق بولۇپ ، ئالدى تار ، كەينى كەڭرەك ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ قوش پازىلىق (چوڭراق)، يالغۇز پازىلىق (كىچىكرەك) ئىككى خىل نۇسخىسى بار . ئادەتتە ئۇچ ياكى تۆت پولات سىم بىر گۇرۇپپا بولۇپ ، بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ . بۇرۇن سەككىز ـــ ئون گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى بولغان ، كېيىنچە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ ئون ئۇچ ـــ ئون سەككىز گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى . چاڭ ئۇيغۇر ئوركېستىرىدا ئاساسلىق چالغۇ .

چاڭ ئىككى يېرىم گۇرۇپپا ئاۋاز دائىرىسىگە ئىگە ، ئۇنىڭ سازلىنىشى يەتتە ئاۋازلىق باسقۇچلار تەرتىپى بويىچە ئۇچ قۇر تىزىلغان ، ئوڭ تەرەپتىكى قۇر g دىن f^1 ئاھاڭىغىچە ، ئوتتۇرىسىدىكى قۇر ئۇ-نىڭدىن سەككىز گرادۇس يۇقىرى بولۇپ ، g^1 دىن f^2 ئاھاڭىغىچە ، سول تەرەپتىكى قۇر d^2 دىن c^3 ئاھاڭىغىچە . (ئارىلىقىدا $f^{\#}$ ئاۋازىمۇ بار .) چاڭ بامبۇكتىن ياسالغان بىر جۈپ چوكا بىلەن سىملارغا ئۇرۇپ چېلىنىدۇ . چوكىنىڭ ئۇچىغا رېزىنكە ياكى كىگىز قويۇلغان بولىدۇ . ئاۋازى جارانگلىق كېلىدۇ .

سوقما چالغۇ ئەسۋابلار

سوقما چالغۇ ئەسۋابلار دېگىنىمىز ـــ قول ياكى چوكا تاياقلار بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان تارىسىز چالغۇ ئەسۋابلار . بۇنداق چالغۇ ئەسۋابلار مۇزىكىنىڭ رىتمىنى بەلگىلەيدۇ ، ئاھاڭغا تەسىرلىك ۋە جانلىق كەيپىيات قوشىدۇ .

16 . تەبلۇاز

بۇ دۇمباق تېپىدىكى ئەڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋاب . دۇمباق بولسا خىلمۇ خىل چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ئاساسىدۇر . بەزىبىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، دۇمباق ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان . كىشىلەر ئەڭ دەسلەپ سىلىندىرسىمان ئويما ياغاچلارغا تېرە كېرىپ ، قول بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق گۈلدۇرلىگەن ئاۋازلارنى چىقىرىشنى بىلگەن . كېيىنچە ، دۇمباقنىڭ چوڭ ـ كىچىك ، ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل شارائىتلارغا ماسلاشقان نەغمە تەبلۇازى ، جەڭ تەبىلۇازى قاتارلىقلارنى كەشپ قىلغان . گەرچە تەبىلۇاز ياسىلىش جەھەتتە دۇمباقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ سىلىندىرىنى ئۇزۇن ، ئۇستىنى كەڭ ، ئاستىنى تار ياساشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئاۋازىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە ياگراقلىقى ئاشۇرۇلغان .

17 . ناغرا

بۇمۇ دۇمباق تېپىدىكى قەدىمىي سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى ، ناغرا قەدىمىي زامانلاردا ھەشىمەتلىك مۇراسىملار ۋە جەڭلەردە داغدۇغا پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن . ھازىر ھېيت ـ بايرام ۋە توي ـ تۆكۈنلەردە ئىشلىتىلمەكتە . ناغرا ـــ دۇمباق ، تەبلۇاز قاتارلىقلاردىن كىچىنرەك قېپىنى مىس ۋە چويۇندىن ياساش ئارقىلىق تەدرىجىي تەرەققىي قىلدۇرۇلغان . ئۇ ئۇستى كەڭ ، ئاستى تار قىلىپ مېتالدىن ياسالغان سىلىندىر قاپنىڭ يۇزىگە ئېشەك ياكى موزاي تېرىسى كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ھەمدە چوڭ ، ئوتتۇرا ، كىچىك ناغرا دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ . چوڭ ـ كىچىك ناغرىلارنىڭ ئېگىزلىكى ئون توققۇز ـــ ئوتتۇز بەش

سانتىمېتر ، يۇزىنىڭ دېئامېترى يېگىرمە بەش ـــ ئوتتۇز سەككىز سانتىمېتر بولىدۇ .

18 . داپ

داپ ـــ دۇمباق تېپىدىكى تەرەققىي قىلغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاۋازى جۇشقۇن ، ئۆزى يەڭگىل ، ئىشلىتىشكە ئەپچىل قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . ئۇ قول بارماقلىرى بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان ، ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ھېسابلىنىدۇ . بەزى كلاسسىك ئۇسسۇل ۋە مەشرەپلەر يالغۇز داپ بىلەنلا ئورۇندىلىدۇ .

داپنىڭ گەردىشى ئاساسەن ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . يۇزلىكىگە ئات ، ئۆچكە تېرىلىرى كېرىلىدۇ . گەردىشى ئىچىگە نۇرغۇنلىغان ئۇششاق تۆمۇر ھالقىلار ئېسىلىدۇ ، ئۇلار داپ چېلىنغاندا شىلدىرلىغان قوشۇمچە ئاۋازلارنى چىقىرىپ بېرىدۇ . داپنىڭ تۇرلىرى چوڭ ـ كىچىك ھەر خىل بولىدۇ ، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ ئوخشايدۇ . بەزى ناخشا ـ ئۇسسۇللاردا ئىشلىتىدىغان كىچىك داپنىڭ گەردىشىگە تۆمۇر ھالقا ئەمەس ، كىچىك قوڭغۇراقلار بېكىتىلىدۇ . مۇزىكا ئورۇنداشتا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ داپنىڭ دېئامېترى قىرىق سانتىمېتر ، گەردىشىنىڭ كەڭلىكى بەش يېرىم سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ .

19 . ساپايە

ساپايە دەسلەپتە ياۋا ئۆچكىنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياسالغانىكەن . ئادەتتە ئۇ ئىككى تال دۇگىلەك قىسقا ياغاچ كالتەكىنى بىر ـــ بىرىگە جۈپلەپ ، ئۇستىگىرەك ئورۇنغا ئىككى تال چوڭ تۆمۇر ھالقا بېكىتىلىپ ياسىلىدۇ . ھەر بىر تۆمۇر ھالقىغا ئۇششاق تۆمۇر ھالقىلار ئۆتكۈزۈلىدۇ . ساپايىنى چالغاندا كىچىك تۆمۇر ھالقىلارنىڭ ياغاچ ساپقا تېگىشىدىغان ئورنىغا ئاۋازنى جارانلىق چىقىرىش ئۈچۈن قەلەي بېكىتىلىدۇ . ساپايە دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى قىرىق ئالتە سانتىمېتر ، چوڭ تۆمۇر ھالقىنىڭ دېئامېترى توققۇز سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ .

20 . قوشۇق

قوشۇقمۇ ئۇيغۇر مەشرىپى ۋە مۇزىكىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى . ئۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردە قوشۇققا ئانچە ئوخشاشمىغان شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بىر خىل چالغۇ ئىكەن . كېيىنچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق سايمان بولمىغاچقا ، ئادەتتە تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قوشۇق ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ چالغۇ «قوشۇق» دەپ ئاتالغان . ھازىر ئىشلىتىلۇاتقان قوشۇقلارمۇ شەكىل جەھەتتە تاماق قوشۇقلىرىغا ئوخشىتىلىپ ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ ھەجمى سەل يوغان بولۇپ ، ئۇستىگە خىلمۇ خىل نەقىشلەر چۇشۇرۇلىدۇ . قوشۇق چېلىشتا ، ئوڭ قولدا بىر جۈپ قوشۇقنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ ، قوشۇقلارنىڭ دۇمبىسىنى بىر ـ بىرىگە توغرىلايدۇ ۋە سول قول ئالقىنى بىلەن بەدىنىمىزنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرى (مۇرە ، تىز ۋە باشقا جايلار) غا ، يەر ۋە باشقا جىسىملارغا سوقۇشتۇرۇپ ، مۇزىكا رىتىمىغا ماس كېلىدىغان ئاۋازلارنى پەيدا قىلىمىز .

21 . تاش

تاش ـــ چاقچۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېللىپسسىمان تاشتىن ئىبارەت . بۇ خىل تاش ھەر بىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇلىدۇ ۋە بارماقلارنىڭ يارىدىمى بىلەن بىر ـ بىرىگە سوقۇپ چېلىنىدۇ . ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا تاش ئىشلىتىشمۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە .

ئېللىپسسىمان تاشنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر يېرىم سانتىمېتر ، ئۇزۇنلۇقى ئون سانتىمېتر ، كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ .

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى خىللىرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئالدىنقى ئورنىدا تۇرىدۇ . شۇڭلاشقا ، ئاپتونوم رايونىمىز دۇنيا مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى بولۇپ قالماقتا . ئىشىنىمىزكى ، تەتقىقاتچىلىرىمىز ، چالغۇچىلىرىمىز ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملىرىمىزنىڭ تىرىشچان ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۆپ مەنىۋى بايلىقلىرىمىز دۇنياغا ئاشكارا بولغۇسى . (ئا)

سەندەل

سەندەل ـــ ئۇيغۇرلار ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرىدە ئاياغنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان . ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى بىر چېتىگە ئۇستى يۈزى يېرىم كۆتۈرات مېتر ، ئېگىزلىكى يېرىم مېتر كېلىدىغان تۆت پۇتلۇق بىر شەرە قويۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئاستىغا چويۇن ، تۆمۈر ياكى مىستىن ياسالغان چوغدان (سەندەل) قويۇلىدۇ . چوغدانغا كۆيدۈرۈلۈپ ئىسى قالمىغان ئوتۇن كۆمۈرنىڭ ياكى ئىسسىز كۆمۈرنىڭ چوغى ئېلىنىدۇ . شەرە پاختىلىق كۆرپە ياكى يوتقان بىلەن پۈركەپ قويۇلىدۇ . پۇت ـ قولىنى ئىسسىتماقچى بولغان ئادەملەر پۇتىنى شەرە ئاستىغا تىقىپ ئولتۇرۇپ ئىسسىنىدۇ . بەزى ۋاقىتلاردا يارۇ بۇرادەرلەر يىغىلىپ سەندەل ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ ، كىتابخانلىق قىلىشىدۇ . بەزىدە يەنە شەرە ئۈستىگە داستىخان سېلىپ چاي ئىچىشىدۇ . قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرى ئاياغ تەرەپنى سەندەلنىڭ ئاغزىغا قارىتىپ ئورۇن تەييارلاپ ئۇخلاشقىمۇ بولىدۇ . سەندەلنىڭ ئۈستىگە بوۋاق باللار-نىڭ بۆشۈك كۆرپىلىرى يېيىلىپ ، ئىسسىغاندا كۆرپىنى بۆشۈككە سېلىپ بوۋاقنى بۆلىسە ، بالا تولىمۇ راھەت ھېس قىلىدۇ . سەندەلنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەت بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چوغدان قىسمى ئادەتتە چوڭقۇرراق بولۇپ ، تۆت ئەتراپى يەر يۈزىدىن ئۇچ ـ تۆت سانتىمېتر ئېگىزرەك ياسىلىدۇ . (ر)

تونۇر

ھۈنەر ـ كەسىپنىڭ بىر تۈرى بولغان تونۇر ـــ نان يېقىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما ، تونۇر ئۇيغۇرلاردا ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى « ئۆي تونۇرى » دەپ ئاتالسا ، يەنە بىرى « ناۋاي تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ .

تونۇر مۇنداق ياسىلىدۇ : سېغىز توپىغا قوي يۇڭى ياكى كالا يۇڭى ئارىلاشتۇرۇلۇپ تۇز سۇيى بىلەن لاي قىلىنىدۇ . لايىنى دەسسەپ ، چەيلەپ ئوبدان پىشۇرۇلىدۇ . پىشقان لاي بىلەن تونۇرنىڭ ئاستى بىلەن ئاغزىنىڭ دىئامېترى ئوخشىغان دەرىجىدە قورساقلىق قىلىپ ، تونۇر ياسىلىدۇ . مۇشۇ شەكىلدە چوڭ ھەم كىچىك تونۇرلار ياسىلىدۇ . بۇ خىل تونۇر خەلق ئارىسىدا « ناۋاي تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تونۇرنىڭ كىچىكلىرىنى ئائىلىلەردىمۇ ئىشلەتكىلى بولىدۇ . ئائىلە-لەردە پىششىق خىش ياكى ئوتقا چىداملىق خىش بىلەن ياسالغان تونۇرلارمۇ بولىدۇ . بۇلار « ئۆي تونۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ . يۇقىرىقىدەك تونۇرلار ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، بۇلار « يەر تونۇرى » نىڭ تەرەققىي قىلغان شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . يەر تونۇرىدا بىر قېتىمدا بەش ـ ئون نان پىشۇرغىلى بولىدۇ .

يەر تونۇرى مۇنداق ياسىلىدۇ : يەرگە تېپىز ئو-رەك كولىنىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىغا ياپىلاق ياكى يۇمىلاق تاش گۇمبەز شەكلىدە تىزىلىدۇ . ئۇنىڭغا بىر ئېغىز ، بىر مورا قويۇلىدۇ . تونۇرنىڭ تەكتىگە چوڭ ياپىلاق تاش ياتقۇزۇلىدۇ ياكى بولمىسا تۆپتۇز قىلىپ لايلىنىدۇ . تو-نۇرنىڭ سىرتى لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ . ئوت قالىنىپ (ئوتۇن قالىنىدۇ) تونۇر قىزىغاندا ، چوغ ۋە كۈللەر تار-تىپ چىقىرىۋېتىلىپ ، راسلانغان نان تونۇر ئىچىگە تىزىلىدۇ . تونۇرنىڭ ئاغزى بىلەن مورىغا تاش قويۇپ ئېتىپ ، سىرتى لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ . شۇ تەرىقىدە ئىككى ـ ئۈچ سائەتتە نان پىشىدۇ . دېمەك ، ئۇيغۇر خەلقى شەھەرلەشكەنگە قەدەر نانغا بولغان ئېھتىياجىنى يەر تونۇرى ئارقىلىق قامداپ كەلگەن . (ر)

جۇۋازچىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ جۇۋازچىلىقى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، شەكلى ئاددىي ، تەننەرخى ئەرزان ، مېيى سۈپەتلىك .

جۇۋازچىلىق سايمانلىرى : ئاددىيغىنا بىر ئېغىز ئۆي ، گۈندا ، باچكا ، قايچا ، ئوق ، لەنگەر ، بوك ، چۈلۈك پوتلا بويۇنتۇرۇق ، ياغ ئېلىش قاچىسى ، تېڭىق ئۈچۈن ئارقان ، قايچا ياغاچ كۆتىكىگە ئىلىپ قويىدىغان تاش ، ياغ ساقلاش ئۈچۈن تۆلۈمچىلاپ سويۇلغان تېرە

(تۇلۇم) ، چاۋا (مايلىق كۈنجۈرە يۇڭ قېتىلمىسىدىن يا-سالغان كوزا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، جۇۋازنىڭ ئاساسىي سايمانلىرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ .

جۇۋازنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى : بىر مېتردىن ئېگىز قۇچاق يەتمەيدىغان كۆتەك ئۆي ئوتتۇرىسىغا بېكىتىلىدۇ . كۆتەكنىڭ ئۈستى كەڭ ، ئاستى تەرەپ تار قىلىنىپ ئويۇق ئويۇلۇپ ئاستىغا ئامۇت ياكى ئالما ياغىچىدىن ئاغزى كىچىك ، قورسىقى يوغان (تۈكۈرۈك قاچىسى شەكلىدە) ئويۇلغان باچكا قويۇلىدۇ . كۆتەكنىڭ ئاستىنقى بىر تەرىپى ئويۇلغان بولۇپ ، بۇ ياغ تۇڭى قو-يۇش ئورنى ھېسابلىنىدۇ . مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان كۆتەك گۇندا دەپ ئاتىلىدۇ . ئاچا شەكلىدە ئۆسكەن قا-رىغاي ياغىچىدىن قايچا ياساپ گۇندىغا ئاچىنى تىرەپ قويىدۇ . ئاچىنىڭ كۆتىكى تەرەپنى ياپىلاق قىلىپ ئوت-تۇرىسىغا بىر ئويۇق ئويۇپ ، ئويۇققا قىلچاڭ دەپ ئاتايدىغان ياغاچنى تىك بېكىتىپ ، ئۇنىڭ ئۇچىغا ئېچىلغان تۆشۈككە چۈلۈك ياغاچ ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ (ئۇنى پوتلا دەپ ئاتايدۇ) . قىلچاڭ ئۇچىغا بۆك دەپ ئاتىلىدىغان ياغاچ ئويمىنى يىپ ئارقان بىلەن تېڭىپ تۇرغۇزىدۇ . ئاندىن ئوق ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى گۇندىدىكى باچكىغا ، يۇقىرىقى ئۇچىنى چوتلا ياغاچقا تېڭىپ قويۇلغان ياغاچ ئويما ـــ بۆك ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قايچا (ئاچا) ياغاچنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . گۇندىنى ئارىغا ئىلىپ تۇرغان قايچا ئاچىسىنىڭ تاشقى تەرىپىگە بويۇنتۇرۇق بېكىتىلگەن بولۇپ ، بۇنىڭغا ئات ياكى كالا قوشۇلىدۇ (جۇۋازغا كۆپرەك كالا قوشۇلىدۇ) .

ماي چىقىرىش ئۇسۇلى : ماي چۈشىدىغان باچكا ئىچىگە مايلىق دان چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ھەيدەشتىن بۇرۇن قايچا ياغاچنىڭ كۆتەك تەرىپىگە تاش ئېلىپ قويىدۇ . تاش ئېغىرلىقى چوڭ تىك تۇرغان ئوق ياغاچ قىرىق بەش گرادۇسلۇق يانتۇلۇق ھاسىل قىلىدۇ . كالا ھەيدەلگەندە جۇۋازچى چىگىتنى ئوق ئاستىغا ئىتتىرىدۇ . ئوق تاشنىڭ ئېغىرلىق بېسىمى بىلەن چىگىتنى يانجىيدۇ . چىگىت كۈنجۈرىگە ئايلانغاندا مايلىق دان سېلىنىدۇ . جۇۋاز ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ ، ئوق ئاستىدا دان يانجىلىدۇ . دان يانجىلىپ بولغاندا ، چىغ بېسىلىدۇ . چىغنىڭ يانجىلىش بېسىمى ئارقىلىق داندىن ماي تامىدۇ . دان ۋە چىغ يانجىلىپ بولغاندا گۇندا ئىچىدە بىر قاتماللىق پەيدا بولىدۇ ، بۇنى جۇۋازچى بو-شىتىۋېلىپ پارچىلاپ ، ئايلانما ئوق ئاستىغا باسىدۇ . بۇ چاغدا دەسلەب جۇۋازچى قولى مايلىشىدۇ . ماي پىشقاندا ، قول قۇرۇقلىشىدۇ . جۇۋازچى بۇنىڭدىن ماينىڭ ئېلىنىپ بولغانلىقىنى بىلىپ جۇۋازنى توختىتىدۇ .

ماي ئېلىپ ساقلاش ئۇسۇلى : بىر جۇۋاز كۈنىگە بىر قېتىم ئۇلاغ ئالماشتۇرۇش بىلەن ئون ـ ئون ئىككى كىلوگرام ماي ئالىدۇ . پىشقان ماينى بەزىلەر ئوقنى چىقىرىۋېتىپ باچكىدىن سۈزۈۋالىدۇ . بەزىلەر گۇندا ئاستىدىكى ئويۇققا قويۇلغان ماي قاچىسىغا ، باچكا ئاستىدىكى ماي چۈشۈش تۆشۈكىدىن چۈشۈرۈپ ئالىدۇ . جۇۋازدا ھەيدەلگەن ماي « پىششىق ماي » دېيىلىپ ، ئا-سانلىقچە بۇزۇلۇپ قالمايدۇ . جۇۋاز ھەم كىشىلەر ئېھتىياجلىق بولغان ياغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ ھەم ھايۋانلارنى بورداش ئۈچۈن قۇۋۋەتلىك يەم ـ خەشەك بولغان كۈنجۈرە تەييارلايدۇ .

جۇۋازغا قاتىدىغان چارپايلار كەچكىچە جۇۋاز ئوقىنى مەركەز قىلىپ ، بۇ يولدا ئايلىنىۋېرىدىغان بولغاچقا ، ئادەتتە ئۇنىڭ كۆزىنى لاتا بىلەن باغلاپ قو-يىدۇ . (ش)

مېۋە قۇرۇتۇش

يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغان شىنجاڭ مېۋە ـ چېۋە ماكانى دېگەن نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، ياۋروپا ، ئوتتۇرا شەرق ، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنى قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم ، گۈلە ، قاق ، جىگدە ، ياڭاق ، ھەرخىل بادام ، چىلان ، ئەينۇلا ، قارىئۆرۈك ، پىستە ، ئەنجۈر ، قوغۇن قېقى ، مېغىز ۋە ھەرخىل خورمىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردا مېۋە تۈرى كۆپ ، ئۇلارنى قۇرۇتۇش ئۇسۇلىمۇ مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇر باغۋەنلىرى ئادەتتىكى ئۆرۈك ۋە شاپتۇلنى كاۋاكشىغان مەزگىلدە ئۈزۈپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتىدۇ . ئۆرۈكتىن

قاق (گۈلە) تەييارلاش ئۇسۇللىرى خىلمۇ خىل بولۇپ ، سۈپەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . بىرىنچى دەرىجىلىك خۇۋەينى ئۆرۈكنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقىۋېلىپ ئۇنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان جايدا كۈنگە كۆرسەتمەي ، نەم تەگكۈزمەي قۇرۇتىدۇ . بۇخىل گۈلە سۈزۈك ، قارامتۇل گۆشلۈك قۇرۇيدۇ ، قۇرۇش جەريانىدا شىرە باغلايدۇ . يەنە بەزىدە ئادەتتىكى خۇۋەينى ئۆرۈك ياكى باشقا سورتتىكى ئۆرۈكلەرنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقىۋېلىپ شور تۇزنى قاينىتىپ سۇۋۇتۇپ چويلا بىلەن تۇزغا سېلىپ بورىغا يېيىپ قۇرۇتىدۇ . بۇ خىل گۈلىگە چۈشۈن قونمايدۇ ، قۇرتلىمايدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە سۈزۈك قۇرۇيدۇ . قۇرت چۈشمەسلىك ئۈچۈن قۇرۇتۇلغان گۈلە قاچىسىغا شور تۇزنى چوقۇپ سېلىپ قويىدۇ .

گۈلىدىن باشقا ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاش ئۇيغۇر باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىدە بىر قەدەر كەڭ ئومۇلاشقان بولۇپ ، ئۇ ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ ئېچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۆرۈك خورمىسىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ ، ئاساسەن مېغىزلىق خورما ، مېغىزسىز خورما ، ئىسلانغان خورما ، ئىسلانمىغان خورما دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ .

ئۆرۈك شىرنە يىغىشتىن ئىلگىرى قېقىۋېلىنىپ سېۋەت بىلەن يۇيۇپ سۇيى ساقىپ بولغاندىن كېيىن بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ . ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن ، سولىشىپ مەي باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۇچكىسىنى ئاجرىتىۋېلىنىپ قول بىلەن يۇمىلاقلاپ يەنە بورا ئۈستىگە تىزىلىدۇ . ئۇنىڭ ئېچىگە بىر تالدىن مېغىز سېلىپ قۇرۇتۇلسا مېغىزلىق خورما بولىدۇ . بۇنداق خورما توق جىگەررەڭ بولۇپ ، تەمى شېرىن ، تەبىئىتى ئىسسىق بولىدۇ . مېغىزلىق خورمىنىڭ قىممىتى مېغىزسىز خورمىغا قارىغاندا يۇقىرى بولىدۇ . ئىسلانغان خورما قۇرۇتۇش مۇنداق بولىدۇ : ئالدى بىلەن قۇرۇتۇش خۇمدانى ياسىلىدۇ . خۇمدان ئوتتۇرىسىغا قازان ئېسىپ قويۇلىدۇ . يۇيۇپ قۇرۇتۇلغان ئۆرۈكنى سېۋەت بىلەن يېرىم مېتر ئېگىزلىكتە تىزىلغان تاختاي ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىدۇ ، بىر خۇمدانغا ئوتتۇز ـ قىرىق سېۋەت ، ھەربىر سېۋەتتە قىرىق ـ ئەللىك كىلوگرامغىچە ئۆرۈك بولىدۇ . سېۋەت تىزىلىپ بولغاندىن كېيىن سەككىز يۇز گرام ئەتراپىدا گۈگۈرت پوقىنى خۇمداندىكى قازانغا سېلىپ ، خۇمدان ئىشىكىنى شامال كىرمەيدىغان قىلىپ يېم ئېتىپ لاي بىلەن سۈۋاپ ، خۇمدان ئاستىدىن ئوت يېقىلىدۇ . قازان قىزىپ گۈگۈرت پوقى ئىس چىقىرىدۇ . گۈگۈرت پوقى بىر سوتكىدا كۆيۈپ بولىدۇ . ئۇنىڭ ئىسسىدا ئۆرۈكلەر ئىسلىنىپ سارغىيىدۇ . بىر سوتكىدىن كېيىن خۇمداننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سېۋەتتىكى ئىسلانغان ئۆرۈكلەرنى كۈن چۈشۈپ تۇرىدىغان مەيدانغا سېلىنغان بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ . ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن ئۇچكىسىنى ئېلىۋېتىپ تەگىسمان قىلىپ خورما ياسىلىدۇ . كۈن ياخشى بولسا بىر ھەپتىدە خورما قۇرۇپ سارغىيىدۇ . بۇنداق خورما رەڭدار ۋە سۈپەتلىك بولۇپ ، تەمى چۈچۈمەل ، تەبىئىتى مۆتىدىل بولىدۇ .

شاپتۇل قېقى تەييارلاشمۇ ئىسلانمىغان ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاشقا ئوخشىشىدۇ . شاپتۇل قېقىنىڭ تەبىئىتى سوغۇق بولۇپ ، ئىسسىق تۇتۇپ قالغان كىشىلەر ئۇنى يېسە ياكى قاينىتىپ سۈيىنى ئىچسە داۋالاش رولىنى ئويناىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار قوغۇن ، ئەنجۈر ، قارىئۆرۈك ، ئۈزۈم ، ئەينۇلا ، چىلان ، ئۇجمە قاتارلىق ھەرخىل مېۋىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاشمىغان ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇتۇپ ، ئۇنىڭدىن قاق تەييارلايدۇ . قۇرۇق يېمىش شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن . (ش . ئا)

رەڭچىلىك

رەڭچىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مىلادىدىن خېلى بۇرۇن بارلىققا كەلگەن ھۈنەر ـ سەنئەتلەرنىڭ بىرى .

قۇمۇلدىكى بەشقەلئە خارابىسىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1200 ـ يىللارغا تەئەللۇق رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلاردىن سەككىزخىل رەڭدار يىپتا توقۇلغان يۇڭ چەكمەن ، توقۇزسارای خارابىسىدىن قىزىل ، كۆك ،

سېرىق ، ئاق رەڭلەرنى تەڭشەش ئارقىلىق چۈجە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ، شاپتۇل چېچەكنىڭ بەرگىسى كەشتە لەنگەن يۈڭ پالاسلار ، نېمە خارابسىدىن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ سەككىز يۈز يىل ئىلگىرى دەپ بېـ كىتىلگەن رەڭدار پالاس ، ئۇزۇم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن چەكمەن ، يەنە كەشتىلىك ئەينەك قېپى (كەشتىنىڭ تېگى يېشىل ، قىرغىقىغا جىگەررەڭ شايىدىن جىيەك توقۇلغان سېرىق ، كۆك ، سۆسۈن ، قارا ، قوڭۇر رەڭ لەردە يۇمىلاق گۈللەر شەكلى چۈشۈرۈلگەن) پەردا قۇتىسى ۋە خىلمۇ خىل رەڭدار يىپلار تېپىلدى . بۇلار ئۇيغۇرلاردا رەڭ ئىشلەش سەنئىتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇر بويىقچىلىق رىسالىسىدە : « خۇدا بىر يىلنى ئۈچ يۈز ئاتمىش بەش كۈن قىلىپ ياراتتى . پىرى كا ـ ملار ھەر كۈنى خۇدانىڭ مۆجىزىسىدىن بىرىنى تاللاپ ئۈچ يۈز ئاتمىش بەش مۆجىزىدىن يەتمىش ئىككى خىل رەڭ كەلتۈرۈپ بۇ كەسپىنى راۋاج ئەتتى ... » دېيىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار شاپتۇل چېچىكى ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانارگۈلى ، ئانار پوستى ، زاراڭزا چېچىكى ، گۈلسۈرۈخ ، لەيلىگۈل ، ياڭاق پوستى ، ئوردان ، جىگدە پوستى ، تۇخۇمەك ، ئۇجمە قوۋزىقى ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، سېرىق سەبدە ، كېۋەز غوزىسى . زاك ، زەمچە ، كاتاپ ، ئىتئۈـ زۈمى ، تاجىگۈل ، ئازغان قاتارلىق گۈل ـ گىياھلار ھەرخىل مېۋە ـ چېچەكلىرى ، سۇمۇق (كالىي ئالىيۇمىن سۇلفات) ، كۆكتاش (مىس سۇلفات) ، گىل (مانگان X II ئوكسىدى) ، قىزىل تاش رەڭ (قىزىل تۆمۈر درودىسى) دەرەخ پوررلىرى ، ئۆسۈملۈك يىلتىزى ، رەڭـ لىك توپا ، سېغىز قاتارلىق تەبىئىي خام ئەشيالارنى مەنبە قىلىپ ، گۈڭگۈرت پوقى شاپتۇل چېچىكى ، گۈش رەڭ ، زانكا ، زەيتۇنە ، ئانارگۈلى ، توق قىزىل ، ئاچ سېرىق ، قارا ، سوسىيە ، توق سېرىق ، نەش رەڭ ، كاۋا چېچىكى ، يېشىل ، ھاۋا رەڭ ، سۇس ھاۋارەڭ ، قارا قىزىل ، قارا كۆك قاتارلىق نەچچە ئون خىل رەڭ ۋە خىلمۇ خىل سىر پەردا بۇيۇملىرى ئىشلىگەن .

رەڭ ئىشلەش ئۇسۇلى : ئوخشاش تېپتىكى گۈل ـ چېچەكلەر دەرەخ قوۋزىقى ، مېۋە پوستى قاتارلىقلارنىڭ قاينىتما بىرىكمىسىدىن خىلمۇ خىل رەڭ ئالغان . مەسىلەن ، تۇخۇمەك گۈلى ، ئىنەكپىتى (ئابدىملىك) ، قارىقات ، ئالقات ، ئاق يانتاق ئۇرۇقى بىرىكمىسىدىن قارا كۆك رەڭ ، ئاق تېرەك پوردىدىن پوررەڭ ، قارىغاي يە ـ لىمى ، ھەشقىپېچەك گۈلى ، نۆشۈدۇردىن ئاق رەڭ ، ئازغان ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ ، پىياز پوستىدىن يېشىل ـ كۆك رەڭ ، تۇزتېشى ۋە باشقا . ھەرخىل رودىلاردىن كۆك ، يېشىل ، زەڭگەر رەڭ ، زىرىق ئۇرۇقىدىن قىزىل رەڭ ، قارا ئۇجمە ، قۇرۇم قاتارلىقلاردىن قارا رەڭ ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانار پوستىلىرىدىن ئۆز رەڭدە رەڭ ، ئوردان بىلەن ياڭاق پوستى بىرىكمىسىدىن جىگەر رەڭ ، ئىتئۈزۈمى بىلەن تاجىگۈل چېچىكى بىرىكمىسىدىن ئاچ قىزىل رەڭلەر ئىشلىگەن ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، خوتەن قاراڭغۇ تاغ ، ئالتۇنتاغ باغرىدا ئۆسىدىغان ھەرخىل گۈل ـ گىياھلاردىن خىلمۇ خىل رەڭ ئالغان .

ئۇيغۇرلار ھەرخىل پەردا بۇيۇملىرىنى ئىشلەشـ كىمۇ ماھىر بولغان ، ئۇلار لەۋسۇرۇخ ، مەڭز سۇرۇخ ، يىتقاق سۇرۇخ ، قاشلىق ، چاچ مېيى قاتارلىقلارنى خېلى بۇرۇنلا ئىشلىگەن . مەسىلەن ، زاراڭزا چېچىكىنى مەلھەم قىلىپ نۆكچە ھالىتىدە لەۋسۇرۇخ ، مەڭز سۇرۇخ (ئەڭلىك) ئىشلىسە ، گۈلسۈرۈخ بەرگىسىنى سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ تەبىئىي ئۇپا ياسىغان . خېنىگە مەلۇم نىسبەتتە زەمچە ئارىلاشتۇرۇپ قول ـ پۇت خېنىـ سى ، ئوسما مەلھەمىدىن قاش قارىسى ، شاپتۇل مېغىزى ، تۇخۇم سېرىقى ، سىيادان مېيى ئارىلاشمىسىدىن چاچ مېيى ياسىغان .

ئۇيغۇرلار قايسى خىل گۈل ـ چېچەكتىن رەڭ ئالسا ، رەڭنى شۇ گۈل چېچەك ئىسمى بىلەن ئاتىغان . مەسىلەن ، ئانارگۈلى ، شاپتۇل چېچىكى ، يۇلغۇن چېچىكى ، پوررەڭ ، نىل رەڭ ، كاۋا چېچىكى رەڭ ... دېگەنلەرگە ئوخشاش . (ش)

سەررايلىق

ئۇيغۇر سودىسى ئىچىدە ئاساسىي سالماق ئىگـ لەيدىغان سەررايلىقتىن ئىبارەت ئالتۇن ، كۈمۈش ،

يامبۇ ، تىللا ۋە چەت ئەل پۇلى ، بېرىلىيانت ، ئۇنچە ـ مەرۋايىت ، لەئلى ـ جاۋاھىر ، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھالىق مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر خىل كەسىپ بار . بۇ كەسىپ كۆرۈنۈشتە ، ئالتۇن ، كۈمۈش سېتىپ پايدا كۆرىدىغان تىجارەتتەك كۆرۈنسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىنى تۈتۈپ تۇرىدىغان ، شۇنداقلا مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كېپىللىك قىلىدىغان يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بىر خىل كەسىپ ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر سەررافلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى : ئازادلىققىچە سەررافلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۇقىرى ئىناۋەتلىك بىر خىل كەسىپ بولۇپ ، ئۇ ئەينى دەۋردە دۆلەت مالىيە كۈچىگە خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن .

سەررافلارنىڭ تىجارەت ئۇسۇلى : ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردە تىللا ساربىيى ، ئالتۇن ساربىيى ، سەرراپ باـ زىرى دېگەن مەخسۇس بازار ، سارايلار بولىدۇ . چوڭ سەررافلار ساراي ـ ھۇجرىلاردا مەخسۇس دۇكان ئاـ چىدۇ . ئۇششاق تىجارەت قىلغۇچى (سەررافلار بۇلارنىڭ بەزىلىرى چوڭ سەررافلارنىڭ سېتىۋالغۇچى ، بازارنى كۆزىتىش خادىملىرى) ھازىرقى پاي چېكى بازىرىغا ئوخشاش ئالتۇن ، كۈمۈش ، يامبۇ ، ئالتۇن ئاسقىلارنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ باھا تالاشتۇرۇپ ساتىدۇ . ئۇلار يەنە چەت ئەل پۇلىنىڭ ئىناۋىتى (قىممىتى) نى ساقلايدۇ .

شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن باشلاپ 1949 ـ يىلىغىچە چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلىمۇ كۈمۈش قىممىتىگە سۈنـ دۈرۈلغان. مەسىلەن ، بىر سەر تەڭگە تۆت يۈز داچەن ھېسابلىنىپ ، تۆت يۈز داچەنگە تەڭ بىر سەرلىك قەغەز پۇل چىقىرىلغان . ھۆكۈمەت قەغەز پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن سەررافلارغا موھتاج بولۇپ كەلگەن . مۇبادا كۈمۈش باھاسى ئۆسسە ، قەغەز پۇلنىڭ كۈرسى چۈشۈپ ھۆكۈمەت زىيانغا ئۇچرىغان . شۇڭا سەررافلار ئۆتمۈشتە دۆلەت مالىيە كۈچىنىڭ مۇھىم يۆلەنچۈكى بولغان .

ئۆتمۈشتە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مال باھاسى سەرراپ بازىرىدىن ئالتۇن ـ كۈمۈش باھاسىنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ ئارقىلىق پۇل پاخاللىقى ۋە مال باھاسىنىڭ تۇيۇقسىز ئۆرلەپ كېتىشىدەك ئىقتىسادىي مۇقىمسىزلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئويناغان . (ش)

ھاممام

ھاممام دېگەن سۆز ھازىرقى زامان تىلىدا پارلىق مۇنچا دېگەندىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار ئۇۋۇچىلىق ، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرـ مۇش كەچۈرگەن مەزگىللەردە كۆپرەك تاغلىق دالا ، قارلىق ئورمانلاردا ماكانلاشقان . تاش تىزىپ ئوچاق ياـ ساپ تاماق ئەتكەن ، قازاندىن تاشقان سۇ ، تاشقا چۈشۈپ ھور ھاسىل قىلغان ، بۇ ئەھمىيەتكە ئاساسەن ، ئۇلار كېيىن شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن ، ئائىلىۋى تاش ھاممام ياساپ تازىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلەتكەن . كېيىنكى سودا تەرەققىياتى نەتىجىسىدە پەيدا قىلىنغان ئاۋات كوچا بازارلاردا بىر قەدەر مۇكەممەل ھاممامىلارنى سېلىپ ، ئۇلۇغ كارۋان يولىنىڭ قوناقلىرى ، سودا كارۋانلىرى ، سايياھەتچىلەرنىڭ يۇيۇنۇشىغا ئىمكان يارىتىقان ۋە ھاممامدىن ئىبارەت بۇ تازىلىق مۇئەككىلىنىڭ جاھانغا تارقىلىشىغا بەلگىلىك ئاساس يارىتقان .

ئۇيغۇر ھاممامىلىرى بىر كىشىلىك يۇيۇنۇش ئۆيى ۋە كۆپ كىشىلىك ھورلىنىش ئۆيىدىن ئىبارەت قۇرۇلمىغا ئىگە . ئۇيغۇرلار ئىككىنچى بىر كىشى بار جايدا يالىڭاچ يۇيۇنۇشنى ئەدەبسىزلىك ھېسابلايدۇ . شۇڭا ئايرىم ئۆيدە يۇيۇنىدۇ . ئايرىم ئۆيلەر قاتار سېلىنغان بولۇپ ، ھەممە ئۆيـ ىڭ ئۈستىدىن سۇ ئىسسىتىدىغان قازانغا تۇتاشتۇرۇلغان چاقچۇق (ساپال) نور ئۆتىدۇ . ھەر بىر ئۆي ئۈستىدە نورنىڭ سۇ چۈشۈش تۆشۈكى بولۇپ ، ئۇنىڭغا بىر تال شۇمەك بېكىتىلگەن بولىدۇ . قازاندىن چىققان سۇ داۋاملىق نور ئىچىدە ئايلىنىپ تۇرىدۇ ، قايسى ئۆي لازىم قىلماق بولسا جۇمەكنى ئوڭغا بۇرايدۇ . نوردىكى سۇ جۇمەك ئارقىلىق چۈشىدۇ . سولغا بۇرىغاندا جۇمەك ئاغزى نورغا تاقىلىپ سۇ توختايدۇ ، سۇ بىلەن بەدەننى بىر قەدەر يۇيۇپ بولغانلار ئالدى ـ ئارقىسىنى لۆڭگە بىلەن يۆگەپ ھورلىنىش ئۆيىگە چىقىدۇ . ھورلىنىش ئۆيى چوڭ سېلىنغان بولۇپ ئورۇندۇق ۋە

كارىۋاتلار قويۇلغان بولۇپ ، ئوتتۇرىسىدا تاش قىزىتىش سۇپىسى بولىدۇ . سۇپىنىڭ ئاستى ئوچاق بولۇپ ، قالىغان ئوت تاشنى ئىسسىتىدۇ . تۆتۈنى ئوچاق ئاستىدىن چىقىپ كېتىدۇ ، تاش قىزىقى ئۆينى يۇقىرى ھارارەتتە قىزىتىپ كىشىلەر بەدىنىنى تەرلىتىپ كىر يۇمشىتىدۇ . كۆپ ھاللاردا تاشقا سۇ سېپىپ نەملىك ھور پەيدا قىلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تەرلەش يۇقىرى دەرىجىگە چىقىپ كىرلەر ئۆزلۈكىدىن يۇمشايدۇ . ھورلىنىش ئۆيىدە بەش يۇز يەتمىش ئۇچ ، خاتىرىچىلار (بەدەننى سۇرتۇپ قويغۇچىلار) بولىدۇ . خالىغانلارنىڭ بەدەنلىرىنى سۇرتۇپ مۇلازىمەت قىلىدۇ . ھورلىنىپ بولغانلار قايتا يۇيۇنۇپ چىقىدۇ . ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەر ـ ئايال ھاممالىرى ئايرىم تەسىس قىلىنغان . ئۇيغۇر ھاممالىرى تېز كىر چىقىرىش ، بەدەن يەڭگىللىتىش ، سوغۇقتىن ساقلاش ، ئۇستىخان ئاغرىقلىرىغا داۋا بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە . يەرلىك شەكىلدە ياسالغان مۇنداق ھاممالار ھازىر زامانىۋى مۇنچىلارغا ئۆزگەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى رولىنى ئونتۇماسلىقىمىز كېرەك .

ھاممالارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئائىت سەئىدىيە سۇلالىسىنىڭ (1533 ــ 1559) ئابدۇرېشىتخان سۇلتانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان بىر يازما يادنامىدا : « بەش يۇز سەكسەن بەش مەھەللە مەسچىتى ، تۆت يۈز ئوتتۇز يەتتە ھاممام ، بىر مىڭ ئالتە يۈز توقسان مەكتەپخانا ، بەش يۇز يەتمىش ئۇچ مەدرىس (يۇقىرى بىلىم يۇرتى) ، بىر مىڭ يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتە كارۋان سارىيى ... (قىسقارتىلدى) » بارلىقى يېزىلغان .

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن بۇ خىل مەدەنىي ئەسلىمىلەر ۋەيران قىلىنىپ گۈلاخ (كۈل خانا) قا ئايلانغان ، كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىر كىشىلىكتىن يۇيۇنۇش ئۆيى ياساپ سەرراپ دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭغا چېلەك تاپالمىغانلار كوزا ، قاپاق بىلەن سۇ ئېسىپ يۇيۇنۇش ئۆيىنى بەرپا قىلغان ، شۇ كۈنلەردە تۇرۇبىلاشقان سەرراپلار مۇنچا دېگەن نام بىلەن ئىشقا كىرىشتى . ئۇيغۇرلاردا يۇيۇنۇش ئادىتى ، ئەر ـ ئايال بىرلىكتە يۇيۇنۇش مەنئى قىلىنغان ۋە مەيلى ئەرلەر ياكى ئاياللار بىرلىكتە يالىڭاچ يۇيۇنۇش نومۇس دەپ بىلىدۇ . ئادەتتە ئۇيغۇرلار تازلىق ئۇچۇن ۋە ئەر ـ ئايال مۇناسىۋەتتىن كېيىن يۇيۇنىدۇ . ھەرقانداق ھاممام ، سەرراپلاردا جىنسىي ئەزا مويلىرىنى ئېلىش ئەسۇابى بولىدۇ . جىنسىي ئەزا مويلىرى تازلىنىدۇ . (ش)

ئىككىنچى قىسىم

ئىجتىمائىي ئادەتلەر

VI ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت

ئائىلە دېگىنىمىز ـ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ . مۇشۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدىكى ئەزالارنىڭ مۇناسىۋىتى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت ئائىلە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل بولغاچقا ، ئائىلە مۇناسىۋىتى كۆپلىگەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە دەرىجىسىدە كۆرۈلىدىغان روشەن پەرقلەردىن ئىبارەت .

خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىل فېئودالىق ھاكىمىيەت كونترولىلۇقىدا ياشىغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئائىلىۋى ئادەتلىرىدە ئاتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى قويۇق ئەكس ئېتىلگەن . يەنى ئائىلە باشلىقى ئەرگە مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى چوڭ بولغان . قالغان ئائىلە ئەزالىرى ئەنە شۇ ئائىلە باشلىقىنىڭ ھۆكۈمگە مۇتلەق بويسۇنۇش شەرت قىلىنغان . بۇ ھال ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى ، ۋاراسلىق ھوقۇقى ، ئائىلىنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلىگە نىسبەتەن بارلىق ئىقتىسادىي ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ، بىر تەرەپ قىلىش ، ئائىلىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئائىلە باشلىقى بولغان ئەرگە خاس بولۇپ ، باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ . ئەگەر ئائىلە باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ياكى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ ، ئۇزاق مەزگىل قايتىپ كېلەلمىگەن بولسا ، ئائىلىگە مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى جامائەتنىڭ كېپىللىكى ۋە گۇۋاھلىقى ئاستىدا شۇ ئائىلىنىڭ چوڭ ئوغلى (ئەگەر شۇ ئائىلىدە ئوغۇل بالا بولمىسا ئائىلە باشلىقىنىڭ ئايالى) ۋەكالىتەن بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ .

ئائىلە ئىقتىسادىي مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ئۇيغۇرلار ئۇمۇمەن ئىسلام شەرىئىتىدە بەلگىلەنگەن مىراس ئايرىش بەلگىلىمىلىرىنى ئىجرا قىلغان ، يەنى ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدىكى ئەر بىر ئوق ، ئايال يېرىم ئوق نىسبىتى بويىچە مىراس ئايرىلغان . شۇ ئۆيىنىڭ بىر قىسىم پارچە مۇلۇكلىرى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ، قاچا ـ قۇچا ، قازان ـ قومۇچ ، ئۆي جابدۇقلىرى مىراسنىڭ سىرتىدا بولۇپ ، ئۇ نەرسىلەر شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتقان ئوغۇلغا قالدۇرۇلىدۇ . ناۋادا ئاتا ـ ئانا ھاياتلىقىدا بېقىۋالغان نەۋرە ـ چەۋرىلەر ۋە باشقىلار بولسا ، ئۇلار مۇشۇ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە قېرىنداش بىر تۇغقانلارغا ئوخشاش ئائىلە مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوغۇل بالا چوڭ بولۇپ ئۆي ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۆي ئايرىمايدۇ . ئەگەر ئۆي ئايرىپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە ، ئاتا ـ ئانىسى ھايات بولسلا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم ـ چىقىمى ۋە ھاياتلىق مەنبەسى چوڭ ئائىلىگە باغلانغان بولىدۇ . ئاتا ـ ئانىسى ھايات تۇرۇپ مىراس تەلەپ قىلىش جاماەتچىلىك ئىچىدە قاتتىق ئەيىب ھېسابلىنىدۇ . بالىلار چوڭ بولۇپ ئۆي ئايرىغاندا ، كىچىك ئوغۇل (كەنجى ئوغۇل) ئاتا ـ ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ ، شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن ئۇيغۇر چۆچەكلىرى ۋە داستانلىرىدا كەنجى ئوغۇلنى باتۇر ۋە دانىشمەن سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى ئالغا سۈرۈلگەن .

ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇرۇنراق فېئودالىزمغا كۆچ

كەنلىكى ئۇچۇن ئۇلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا ئۇرۇقچىلىق ۋە قەبىلچىلىك ھاياتىنىڭ تەسىرلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇندا ئەمەس . شۇ سەۋەبتىن ئەۋلاد ـ ئەجدادلارنىڭ نامىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت باغلىنىشىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈنەرلىك ئەمەس . يەنە ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەر ۋە ئايال تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نامى بەزى مىللەتلەردىكىدەك مەخسۇس ئاتالغۇ بىلەن ئەمەس ، بەلكى « چوڭ »، « كىچىك » دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەرنى قوشۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلگەن ، مەسىلەن :

دادىنىڭ ئاكىسى ـــ چوڭ تاغا (بەزى جايلاردا چوڭ ئاتا)

دادىنىڭ ئىنىسى ـــ كىچىك تاغا (بەزى جايلاردا كىچىك ئاتا)

دادىنىڭ ئاچىسى ـــ چوڭ ھاما (بەزى جايلاردا چوڭ ئاپا)

دادىنىڭ سىڭلىسى ـــ كىچىك ھاما (ھاماچا ، بەزى جايلاردا كىچىك ئاپا) دېگەنلەرگە ئوخشاش . ئەمما «تۈركىي تىللار دىۋانى » دا ئۇيغۇرلاردىمۇ ۋاسىتىلىك تۇغقانلارنىڭ مەخسۇس نامى بولغانلىقى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار بار .

ئالايلۇق :

yuyq ـــ خوتۇننىڭ ئىنىسى ، يەنى ئەرنىڭ قېيىن ئىنىسى

ini ـــ خوتۇنغا نىسبەتەن ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئۇكىسى

iqi ـــ خوتۇنغا نىسبەتەن يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا « iqi » بولىدۇ .

sinil ـــ ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى

baldiz ـــ ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى

aga ـــ ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى (مەھمۇت قەشقەرى : « تۈركىي تىللار دىۋانى » Ⅲ توم ، 7 ـ بەت)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە « مەن » نى مەركەز قىلىپ يۇقىرىغا سانىغاندا ، دادىسى بىلەن ئانىسىغىچە بىر ئەجداد ، چوڭ دادىسى بىلەن چوڭ ئانىسىغىچە ئىككى ئەجداد ، بوۋىسى بىلەن مومىسىغىچە ئۈچ ئەجداد ، چوڭ بوۋىسى بىلەن چوڭ مومىسىغىچە تۆت ئەجداد ... ھېسابلىنىدۇ .

« مەن » دىن تۆۋەنگە سانىغاندا ، ئوغۇل ـ قىزلىرى بىر ئەۋلاد ، نەۋرىلىرى ئىككى ئەۋلاد ، ئەۋرىلىرى ئۈچ ئەۋلاد ، چەۋرىلىرى تۆت ئەۋلاد ، پەي نەۋرىلىرى بەش ئەۋلاد ... ھېسابلىنىدۇ . شۇنداق قىلىپ توققۇز ئەۋلاد بىۋاستە قېرىنداشلىق كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ بىۋاستە قېرىنداشلار ئارا نىكاھلىنىش چەكلىنىدۇ . (ئا)

ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئائىلە ئىستىلىغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراشقا ئادەتلەنگەن ، چۈنكى ئۇلار ئائىلە ئىستىلىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇش ئۆز ئائىلىسىنىڭ رونىق تېپىشى ياكى ۋەيران بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ ، دەپ قارايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىستىلى بەلگىلىگەن دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ . ئائىلىگە مەنسۇپ ئورتاق ئىستىل ھەربىر ئائىلىدە ئەنئەنىۋى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت بولۇپ ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ . ئائىلە ئىستىلى ئائىلە تەربىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا ئائىلە تەربىيىسى مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ : بىرى ، ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش ؛ يەنە بىرى ، ئائىلە شەجەرىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئەۋلادلارنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت .

ئائىلە ئەزالىرىغا ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئاتا ـ ئانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە كۆز قارىشىدا «ئاتىنىڭ ئىزى بالىغا قالىدۇ » دېگەن ئەقىدە ناھايىتى كۈچلۈك . شۇ سەۋەبتىن قائىدە ـ يوسۇن بىلمەيدىغان

ئەدەبسىز باللار چېلىقسا ، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى ئەيىبلەيدۇ ، « چاقتا گۇناھ يوق ، شادىسى بۇزۇق ، قىزدا گۇناھ يوق ، ئانىسى بۇزۇق » دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشتىن چىققان .

ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۇرگۈزۈلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگەكچان ، راستچىل ، ئۆز-ئارا كۆيۈمچان ، ئاق كۆڭۈل ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، ئەھلى مۇسۇلمان قىلىپ تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ . ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشنى ئاساسەن دادا ، قىز بالىنى تەربىيىلەشنى بولسا ئانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن دادا بولغۇچى ئوغلىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ جەمئىيەت بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ ، ئەدەب ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان سورۇنلارغا بىرگە ئېلىپ بارىدۇ . ئۆيگە مېھمان كەلسە ، بالىسىنى چاقىرىپ مېھمانغا ئەدەب بىلەن سالام بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ ، مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى مەقسەتلىك ھالدا بالىغا تاپشۇرىدۇ ۋە باشقىلار . ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە قىز بالا ھامان « تالانىڭ ئادىمى »، يەنى باشقا ئائىلىگە « بالا » بولىدىغان بولغاچقا ، قىز بالىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىز بالىغا كىچىك ۋاقىتىدىن باشلاپ ئۆي تازىلىقى ، كىر ـ قات يۇيۇش ، تاماق ئېتىش ، تىكمىچىلىك قاتارلىق ئىشلارغا ئۆگىتىدۇ .

قىسقىسى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر يۇرۇش ئائىلە قائىدە ـ يوسۇنلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ ، كىيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاق مىزانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىللىي ئەخلاق ئادىتىگە ئايلانغان . بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك يازما ئەدەبىياتتا روشەن ئەكس ئېتىلگەن . مەسىلەن ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك » داستانىدا مۇنداق بېيىتلار ئۇچرايدۇ :

110 . تولا كونا بىر سۆز مەسەلدە كېلۇر ،
ئاتا ئورنى ، ئاتى ئوغۇلغا قالۇر .

246 . كىشى ياخشى ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر ،
يامان ئاتلىق ئولسا ، ئۇ قارغىش ئالۇر .

1664 . دۇرۇسلۇق ، ئۇيات ھەم بۇ ياخشى قىلىق ،
بىرىكسە بۇ ئۇچى بولۇر خۇشچىلىق .

1951 . ئەقىللىك كىرەك ھەم بىلىملىك كىرەك ،
سېخىيلىق كىرەك ھەم سىلىقلىق كىرەك .

4276 . خۇشال ھاياتتا ياشايمەن دېسەڭ ،
تىرىشقىن ، ھەسەتتىن يىراق بول ئۆزۈڭ .

4509 . ئوغۇلنى بىكار ـ بوش يۈرمە سەن قويۇپ ،
بىكارچى بولۇر ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ .

4506 . ئوغۇل ـ قىزغا ئۆگەت بىلىم ھەم ئەدەب
بېرۈر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ .

دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئائىلىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى پۇتكۈل ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە ـ يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، ئۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دىلىغا پۈتۈلگەن « خاتىرىسىز ئاساسىي قانۇن » دۇر . شۇ سەۋەبتىن ئۇ تارىختىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلە قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا خىلاپ ئىش ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلەش ۋە چەكلەش رولىنى ئويناپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە . (ئا)

يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يۇرت ـ مەھەللىلەر گەرچە يەككە ئائىلىلەردىن تەركىب تاپسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئادىتىدە يۇرت ـ مەھەللىدىكىلەر بىلەن بىر تۇغقاندەك ئىناق ئۆتۈشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن « يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ئەلا » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان . يۇرتداشلار ئارىسىدىكى ئۆز ئارا ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا ، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى بويىچە ، ھەر جەھەتتىن زىچ ھەمكارلىققا موھتاج بولىدۇ . دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ۋاقىت خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، تېرىقچىلىق ۋە يېغىم پەسىللىرىدە ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان بىر خىل ئەنئەنۋى لاپقۇتلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن ، چۈنكى ھەممە ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغاچقا ، « كۈندىن قالسا يىلدىن قالىدۇ » غان جىددىي پەيتتىن قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزئارا لاپقۇتلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىشىش ئادەتلىرى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، ئائىلىلەر ئارىسىدىكى دوستانە ئالاقە تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توي ـ تۆكۈن ياكى ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرسە مەھەللە ھەتتا يۇرت بويىچە خالىسانە ياردەم بېرىدىغان ئېسىل ئادەت بار . مەلۇم ئائىلىدە توي بولماقچى بولسا ، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم ـ قوشنىلار ئۆزلۈكىدىن شۇ ئائىلىگە بېرىپ « ياردەملىشىدىغان ئىش بارمۇ ؟ » دەپ ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىش قىزغىنلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . تويىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكلىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ مېھمانلارنى كۈتۈش ۋە ئۇزىتىشقىچە قولۇم ـ قوشنا ۋە يار ـ بۇرادەرلەر جەم بولۇپ ، خالىسانە ياردەملىشىدۇ . ھەتتا ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۇيۇلغان ئۆيلەنمەكچى يېتىم ـ يېسىر يوقسۇللارنى يۇرتداشلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىپ ئۆي ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ . بۇنداق ياردەمنى « ساۋابلىق ئىش » دەپ ھېسابلايدۇ .

ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىدا بۇنداق ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . چۈنكى ئۆلۈم ئىشى كۆپىنچە تاسادىپىي يۈز بېرىدىغان بولغاچقا ، ئۇ نېگىزىغا ئۆلۈم ئىگىسى ئالدىنئالا تەييارلىق قىلالمايدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا ئۆلۈم ئىگىسى باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ موھتاج بولىدۇ . ناۋادا ئۆلۈمگە ئىگە بولىدىغان ئادەمنى يوق يېتىم ـ يېسىرلار ئۆلۈپ قالسا ، ئۇنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا باشتىن ـ ئاياغ يۇرت ـ جامائەت مەسئۇل بولۇپ خالىس ئۇزىتىدۇ .

يۇرت ئىچىدە بىرمەر ئائىلە يېگىدىن ئۆي سالماقچى بولسا ، قولۇم ـ قوشنىلار ۋە يۇرتداشلار ھەرىكەتكە كېلىپ خالىسانە ياردەم بېرىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى ھەرخىل تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ھەمكارلىشىش ، ئۇلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىش قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى .

ئۇيغۇرلار ئىچىدە كۆپىنچە بىر مەسچىت جامائىتى بىرلىك قىلىنىپ ، شۇ دائىرە ئىچىدە ھەرخىل تۇزۇملەر ۋە نىزاملار يولغا قويۇلغان . بىرمەر ئەھۋال يۈز بەرسە مەسچىت جامائەتلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلغان . ئەگەر بىرمەر ئائىلىدە ئاغرىق ـ سىلاق بولسا ، مەسچىت جامائەتلىرى بامدات نامىزىدىن يېنىپ ، كوللېكتىپ ھالدا ئاغرىقنى يوقلاپ ھال سورايدۇ ، بىر قانچە كۈن مەسچىتكە چىقماي ئىز ـ دېرەكسىز يوق بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆيىگە جامائەت توپلىشىپ بېرىپ ئەھۋال ئوقۇشىدۇ . بولۇپمۇ ياشانغان قېرى ـ چوڭ ـ لەرنى داۋاملىق يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ . يۇرت ـ مەھەللە ئىچىدە ئوغرىلىق ، بۇلاڭ ـ چىلىق ، ئۇروش ـ جېدەل ، زىنا قىلىش قاتارلىق نالايىق قىلمىشلار سېزىلسە ، يۇرتداشلار بىرلىكتە كېڭىشىپ جازالاش چارىلىرىنى بېكىتىدۇ .

ئومۇمەن ئالغاندا ، يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ئىستېخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، ئۆرپ ـ ئادەت تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ . (ئا)

قوشنىدارچىلىق

ئۇيغۇرلاردا قوشنىدارچىلىق جەھەتتە ئوبدان ئەنئەنىلەر ساقلانغان .

1) قوشنىلار بىر ـ بىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتۈشىدۇ . بىر ـ بىرىنىڭ خوشاللىقى ۋە قايغۇ ـ

ھەسرىتىگە ئورتاقلىشىدۇ . بىر ـ بىرىنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدۇ . بولۇپمۇ توي ـ تۆكۈن ، ئۆلۈم ـ يېتىم بولغاندا بۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ . ئۇ چاغدا ئېغىر ـ يېنىك ئىشلاردا بىر ـ بىرىگە ئوبدان ھەمكارلىشىدۇ . شۇڭا « يىراقتىكى تۇغقاندىن ، ياندىكى قوشنا ياخشى » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان .

2) قوشنىلار ئەتىگەن ـ ئاخشاملىرى «بارمۇسەن ـ يوقمۇسەن ؟» دېيىشىپ ، بىر ـ بىرىدىن ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ تۇرىدۇ . ئادەتتىكى كۈنلەردە كىرىش ـ چىقىش قىلىپ تۇرىدۇ . بۇ مۇناسىۋەتنى قوغۇلاشتۇرىدۇ .

3) قوشنىلار ئۆزئارا كەم ـ كۈتە نەرسىلىرىنى بىر ـ بىرىدىن ئۆتنە ـ يېرىم قىلىشىدۇ . سورالغان نەرسە بارلا بولسا بەرمەي قويمايدۇ .

4) قوشنىلار ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تاماق سۇنۇشىدۇ . قوشنىلاردىن بىرى ئوبدان تاماق قىلغان كۈنى شۇ تاماقتىن ئۆز قوشنىسىغا كىرگۈزۈش ، ئۇزۇندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ياخشى ئەنئەنىمىز . تاماق كىرگۈزۈلگەن قاچا قاچان قايتىشىدىن قەتئىينەزەر ، ھەرگىز قۇرۇق قايتمايدۇ .

5) يېڭى قوشنىلار كۆچۈپ كەلسە ، كونا قوشنىلار ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ . ئۆيلىرىگە چاقىرىپ كۈتۈۋالىدۇ . شۇنىڭدەك قوشنىلاردىن بىرەرسى كۆچۈپ كەتسە . قېپقالغان قوشنىلار چاي قىلىپ ئۇزىتىپ قويىدۇ . كۆچۈپ كەتكەن ۋە قېپقالغان قوشنىلار بىر ـ بىرىنى دائىم ئىزدىشىپ تۇرىدۇ .

6) قوشنىلارنىڭ بىرەرىنىڭ ئۆيىدە ماتەم ـ مۇسىبەت بولغان بولسا ، باشقا قوشنىلار ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارمايدۇ .

7) قوشنىلارنىڭ بىرەرسىنىڭ يىراق ياقا ـ يۇرتلاردىن يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى كەلسە ، باشقا قوشنىلار قوشنىنىڭ ھەم كەلگەن مېھمانىنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە چاقىرىۋالىدۇ .

8) قوشنىلاردىن بىرەرسى يىراق ـ يېقىن بىر ياقىقا كېتىپ قالغاندا ، باشقىلار ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن خەۋەر ئېلىپ قويىدۇ . بۇ قوشنىدارچىلىقتا كەم بولمايدىغان ياخشى خىسلەت .

9) قوشنىلار بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت ـ شىكايەت قىلمايدۇ . بۇنداق قىلىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ .

10) قوشنىلار پەرزەنتلىرىنى خۇددى بىر ئائىلىنىڭ بالىلىرىدەك ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلىپ تۇرىدۇ . (ر)

ئىتتىپاقلىق ـ ئىناقلىق

ئۇيغۇرلاردا ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرى ـــ ئىتتىپاقلىق ـ ئىناقلىق ، ئۆزئارا ئاداۋەت تۇتۇشماسلىق .

ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالغان بولسا ، باشقا بىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئادا-ۋەت تۇتۇشقانلارنى ئەپلەشتۈرۈپ قويىدۇ . ئاداۋەتكەشلەرنىڭ بىرى ئۆز خاتالىقىنى بويىنىغا ئېلىپ يەنە بىر تەرەپكە چاي تۇتۇپ ناماقۇل بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلۇپ كېتىدۇ . بۇرۇن بەزى يەرلەردە ئاداۋەتلەشكەنلەردىن بىرى ئۆزلۇكىدىن يەنە بىر تەرەپنى ئاشپۇزۇلغا چىللاپ ، چاي تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى تۇگىتىدىغان ؛ بەزى يەرلەردە بولسا بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە چىلىم تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى يۇيۇدىغان ئەھۋال بولغانىدى .

ھېيىت ـ ئايەم ، ئۆلۈم ـ يېتىم ۋاقىتلىرىدا ئاداۋەت تۇتۇشقانلار بىر ـ بىرىنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىش؛ شۇنداقلا بىر ـ بىرىنىڭ كېسىلىنى يوقلاش ئارقىلىق ئاداۋەتنى يۇيىدۇ . ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئائىلىسى بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا، يەنە بىر تەرەپ شۇ ئائىلىگە كۆڭۈل سوراپ بېرىش يولى بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇش ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ بىرى . (ر)

مېھماندوستلۇق

مېھماندوستلۇق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ، ئەڭ ياخشى ئەنئەنىسى . ئۇيغۇر خەلقى ئۆيگە مېھمان كەلسە «بەخت كېلىدۇ » دەپ قارايدۇ . مېھماندوستلۇق نۇرغۇن جەھەتلەردىن ئىپادىلىنىدۇ .

1) ئۆيگە كەلگەن مېھماننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ، ئالاھىدە داستىخان سېلىنىدۇ . ئەقەللىيسى ، قاينىق سۇ ، زاغرا بىلەن بولسىمۇ مېھمان قىلىنىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېھماندوستلۇقى ھېيت ـ ئايەملەردە ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ .

2) مېھمان ھۆرمەتكە سازاۋەر . مېھمانغا چاي ياكى تاماق پەتنۇس بىلەن سۇنۇلىدۇ . نائىلاج بىر قول بىلەن بېرىش توغرا كېلىپ قالسا « بىر قولۇم بولۇپ قالدى ، ئەپۇ قىلسىلا » دەپ ئۆزرە ئېيتىلىدۇ . شۇنداقلا مېھمان ياكى چوڭلارنىڭ قولىدىن بىر نەرسە ئالغاندىمۇ ئىككى قوللاپ ئېلىش ـــ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئادىتى . مېھمانغا چاي قۇيغاندا ياكى باشقا نەرسە سۇنۇلغاندا ، ئوڭ قول ئىشلىتىلىدۇ . سول قولنى ئىشلىتىش مېھمانغا نىسبەتەن تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

3) ئەر ـ خوتۇن دەرقەم تۇرۇپ مېھمان كۈتۈۋاتقاندا ، ئۆي ئىگىسى بولغان ئايال ئەر مېھمانغا توغرىدىن ـ توغرا چاي ياكى تاماق سۇنمايدۇ . پەقەت ئېرى ئارقىلىق سۇنىدۇ .

4) مېھمانغا چاي قويۇلغان ياكى تاماق ئۈستۈلغان قاچىنىڭ پۈچۈق ياكى دەز بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدۇ . ئەگەر دىققەتسىزلىكتىن دەز ياكى پۈچۈق قاچىدا چاي ياكى تاماق كەلتۈرۈپ قالغان بولسا ، ئۆي ئىگىسى سەزگەن ھامان يەڭگۈشلۈۋاتىدۇ ۋە مېھماندىن ئەپۇ سورايدۇ . مېھمانغا چاي قۇيغاندا پىيالىنى تولدۇرۇپ قۇيمايدۇ ، چاينى پىيالىنىڭ ئوتتۇرىغا قۇيۇپ كۆپۈكلەشتۈرۈۋېتىش ناھايىتى ئەيىب بولىدۇ . شۇڭا چاي پىيالىنىڭ يان تەرىپىگە قۇيۇلىدۇ . پىيالىدىكى كونا چاي ئۈستىگە يېڭى چاي قۇيۇلماستىن ، كونا چاينى تۆكۈۋېتىپ چاينى يېڭىلايدۇ .

5) مېھمان كاڭلىق ـ سۈپلىق ئۆيگە باشلانغان بولسا ، مېھماننىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىنىدۇ .

6) ئۆيگە كەلگەن مېھمان ئىشىك ئالدىدا ياكى دەرۋازا سىرتىدا ئۆزىتىپ قويۇلىدۇ . ئىشىكتىن چىقماي ئۆزىتىپ قويۇش مېھمانغا نىسبەتەن ناھايىتى ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

7) بىراۋنىڭ ئۆيگە ئۇلاغلىق مېھمان كەلسە ، ئۆي ئىگىسى ئۆينىڭ سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالغاندىن سىرت ، مېھماننىڭ قولىدىن ئۇلاغنى ئېلىپ باغلايدۇ . مېھمان يانار ۋاقتىدا ئۆي ئىگىسى ئۇلاغنى يېشىپ كېلىپ ، مېھماننىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ، ئۇلاغقا مىنگۈزۈپ قويىدۇ . (ر)

داستىخان ئۈستىدە

كۆپ ھاللاردا تۇي ـ تۆكۈن ، نەزىر ـ چىراغ قاتارلىق مەرىكىلەردە ، مېھماندارچىلىقتا تونۇغان ـ تونۇمىغان ، ياشانغان ۋە ياشلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ . بۇنداق چاغلاردا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەب ـ ئەخلاققا دائىر بىرمۇنچە قائىدە ـ يوسۇنلار بولىدۇ :

1) چوڭلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرغاندا ، تاماقنى چوڭلار قول ئۈزاتمىغۇچە قول ئۈزىتىش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ . « قېنى ئېلىپ بەرسىلە » دەپ چوڭلارنى تەكلىپ قىلىش گۈزەل ئەخلاقتۇر . شۇنداقلا ساھىبخان تاماققا تەكلىپ قىلمىغۇچە تاماققا قول سۇنۇپ تاماقنى يېيىشكە باشلاش ـــ بۇمۇ ئەخلاقسىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

2) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا تاماق يېگەندە ، ئۆز ئالدىنى قويۇپ باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۈزىتىش ـــ بۇمۇ ئەدەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا قاچىدىكى تاماقنى ئېلەشتۇرۇپ قوچۇش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

3) تاماق ۋاقتىدا گەپدانلىق قىلىپ باشقىلارنىڭ كەيپىنى بۇزۇش ئەيىبلىك ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

4) تاماقنى ئاشۇرۇپ قويۇش ، تاماقنى پاكىز يېمەي ، قاچىدا تاماق يۇقۇندىلىرىنى قالدۇرۇش بۇمۇ ناچار قىلىقلاردىندۇر . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئادەتلىرىدىن بىرى يېمەك ـ ئىچمەكنى زايە قىلماسلىق ، ئۇنى قەدىرلەش ، شۇڭا يەرگە چۈشۈپ كەتكەن ياكى داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۈۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ .

5) داستىخان ئۈستىدە چۈشكۈرۈش ، يۆتىلىش توغرا كەلگەندە ، قولىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېغىز ـ بۇرۇننى توسۇۋېلىش ـــ بۇ ئەدەبنىڭ بەلگىسى . شۇنىڭدەك داستىخان ئۈستىدە ياكى بىراۋنىڭ يېنىدا مىشقىرىش ، قاقىرىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، داستىخان ئۈستىدە چىش كولاش ، قاتتىق كېكىرىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەگەر چىشنى كولاشقا توغرا كەلسە ، ئېغىزنى ئالقان بىلەن توسۇپ تۇرۇپ كولايدۇ .

داستىخان ئۈستىدە ۋە باشقىلار يېنىدا ئەسنەپ كېرىلىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

6) داستىخانغا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھەممە ئادەم قولىنى چايقايدۇ . شۇنداقلا چوڭ ـ كىچىك تەرەتتىن كېيىنمۇ قول يۇيىدۇ . قولنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ، قول لۆڭگە بىلەن ئېرتىلىدۇ . قولنى سۈرتمەستىن قولنى سىلكىش ئەيىب ئىشلار بولۇپ سانىلىدۇ .

7) بىراۋ داستىخان ئۈستىگە كىرىپ كەلسە ، ئۇنى « كەلسىلە » «داستىخانغا كەلسىلە » دەپ داستىخانغا تەكلىپ قىلىشمۇ ئەڭ ياخشى ئەخلاقىمىز .

8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە يالاڭباشتاق ئولتۇرۇش ـــ باشقىلار تەگىدىغان ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا نەزىر ـ چىراغ ، ئۆلۈم ـ يېتىم مەرىكىلىرىگىمۇ يالاڭباشتاق بېرىش ئەيىب ئىشلار جۈملىسىگە كىرىدۇ . بۇنى جامائەت تەگىدۇ .

9) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە داستىخان يىغىلماي تۇرۇپ (دۇئا قىلىنماي تۇرۇپ) ياكى باشقىلار تامقىنى يەپ بولماي تۇرۇپ ، داستىخاندىن تۇرۇپ كېتىش ناھايىتى ئەدەبسىزلىك بولىدۇ . (ر)

ئىسىم قويۇش

ئۇيغۇرلاردا ئىسىم قويۇش ئادىتى بىر قانچە باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن . بۇنى مۇنداق ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن :

1) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرى .

2) ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى .

3) ئازادلىقتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى .

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماستىن بۇرۇن ، ئاساسەن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇشقا ئادەتلەنگەن . مەسىلەن ، بايتەمىر ، ئىلتەمىر ، بەگ بۇقا ، قارا بۇقا ، قارا باخشى ، ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش . بۇنىڭدىن باشقا ، ھەرقايسى رايونلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە شەھەر ، يەر ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىر ئەنئەنە ئىدى . چىڭگىزخاننىڭ مۇھىم مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى بولغان قارىياغاچ بۇيرۇقنىڭ «قارىياغاچ » دېگەن يەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى ، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارتېكىن (بارچۇق ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى) سۆزنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى ، شۇنىڭدىن باشلاپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىدا ئەرەپچە ۋە پارسچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار كۆپىيىشكە باشلىدى . مەسىلەن ، ئابدۇللا (ئاللانىڭ قۇلى) ، ھەبىبۇللا (ئاللانىڭ دوستى) ، سەيپۇللا (ئاللانىڭ قىلىچى) ، مۇتىئۇللا (ئاللانىڭ ئىتائەتچان قۇلى) ، رەھمەتۇللا (ئاللانىڭ رەھمىتى) دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقاد ـ ئىشەنچ كۈچەيگەن ۋە چوڭقۇرلاشقانسېرى ، بۇرۇنقى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملارنىڭ ئورنىنى ئەرەبچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار ئىگىلەشكە باشلىدى ، ھەربىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئاللاغا ، مالائىكىلەرگە ، پەيغەمبەرلەرگە ، چاھار يارلارغا ، ئانىلارغا بولغان سېغىنىشىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشقا باشلىدى . مەسىلەن :

1) ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، خالىق (مەخلۇقاتنى ياراتقۇچى) ، قادىر (ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى) ، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى) دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

2) مالا ئىكىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇشمۇ ئادەتكە ئايلانغان . مەسىلەن ، ئىسرافىل ، مىكائىل ... دېگەنلەردەك .

3) پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، داۋۇت ، مۇسا ، ئەيسا ، مۇھەممەت ، ئىسھاق ، ئىبراھىم ، ئىسمايىل ، ياقۇپ ، يۈسۈپ .... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

4) چاھار يارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش . مەسىلەن ، ئابابەكر ، ئۆمەر ، ئوسمان ، ئەلى

دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش .

5) مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش . مەسىلەن ، ھاۋا ، مەريەم ، سارە ، ئايشە خەدىچە ، پاتىمە ، ھەجەر ... دېگەنلەردەك .

بۇنىڭدىن باشقا ئىسلام دىنىغا ئائىت سۆزلەرنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ ، مەسىلەن ، ئىسلام ، ئىمام ، رەسۇل ، ئىمان ، جەننەت ... دېگەنلەر-دەك . يەنە ئىسلام دۇنياسىدىكى « مۇقەددەس » يەرلەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان . مەسىلەن ، مەدىنە ، قۇددۇس دېگەنلەردەك .

لېكىن ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇش ئادىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالغان ئەمەس ، مەسىلەن ، كېپەك ، سۈپۈرگە ، كەكە ، پالتا ، چورۇق ، يانتاق ، توقا ، سامساق ، قوزا ، تايلاق ، بوسۇق ، چاۋار ، بۇلاق ، مايسا ، ئالما ، ئاي ، ئالتۇن ، چولپان ، يۇلتۇز ، تۇرسۇن ، توختى ، ئارسلان ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئازادلىقتىن كېيىن ئەرەبچە سۆزلەر ئىچىدىن مەنىسى ياخشى ، دىنىي تۇس ئالمىغان ئادالەت ، ئادىل ، پازىل ، ئالىم ، ئارىپ ، ئازاد ، خېلىل ، جېلىل ، مەھمۇت ، مەخسۇت ، پەزىلەت ، سائادەت ، زۆھرە ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشتىن تاشقىرى ، يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن دەۋرگە لايىق ، دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىسىملارنى قويۇش ئومۇملىشىشقا باشلىدى . مەسىلەن ، ئەركىن ، ئۆتكۈر ، قۇتلۇق ، تۇرغۇن ، تۇيغۇن ، ئۆركەش ، يالقۇن ، يولداش ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتىدە ئۇلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، بەزى پەرزەنت كۆرمىگەن ، كۆرگەن بولسىمۇ بالىسى تۇرمىغانلار بىرلا پەرزەنت كۆرگەن بولسا ، بالىنىڭ تۇرۇپ قېلىشى ئۈچۈن ، ئاللاغا يالۋۇرۇپ ، بالغا « نىياز » (يالۋۇرۇش دېگەن مەنىدە) دەپ ئىسىم قويۇپ ، بېشىغا چاچ قويۇپ قويىاتتى .

بالىسى تۇرمىغانلار بىرمۇ پەرزەنت كۆرۈپ قالسا ، بالىنى باشقا بىرى (ئاساسەن تۇغقانلىرى) گە بېرىۋېتەتتى . بىر مۇددەتتىن كېيىن ئۇ بالىنى « سېتىۋالاتتى » ـ دە ، بالىغا « سېتىۋالدى » ياكى « تىلىۋالدى » دېگەندەك ئىسىمنى قويىاتتى . « سېتىۋالغۇچى » نىڭ قول ـ ئىلكىدە بولسا ئالاھىدە خۇشاللىق مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى . بالا يۇزى كۆرمەي كېيىن پەرزەنت كۆرگەنلەر بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۆز بالىلىرىغا تۇرسۇن ، پولات ، تۆمۈر ، توختى ، تۇردى ، تاشپولات ، تاشتۆمۈر ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويىاتتى . شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىل پەرزەنت كۆرمىگەنلەر تاسادىپىي پەرزەنت كۆرۈپ قالغان بولسا ، خۇشاللىقىدا ئاللا بەردى ، خۇدا بەردى ، ئىگەمبەردى ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشقان . ئۇنىڭدىن باشقا ئۆز پەرزەنتلىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى قويىدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان .

ئۆز پەرزەنتلىنىڭ چوڭ بولغاندا بىلىملىك ، دۆلەتمەن بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان ئاتا ـ ئانا ئۆز بالىلىرىغا ئالىم ، پازىل ، سۇلتان ، دۆلەت ، مەلىكە ، غەنى .... دېگەندەك ئىسىملارنى قويغان .

ياد ئېتىش ، سېغىنىش يۈزىسىدىن ئۆز بالىلىرىغا ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئاتا ـ ئانا ، يېقىن تۇغقانلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان . بۇنىڭ تەتۇرسىچە ، بالىلارنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ قالىدۇ ، دېگەن قاراش بىلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئۆز بالىلىرىغا قويماسلىقتەك ئەھۋاللارمۇ بار .

بالىلارغا قويۇلماقچى بولغان ئىسمىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدىكى ئىسىملار بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىناتتى .

بالىلارغا قويۇلغان ئىسىملار ئىچىدە بالىلارنىڭ تۇغۇلغان مەزگىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . ھېيت ، جۇمە ، ئازنا ، نورۇز ، سەيپەر ، ھوشۇر ، بارات ، رەجەپ ، روزى ، ئاپرىل ... دېگەندەك .

ئاسمان جىسىملىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار . مەسىلەن ، چولپان ، زۆھرە ، يۇلتۇز ، سەييارە ، ئەختەر ، يەشىن (چاقماق) ـ قەمەر ...

دېگەنلەرگە ئوخشاش .

بەزىبىر ئۆسۈملۈك ، گىياھ ۋە مېۋىلەرنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئانار ، ئالما ، جىنەستە ، زىيتۇن ، چىنار ، سامساق ، مايسا ، يانتاق ، رەيھان دېگەنلەرگە ئوخشاش .

بەزىبىر ھايۋان ، قۇشلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئارسلان ، يولۋاس ، مايمۇن ، تۈتى ، قۇندۇز ، ئەسەت (شىر) ... قاتارلىقلار .

بەزى مەدەن ، يەر ئاستى قېزىلمىلىرىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئالتۇن ، كۈمۈش ، ئالماس ، مارجان ، زۇمرەت دېگەنلەرگە ئوخشاش .

ئۇيغۇرلار ئۆز بالىلىرىغا ئىسىم قويغاندا تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارغا ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى :

① قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا ، ياد ئېتىش ، سېغىنىش يۈزىسىدىن ئەلنىڭ پاتىمەدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرى ھەسەن ـ ھۈسەنلەرنىڭ ئىسمىنى قويىاتتى . قوشكېزەك تۇغۇلغانلارنىڭ بىرى ئوغۇل ، بىرى قىز بولسا ئوغۇلنىڭ ئىسمىنى ھەسەن ، قىزنىڭ ئىسمىنى پاتىمە دەپ قويىاتتى . ئەگەر ھەر ئىككىلىسى قىز بولسا بىرىنىڭ ئىسمىنى پاتىمە ، بىرىنىڭ ئىسمىنى زۆھرە دەپ قويىاتتى .

② يۈسۈپ ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنى ياقۇپ دەپ قويمايتتى . ئىسمايىل ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنى ھەرگىز ئىبراھىم دەپ قويمايتتى . چۈنكى ، يۈسۈپ ياقۇپ پەيغەمبەرنىڭ ، ئىسمايىل بولسا ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغۇللىرى بولغانلىقتۇر .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىنى رايون خاراكتېرلىك دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . بەزى ئىسىملارغا قاراپ شۇ ئادەمنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئېيتايلى ئەر ئىسىملىرى « مەت » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (مەتتۇرسۇن ، مەتقۇربان ، مەتروزى ...) ئۇ ئادەمنىڭ خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتقا تەۋە ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرى « ئىمام » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئىمام ھەسەن) بۇلارنىڭ ئاتۇش تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرى «ئوبۇل » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئوبۇلقاسىم ، ئوبۇلسىدىق) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرى «تۇ » ياكى « ئاق » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (تۇنىياز ، ئاقنىياز) بۇلارنىڭ ئاقسۇ تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەرئىسىملىرى ئاخىرىغا « قارى » قوشۇلغان بولسا (غاپپار قارى ، ساتتار قارى) بۇلارنىڭ كۇچا تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «جان » سۆزى قوشۇلغان بولسا (مۇساجان ، ئابلاجان) بۇلارنىڭ غۇلجا تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « گۈل » ، « نىسا » سۆزلىرى قوشۇلغان بولسا (نۇرگۈل ، رەيھانگۈل ، تۇرنىسا ، ئاينىسا) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى « بۇۋى »، « قىز » لارغا قاراپ (جەننەتبۇۋى ، ئايىمقىز) بۇلارنىڭ غۇلجىلىق ياكى شۇ تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . شۇنداقلا ئىسكەندەر ، ئىسھاق ، سوپى ، دۇگامەت ، ئولمايىت ، قايىت ... دېگەندەك ئەرلەر ئىسمىغا ۋە ئايىسىماخان ، ئالماراخان ، مايسىخان ، ئەزىزخان ... دېگەندەك ئاياللار ئىسمىغا قاراپ ، بۇلارنىڭ تۇرپان رايونىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ . (ر)

چوڭلارنى ھۆرمەتلەش

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى ئىچىدە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئالاھىدە خاراكتېرلىك . بۇنىڭ ئىپادىلىرى كۆپ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ .

1) ياشانغان ئادەملەرنى كۆرگەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپ سالام بېرىدۇ . چوڭلار بولسا « ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام » دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ . سالام ۋە جاۋاب بەجا كەلتۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ئىككى قول بىلەن قول ئېلىشىپ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىدۇ . بۇ ئادەت يالغۇز ئەرلەردىلا ئەمەس ، خوتۇن ـ قىزلاردىمۇ بار . لېكىن ئۇلار ئەرلەر بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشمەيدۇ . ياشانغان ئاياللار بىرىنى بىلەن يۈزىنى ـ يۈزىگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ . ياش

قىزلار ياكى چوكانلار ئۆزىدىن چوڭ ئەرلەرنى ياكى ئا-ياللارنى كۆرسە « ئەسسالام » سۆزىنى ئىشلىتىپ ، ئازراق ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ . ياشلارنىڭ ياشانغان ئادەملەرگە « ياخشىمۇسىز » دەپ بىر قول بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس .

2) ياشانغان ئادەملەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « دادا ، تاغا ، ئاكا ، ئانا ، هامما ، ئاچا » دېگەندەك هۇرمەت سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىش ئەڭ ياخشى ئادىتىمىزدۇر . بىۋاستە ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىش تولىمۇ هۇرمەتسىزلىك هېسابلىنىدۇ .

3) تاماق ۋاقتىدا تاماقنىڭ ئالدى چوڭلارغا بېرىلىدۇ . تاماقنىڭ ئالدىنى تالىشىش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ .

4) ياشانغان بىر ئادەم ئۆيگە كىرىپ كەلسە ، ئۆيدە ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئۆز هۇرمىتىنى بىلدۈرۈش ، ئورۇن بوشتىپ ئۇنىڭغا تۆرىنى بېرىشمۇ ئادەتلىرىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ .

5) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئۆتۈشمۇ هۇرمەتسىزلىك بولىدۇ . شۇڭلاشقا ئارقىدىن ئۆتۈلىدۇ . ناۋادا ئىلاجسىز ئالدىدىن ئۆتۈش توغرا كېلىپ قالسا «ئالدىڭىزدىن ئۆتۈپ قويدۇم » دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ . بىر سورۇندا ئولتۇرغانلار ئىچىدە ياشانغانلارغا ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرۇش ــ بۇمۇ ئەيىب ئىشلار هېسابلىنىدۇ . ئائىلاج ئارقىنى قىلىپ ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىپ قالغاندا « ئارقام بولۇپ قالدى » دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ . ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئات ـ ئۇلاغ ياكى ۋېلىسىپىت مىنىپ سالام ـ سائەتسىز ئۆتۈشمۇ چوڭلارغا نىسبەتەن هۇرمەتسىزلىك بولىدۇ . ئات ـ ئۇلاغ ، ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ ، چوڭلارغا سالام بېرىپ ئۆتۈش ــ ئۇيغۇرلاردىكى ئەڭ ياخشى ئادەتلەر جۈملىسىدۇر . ياشلار بىر يەردە توپلىشىپ ئولتۇرغاندا ئۇلارنىڭ ئالدىدىن بىرەر ياشانغان ئادەم ئۆتۈپ قالسا ، ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ، سالام بېرىپ هۇرمىتىنى بىلدۈرۈش ــ بۇمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ياخشى ئادەتلەردىندۇر .

6) توپلىشىپ بىر ئۆيگە كىرگەندە ياكى يول يۈرگەندە چوڭلارغا يول بېرىدۇ . ئۇلاردىن يول تالىشىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ . ئۆيگە ئالدىدا كىرىۋېلىش ياكى يولدا چوڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش بۇ چوڭلارغا نىسبەتەن هۇرمەتسىزلىك بولىدۇ .

7) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا پۇتنى مىنگەشتۇرۇپ ياكى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇرۇشمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ .

8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن يۈز تۇرانە تۇرۇپ سۆزلەشكەندە قولنى يانچۇقىغا سېلىپ تۇرۇپ ياكى قولنى ئارقىغا قىلىپ تۇرۇپ ياكى پۇتنى ئوينىتىپ تۇرۇپ سۆزلىشىش ئىنتايىن هۇرمەتسىزلىك بولىدۇ . شۇنداقلا چوڭلار بىلەن سۆزلەشكەندە قولنى شىلتىپ تۇرۇپ سۆزلەشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ .

9) بىرەر ياشانغان ئادەم بىر ئىش قىلىۋاتقان بولسا (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەك) ئۇنى كۆرگەن بىر ياش ئۇنىڭ قولىدىن قورالنى ئېلىپ ئىشلەپ بېرىش ئۇيغۇرلاردىكى ئېسىل ئەخلاقتۇر .

10) ئاتا ـ ئانا ، ئۇستاز ياكى ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا تاماكا چېكىش ۋە باشقا كەيپنى قىلىش قاتتىق هۇرمەتسىزلىك بولىدۇ . بەزىلەر تاماكا چېكىۋاتقان بولسا ، چوڭلارنى كۆرگەن هامان دەرهال يوشۇرىدۇ ، بۇ ئىنتايىن ياخشى ئەهۋال .

11) بىر هۇرمەتلىك ئادەمنىڭ ئالدىغا بىرەر ئىش بىلەن كىرگەندە كىيىم ـ كېچەكنى راۋۇرۇس كىيىپ كىرىش ياخشى ئادەتلەردىندۇر . چاپاننىڭ تۈگمىلىرىنى ئەتمەي ، چاپاننىڭ يېڭىنى ساپماي كىرىش ياكى ئۈست كىيىم كىيمەي مايكىچان كىرىش هۇرمەتسىزلىك بولىدۇ .

12) بىرەر سورۇندا ياكى چوڭ كىشىلەرنىڭ يېنىدا گالىنى قاقىرىپ تۈكۈرۈش ، مىشقىرىش قاتتىق ئەدەبسىزلىك بولىدۇ . ناۋادا تۈكۈرۈشكە ياكى مىشقىرىشقا توغرا كەلسە چەتەرەك خالىي جايغا ئۆتۈپ باشقىلارغا سەزدۈرمەي ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك .

13) چوڭلار بىلەن سۆھبەتتە بولغاندا ، چوڭلارنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىش ياكى دەققىتىنى باشقا ياققا بۇراپ ، ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىشمۇ ئەدەبسىزلىك سانىلىدۇ . (ر)

بوۋاقلارنى بېقىش

ئۇيغۇرلار ياتلىق قىلىنغان قىزلىرى هامىلدار بولۇپ تۇققۇز ئاي ، توققۇز كۈن ، توققۇز سائەت ، توققۇز سېكۇنت توققۇز دەقىقە قورساق كۆتۈرۈپ تەۋەللۇت قىلغان يېڭى جاننى بوۋاق دەپ ئاتايدۇ . بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە ئۇلار «خۇدانىڭ بەندىسى » دېيىلىپ ، ئوخشاش ئۇلۇغلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ .

بوۋاق تۇغۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ كىندىكى كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇنى ساغلام بەدەن ، چىداملىق قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن تۇزلانغان يىلمان سۇدا پاكىز يۇيۇپ (بوۋاقنى تۇنجى قېتىم يۇغان سۇغا هەر خىل ئېرىمىلىك دورا ـ دەرمانلار ، يەنى ئالما قېقى ، ئادراسمان ، ئارتىش ياپرىقى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى ، ئالتۇن ئۈزۈك ياكى ئالتۇن ۋارىقىنى داستىكى تەييارلانغان سۇغا تاشلاپ قويىدۇ) ، سېغىزلىغان (ئۇپىلىغان) دىن كېيىن ئوبدان زاكىلايدۇ .

بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە ـ توققۇز كۈن ئىچىدە بۆشۈكىكە بۆلىنىدۇ . بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن بۇيان كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت هېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار بوۋاقلارنى ئاساسەن ئانا سۈتى بىلەن باقىدۇ . قوشۇمچە قوي مېيى بىلەن بۇغداي ئۇنىدا ئېتىلگەن بۇلماق ، يۇمشاق پىشۇرۇلغان خام شويلا ، قورۇلمىغان شورپىلىق يېمەكلىكلەرنى يېگۈزىدۇ . قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پىشۇرۇپ سوسكا ئورنىدا شوربتىدۇ . ئومۇمەن بالىنىڭ يىلىكى توشىدۇ ، دەپ ئانا سۈتى هەم قۇۋۋەتلىك تاماق بىلەن باقىدۇ . بالىنىڭ يىلىكى توشمايدۇ هەم سوغۇقچان (سوغۇق مىجەز) بولۇپ قالىدۇ ، دەپ بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئاساسەن كالا سۈتى ئىچۈرمەيدۇ . خەلق ئارىسىدا تۇغۇلۇپلا كالا سۈتى بىلەن بېقىلغان بالا كالا مىجەز ، گومۇش بولۇپ قالىدۇ ، دېگەن قاراشمۇ بار . شۇ سەۋەبتىن بالىسىنى بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئارىلىقتا ئېمىتمىگەن ئانىلار باشقىلار تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ، ئەگەر ئانا كېسەللىك ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بوۋاقنى ئېمىتىشكە ئىمكانىيىتى بولمىسا ، شۇ پەيتتە بالا ئېمىتۈاتقان ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ياكى قولۇم ـ قوشنىلىرى ۋەكالىتەن ئېمىتىپ بېرىدىغان ئادەتمۇ بار . بۇنداق بالىلار « ئېمىلداش » دېيىلىدۇ . ئېمىلداشلار ئارا ئىكاهلىنىش مەنئى قىلىنىدۇ . (ئا)

سالاملىشىش ئادەتلىرى

ئۇرۇق ـ تۇغقان ، ئەل ـ ئاغىنە ، يۇرت ـ قېرىنداشلار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا شۇنداقلا ياش قۇرامى ئۆزىدىن چوڭ بولغان تونۇش ياكى ناتونۇش ئاقساقاللارغا يولۇققاندا سالاملىشىش هەممە خەلقلەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت هادىسىسى هېسابلىنىدۇ . ئەمما سالاملىشىشنىڭ شەكلى ، قائىدە ـ يوسۇنلىرى هەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا پەرقلىق بولىدۇ .

سالاملىشىش ـــ ئەدەب ـ ئەخلاقنىڭ مۇهىم بىر مەزمۇنى . شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار سالام ـ سائەتكە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . هەرقانداق ئاتا ـ ئانا ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئادەتتە تىلى چىققاندىن باشلاپ سالاملىشىشنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىشنى ئادەت قىلغان . چۈنكى ئۇيغۇرلاردا سالام ـ سائەتنى بىلمەيدىغان ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارايدىغانلارنى جامائەت بىردەك ئەيىبلەشتىن تاشقىرى ، ئۇنى ياخشى تەربىيىلىمىگەن ئاتا ـ ئانىسىنىمۇ ئەيىبلەيدۇ . قىسقىسى ، ئۇيغۇرلار ئۆزئارا سالاملىشىشقا ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ . مىلادى XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىمى ، پەيلاسوپى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك » داستانىدا سالاملىشىشنىڭ قىممىتى هەققىدە مۇنداق دېگەن:

5055 . سالامدۇر كىشىگە ئىسەنلىك يولى ،
سالامله قويۇلۇر ئىسەنلىك ئۇلى .

5056 . سالامدۇر كىشىگە ئىمىنلىك ـ ئامان ،
قىلىنسا سالام ، ساق بولۇر ئۇشبۇ جان .

4111 . كۆرەڭلەپ قولۇڭنى سېلىپ كىرمىگىن ، ئىلىك ئال سالامنى ، غاپىل بولمىغىن .

4154 . كېرەكتۇر كىچىكتىن ئۇلۇغقا ھۆرمەت ، ئۇلۇغمۇ كىچىككە قىلۇر ئەينىنى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتى ئەر-ئاياللاردا ئوخشاش بولمايدۇ .

1 . ئەرلەر ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ بىرقەدەر قەدىمكى ئەنئەنىۋى سالاملىشىش قائىدىسىدىن ئىلىپ ئېيتقاندا ، سالاملىشىش ھاجىتى تۇغۇلغاندا ئۆزئارا قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق (لېكىن مۇتلەق ئەمەس) . ئەكسىچە ، سالام بەرگۈچى A تەرەپ ئوڭ قولىنى سول كۆكسىگە ئىلىپ ، ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام تۇيغۇسى بىلەن باشىنى ۋە بەلنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئېگىپ «ئەسسالامۇئەلەيكۇم » دەيىش ، سالام قوبۇل قىلغۇچى B تەرەپمۇ يۇقىرىقى شەكىل بىلەن «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام » دەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا ئالدى بىلەن ياش قۇرامى كىچىكلەرنىڭ ئۆزىدىن ياش قۇرامى چوڭلارغا سالام بېرىشى شەرت قىلىنغان .

جامائەت توپلاشقان ئاممۇي سورۇننىڭ ئالدىدىن بىرەر ئۇلاغلىق (ئات ياكى ئېشەك مىنگەن) كىشى ئۆتۈشكە توغرا كەلسە ، جامائەتنى تونۇش ياكى تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ كىشى مىنگەن ئېتى ياكى ئېشىكىدىن چۈشۈپ جامائەتكە سالام بېرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇلاغقا قايتا مىنىپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئۇيغۇرلاردا بىرەر كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆلگۈچىنى تونۇش ـ تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر مۇسىبەت بولغان ئۆيگە بېرىپ پەتە قىلىپ ھال سوراش ئادىتى بار . ھال سوراپ بارغۇچى كىشىنى ئۆلۈم ئىگىلىرى (ھازىرلار) ئىشىك ئالدىدا ياكى ئۆيدە كۈتۈۋالىدۇ . ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇچى كىشى ھازىرلار بىلەن مۇسىبەت تۇيغۇسى ئىچىدە بىر ـ بىرلەپ قول ئېلىشىپ (ھازىرقى زامان سالاملىرىدەك بىر قولىنى ئەمەس ، بەلكى ھەر ئىككى تەرەپ ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ ئۆزئارا قوللىرىنىڭ ئۇچىنى ئاستا قىسىپ قويۇش) كۆرۈشكەندىن كېيىن قولىنى ئاجرىتىپ ھەر ئىككى تەرەپ ئېگىكىلىرىنى ياكى ساقاللىرىنى يەڭگىل سىيپاپ قويىدۇ . شۇ يوسۇندا ھازىرلارنىڭ ھەممىسى بىلەن سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن دۇئا ـ تەكبىر قىلىدۇ .

تويـ ـ تۆكۈنگە بارغاندىمۇ توي ئىگىلىرى بىلەن يۇقىرىقى قائىدە بويىچە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ چىقىدۇ .

مەلۇم ۋاقىت كۆرۈشۈش پۇرسىتى بولمىغان يېقىن تۇغقانلار ياكى ئەل ـ ئاغىنىلەر ئۇچراشقاندا چوڭقۇر سېغىنىشنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن باشقا ، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ تەبىئىي ۋە يەڭگىل ھالدا مەڭزىنى مەڭزىگە تەگكۈزۈپ سالاملىشىدىغان ئادەتمۇ بار . تۇغقانلار ۋە يېقىن كىشىلەر يىراق جايلارغا سەپەرگە چىقىشقا توغرا كەلگەندە ياكى سەپەردىن قايتىپ كەلگەندە كۆچلۈك سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى يۇقىرىقىدەك قۇچاقلىشىپ سالاملىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ .

2 . ئاياللار ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتىدە ئومۇمەن . قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق . ئاياللار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا ، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ پەنجىسىنى كۆكرەك ئۇستىدىن ئالماشتۇرۇپ ، بېشىنى ۋە بېلىنى يەڭگىل ئېگىپ ، ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن «ئەسسالام» دەپ سالام بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ بىر ـ بىرىنىڭ سول مەڭزىگە ياكى ئۆزىدىن كىچىك قىزلار بولسا پېشانىسىگە ئاستا سۆيۈپ قويۇش سالاملىشىشنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزئارا ھال ـ ئەھۋال سورىشىدۇ .

ئىسلام دىنىدا بالاغەت يېشىغا يەتكەن ئايال جىنسىلىقلارنىڭ ئەر جىنسىلىقلارغا يۈزىنى كۆرسىتىشىنى «نامەھرەملىك » دەيىلىپ مەنئى قىلىنغاچقا ، ئۇيغۇر ئايال-لىرى يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە بىر ئائىلىدىكى ئەر كىشىلەردىن باشقا ئەرلەر بىلەن سالاملاشمايدۇ . قىزلار

بىر ئائىلىگە كېلىن بولۇپ كىرگەندىن باشلاپ ، ھەر كۈنلۈكى سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ ھويلا ـ ئارامنى سۈپۈرۈپ ، يۇز ـ قوللىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ، قېيىن ئاپىسى ۋە قېيىن ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ «ئەسسالام» دەپ سالام بەرگەندىن كېيىن ، «سالامەت تۇردىلىمۇ ؟» دەپ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورايدۇ . قارشى تەرەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن ، كېلىن ھۇرمەت بىلەن ئارقىسىغا قايتىپ ئۆزىنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئۆيگە ئەر ـ ئايال مېھمان چاقىرغاندا ئومۇمەن ئەرلەر ئايرىم ، ئاياللار ئايرىم ئۆيدە كۈتۈلىدۇ ، ئارىلاش ئولتۇرمايدۇ . ئاياللارنى ئاياللار ، ئەرلەرنى ئەرلەر كۈتىدۇ (دولان يۇرتلىرىدا ئەر ـ ئاياللار ئارىلاش بىر سورۇندا مەشرەپ ئۆتكۈزىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار) . ئايال مېھمانلار جەم بولغان ئۆيگە يەنە يېڭىدىن مېھمان كىرسە ، ئۆيدىكى ئاياللار ھەممىسى ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە يېڭى مېھمان ھەممە ئايالار بىلەن بىر ـ بىرلەپ يۈزلىرىنى سالاملىشىش قائىدىسى بويىچە كۆرۈشۈپ چىققاندىن كېيىن ئۆز ئورنىدا ئولتۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ بايراملىرىدا ئۆزئارا سالاملىشىش بايرام خۇشاللىقىنىڭ بىر كونكرېت ئىپادىسى سۈپىتىدە تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ ، ھەتتا ھېيت ـ بايرام كۈنلىرىدە ، ئۆزئارا ئارازلىشىپ قالغان كىشىلەرمۇ ئۆزىرىشىپ قالغاندا كۆرۈشۈپ سالاملىشىش پۈرسىتى ئارقىلىق كۆڭۈل ئارازلىقىنى كۆتۈرۈۋېتىدۇ .

يۇقىرىقىدەك ھەرخىل سالاملىشىش قائىدىلىرى نويغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ئا)

ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا

ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۈز ـ قول يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئەنئەنىۋى ئائىلە سايمىنى. ئاپتۇۋا ـــ ئۆزۈن ۋە ئىنچىكە جۇمەكلىك ، قورساقلىق ، بوغۇزى تار بولىدۇ . چىلاپچا ـــ يۈز قولنى يۇغاندا يۇندا ئېقىپ چۈشىدىغان قاچا بولۇپ ، يېپىقلىق ئاغزى بولىدۇ . ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا ـــ مىس ياكى تۈچتىن ياسالغان بولۇپ ، ئىچى قەلەيلەنگەن . بۇلار چىرايلىق نەقىشلەنگەن بولۇپ ، دات باسمايدۇ . بۇ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ سەنئىتىنى نامايان قىلىدۇ .

ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا ھەر ئائىلىدە ھازىرلانغان بولىدۇ . ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا بىلەن مېھمانغا سۇ بېرىلىدۇ . سۇ بەرگۈچىنىڭ قولىدا لۆڭگە بولىدۇ . قول يۇغۇچىلار قولىنى ئۈچ قېتىملا يۇيىدۇ . يۇيۇلغان قول لۆڭگىگە سۈرتۈلىدۇ . يۇيۇلغان قولنى لۆڭگىگە سۈرتمەستىن ، قولنى سىلكىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس . يۇز ـ قولنى يۇغاندا ، سۇنى ئېقىتىپ يۇيۇش ، تازىلىق تەلىپىگە تولىمۇ ئۇيغۇن .

بەزى ئائىلىلەر ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىنى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆينىڭ تەكچىلىرىگە تىزىپ قويىدۇ . (ر)

لەقەم

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا لەقەمسىز ئادەم ئاز تېپىلىدۇ . شۇڭا ئۇيغۇرلاردا « لەقەمسىز ئەر بولماس ، ئويماقسىز خوتۇن » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان . لەقەم ـ كىشىلەرنىڭ بىرەر خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ، ھەزىل قىلىپ ياكى مەسخىرىلەپ بېرىلگەن قوشۇمچە نام . لەقەم ـــ بىر ئادەمنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىنىڭ قانداقلىقىنى ، نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ،... بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ . لەقەم ـــ لەقەم ئىگىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئەمەس ، بەلكى باشقىلار تەرەپتىن قويۇلۇپ سىڭدۈرۈۋېتىلگەن بولىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن لەقەمنى ئىسىمغا قوشۇپ ئېيتىش ئادىتى شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا لەقەم مۇنداق قويۇلۇپ كەلگەن :

1) كەسپىي لەقەملەر ـــ ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل لەقەملەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، xx بورىچى ، xx كىگىزچى ، xx باخشى ، xx سەيپۇڭ ، xx مەنجاڭ ، xx چامباشچى ، xx چاڭ ، xx راۋاب ، xx تەمبۇر دېگەنلەرگە ئوخشاش .

2) مىجەز ـ خاراكتېرىگە مۇناسىۋەتلىك لەقەملەر ـــ بۇخىلدىكى لەقەملەر ئۇيغۇرلاردا خېلى

كۆپ . مەسىلەن ، xx دوداەن ، xx ئەسكى ، xx سەتەڭ ، xx سوغۇق ، xx تۇلكە ، xx شەيتان ، xx جىن دېگەنلەرگە ئوخشاش .

3) فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر ـــ بۇ خىل لەقەم ئۇيغۇرلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، xx تۆگە ، xx قوتاز ، xx قاۋان ، xx چاشقان ، xx كاناي ، xx دەلدۇش ... دېگەندەك .

4) بىراۋنىڭ باتۇرلۇقىغا قاراپ قويۇلىدىغان لەقەملەر . مەسىلەن ، xx پالۋان ، xx نوچى ، xx باتۇر ، دېگەندەك .

5) بەزى ئادەملەرگە سىياسىي تۈس ئالغان لەقەم قويۇلۇپ ، ئوبدان سىڭدۈرۈلگەن . مەسىلەن ، xx ناھىيىسىدە بىر دېھقان ئۆز يۇرتىدا ھەمكارلىق گۇرۇپپا قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئالىي كوپىراتىپ قۇرۇلغانغا قەدەر (ئۆلگەنگە قەدەر) يەككە ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا « xx يەككە» دېگەن لەقەم قويۇلغان ۋە ئوبدان سىڭىپ كەتكەن . شۇنداقلا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى » مەزگىلىدە شەكىللەنگەن «زاۋۇپەنپەي » ، «باۋخاڭپەي » دېگەن تەشكىلاتلارنىڭ قاتناشچىلىرىدىن ئۆز تەشكىلاتى ئۈچۈن كۆرسەتكەن ساداقىتى ۋە كۆسەتكەن باتۇرلۇقىغا قاراپ ، ئۇلارغا xx زاۋۇپەنپەي ، xx باۋخاڭ ... دېگەندەك لەقەملەر قويۇلۇپ سىڭدۈرۈلگەن . دېمەك ، لەقەم كۈچلۈك ھەجۋىيلىككە ئىگە بولىدۇ .

بەزى لەقەملەر لەقەم ئىگىسى ئۆلۈپ كېتىش بىلەن ئەۋلادىغا مىراس قالىدۇ . ئېيتايلى ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «يەككە » دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن ، بالىسى گۇڭشېغا كىرگەن بولسىمۇ ، «يەككە» دېگەن لەقەم بالىسىغا قالغىنىغا ئوخشاش ... ، « xx باخشى » دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، بۇ لەقەم بالىلىرىغا قالغىنىغا ئوخشاش .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخسىي لەقەمدىن باشقا يەنە يۇرت ـ مەھەللە لەقىمى بولىدۇ . مەسىلەن ، تۇرپاندا «پالاسلار مەھەللىسى »، «تورغايلار مەھەللىسى » دېگەن مەھەللىلەر بار . بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئورتاق لەقىمى «پالاس» ، «تورغاي» بولغىنىغا ئوخشاش .

لەقەم بەزمە ـ ئولتۇرۇشلاردا ۋە باشقا سورۇنلاردا چاقچاق كۈلكە ئۈچۈن ئوبدان تېما بولۇپ بېرىدۇ . لېكىن لەقەم تۇغرىدىن ـ توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ . بۇنداق بولمىغاندا ، چاقچاق كۆتۈرەلمەيدىغان ئادەم بولسا كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ . شۇڭا ئەگىتمە يول بىلەن شۇ لەقەمگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر قىلىنىدۇ . ئېيتايلى ، «توخۇ» لەقەملىك ئادەم بولغان بولسا ، توخۇنىڭ خۇسۇسىيىتىگە دائىر سۆزلەر قىلىنىدۇ ـ دە ، باشقىلار سورۇندا «توخۇ » لەقەملىك ئادەم بارلىقىنى بىلدۇ ، ۋەھاكازا .

دېمەك ، لەقەم قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ خۇش چاقچاق ، يۇمۇرىستىك خاراكتېرىنىڭ كونكرېت ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . (ر)

تامغا

«تامغا» دېگەنلىك ـــ «بەلگە» ، «نىشان » دېگەنلىك . تامغا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . ئۇ تاريخىتا خىلمۇ خىل رول ئويناپ كەلگەن . تامغا ئەينى زامانىدا بىر قەبىلىنىڭ بەلگىسى بولغان ، شۇنداقلا يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدا ئاساس بولغان .

ئۇيغۇر خەلقى شەھەر ھاياتىغا كۆچمەستىن بۇرۇن ، ئۇزاق مۇددەت چارۋىچىلىق ھاياتى كەچۈرگەن . چارۋىلار بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ، ياكى يوقلىپ كەتسە ئوڭاي تونۇۋالىش ئۈچۈن ئۆز مالىلىرىغا ئوخشاشمىغان بەلگە نىشانى قويۇش ئېھتىياجى تۇغۇلدى . شۇنىڭ بىلەن تامغا پەيدا بولدى . بۇ خىل تامغا تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ ، ئوتتا قىزىتىلىپ مالىلارنىڭ ئوڭ ياكى سول ساغرىسىغا بېسىلىدۇ .

بەلگە ـــ نىشاننىڭ « ئەن » دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈرىمۇ بولغان . بۇ قوي ، ئۆچكە قاتارلىق ئۇششاق مالىلار ئۈچۈن قوللىنىلغان . ئۇششاق مالىلارنىڭ ئوڭ ياكى سول قۇلىقى ئوخشاشمىغان شەكىلدە كېسىلىپ ، ياكى تىلىنىپ قىلىنغان بەلگە «ئەن سېلىش » دەپ ئاتالغان . شەخسىلەرنىڭ مالىلىرى يوقىلىپ كەتسە ياكى بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ئەنە شۇ ئەنگە قاراپ تونۇۋالغان .

«تامغا» كىيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گۇۋاھ ـ ئىسپات سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ، شەخسلەردە قوللىنىشقا باشلىغان . بۇ خىل تامغىلار ئالتۇن ، كۈمۈش ، مىس قاتارلىق مېتاللاردىن ۋە قاشتېشى ، سۆڭەك ۋە ياغاچتىن ياسالغان .

«تامغا» ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ھەر خىل خەت ـ چەك ، ھۆججەتلەر ئۈچۈن قوللىنىلاتتى . ئۇ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازىنىڭ بەلگىسى ئىدى . ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا تامغا تۇتقۇچىغان مەخسۇس ئادەملەر بولۇپ ، ئۇ «تامغىچى» ياكى «مۆھۈردار» دەپ ئاتالغان .

كونا جەمئىيەتتە دىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان چاغلاردا قۇززات ، قازى ، ئەلەم ، مۇپتىلاردىن تەركىب تاپقان قازىخانا (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بولغان . مەھكىمە ئالاھىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ ، ئۇ قانۇنغا دائىر ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان . شۇڭا قۇززات ، قازى ، ئەلەم ۋە مۇپتىلارنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان مۆھۈرلىرى بولۇپ ، ئۇ مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم ـ پەتىۋالارغا بېسىلاتتى . بۇ قانۇن ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى . پۇقرالار «مۆھۈر ھەققى» تۆلەيتتى .

كونا جەمئىيەتتە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا كىشىلەرنى جىسمانىي جەھەتتىن نابۇت قىلىدىغان جازا تۈرلىرى ۋە جازا قوراللىرى بار ئىدى . تامغا كۆپىنچە «تۆزەلمەس» ئوغرىلارنىڭ پېشانىسىگە بېسىلاتتى . باشقىلار ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى تامغىغا قاراپ ، ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلاتتى . بۇ خىل تامغىمۇ تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ ، ئوتتا قىزىتىلىپ بېسىلاتتى . (ر)

مەھكىمە شەرئى

دىن ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزگىللەردە قازى قۇززات ① ، قازى ② ، ئەلەم ③ ، مۇپتى ④ لاردىن تەركىب تاپقان مەھكىمە شەرئى (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بار ئىدى . بۇ مەھكىمە شەرئى ئالاھىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى . بۇ مەھكىمە ھەق تەلەپ ، نىكاھ ۋە باشقا دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى . ھەتتا تۈرلۈك جازالار بىلەن جازا يۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى . قازى قۇززات ، قازى ، ئەلەم ، مۇپتىلارنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان مۆھۈرلىرى بولاتتى . ئۇلار مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم ، قارارلارغا ۋە ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرىغا دائىر ھۆججەتلەرگە ، توختاملارغا مۆھۈر باساتتى . بۇ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى . پۇقرالار «مۆھۈر ھەققى» بېرەتتى . «مەھكىمە شەرئى» دە ھەرخىل جازا قوراللىرى بولۇپ ، «دەررە» ئۇنىڭ بىر خىلى ئىدى . دەررە ئىككى ـ ئۈچ قەۋەت كۆن ئارىسىغا قۇم ئېلىنىپ تىكىلەتتى . ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز ـ قىرىق سانتىمېتر ، كەڭلىكى تۆت ـ بەش سانتىمېتر بولاتتى . ئۇنىڭ ئون سانتىمېتر چە ئۇزۇنلۇقتا ياغاچ سېپى بولاتتى . ئېغىرلىقى بولسا تەخمىنەن ئىككى ـ ئۈچ كىلوگرام كېلەتتى . كونا جەمئىيەتتە ئايالار يۈزى ئوچۇق ھالدا ئەرلەرگە كۆرۈنسە ياكى ئايالار يۈزى ئوچۇق يۈرسە ، مۆھتەسىپلەر ⑤ ئۇلارنى كۆرگەن ھامان قوغلاپ يۈرۈپ ، دەررە بىلەن ئۇراتتى . دەررىنىڭ زەربىسى شۇ قەدەر ئىدىكى ، دەررە يېگەنلەر ئورنىدىن قوپالمايتتى .

قىسقىسى ، «مەھكىمە شەرئى» دەپ ئاتالغان بۇ دىنىي ھاكىمىيەت ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ناھايىتى ئۇزاق دەۋر ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ ، ئۇ پۈتۈنلەي فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان فېئودالىق ھاكىمىيەت شەكلى ئىدى . (ر)

---

① قازى قۇززات ـــ باش قازى .
② قازى ـــ شەرىئەت قانۇنىغا ئاساسەن ئىش كۆرگۈچى دىنىي ئەمەلدار .
③ ئەلەم ـــ شەرىئەت قانۇنىغا ئاساسەن چىقىرىلغان پەتىۋانى تەستىقلىغۇچى ، رەت قىلغۇچى دىنىي ئەمەلدار.
④ مۇپتى ـــ شەرىئەت ۋە ھوقۇق مەسىلىلىرىگە دائىر ئىشلار ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارغۇچى ، پەتىۋا بەرگۈچى .
⑤ مۆھتەسىپ ـــ دىنىي تەپتىش .

خەير ـ ساخاۋەت

ئۇيغۇر خەلقى ئىنتايىن خەير ـ ساخاۋەتلىك خەلق . ئۇلار باشقىلارغا خەير ـ ساخاۋەت قىلىشنى « ساۋابلىق » ئىش دەپ بىلىدۇ . شۇڭا ئۇلار غېرىب ـ غۇرۇپا ، يېتىم ـ يېسىرلارغا ياردەم قولىنى سۇنىدۇ . ئۇلارغا يېمەك ـ ئىچمەك ، كىيىم ـ كېچەك ۋە پۇل ياردەم قىلىدۇ . ئەقەللىيسى ئىشىك ئالدىغا كەلگەن تىلەمچىلەرنى قۇرۇق قول ياندۇرمايدۇ .

خەير ـ ساخاۋەتنىڭ تۈرلىرى كۆپ . ئادەتتە پاناھ ئىزدەپ ياقا يۇرتلارغا بېرىپ قالغان مۇساپىرلار بولسا ، شۇ يۇرتتىكى ھال ـ ئوقىتى ئوبدان يۇرتداشلىرى باشپاناھ بولۇپ ، ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ ، ھەتتا ئۆي ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قول ـ ئىلكىدە بارلىرى ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا پۇل ۋە چارۋا مېلىنىڭ قىرىقتىن بىر ئۈلۈشىنى «زاكات » قا ئايرىپ ، كەمبەغەللەرگە بېرىشى بۇمۇ خەيرـ ساخاۋەت جۈملىسىگە كىرىدۇ .

ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرىدا نۇرغۇنلىغان ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن بېيىدى . ئۇلار بېيىغاندا ئۆز ئەتراپىدىكى ئىگە ـ چاقىسىز ئادەملەرنى ئۇنتۇپ قالماي ، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ياردەم قولىنى سۇندى . بۇمۇ ئۇيغۇر خەلقىدىكى « خەيرـ ساخاۋەت » نىڭ روشەن ئىپادىسى . (ر)

ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار ...

مەملىكەت بويىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ ، ئوتتۇرىچە ياش جەھەتتىمۇ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . 1985 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۇچىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش ستاتىستىكىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئاپتونوم رايونىمىزدا يۇز ياشتىن ئاشقان سەككىز يۇز ئاتمىش ئۈچ كىشى بولۇپ ، ھەربىر مىليون كىشىگە ئاتمىش ئالتىدىن توغرا كېلىپ ، مەملىكىتىمىزدىكى يۇز ياشتىن ئاشقانلارنىڭ يىگىرمە ئۈچ پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن . يۇز ياشتىن ئاشقان بۇ سەككىز يۇز ئاتمىش بەش كىشىنىڭ سەككىز يۇز ئىككى نەپىرى ئۇيغۇر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى خوتەنگە مەركەزلەشكەن .

ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا ، شىنجاڭدىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەھەردىن چەتىرەك يېزا ـ قىشلاقلىرىغا ، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ئېتەكلىرىگە ماكانلاشقان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلار ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ھاۋا كىلىماتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . يەنى ئۇلار ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل ، ھاۋاسى ساپ بولۇپ ، بۇلغىنىشتىن خالىي ، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش مەزگىلى ئۇزۇن ، قىسقىسى مۇھىت ساپ ۋە گۈزەل .

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشتە ئالاھىدە رول ئوينىغان . ئالايلۇق ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى شەھەرلەردىن يىراق ، خلۇەت جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان . شۇڭا بۇ جايلار كىشىنىڭ نېرۋىسىنى غىدىقلايدىغان سۈنئىي شاۋقۇن ـ سۈرەنلەردىن خالىي ، ئادەم زىچلىقىدىن پەيدا بولىدىغان ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرمۇ يوق دېيەرلىك . ئۇلارنىڭ خىلى كۆپچىلىكى كېسەلگە قارشى ئىممۇنىتېت كۈچ ھاسىل قىلىدىغان خىمىيىلىك دورىلارنى ئۆمۈر بويى ئىچىپ باقمىغان . ئۇلار ئۆمۈر بويى دائىم دېگۈدەك جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلمىغان ، ئۇلارنىڭ شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك تۈرى دېھقانچىلىق ۋە ئوۋچىلىق (قوشلاش) تىن ئىبارەت بولۇپ ، ساپ ھاۋادىن ئەركىن نەپەسلىنىشكە ئادەتلەنگەن . ئۇلار ئاددىي ـ سادداياشاشنى تۇرمۇش ئادىتى قىلغان . ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەلىپىمۇ يۇقىرى ئەمەس . ئىچىملىك ۋە چېكىملىكنى ئادەت قىلمىغان . ھەزىم قىلىش قېيىن بولىدىغان ئېغىر يېمەكلىكلەرنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . ئەكسىچە ، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ تولىسىدا قىش ـ ياز دېگۈدەك ئۇجمە ، ئۆرۈك ، يانىاق ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، شاپتۇل ، ئۇزۇم قاتارلىق مېۋە ـ چېۋىلەر ئۇزۇلمەيدۇ . ئۇلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكى قوناق بولۇپ ، بۇغدايدىن تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر ئاز ، قورۇما تاماقلارنى

يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىستېمال قىلىدىغان سەي ـ كۆكتاتى ـــ چامغۇر ، سەۋزە ، پىيازدىن ئىبارەت . كونىراپ قالغان يېمەكلىكلەرنى ئاساسەن يېمەيدۇ . يېڭى سۈت ـ قېتىقنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدۇ . ئىچىدىغان سۈيى تاغلاردىن ئېقىپ كەلگەن ئېقىن سۇ بولۇپ ، ئۇسسۇزلۇققا كۆپرەك سوغۇق سۇ ئىچىدۇ .

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ پسىخىك ئادىتى كەڭ قورساق ۋە خۇش تەبىئەتلىك بولۇپ ، خاپىلىقنى خالىمايدۇ . كۆپچىلىكى ناخشا ـ مۇزىكىغا ئامراق ، ئىناق ئىقىلى ياخشى كۆرىدۇ ، ئۆزئارا ئىقتىسادىي پايدا قوغلىشىپ كەتمەيدۇ ، نورمال تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشنى خالايدۇ . جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلىرىگە ئۇنچە قىزىقىپ كەتمەيدۇ . ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ كۆپ چىلىكى نامازخان بولۇپ ، بەش ۋاخ نامازنى تەرك قىلمايدۇ . تۇرمۇش ئىمكانىيىتى تولۇق بولمىسمۇ ، نامراز ئوقۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بويىچە بەدەن ئەزالىرىنى داۋاملىق يۇيۇپ تۇرىدۇ . يېمەك ـ ئىچمەك تازىلىقى ۋە شەخسىي تازىلىققا كۆڭۈل بۆلىدۇ .

كىيىنىش جەھەتتە ، ئۇلار سۈنئىي تالالىق كىيىم ـ كېچەكلەرنى كىيىپ باقمىغان . ئاساسەن ، يەرلىك ئۇسۇلدا توقۇلغان پاختا رەختلىرى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كىيىم ـ كېچەك ماتېرىياللىرى ھېسابلىنىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، تۇغما قانداشلىق تەسىرمۇ بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى ، يۇز ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكىنى تەكشۈرگەندە ، شۇ كىشىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ۋە ئەجدادلىرىمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلىكى مەلۇم . بەزىلىرىنىڭ ھازىر سەكسەن ـ توقسان ياشلارغا كىرىپ قالغان بالا ـ چاقىلىرى بولۇپ ، ئۇلار ناھايىتى تىمەن ۋە ساغلام .

ئومۇمەن ئالغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

بالا تەشنالىقى

ئۇيغۇرلاردا پەرزەنت كۆرۈش ۋە ئۆز پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش جەھەتلەردە بىرمۇنچە ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن . بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى چوڭقۇر سىڭگەن . مەسىلەن :

1) بىراۋنىڭ بوۋىقى ساغلام . بۇدرۇق ئۆسۈپ تېز كۆزگە كۆرۈنگەن بولسا ، بۇنىڭغا مەستلىكى كەلگەن باشقا بىرى بالىنىڭ ئانىسىدىن «بالا قانچە ئايلىق بولدى ؟» دەپ سورىسا «كۆز تېگىدۇ» دەپ ، گەرچە بوۋاق بەش ـ ئالتە ئايلىق بولغان بولسىمۇ ، قەستەن «بىر ياشقا كىردى» ياكى « يېشىدىن ئاشتى» دەپ يالغان ئېيتىدۇ ، بەزى ئاتا ـ ئانىلار بالىغا كۆز تېگىپ چەتنەپ كېتىدۇ . دېگەن خىيال بىلەن بوۋاققا قۇراق كىيىم تىكىپ كىيدۈرۈپ قويىدۇ : بالىنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەپ سەتىلەشتۈرۈپ قويىدۇ : ھەتتا بوۋاقنى تالا ـ تۈزگە چىقارماي ئۆيدىلا باقىدۇ . بەزىلەر بوۋاققا مەستلىكى كېلىپ ماختاپ سۆزلەپ قويسا ، بۇنى ئاڭلىغان ئانا ئاچچىقى كېلىپ «تىلىڭغا تاش » دەپ غودۇڭشىپ نارازى بولىدۇ .

2) بالىسى تۇرمىغان ئاتا ـ ئانا بالا كۆرۈپ قالسا ، ئۆز بالىسىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ كونا كىيىمىنى تىلىۋېلىپ ، ئۇنىڭ بىلەن ئۆز بوۋىقىغا كىيىم تىكىپ بېرىدىغان ياكى بالىسى قاتارغا قوشۇلغان ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرى بوۋاق ۋاقتىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سورىۋېلىپ بالىسىغا كىيدۈرىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ مەۋجۇت .

3) ئۇيغۇرلاردا ئايالىنىڭ تۇغماس بولۇپ قېلىشى ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلاتتى . شۇڭا تۇغمىغان ئايال باشقىلار تەرىپىدىن «قېچىر» دەپ ھاقارەتلىنەتتى . تۇغماس ئايالنىڭ ئالدىدا بىرى باشقىلار تەرىپىدىن ھاقارەتلىنىپ تۇرسا ، يەنە بىرى ئۆزىنىڭ تۇغماسلىقى سەۋەبىدىن ئېرىنىڭ ئۆزىنى قويۇپ بېرىش ياكى بولمىسا ئۆزىنىڭ ئۇستىگە خوتۇن ئېلىۋېلىش خەۋپى تۇراتتى . شۇڭا بىچارە ئايال بىرەر بالا كۆرۈش ئۈچۈن تۇرلۇك ـ تۇرلۇك سەۋەبلەرگە باش ئۇراتتى . ئېيتايلى ، دوختۇر ، تېۋىپلارغا كۆرۈنەتتى . ئۆزىنى مولىلارغا ئوقۇتاتتى ، «ئانىلار» نى سېغىنىپ ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ سادىغلار بېرەتتى . مازار ـ ماشايىقلارغا

بېرىپ يىغلايتتى ، يالۋۇراتتى ، بۇۋىلەرگە بېلىنى تاڭ دۇراتتى . بۇۋىلەر ئۇنىڭ بېلىنى تېڭىپ بولۇپ ، سۇپۇرگىنى بالا ياساپ ، بالا تەلەپ قىلغۇچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ، ئۇ ئايالنى تەبرىكلىشەتتى . ھەتتا يېڭى تۇغقان ئايالنىڭ ئىسسىق ئېشى (بالا ھەمراھى) نى سو- رۇپلىپ ئۇنىڭغا ئولتۇراتتى . ئۇ ئايالدا «ئەشكە ئولتۇرسام چوقۇم تۇغمەن » دېگەن ئەقىدە بولاتتى .

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر ئارقىسىدا يەنە تۇغمىسا ، بۇ ئايال ئۆز رازىلىقى بىلەن ئېرىگە كىچىك خوتۇن ئې- لىپ بېرەتتى . ھەتتا بىرەر بالا بېقىۋالاتتى ياكى ئېرى مەجبۇرىي ھالدا بۇ ئايالنى قويۇپ بېرەتتى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسى بويىچە تۇ- غۇلغان بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن ، ياكى ھەر - خىل سەۋەبلەر بىلەن ئەيىبناق (مېيىپ) تۇغۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى «ئاللانىڭ ئىلتىپا- تى » دەپ قاراپ ئوخشاش قەدىرلىنىدۇ . تۇغۇلغان بوۋاق قىز ياكى مېيىپ بولغانلىق سەۋەبىدىن ئۇلارنى خارلاشنى كەچۈرگۈسىز ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ بىلىدۇ . (ر)

مىراسخورلۇق

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ، مىراسنى ئىسلام دىنى — شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىشقا ئادەتلەنگەن . شەرىئەت قائىدىسىدە مىراس بۆلۈش نىزامى مۇنداق بەلگىلەنگەن :

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى بىردىن بولسا ، ئومۇمىي مىراسنى ئۇچكە بۆلۈپ ، ئىككىسى ئو- غۇلغا . بىرى قىزغا تېگىدۇ . قىز ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا، ئومۇمىي مىراسنى ئۇچكە بۆلۈپ ئىككىسى قىزلارغا ، بىر ھەسسىسى ئوغۇلغا تېگىدۇ . ئەگەر ۋارىس قىز بالا بولسا ، ئۇنىڭغا مىراسنىڭ يېرىمى تېگىدۇ .

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ باللىرى بولسا ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەر بىرىگە ئومۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ . بالىسى بولمىسا مىراسقا ئاتا - ئانا ۋارىسلىق قىلىدۇ . لېكىن مىراسنى ئۇچكە بۆلۈپ ، ئۇنىڭ ئىككىسى دادىسىغا ، بىر ھەسسىسى ئانىسىغا تېگىدۇ . ئە- گەر مىراس قالدۇرغۇچى ئاتا - ئانىسىدىن باشقا قېرىنداشلىرى بولسا ، ئانىسىغا مىراسنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى تېگىدۇ ، قالغىنى دادىسىغا تېگىدۇ .

ئايال ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ بالىسى بولمىسا ، ئۇ قالدۇرغان مىراسنىڭ يېرىمى ئەرگە تېگىدۇ . باللىرى بولسا ، ئەرگە مىراسنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى تېگىدۇ . ئەر ۋاپات بولسا ، باللىرى بولمىسا مىراسنىڭ تۆتتىن بىرى ئايالغا تېگىدۇ . ئەرنىڭ باللىرى بولسا ئايالغا مىراسنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى تېگىدۇ .

مىراس قالدۇرغۇچى ، ئاتا - ئانىسىز ، بالىسىز ئەر ياكى ئايال بولۇپ ، ئۇنىڭ پەقەت ئانا بىر قېرىندىشى ۋە ئانا بىر ھەمراھى بولسا ، ئۇلارنىڭ ھەر - بىرىگە ئومۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ . ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئانا بىر ئاتا باشقا قېرىنداشلىرى ، ھەم- شىرىلىرى بىردىن كۆپ بولسا ، مىراسنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى ئۇلارغا ئورتاق تەقسىم قىلىنىدۇ .

مۇبادا ، مىراس تەقسىم قىلىنغاندا ، ۋارىس ئەمەس تۇغقانلار ياكى تۇغقان ئەمەس يېتىم - يېسىرلارغا كېلىپ قالسا ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ ، ياخشى سۆز قىلىپ ، ئاز - تولا بىر نەرسە بېرىش زۆرۈر دەپ كۆرسىتىلگەن ۋە بۇ تەقسىمات ، مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيتى ئورۇندىلىپ بولغان ھاياتلىقتىكى قەرزلىرى تۆلىنىپ بول- غاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ . مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ۋارىسلارغا زىيان سالماسلىق شەرتى بىلەن ئورۇندىلىشى لازىم ، باللارغا بۆلۈنگەن مىراس ، باللار چوڭ بولغۇچە ساقلىنىپ تۇرۇشى ، چوڭ بولغاندا قايتۇ- رۇلۇپ بېرىلىشى لازىم دەپ كۆرسىتىلگەن .

بۇ بەلگىلىمە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مىراس تەقسىم قىلغۇچى ئالىملار تەرىپىدىن ، مىراس ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ نىسبەت (ئوق) كە بۆلۈپ شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قە- لىنغان . كېيىنچە ئىسلام شەرىئەتنىڭ مىراسخورلۇق تۇغرىسىدىكى بۇ بەلگىلىمىلىرى ئاددىيلىشىش «ئەرگە پۈتۈن ، ئايالغا يېرىم » دېگەننى ئاساس قىلىپ مىراس بۆلۈش ئادەتكە ئايلانغان .

دىنىي شەرىئەت بويىچە مىراس بۆلىدىغان بۇنداق ئادەت 1950 - يىللىردىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلەتنىڭ «مىراسخورلۇق قانۇنى » بويىچە مىراس بۆلۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . (ش)

VIئۇيغۇرلارنىڭ توي ـ تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم ئادەتلىرى

بۆشۈك توي

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ، ياتلىق قىلىنغان قىزنىڭ تۇنجى تۇغۇتى ئۆز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ . ئۇنىڭ قىرىقى توشقۇچە شۇ ئۆيدە بېقىلىدۇ . قىرىقى توشقاندا قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۆز ئائىلىسىدە «بۆشۈك توي » قىلىپ بېرىدۇ . بۆشۈك تويغا قۇدىلار (كۆيئوغۇلنىڭ ئاتا ـ ئانىسى) ئۇرۇق ـ تۇغقان ، قولۇم ـ قوشنا ۋە ئەل ـ ئاغىنىلىرىنىڭ تەكلىپ قىلىنىپ ، مېھمان قىلىنىدۇ . قۇدىلار بوۋاق ئۇچۇن يۆگەك ، ئەدىيال ، كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر ، كېلىن ئۇچۇن ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملىرى ئەكېلىپ ، ئۇلارنى مۇبارەكلەشتىن تاشقىرى ، يەنە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە شۇ ئائىلىنىڭ مۇھىم ئەزالىرىغىمۇ سوۋغا ـ سالام ئەكېلىپ ، تۇغۇتنى ئوبدان باقالىلىقىغا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مېھمانلار ئۆزاپ كەتكەندىن كېيىن قۇدىلار كېلىن بىلەن نەۋرىسىنى يۆتكەپ ماڭىدۇ . بۆشۈك ھويلىسىدىن چىقاردا ئۇنىڭغا ئىسرىق سالىدۇ ، كېلىن بىلەن بوۋاقنىڭ بېشىدىن ئىسرىق ئۆرۈيدۇ . قىسقىسى « بۆشۈك توي » نىڭ ماھىيىتى سالامەت يەتكۈچە كېلىننى ئۆز ئۆيىگە يۆتكەپ كېلىشتىن ئىبارەت بولغان بىر خىل مۇراسىمدۇر . (ر)

سۈننەت توي

سۈننەت توي بەزى يەرلەردە «خەتنە توي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . «سۈننەت» مۇھەممەت پەيغەمبەر تەرىپتىن قىلىشقا بۇيرۇلغان ئەمەللەردىن بىرى ، شۇنداقلا مۇسۇلمانلىقنىڭ بەلگىسى . شۇڭا بۇ ئادەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ھەممە خەلقتە ئورتاق . «سۈننەت توي» ئوغۇل بالا بەش ياشتىن يەتتە ياشقا كىرگەن ئارىلىقىدا بولىدۇ . بۇ كۆپىنچە كۈز ۋە ئەتىيازدا ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇ مەرىكىگە ئۇرۇق ـ تۇغقان ، قولۇم ـ قوشنا ، ئەل ـ ئاغىنىلەر تەكلىپ قىلىنىپ مېھمان قىلىنىدۇ . سۈننەت قىلىنىدىغان بالا ئۇچۇن يېڭىدىن يوتقان ـ كۆرپە تەييارلىنىدۇ . بالىغا يېڭى ـ يېڭى كىيىم ـ كېچەك كىيدۈرۈلىدۇ ، قىزىل تاۋاردىن بەلباغ باغلىنىدۇ ياكى مەيدىسىگە گۈل تاقىلىدۇ . مېھماندارچىلىق ئاخىرىدا خەتنە باشلىنىدۇ (بەزى يەرلەردە ئاۋۋال خەتنە قىلىپ ، توي كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ ياكى مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن مۇۋاپىق پەيتتە خەتنە قىلىنىدۇ) . خەتنىدىن بۇرۇن بالىنى چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلدۇرىدۇ . سۈننەتچى ۋە بالىنىڭ تاغىلىرى بالىنىڭ يۈرىكىنى توختىتىدىغان گەپ ـ سۆزلەرنى قىلىدۇ . خەتنە ۋاقتىدا بالىنى تاغىسى ياكى ياخشى كۆرىدىغان ئادەم تۇتۇپ بېرىدۇ .

خەتنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن كېسىلگەن يەردىن قان چىقارماسلىق ئۇچۇن كەسكەن يەرگە كۆيدۈرۈلگەن پاختا بېسىپ قويۇلىدۇ . بالا تولا يىغلاپ قان كەتمىسۇن ، دەپ بالىنىڭ ئاغزىغا تۇخۇم كەپلەپ قويۇلىدۇ . سورۇندا بولغۇچىلار بالىنى مۇبارەكلەپ بالىغا پۇل تۇتقۇزىدۇ . سۈننەتچىنىڭ قولى يېنىك بولسا ، بالا بىر ھەپتىدە ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدۇ . بەزى ئوغۇل بالا تۇغۇلۇشتا خەتنىلىك تۇغۇلىدۇ . بۇنداق بالىلار خەتنە قىلىنمايدۇ . بەزى مۇسۇلمان ئەللىردە ھازىرمۇ ئوغۇل بالا تۇغۇلغاندا كىندىكىنى كېسىپ بولۇپلا ، خەتنە قىلىۋېتىدۇ . چوڭ بولۇشنى ساقلاپ تۇرمايدۇ . (ر)

قىز ـ يىگىت تويى

ئۇيغۇرلاردا «نىكاھ تويى » ، «بۆشۈك توي » ، «سۈننەت توي » ، «چاچ قوشاق تويى » دېگەندەك تويلار بار . بۇ تويلارنىڭ تۇرلۇك قائىدە ـ يوسۇنلىرى بار . بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىدىغان تۇرلۇك

دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن .

نىكاھ توي

«نىكاھ» ـــ ئىنسان ئۆمرىدىكى ئەڭ مۇھىم ، ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى . « نىكاھ توي » ئائىلە جامائەتچىلىكىنىڭ قوللۇشى ۋە ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ مەنبەسى . شۇڭا ئۇ تارىختىن بۇيان شەخسلەرنىڭ ، ئائىلىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى .

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ، مەدەنىيەت سەۋىيىسى تەكشى بولمىغىنى ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان توي ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . تۆۋەندە پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا بىر ـ قەدەر ئورتاق بولغان «نىكاھ توي» ئادىتى ، قائىدە ـ يوسۇنى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز . «نىكاھ توي » تۆۋەندىكىدەك باسقۇچلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ :

1 . ئەلچى ئەۋەتىش

يىگىت بىلەن قىز بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشۇپ ، بىر مۇددەت سىنىشىپ ، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەندىن كېيىن ئۆز ئائىلىلىرىگە لايىق تېپىشقانلىقىنى ئىزھار قىلىپ ، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ . ھەر ئىككى ئائىلە لايىقنى ماقۇل كۆرۈشكەندىن كېيىن ، يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ . ھەر ئىككى ئائىلە دەيدىغان گەپ ـ سۆزنىى ، تەلەپلىرىنى ئەلچىگە دەيدۇ . ئەلچى ئوتتۇرىدا خالىس تۇرۇپ ئۇزۇننى قىسقا ، قىسقىسىنى ئۇزۇن قىلىدۇ . ئەلچى قىز تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن «چاي » ئەكېلىش ۋاقتىنى بەلگىلەپ قايتىدۇ .

2. چاي ئاپىرىش

ئۇيغۇرلاردا چاي «كىچىك چاي» ، «چوڭ چاي » دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . «كىچىك چاي» ـــ «ماقۇل چېيى» ياكى «تەزىم چېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . يىگىتنىڭ ئانىسى بىر قانچە ئايال ۋە ئوتتۇرىدا ماڭغان ئەلچىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئائىلىسىگە « كىچىك چاي» ئاپىرىدۇ . يەنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە قىزغا ئاتاپ بىرەر قۇردىن كىيىملىك رەخت ۋە باشقا نەرسىلەردىن داستىخان قىلىپ بارىدۇ . قىز تەرەپ ئۆز رازىلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن ، يىگىت تەرەپتىن بارغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىپ ھەمەت ئېيتىدۇ. «چوڭ چاي » ئاپىرىلىدىغان كۈن بەلگىلەنگەندىن كېيىن « چوڭ چاي » ئاپىرىلىدۇ . «چوڭ چاي» قىز تەرەپتە بولىدۇ . چايغا يىگىت ۋە قىز تەرەپتىن ئەر ـ ئايال بولۇپ ئەللىك ـ ئاتمىش ئادەم قاتنىشىدۇ . چوڭ چايدا قىزنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە باشقا يېقىن بىۋاستە تۇغقانلىرى ئۈچۈن كىيىملىك ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇلار سورۇندا كۆپچىلىككە كۆرسىتىلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا بىرەر تىرىك مال ، مەلۇم مىقداردا گۈرۈچ ، ماي ، نان ، قەنت ـ گېزىك ، چاي ، تۇز قاتارلىقلارمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ . ئېلىپ بېرىلغان تىرىك مالنىڭ بېشىغا قىزىل باغلىنىپ ، يىگىت تەرەپتىن بىر ئادەم يېتىلەپ ئاپىرىدۇ . قىز تەرەپتىن بۇ مالنى قوبۇل قىلغاندا ، بىر نەرسە بېرىپ ئۇنى رازى قىلىدۇ . چوڭ چايدا ساندۇق ئېچىلىپ ئەكېلىنگەن نەرسىلەر قويۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ساندۇق ئاچقۇچى ئايال ئالدىن ھازىرلاپ قويغان «چاچقۇ» نى سورۇنغا چاچىدۇ . سورۇندىكىلەر ئۇنى «تەۋرۈك» بىلىپ ، بۇلاپ ـ تالاپ يەردىن تېرىۋالىدۇ . ساندۇق ئاچقۇچى ئايالنى يىگىت تەرەپ بەلگىلەيدۇ . يىگىت تەرەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ بىرەر ياغلىق ياكى بىرەر كۆڭلەكلىك رەختنى ساندۇقتا سېلىپ قويىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، ساندۇق ئاچقۇچى ئايال بىر نىكاھلانغان ئايال بولۇشى شەرت . كۆپ نىكاھلىق بولغان ئايال بۇ ئىشنى باشقۇرسا ، قىز ئەردىن چىقىپ ئەرگە تېگىدىغان ، يىگىت خوتۇن ئېلىپ خوتۇن قويۇپ بېرىدىغان بولۇپ قالارئىمىش . شۇنداقلا يىگىت بىلەن قىزنىڭ قولداشلىرىمۇ ئۆيلەنمەكچى يىگىت ، ياتلىق بولمىغان قىز بولۇشى شەرت . يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تويىنىڭ ئارا ئايدا (روزا ھېيىت بىلەن قۇربان ھېيت ئارىلىقىدىكى ئاي) بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە توي ئارا ئايدا بولسا ، يىگىت بىلەن قىز ئەپلىشەلمەي قىز ئاردا قالارئىمىش . «چوڭ چاي » ئا-

خىرلاشقاندا تويى بولماقچى بولغان قىزنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن بىرىنىڭ ئانىسى ئالاھىدە داستىخان راسلاپ ، قىزنى ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ بېرىش ئۈچۈن سورىۋالىدۇ ۋە توي كۈنى ئۇ شۇ ئائىلە قىزنى ۋە قىزنىڭ دوستلىرىدىن بولۇپ ئوتتۇز ـــ قىرىق قىزنى ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ مېھمان قىلىدۇ . چوڭ چاي كۈنى توي بولىدىغان كۈن بەلگىلىنىدۇ . ئاشسۇيى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ بىر يەرگە كېلىدۇ . ئاشسۇيى ئۈچۈن گۆش ، ماي ، گۈرۈچ، نان ، چاي ، تۇز ، سەۋزە ، يېقىلغۇ بېرىلىدۇ . بۇلار تويدىن بىر كۈن بۇرۇن قىزنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ . توي بولۇشتىن بۇرۇن قىزنىڭ بىر نەچچە دوستى «ئۆي ياساش » قا كېلىدۇ . ئۇلار قىز تەرەپتىن ئەكەلگەن ۋە يېگىت تەييارلىغان نەرسىلەر بىلەن ئۆينى ياسايدۇ . قىزلار ئۆينى ياساپ بولغاندىن كېيىن يېگىت تەرەپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ ۋە ھەر بىر قىزنىڭ ئالدىغا سوپۇن ، ئەتىر ، قول ياغلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇپ رازى قىلىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ . چوڭ چاي تۈگىگەندىن كېيىن يېگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنى دوختۇرغا تەكشۈرتۈپ دوختۇرنىڭ ئىسپاتى بىلەن «توي خېتى» ئېلىپ قانۇنىي رەسمىيەتنى ئۆتەيدۇ .

3 . نىكاھ

توي كۈنى سەھەردە نىكاھ ئوقۇلىدۇ (نىكاھ قوبۇل قىلسا بولمايدۇ دەپ بۇرۇن نىكاھ ئوقۇلمايدۇ) . نىكاھ ۋاقتىدا سورۇندا يېگىت بىلەن قىز ھازىر بولۇشى شەرت . نىكاھ ۋاقتىدا يېگىت قولدىشى بىلەن قىز قولداشلىرىمۇ بىللە بولىدۇ . ئۆتمۈشتە يېگىت مەلۇم سەۋەب بىلەن نىكاھ ئۇستىدە بولالمىسا ، يېگىتنىڭ قەلەمتىرىشى ياكى يېقىنقىغا نىكاھ ئوقۇيدىغان ئەھۋال بار ئىدى . نىكاھ ۋاقتىدا يېگىت بىلەن قىزنىڭ «ئۆزۈمگە قوبۇل قىلدىم » دېگەن جاۋابىنى ھەممە ئادەم ئاڭلىشى شەرت . بەزىلەر «ئاڭلىمىدۇق » دېسە ، ئاڭلىغانلاردىن بىر ـ ئىككىسى «ئاڭلىدۇق» دەپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتسە ، نىكاھ ئوقۇش داۋاملىشىدۇ . نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن سورۇندىكىلەر يېگىت بىلەن قىزنى تەبرىكلىشىدۇ . نىكاھتىن كېيىن يېگىت بىلەن قىزغا شاكىراب (تۇز) قاچىلانغان ئىككى بۇردا نان يېگۈزىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارئىمىش . شاكىرابقا چىلانغان نان بۇردىسىنى قاچىدىن ئېلىشتا يېگىت قولدىشى بىلەن قىز قولدىشى ناھايىتى چاققانلىق ئىشلىتىپ ، بالدۇر ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، قايسى بالدۇر ئېلىۋالسا شۇ تەرەپ يەنە بىر تەرەپتىن قورقايدىغان بولارئىمىش . توي كۈنى سەھەردە يېگىت تەرەپ قىز تەرەپكە قارىشىپ بېرىش ئۈچۈن بىر ـ ئىككى ئادەم ئەۋەتىدۇ . شۇنداقلا توي داۋاملىشىۋاتقان ۋاقىتتا يېگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ھال سوراپ بىر نەچچە ئادەم ئەۋەتىدۇ .

4. توي كۆچۈرۈش

قىز كۆچۈرگۈچىلەر نەغمە ـ ناۋا بىلەن قىز ئولتۇرغان ئائىلىگە بېرىپ قىزنى كۆچۈرۈپ ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىدۇ . قىز پۇركەنگەن ھالدا يىغلاپ تۇرۇپ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ . ئاتا ـ ئانا قىبلە تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ ، قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ ، ئۇلارنىڭ بەختلىك بولۇشىنى ، بېشى باش ، ئايىغى تاش بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ ۋە قىزنىڭ بېشىدىن نان ، سۇپرا ئۆرۈيدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ يېگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكىرىدۇ . كەلگەندە قىزنى پايانداز غا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ . قىز پايانداز نى دەسسەپ بولغاندىن كېيىن ، ئەتراپتىكىلەر پايانداز نى تالىشىپ يىرتىپ پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىدۇ ۋە «تەۋرۈك» قىلىش ئۈچۈن ئېلىشىدۇ ، كېلىن ئۆيگە پۇركەنگەن ھالدا كىرىدۇ . بىرئازدىن كېيىن قېيىن ئاتا كېلىنىنىڭ پۇركەنجىسىنى ئېلىۋېتىپ كىچىك ياغلىق سېلىپ قويىدۇ ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويىدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش جەريانىدا يولدا توي توسىغۇچىلار بولىدۇ . بۇلارغا ماددىي نەرسىلەر بەرگەندىلا ئاندىن يول بېرىدۇ . بەزى يەرلەردە قىز كۆچۈرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ قاتناش ۋاستىسىدىن چۈشۈپ ئۈسسۇل ئويناپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ . ئۇلار ئۈسسۇل ئويناپ بېرىدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۆيگە ئەكىرىشتىن بۇرۇن كۆيۈۋاتقان ئوتنى ئايلاندۇرىدۇ . بۇ زەردۇشت دىنىنىڭ ئەقىدىسى بولۇپ ، ئوتنىن مەدەت تىلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى . قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندە تۆش سوراپ دەرۋازىنى ئاچقىلى ئۇنىمايدۇ . قىزغا ھەمراھ بولۇپ كەلگۈچىلەر ياغلىقچا ئورالغان تۆشنى بەرگەندىلا

دەرۋازىنى ئاندىن ئاچىدۇ .

5 . سالامغا بېرىش ۋە سالامغا كىرىش

توينىڭ ئەتىسى يىگىت ئۆز قولدىشى بىلەن قېيىن ئاتا ، قېيىن ئانا ئالدىغا سالامغا بارىدۇ . ئۇلار ئۆز كۈيئۇغلى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە كۈيئوغلى ئۈچۈن تەييارلاپ قويغان كىيىم ياكى كىيىملىك رەختنى قويىدۇ . يىگىت قولدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىر نەرسە قويىدۇ . شۇ كۈنى يېڭى كېلىن ئۆز قولدىشى بىلەن قېيىن ئاتا ، قېيىن ئانا ئالدىغا سالامغا كىرىدۇ . بۇلارمۇ مېھمان قىلىنىدۇ . قىز قولدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىر نەرسە قويىدۇ . سالامغا بارغان ۋە سالامغا كىرگەن كۈنى قىز تەرەپ كۈيئوغۇل تەرەپكە «ئىسسىقلىق » ئەكېلىدۇ . « ئىسسىقلىق» ئۈچۈن تولىراق سامسا ، پېتىر مانتا، ئۆپكەـ ھېسسەپ ۋە باشقا خىلدىكى تاماقلارنى ئەكېلىدۇ . ئىسسىقلىقى قىزنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ، قولۇم ـ قوشنىلىرى ئەكېلىدۇ . ئىسسىقلىققا يىگىت ، قىز ۋە يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئېغىز تېگىدۇ . «ئىسسىقلىق » ئەكەلگۈچىلەر قانچە ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىيىملىك رەخت قويۇلىدۇ ۋە «ئىسسىقلىق » ئەكېلىنگەن تاۋاقلارغىمۇ لايىقىدا رەخت سېلىنىدۇ .

6 . چىللاق

چىللاق ـــ توينىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى . چىللاق توي بولغان ھەپتە ئىچىدە بولىدۇ . چىللاقنى ئاۋۋال يىگىت تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ . ئاندىن قىز تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ . چىللاققا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ، يېقىن قولۇم ـ قوشنىلىرىنى تەكلىپ قىلىدۇ . چىللاق ـــ ئۆزئارا ھاردۇق سوراشنى ، تۇغقانلار بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشۇشنى مەقسەت قىلىدۇ . يىگىت تەرەپ چىللاق ئۆتكۈزگەندە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ، ئاچا ـ سىڭىللىرى قىزنىڭ ھۇجرىسىنى ئالاھىدە پەتلەيدۇ . ئۇلار ئەكەلگەن نەرسىلىرى بىلەن ھۇجرىسىنىڭ كەم نەرسىلىرىنى تولۇقلاپ بېرىدۇ .

قايسى خىلدىكى توي بولمىسۇن ، توي قىلغۇچى تويدا قارىشىپ بېرىشكە تېگىشلىك ئادەملەردىن ئەر ـ ئايال بولۇپ يىگىرمە ـــ ئوتتۇز ئادەمنى چاقىرىپ «مەسلىھەت چېيى » ئۆتكۈزىدۇ . چايدا تويىنى قانداق ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا ئۇلاردىن مەسلىھەت سورىلىدۇ . چايدا خىزمەت تەقسىماتى بولىدۇ . توي كۈنى ئۇلار ئەـ تىگەندىن ـ كەچكىچە تەرلەپ ـ پىشپ ئىشلىشپ بېرىدۇ . توي تۈگەش بىلەن توي ئىگىسى ئالاھىدە داسـ تىخان ھازىرلاپ ئۇلارغا «ھاردۇق چېيى » بېرىپ ئۆز رەھمىتىنى بىلدۈرىدۇ . (ر)

توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى توي مۇراسىملىرى داغدۇغىلىق بولۇپ ، توي كۈنىدىكى پائالىيەتلەرنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ . ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ۋە سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ بۇ تەبىئىتى توي مۇراسىملىرىدا گەۋدىلىك ئەكس ئېتىلىدۇ . توي كۈنى يىگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىدە دوست ـ بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ . بۇلاردىن بىرى ، قىزنىڭ ئۆيىدە بولىدىغان «يار ـ يار » ياكى «يۆلەن» ناخشىسىنى ئېيتىشتىن ئىبارەت . «يار ـ يار » قوشاقلىرى قىزنى ئۇزىتىش ئاخشىمى كۈپچىلىك تەرىپىدىن ئېيتىشىش شەكلىدە كۈيلىنىدۇ . «يار ـ يار» قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى شۇ توينىڭ ئەھلى ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ، قىز ئۆز رازىلىقى بىلەن بولغان تويلاردا ، ئاساسەن قىزنىڭ مەدھىيىسى ، گۈزەللىكى ، قىزنىڭ بەخت ـ سائادىتى ھەققىدىكى ياخشى تىلەكلەر ھەمدە ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئارزۇ ـ تىلەكلىرى « يار ـ يار» قوشاقلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ . لېكىن ئۆتمۈش جەمئىيەتتە فېئودالىزمنىڭ چىرىك قانۇن ـ تۈزۈملىرى قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئەركىن مۇھەببىتىگە يول قويۇلمايتتى . قىز ـ يىگىتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا توي قىلىشقا مەجبۇر قىلىناتتى . كىشىلىك ھوقۇق پايمال قىلىنغان فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمى شارائىتىدا ئۆتكۈزۈلگەن تويلاردا قىزنىڭ بەختسىز تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىش ، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشمىغان بىچارە قىزنىڭ مۇڭلۇق ھەسرەت ـ نادامەتلىرى ، ئاتا ـ ئانىنىڭ

نەسىھەت ۋە تەسەللىلىرى «يار ـ يار» ناخشىلىرىدا ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

تەكچىدىكى قاچىنى
چاڭ بېسىپتۇ، يار ـ يار
كېلىنچەكنىڭ ئانىسىنى،
غەم بېسىپتۇ، يار ـ يار.

هاي ـ هاي يۆلەن، هاي يۆلەن
بىر باغ پاخال، يار ـ يار
يىگىتنىگە قارىساڭ،
پاخمال ساقال، يار ـ يار.

هاي ـ هاي يۆلەن، هاي يۆلەن
قار كېلىدۇ، يار ـ يار.
بەرگى خازان تونىنى كىيىپ
يار كېلىدۇ، يار ـ يار.

«يار ـ يار» قوشاقلىرى ئارقىلىق قىزنى ئۇزىتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بېرى داۋام لىشىپ كەلگەن.

توي كۈنى يىگىتلەر قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن «هۇجرا كېچىسى» دە «چۈن ـ چۈن سالۇات» ئېيتىلىدىغان ئادەت ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى توي ـ تۆكۈنلەردە كۆرۈلمەيدۇ.

«چۈن ـ چۈن سالۇات» قوشاقلىرى ئاساسەن كومپىدىيىلىك تۈس ئالغان هەجۋىي شېئىرلار بولۇپ، يىگىتلەر تەرىپىدىن ئېيتىلىدۇ. «چۈن ـ چۈن سالۇات» قوشاقلىرىنىڭ «توشقان ئۆڭلاش»، «جەرەن سەكرىدى»، «بۇرگەم» دېگەندەك مەخسۇس نامىلرى بار. ئالايلۇق:

بۇرگەمنى سويماق بولدۇم.
ئاتمىش قاسساپ ئەكەلدىم،
يەتمىشگە باغلاتتىم،
سەكسىنگە باستۇردۇم،
توقسىنغا سويغۇزۇپ،
توقسان توققۇزىغا ئاستۇردۇم.
.....

بۇرگەمنىڭ گۆشىدىن بىز
مايلىق مانتا ياسىدۇق،
بىرنى يېسەڭ ئۇھ دەيسەن،
ئىككىنى يېسەڭ سۇ دەيسەن،
يالغان بولسا قاراڭلار،
مانتىدا باردۇر كاللىسى،
قىشتىن بېرى يەۋاتىمىز،
هېلىمۇ بار تەڭ يارتىسى.

(«بۇرگەم» دىن پارچە)

مۇشۇنداق قىزىقچىلىقلاردىن كېيىن «پوتا ئويۇنى» ئويىنىلىدۇ، «پوتا ئويۇنى» دا قىز ـ يىگىتلەر پوتىنىڭ ئۈچىدىن تۇتۇشۇپ لەپەر شەكلىدە بېيىتىشىدۇ. بېيىت ئارقىلىق تاكى بىر تەرەپ يېڭىۋالغۇچە ئويۇن داۋاملىشىدۇ. بۇ ئويۇن «لەپەر كېچىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لەپەر ئارقىلىق قىز ۋە يىگىتلەر بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشىدۇ، قائىدە بويىچە لەپەرنى هەم ئۇنىڭ بېيتلىرىنى ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپ باشلايدۇ. بۇنداق شەرت لەپەرنىڭ ئۆزىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ئاۋۋال باشلاپ لەپەرنى قىز باشلىماس،
قىز باشلىغان لەپەرنى ئەل خوشلىماس.

قىسقىسى، توي جەريانىدىكى پائالىيەتلەر ناهايىتى قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق بولۇپ، بەزى رايونلاردا مەشرەپ تۈسىنى ئالغان. (ئا)

جۇۋان تويى ۋە جۇۋانچە كۆڭلەك

ئۇيغۇر ئايالىرى ئىچىدە خېلى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملارنىڭ بىرى ـــ جۇۋان تويىدۇر.

ئايالارنىڭ ياشلىق دەۋرى ئۆز مەزگىلىگە قاراپ قىزىلىق دەۋرى (بالاغەتكە يېتىش دەۋرى)، سېكىلەك دەۋرى، چوكان دەۋرى، جۇۋان دەۋرى دەپ تۆت دەۋرگە بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە قىزلار ياتلىق بولۇپ ئىككى ـ ئۈچ بالىلىق بولغاندىن كېيىن يولدىشى (ئېرى) بىلەن

مەڭگۈلۈك بىرگە ئۆتۈشكە ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندا ھەمدە قىرانلىق مەزگىلىگە يېتىپ ، ھەر جەھەتتىن سۈلكەت ۋەسلىگە تولغاندا ئايال ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە قولۇم ـ قوشنىلىرىنى چاقىرىپ ئۆزىنىڭ «جۇۋان تويى» نى ئۆتكۈزىدۇ . جۇۋان تويى ئۈچۈن ئالاھىدە داستىخان تەييارلىنىدۇ . تەكلىپ قىلىنغان ئايال مېھمانلار جۇۋاننى تەبرىكلەپ ئۆز لايىقىدا ھەر خىل سوۋغا ـ سالاملار ئەكېلىدۇ ، جۇۋان تويىدا جۇۋاننىڭ ئائىلىسى ھال ـ ئەھۋالىغا قاراپ ھەرخىل رەڭلىك بىر قانچە ياغلىق ، جۇۋانچە كۆڭلەك ، پەرىجە تون ۋە تەلپەك تەييارلايدۇ ھەمدە مېھمانلار ئالدىدا جۇۋانغا تەقدىم قىلىدۇ . جۇۋان تويىغا جۇۋان بولغۇچىنىڭ يولدىشى ئالتۇن ھالقا ، سىرغا ، بايراقلىرى ئايخاڭزا (قوش زىرە ، يەنى ئۈچ قەۋەت بۆرەكچە چەمبەر قىلىپ ئوتتۇرىسىغا گۈمبەزسىمان ياقۇت كۆز ئورنىتىلغان ئالتۇن زىرىنىڭ بىر خىلى) ، سۆكە (ئۈستى زىرىسىمان ، ئاستىغا بىر ـ ئىككى سانتىمېتر ئوزۇنلۇقتا ساڭگىلاپ تۇرىدىغان ، قوش تالا-لىق بىر خىل ئالتۇن ھالقا) تەييارلاپ سوۋغا قىلىدۇ . بۇ مۇراسىمدا جۇۋان بولغۇچى سېكىلەك چېچىنى ئىككىگە ئايرىيدۇ ، جۇۋانچە كۆڭلەك ئۈستىگە پەرىجە كىيىدۇ . جۇۋانچە كۆڭلەك كىيىش ـــ جۇۋان تويىنىڭ ئاساسلىق بەلگىسى . جۇۋانچە كۆڭلەك ئۆزگىچە بولۇپ ، كۆپرەك ئاق ۋە يېشىل سىدام يىپەك رەختتىن تون ياقىلىق قىلىپ تىكىلىدۇ . بۇ كۆڭلەكنىڭ ئوڭ ياقىسىغا ئات باغرى رەڭ (جىگەر رەڭ) دە بەش قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك مە-شۇت جىيەك تۇتۇلىدۇ . بۇنداق جۇۋانچە كۆڭلەك ئۈستىگە چوقۇم پەرەنجە تون كىيىش شەرت قىلىنىدۇ . پەرەنجە قارا خاڭدەندىن ئالدى ئوچۇق تونچە قىلىپ تىكىلىدۇ ، لېكىن تۈگمە بېكىتىلمەيدۇ . يېشىل تاۋاردىن پۈتۈن پەۋاز تۇتۇلىدۇ ، ئىككى كۆكسى ئورنىغا يېشىل تاۋاردىن بىر سانتىمېتر ئەتراپىدا يەتتە قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك جىيەك ئورنىتىلىدۇ . بۇ بىر يۈرۈش كىيىملەر ناھايىتى يارىشىملىق بولۇپ ، ئاياللارنى تېخىمۇ لاتاپەتلىك تۈسكە كىرگۈزىدۇ . بۇ كىيىملەرنى پەقەت جۇۋان تويى بولغاندىن كېيىن كىيىشكە بولىدۇ .

جۇۋان تويى ۋە جۇۋان كۆڭلىكى كۆپرەك كېـ رىيە ئاياللىرى ئارىسىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، كۆڭلەك ۋە پەرەنجە توننىڭ ياقىلىرى ۋە كۆكـ سىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يەتتە ۋە بەش دانە ئاي شەكىللىك جىيەكلەرنىڭ بولۇشىدىن قارىغاندا ، ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن ، چۈنكى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىدە بەش ۋاخ ناماز ، بەش پەرز ، يەتتە قات ئاسمان ، يەتتە ئىقلىم چۈشەنچىلىرىگە سىمۋول قىلىپ بەش ۋە يەتتە سانلىرى ئۇلۇغلىنىدۇ . يېرىم ئاي شەكلىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى .

ئۆتمۈشتە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈلمىگەن ئاياللار ئۆلۈپ قالسا مېيىتكە يۇقىرىقى جۇۋان كۆڭلىكى ۋە پەرەنجە توننى كىيدۈرۈپ شەرتنى ئادا قىلغاندىن كېـ يىن ، ئاندىن بۇ كىيىملەرنى سالدۇرۇپ سۇغا ئالغاندىن كېيىن دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان . شۇنداقلا يەنە خەلق ئارىسىدا جۇۋان دەۋرىگە يېتىپ ، تېخى جۇۋان تويى ئۆتكۈزمىگەن ئاياللارنى «ئون بالىنىڭ ئانىسى تېخى چوكان سېكىلەك» دەپ مەسخىرە قىلىش ئادىتىمۇ بار . بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان بىر خىل مۇراسىم بولۇپ ، ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە . خەلقىمىز ئارىسىدىكى «جۇۋان بىلگەننى قىز نەبىلۇر» دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندىمۇ ، جۇۋان تويى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنساننىڭ ھايات مەزگىللىرى ئىچىدە ئەقىل ـ پاراسەتكە تولۇپ ، تۇرمۇش يولىغا تولۇق ئىشەنچ تىكلەش دەۋرىنىڭ خاتىرىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ . (ئا)

بالىغا ئات قويۇش

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم ، 525 ـ بەت) دا «كۈدەن» دېگەن سۆزنى «بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى» دەپ چۈشەندۈرگەن . بۇ بالىغا ئات قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئادەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرمۇ داۋامـ لىشىپ كەلمەكتە . بالا تۇغۇلۇپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاتا ـ ئانا بالىغا ئات قويۇش كويىغا

چۈشىدۇ ، بالىغا ئىسىم تاللايدۇ ، ئىسىم تاللاپ بولغاندىن كېيىن ، تەقۋادار بىر ئادەم تەكلىپ قىلىنىپ ، بالىغا ئىسىم قويىدۇرۇلىدۇ . ئات قويغۇچى زاكىلاقلىق بالىنى قولىغا ئېلىپ ، قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ تەكبىر ئېيتىپ ، بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان توۋلاپ ئېتىگىز ××× بولسۇن ، دەپ جايىنامازغا دومىلىتىدۇ . سورۇندا ھازىر بولغۇچىلار بۇۋاقنى يېڭى ئىسمى بىلەن مۇبارەكلىشىدۇ . ئاندىن سورۇندا ھازىر بولغۇچىلارغا داستىخان سېلىپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ . ئات قويغۇچىنىڭ ئالدىغا پۇل ياكى باشقا ماددىي نەرسە قويۇپ رازى قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا بالىغا ئات قويۇش بىر خىل مۇراسىم شەكلىنى ئالغان بولۇپ ، بۇ مۇراسىمغا ئات قويغۇچى مولىدىن باشقا يەنە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ۋە دوست ـ بۇرادەرلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ . (ر)

ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر

1) ئۇيغۇرلاردا ۋاپات بولغۇچى ئىنتايىن ھۆرمەتكە ئىگە . شۇڭا ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا «مەرھۇم» ، ئايال بولسا « مەرھۇمە » دېگەندەك سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ تاۋۇتى قەبرىستانغا قەدەر كۆتۈرۈپ بېرىلىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ بۇۋاستە تۇغقانلىرى قارىلىق تۇتۇپ ئەرلەر بىلىگە ئاق باغلايدۇ ، ئاياللار بېشىغا ئاق ياغلىق سالىدۇ. تاۋۇت ئۇزىتىلغانغا قەدەر ئارىلىقتا ئۆلۈم پەتىسىگە كەلگەن ئاياللارغىمۇ ئاق ياغلىق سېلىپ قويىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ « يەتتە نەزرىسى » بېرىلمىگۈچە بۇۋاستە ئەر تۇغقانلار بېلىدىكى ئاقنى يەشمەيدۇ ، ساقال ـ بۇرۇتنى ئالمايدۇ . بۇۋاستە ئايال تۇغقانلار ۋاپات بولغۇچىنىڭ قېرىقى بولمىغۇچە (بەزىدە يىلىغىچە) بېشىدىكى ئاقنى ئالمايدۇ . قىزىل ـ تىزىل كىيىم كىيمەيدۇ ، « قېرىقى نەزىر» دە ياكى «يىل نەزىر» دە ياشانغان بىرەر ئايال تەسەللى سۆزلەرنى قىلىپ ئاق سالغۇچىلارنىڭ بېشىدىكى ئاقنى ئېلىۋېتىپ ، باشقا ياغلىق سېلىپ قويىدۇ . بۇ « قارىسىنى ئوشتۇش » دەپ ئاتىلىدۇ . ھازىردا ئائىلىدە ئويۇن ـ كۈلكە ۋە باشقا تاماشا ئىشلىرى زادى بولمايدۇ . ھەتتا قولۇم ـ قوشنىلارمۇ ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئاچىدىغان پائالىيەتلەر ئېلىپ بارمايدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدە تەييار بولۇپ قالغان توي كېچىكتۈرۈلىدۇ . تويىنى قىلمىسا بولمايدىغان ئەھۋال بولسا ھازىردا ئائىلىنىڭ رازىلىقىنى ئالىدۇ .

2) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلىدىغان « ئۈچ نەزىر » ، « يەتتە نەزىر » ، « قىرىقى نەزىر » ، « يىل نەزىر » دېگەندەك نەزىرلەر پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا ئورتاق بولسىمۇ ، لېكىن بەزى يەرلەردە (بولۇپمۇ تۇرپان رايونىدا) يۇقىرىقىدەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈشتىن تاشقىرى يەنە « سىپارە » (بەش نەزىر) ، « يۈز كۈنلۈك نەزىر» دېگەندەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزىدۇ . ھەتتا بەزى يەرلەر (خوتەن) دە « يىگىرمە كۈنلۈك نەزىر» ئۆتكۈزۈلىدۇ . بەزى يەرلەردە « يەتتە نەزىر» چوڭ ئۆتكۈزۈلسە ، بەزى يەرلەردە (تۇرپان رايونىدا) سىپارە چوڭ ئۆتكۈزۈلىدۇ . « ئۈچ نەزىر » ئاساسەن مۇردىنى سۇغا ئالغۇچىنى رازى قىلىش مەقسەت قىلىنغىنى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا پەقەت يۇغۇچىلار ۋە ئىمام ـ مەزىنلەر قاتنىشىدۇ . مۇردىنى يۇيۇش ئۈچۈن ئومۇمەن تۆت ئادەم قاتنىشىدۇ . بۇلارنىڭ بىرى « باش يۇغۇچى » ، يەنە بىرى « ئاياغ يۇغۇچى »، قالغان ئىككىسى سۇ قۇيۇپ بەرگۈچى . « باش يۇغۇچى » مۇردىنىڭ بېلىنىڭ يۇقىرىقى قىسمىنى ، « ئاياغ يۇغۇچى » بەلنىڭ ئاستىنقى قىسمىنى يۇيىدۇ . يۇغۇچىلار يالغۇز مېيىتنى يۇيۇپلا قالماستىن ، يەنە كېپەنىنى تىكىپ تەييار قىلىدۇ ۋە مۇردىنى كېپەنگە ئالىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىردا ئائىلە ئۇلارنى ئىمكان بار ياخشى رازى قىلىشقا تىرىشىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ نىمكەش كىيىملىرىنى يۇيۇپ تازىلاپ ، يۇغۇچىلارغا قويىدۇ . بەزىلەر بولسا ۋاپات بولغۇچىنىڭ كىيىم ـ كېچىكى ئاياغ ئاستى بولۇپ قالىدۇ ، دەپ ئەن رەخت ، پۇل قويىدۇ . قايسى خىلدىكى نەرسە قويۇلسۇن ، « باش يۇغۇچى » ، « ئاياغ يۇغۇچى » بىلەن سۇ قۇيۇپ بەرگۈچى پەرقلەندۈرۈلىدۇ . مۇردا يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن كېپەنگە ئېلىنىدۇ . كېپەنگە قىزىلگۈل سۈيى ياكى ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان زەمزەم سۈيى سېپىلىدۇ. باشقا نەزىرلەر ئۆز لايىقىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۆلگۈچىنىڭ ئوغۇل ـ

قىزلىرى ئۆز ئالدىغا نەزىر بېرىدۇ . ھازىر بولسا ئائىلە باشلىقى پەرزەنتلەر نامىدىن بىرلا قېتىم نەزىر بېرىدىغان بولدى . بۇ ياخشى ئەھۋال . ئۇيغۇرلاردا ھەر پەيشەنبە كۈنى «ئەرۋاھ» لارغا ئاتاپ يېغ پۈرتىدىغان ئەھۋال داۋاملاشماقتا . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، ھەممە «ئەرۋاھ» لار جۈمە كۈنى مەككىگە توپلىنىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيمىش . مەككىگە بېرىش ئۈچۈن « ئەرۋاھ » تېتىك بولۇشى لازىممىش . ھەر پەيشەنبە كۈنى يېغ پۈرتىلسا «ئەرۋاھلار » تېتىكلىشىپ مەككىگە بالدۇرلا بارارئىمىش .

3) مۇردا يۇيۇلۇپ كېپەنگە ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ۋاپات بولغۇچىنىڭ بالا ـ چاقىلىرى، يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى مۇردا بىلەن ۋىدالىشىدۇ . ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا ئۇنىڭ ئايالى ، ئەگەر ئايال بولسا ، ئۇنىڭ ئېرى مۇردا بىلەن ۋىدالاشمايدۇ . سەۋەبى جان چىقىقاندىن كېيىن ئەر ئايالغا ، ئايال ئەرگە يات بولۇپ كېتىدۇ ـ دە ، بىر ـ بىرىنى كۆرۈش « نامەھرەم » بولىدۇ ، دەيدىغان قاراش ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۈچلۈك .

4) ئېرى ئۆلگەن ئايال ياكى ئايالى ئۆلگەن ئەر ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۈرمىتىنى قىلىپ ، ئۆلگۈچىنىڭ يىلى بولمىغۇچە ئەرگە تەگمەيدۇ ياكى ئۆيلەنمەيدۇ (ئايرىم ئەھۋاللار بۇنىڭدىن مۇستەسنا) . ئەگەر بۇنىڭغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ياكى خوتۇن ئالسا ، پەرزەنتلەر نارازى بولىدۇ ، جامائەت تەگەيدۇ .

5) جىنازا نامىزى مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ . نامازچۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن نامازچۈشۈرگۈچىگە نامازھەققى ، نامازغا قاتناشقان غېرىب ـ غۇرۇلارغا «ئىسقات» بېرىلىدۇ . ئىسقات ئالغۇچىلار ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن خالىسانە نامازئوقۇپ قويىدۇ ، نامازچۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ، تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ، قەبرىستانلىققا قاراپ يول ئېلىنىدۇ . نامازغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قەبرىستانلىققا بارىدۇ . جەسەت گۆرگە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، جامائەت ئۇدۇل ھازىردار ئائىلىسىگە پەتىگە كېلىپ ، قۇرئان ـ تىلاۋەت قىلىپ قايتىدۇ . ئەتىسى بامدات نامىزىدىن قايتقان جامائەت يەنە پەتىگە كىرىپ ، قۇرئان ـ تىلاۋەت قىلىدۇ . جىنازىدىكى مۇردىنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىنى تاۋۇتقا يېپىلغان يوپۇقتىن بىلگىلى بولىدۇ . ئايالنىڭ تاۋۇتىغا گۈللۈك ئېسىل رەختلەردىن يوپۇق يېپىلىدۇ . ئەر بولسا ئاق ياكى قارا سىدام رەختتىن قىلىنغان يوپۇق يېپىلىدۇ .

6) قەبرە ئۇچۇن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ . ئۆتمۈشتە ھەر بىر ئائىلە جەمەتىنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبرىستانلىقى بولاتتى . چەتتىن كېلىپ قالغانلار ۋاپات بولسا «مۇساپىرلار قەبرىستانلىقى » دەپ ئاتىلىدىغان ئومۇمىي قەبرىستانلىققا كۆمۈلەتتى . قەبرە ئىگىلىرى قەبرىنى يوقلىغىلى چىقسا قەبرىنىڭ توپىسىنى يۆلەپ ئېگىزلىتىپ قويىدۇ ھەم ئۇچار قۇشلار يېسۇن دەپ ، ئۇستىگە دان چېچىپ قويىدۇ . بەزىلەر قەبرىنىڭ توپىسىنى شامال ئۇچۇرۇپ تۇرسا ياخشى ، دەپ قارىسا ، بەزىلەر بۇنىڭ ئەكسىچە ، قەبرىنىڭ توپىسى ئۇچۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن گۈمبەز ياساپ قويىدۇ . قەبرىنىڭ باش تەرىپىگە قەبرە تېشى ئورنىتىپ ، ئۇنىڭغا ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى يېزىپ قويۇلىدۇ . بەزىلەر قەبرىنى تۆمۇر ياكى ياغاچ رېشاتكا ئېچىگە ئېلىپ قويىدۇ . بەزىلەر قەبرە ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخ تىكىپ ، گۈل ـ گىياھ تېرىپ ئۆستۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ .

7) بەزىلەر جەسەتنى ئىلاج بار يول بويىدىكى قەبرىستانغا دەپنە قىلىدۇ . ئۇلار يولدىن ئۆتكۈچىلەر قەبرىستاندىكىلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ قويىدۇ ، دېگەنىنى ئۈمىد قىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق قوشاق پەيدا بولغان ۋە ساقلانغان :

مەن ئۆلەرمەن ، مەن ئۆلەرمەن
يولدا قويماڭلار مېنى .
يولدا قويساڭلار قويۇڭلار ،
چۆلدە قويماڭلار مېنى .

8) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلگەن نەزىر تۇغقانلىرىدىن كېيىن ئائىلە جەمەتى قەبرىستانغا بېرىپ ، قەبرىنى يوقلاش ، شۇنداقلا ھەر بىر روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلاردا نامازدىن كېيىن قەبرىستانغا بېرىپ قەبرىنى يوقلاش ئادىتى ھازىرمۇ داۋام قىلماقتا .

9) ئۇيغۇرلاردا «ئاتا ـ ئانامنىڭ ئايغىدا ياتقىمەن » دېگەن ئارزۇ كۈچلۈك بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈ-

چۈن ياقا يۇرتلاردا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ، ئۇنىڭ جەستى يۇرتىغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىنىدىغان ئەھۋاللار ياكى جان ئۈزۈشتىن ئىلگىرى ئۆز يۇرتىغا ئەكېتىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ بار .

10) بەزى ياشانغان ئادەملەر بالا ـ چاقىلىرىنى ئالدىرىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن ، ھايات ۋاقتىدىلا ئۆلۈملۈكىنى ھازىرلاپ قويىدۇ ، يەرلىكىنى چاپتۇرۇپ تەييارلاپ قويىدۇ .

11) ئائىلە چوڭلىرىدىن بىرى (مەيلى ئاتا ، مەيلى ئانا) ئاغرىپ قېلىپ ساقايمىسا ، كېسەلنىڭ تەلىپى بويىچە شۇ ئائىلىدە تەييار بولۇپ قالغان توينى قىلىۋېتىدۇ . ئەگەر بۇنىڭغا ئۇلگۈرمەي كېسەل ۋاپات بولۇپ كەتسە ، جەسەتنى دەپنە قىلماي تۇرۇپ نىكاھنى ئوقۇتۇپ قويۇپ ، ئاندىن جەسەتنى ئۈزىتىدۇ . بۇ ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

12) ھازىردار ئائىلە ھازا بىلەن بولۇپ كېتىپ ئۆز ئائىلىسىدە تاماق يېيىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ . ئۇرۇق ـ تۇغقان ، قولۇم ـ قوشنا ۋە ئەل ـ ئاغىنىلەر ئائىلىسى بىر ـ ئىككى ھەپتە ، ھەتتا بىر ـ ئايغىچە تاماق ئەكېلىپ تۇرىدۇ . كەلگەن تاۋاقلارنى ھازىرلار ۋە باشقىلار ئېغىز تېگىدۇ .

13) ئۇيغۇرلاردا ئىگە ـ چاقىسىز يېتىم ـ يېسىرلار ، مۇساپىرلار ئۆلۈپ قالسا ، ئۇنى « خالىس ئۆلۈم » دەپ ، يۇرت ـ مەھەللە بىرلىكتە نامىزىنى چۈشۈرۈپ بارىلىق رەسمىيەتلىرىنى جامائەت خالىسانە يارىدەم قىلىپ دەپنە قىلىدىغان ئادەت بار . بۇنداق خالىس ئۆلۈمنى ئۇزىتىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ . (ر)

ھازا قوشاقلىرى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ مەيلى قايسى خاراكتېردىكى ئۆلۈم بولۇشتىن قەتئىينەزەر « ئۆلۈمنىڭ ھۆرمىتى » ئۈچۈن ئۆلگۈچىنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى قايغۇلۇق ئاھاڭدا ئۇنلۇك ئاۋاز بىلەن يىغلايدىغان ئادەت بار . گەرچە ئىسلام دىنى قارىشىدا « ئۆلۈمگە يىغا ـ زار قىلىش تەقدىرگە تەن بەرمەسلىك ، ئاللانىڭ ئەمرىگە نارازىلىق بىلدۈرگەنلىك » دەپ ، يىغلىماسلىقنى تەشەببۇس قىلسىمۇ ، لېكىن يىغا ـ زارسىز ئۇزىتىلغان ئۆلۈم جامائەتچىلىك ئارىسىدا غەيرىي ئىنكاس پەيدا قىلىدۇ . خەلق ئارىسىدىكى « ئۆلۈم يىغىسى بىلەن ، توي كۈلكىسى بىلەن قىزىق » دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە يىغا مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە جۇدالىق ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى ھەمدە « ئۆلگۈچىنىڭ ھازىسىنى ئاچقانلىق » نىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ .

ھازا ئېچىشنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولىدۇ . كۆپرەك رايونلاردا مەرھۇمنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئاساسلىق ھازىدار سۈپىتىدە مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش تۈيغۇلىرى ئىپادىلەنگەن مەرسىيە سۆزلىرى ياكى مەرھۇمدىن رازىلىق تىلەيدىغان تىلەك قوشاقلىرىنى يىغا ئاھاڭىغا جور قىلىپ ئېيتىدۇ . بۇنداق مەرسىيەنامىلەردا يەنە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ياخشى سۈپەتلىرى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ . بۇ ئارقىلىق مەرھۇمنىڭ روھى ئۆزلادىلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ .

مەرسىيەنامە (ھازا قوشاقلىرى) ئارقىلىق مېيىتنى ئۇزىتىش ئادىتى بولۇپمۇ ئاتۇش رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئالاھىدىرەك بولۇپ ، يۇرت ـ مەھەللىدە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ ھازىسىنى ئېچىش ئۈچۈن شۇ يۇرتتا تونۇلغان ھازىچى (يىغىچى) تەكلىپ قىلىنىدۇ . بۇنداق ھازىچىلار ئاساسەن يېشى چوڭراق ، پېشقەدەم ئايالار بولۇپ ، ئۇلار ھەم ھازا قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلالايدىغان (قوشاق قاتالايدىغان) ، ھەم مۇڭلۇق يىغا ئاۋازى بىلەن كىشىلەردە مۇسىبەت تۈيغۇسى پەيدا قىلالايدىغان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە . يۇرت ـ مەھەللە ئىچىدە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ئالدى بىلەن ئەنە شۇ ھازىچى دەپ نام ئالغان ئايالغا خەۋەر بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ ھازىچى دەرھال مۇسىبەت بولغان ئۆيگە يېتىپ كېلىدۇ ھەمدە ماتەم ئۈچۈن تىكلىگەن ئۇزۇن تونىنى تەتۈر كىيىپ بىر قولىغا ھاسا ئېلىپ ، ئۆلگۈچىنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئۆزىگە خاس يىغا

ئاھاڭى بىلەن ئېيتىدۇ . بۇ مەرسىيەنامىنىڭ تەسىرى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى ۋە يۇرت جامائەتلىرى ئېغىر مۇسىبەت تۇيغۇسىغا چۆمىدۇ . ئەگەر ۋاپات بولغۇچى كىشى شۇ يۇرتتىكى ھۆرمەتكە سازاۋەر مۆتىۋەر زاتلار ، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى چوڭ قەھرىمانلار ياكى تۇيۇقسىز بالا ـ قازاغا يولۇقۇپ ۋاقتىسىز قازا تاپقان نارەسىدىلەر بولسا ، ئۇنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئۇزۇلمەي بىرقانچە كۈن داۋاملىشىدۇ . ئادەتتىكى ئەھۋالدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش مەرھۇمنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ ماڭغان پەيتتە يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ .

ماتەم مۇراسىملىرىدا مەرسىيەنامىلەرنى ئېيتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . «تۇركىي تىللار دىۋانى » دا خاتىرىلەنگەن بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىكى خەلق ئىچىگە تارقالغان مەرسىيەنامىلەر بۇنىڭ جانلىق دەلىلى .

ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ ،
ئەسىز ئاڑون قالدىمۇ ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ ،
ئەندى يۇرەك يىرتىلۇر.

«تۇركىي تىللار دىۋانى » دا مۇشۇ مەزمۇندىكى مەرسىيەنامىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ ، مەرسىيەنامە بىر ژانىر سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئۇرۇن ئېلىشى ، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ماتەم مۇراسىملىرىدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

VIII ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى

نوروز بايرىمى

باھارنىڭ ئىنسانلارغا ئەكەلگەن خۇشاللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تەنتەنىلىك ۋە دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمىي ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملاردىن « نوروز » بايرىمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىگە ئورتاق بايرام ھېسابلىنىدۇ.

« نوروز » ئەسلىدە پارسچە سۆز بولۇپ، « باھار يامغۇرى »، « تۇنجى باھار كۈنى » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بايرام قەدىمدىن باشلاپ شەمسىيە (كۈن) كالېندارى بويىچە قىش ئاخىرلىشىپ، باھارنىڭ باشلىنىش كۈنى (ھەر يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى) يېنى كۈن بىلەن تۇن تەڭلەشكەن باش باھارنىڭ بىرىنچى كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

« نوروز بايرىمى » ئەسلى ماھىيىتى بىلەن يېڭى يىل بايرىمى بولۇپ، بۇ ئەنئەنىۋى بايرام ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئىنتايىن چوڭ تەسىرگە ئىگە.

« نەۋروز » بايرىمىنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى مۇنداق:

« نوروز » كىرگەن كۈنى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە، چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئاياللار، يۇرت ـ مەھەللىلەر بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايرام كىيىملىرىنى كىيىشىپ مەنزىرىلىك جايلارغا جەم بولۇشىدۇ ۋە شۇ سورۇندا « نوروز » غا ئاتاپ تەييارلىغان ھەر خىل ئويۇنلارنى ئويناپدۇ. خەلق قوشاقچىلىرى « نوروز » نى مەدھىيىلەيدىغان شېئىر ـ قوشاقلارنى ئوقۇشىدۇ، ۋايىز (مەددا) لار داستان ۋە ھېكايە ـ قىسسىلەرنى كۆيلىشىدۇ. سازەندىلەر مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ. بىر تەرەپتە چەۋەندازلار ئوغلاق تارتىدۇ، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ، داۋازلار ئېگىز دار ئۇستىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، قىزلار مەجنۇنتاللارغا ئىلەنگۈچ سېلىپ لەرزان پەرۋاز قىلىدۇ، بىر تەرەپتە ئولتۇرۇش قىزىپ « ئون ئىككى مۇقام » داستانلىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. قىسقىسى، ھەر كىم ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا ماھارەت كۆرسىتىپ، بايرام خۇشاللىقىنى نامايان قىلىدۇ. « نوروز » مۇراسىملىرىغا مەكتەپ باللىرىمۇ كوللېكتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ. ئۇلار مۇئەللىملىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەپ ـ سەپ بولۇپ، گۈللۈك تاختىلارغا يېزىلغان « نوروزنامە » لىرىنى كۆتۈرۈشۈپ ئۇنلۇك دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ.

«نوروز » مۇراسىملىرىدا جامائەتتىن ئىختىيارىي يىغىش قىلىپ، مەخسۇس نوروز ئېشى تەييارلىنىدۇ (ئابسىنىن). نوروز ئېشى ئەنئەنە بويىچە يەتتە ياكى توققۇز خىل ماتېرىيالدىن تەييارلىنىدىغان كۆجە بولۇپ، بۇغداي، ئارپا، گۈرۈچ، تېرىق، گۆش، سۈت، سۇ قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرىدۇ. بەزىدە گۆش ئورنىغا كاللا ـ پاقالچاق ۋە زاسۇيلەرنى قوشىدۇ. «نوروز » مۇراسىمىغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى « نوروز ئېشى » غا ئېغىز تەگكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەممە كىشى « نوروز » بايرىمىدا قانغۇچە كۆڭۈل ئېچىپ، ياخشى تىلەك ـ ئارزۇلار بىلەن ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ ۋە بايرامنى تەبرىكلەپ ئۆزئارا پەتىلىشىدۇ.

تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن « نوروز » بايرىمىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى مۇمكىن. لېكىن قەدىمكى ئەنئەنىلەردىن قارىغاندا، بۇ بايرامنىڭ ۋاقتى ئىككى ھەپتە، يەنى ئون بەش كۈن قىلىپ بەلگىلەنگەن. ھازىر كۆپرەك رايونلاردا « نوروز » بايرىمى ئۈچ كۈن قىلىپ خاتىرلىنىدۇ.

« نوروز » بايرىمىدا ئويناپدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەر ھەممە ئۇنىڭغا بېغىشلانغان « نوروزنامە » لەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قىش ـ زىمىستاننى قوغلاش، ئاسايىشلىق يېڭى باھارنى كۈتۈۋېلىش، يېڭى

يىلنىڭ يېڭىچە خۇشاللىق ئەكېلىشىنى تىلەش ، يېشىللىققا پۈركەنگەن تەبىئەتنى كۆيلەش ، كىشىلەرنى ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئۈندەش ، ئىنتىپاق ۋە ئىناقلىقنى تەشەببۇس قىلىش ، ساغاۋەتلىك ۋە دىيانەتلىك بولۇش قاتارلىق ئىلغار ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئېتىرا قىلدۇق نوروزدىن ياخشى كۈننى باشلىدۇق،
كۆڭلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن بىر ئويۇننى باشلىدۇق.
شاتاۋادا تون كىيىپ ، جۈۋا ـ تۇماقنى تاشلىدۇق،
سايىلەردە ئولتۇرۇپ ، نەغمە ـ ناۋانى باشلىدۇق.
ئات مىنىپ ، ئوغلاق ئالىپ ، مەشرەپ قىلۇر كۈندۈز بۈگۈن.
كەلدى نوزۇر يىل باشى ، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى ،
نوروز دىبان كېلۇرلەر خاتۇنلارنىڭ تۇركىنى .
گۈللەر قىسۇر قىز ـ ئوغۇل ، ئەگرى قويار بۇركىنى ،
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر ، ئاچۇر كۆڭۈل مۇلكىنى ،
قايغۇ ـ مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۈر بۈگۈن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « نوروز » بايرىمىنىڭ قاچاندىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز . لېكىن « نوروز » بايرىمى ھەققىدىكى كۆپلىگەن گۈزەل ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ، « نوروز » بايرىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى كۆكتەڭرىگە چوقۇنغان دەۋرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . كۆكتەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان ئاشۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلار كۆكتە جىسىملاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلىشىشىغا قاراپ ، ئۇلارنى ئوخشاشمىغان سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەشكەن . ئۇلارنىڭ تونۇشىچە ، ئاققۇزا (نائورۇز ، توقتى) يۇلتۇزىنى ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلغۇچى ئىلاھ ، قوش ، بېلىق (ئەرەبچە ھوت) يۇلتۇزىنىڭ يوقلىپ ، ئاققۇزا (ئەرەبچە ھەمەل) ئىلاھىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققان كۈنى بولغاچقا ، بۇ كۈن ئىنسانلارغا بەخت ۋە تەلەي ئەكېلىدۇ ، دېگەن ئەقىدە بويىچە ، ئاققۇزا ئېيىنىڭ باشلانغان كۈنى (ھازىرقى كالېندار بويىچە 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى) « نوروز » بايرىمى قىلىپ بەلگىلەنگەن . كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردىمۇ « نوروز » بايرىمىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان . (ئا)

ھېيت

ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن ، بۇ دىنغا مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە بايراملار بارلىققا كەلدى . روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر . بۇ بايراملارنىڭ دىنىي تۈسى ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلاپ ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئەنئەنىۋى مىللىي بايرامغا ئايلىنىپ كەتتى . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ بايراملارغا دائىر بىر مۇنچە ئادەت ـ قائىدە يوسۇنلار شەكىللەنگەن .

1) روزا ھېيت ـــ مۇسۇلمانلار ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ئوتتۇز كۈن روزا تۇتقاندىن كېيىن ، ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام . « روزا تۇتۇش » مۇسۇلمانلار قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بەش پەرزنىڭ بىرى . روزا تۇتقان كۈنلەردە روزا تۇتقۇچى تاڭ سەھەردە (تاڭ يورۇماستا) تاماق يەيدۇ . بۇ تاماق « زولۇق » دەپ ئاتىلىدۇ. كەچتە نامازشام ۋاقتىدا « ئىپتار » قىلىنىدۇ . بۇ « ئېغىز ئېچىش » دەپ ئاتىلىدۇ . روزا تۇتقۇچى « زولۇق » تىن « ئىپتار » غا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ھېچ نەرسە يېمەيدۇ ، ئىچمەيدۇ . ھەتتا تاماكا چېكىدىغانلار تاماكىمۇ چەكمەيدۇ . بۇنىڭغا رىئايە قىلمىغاندا روزا بۇزۇلىدۇ ، « گۇناھ » بولىدۇ. «زولۇق » تا قۇۋۇەتلىك تاماقلار يېيىلىدۇ . « ئىپتار » دا بولسا سۇيۇق ـ سەلەك نەرسىلەر يېيىلىدۇ .

ئوتتۇز كۈن روزا تۇتۇلغاندىن كېيىن ئۈچ كۈن بايرام قىلىنىدۇ . بايرامنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەرلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ . نامازدىن يانغاندىن كېيىن ، قەبرىستانلىققا چىقىپ قەبرە يوقلايدۇ . قەبرىستاندىن قايتىپ ، كىچىكلەر ئالدى بىلەن ئاتا ـ ئانىسىنى يوقلايدۇ . ئاندىن ئۇلارنىڭ بايرىمىنى تەبرىكلىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ .

روزا تۇتۇۋاتقان مەزگىلدە ياشلار ۋە بالىلار ئارىسىدا « رامىزان ئېيىتىش » ئادىتى شەكىللەنگەن .

بۇلار ئىپتار ۋاقتىدا مەھەللە ئارىلاپ يۇرۇپ ، ھەربىر ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ « رامىزان قوشاقلىرى » ئېيتىدۇ . ئۆي ئىگىسى ئۇلارغا ھەر خىل يېمەكلىك بېرىدۇ . «رامىزان قوشاقلىرى » نىڭ مەزمۇنى كىشىلەرنى روزا تۇتۇشقا ۋە سادىغا بېرىشكە دالالەت قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ .

2) قۇربان ھېيت ـــ بۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەڭ زور ئەنئەنىۋى بايرىمى بولۇپ ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، قۇربانلىق قىلىش ئادىتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى X I ئەسىردە ياشىغان پەيغەمبەر ئىبراھىمنىڭ ئۆز ئوغلى ئىسمايىلنى مىنا تېغىدا قۇربانلىق قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئاللاغا بولغان ساداقەتىنى بىلدۈرۈش ھەرىكىتىدىن كەلگەن . قۇربانلىق قىلىش ھەجرىيە كالېندارى بويىچە زۇلھەججەنىڭ ئوننىچى كۈنى بولىدۇ . شۇ كۈنى كىشىلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ . نامازدىن كېيىن ئۆيلىرىگە قايتىشىپ قۇربانلىق ئۇچۇن ھازىرلىغان مالىلىرىنى سويىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن قولۇم ـ قوشنا ، ئۇرۇق ـ تۇغقان ، ئەل ـ ئاغىنىلەر ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ھېيت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ياخشى ئادەتلەر شەكىللەنگەن . مەسىلەن :

① ھېيتتىن بۇرۇن چوڭ تازىلىق قىلىنىدۇ . ئۆينىڭ تام ـ تورۇسلىرىنى سۈپۈرۈپ ، ئۆينى تازىلايدۇ . زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆينى ھاك بىلەن ئاقارتىدۇ . ئۆينى كۆتۈرۈپ قاقىدۇ ، كىر يۇيىدۇ . ئائىلىنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئەزالىرى يۇيۇنۇپ تارىنىدۇ .

② ئائىلە ئەزالىرى ھېيتلىق بىرەر قۇردىن يېڭى كىيىم كىيىدۇ ، بولۇپمۇ كىچىك بالىلارغا يېڭى كىيىم قىلىپ بېرىپ ، ئۇلارنى چىرايلىق ياساندۇرۇپ قويىدۇ .

③ ئاياللار ھېيتتىن بۇرۇن ھېيت ئۇچۇن ساڭزا ، قېيىقچە ۋە تۇرلۇك پېچىنە ـ پىرەنىك قاتارلىقلارنى پىشۇرىدۇ . ھېيت كۈنى داستىخان ناھايىتى مول راسلىنىدۇ .

④ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ھېيتلاپ كەلسە ، كىچىك بالىلارغا ھېيتلىق پۇل تۇتقۇزۇپ قويىدۇ .

⑤ ھېيت نامىزى ئوقۇش ئۇچۇن جامەگە بارغۇچىلار غېرىب ـ غۇرۇالارغا ئالاھىدە سادىغا بېرىدۇ . شۇنداقلا بايلار رامىزان ئېيىدا ئۆز تەئەللۇقاتىنىڭ قىرىقتىن بىرىنى ئايرىپ ، كەمبەغەللەرگە زاكات بېرىدۇ .

⑥ ھېيت ـ بايراملارنىڭ ئەڭ ئېسىل خاسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئۇرۇق ـ تۇغقان ، ئەل ـ ئاغىنە ۋە قولۇم ـ قوشنىلار ئارىسىدا ئارازلىشىپ يۈرگۈچىلەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ ئائىلىسىگە ھېيتلاپ كىرىپ ، ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇپ تاشلايدۇ ھەمدە ياخشى بولۇشۇپ قالىدۇ .

⑦ ھېيتتا ئاياللار مېھمان كۈتۈش بىلەن بولۇپ باشقىلارنىڭ ئۆيلىرىگە ھېيتلاپ كىرەلمىگىنى ئۇچۇن ئۆچ كۈن ھېيت تۇگىگەندىن كېيىن ، ئاياللار ئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ ۋە ھېيت چېيى ئۇيۇشتۇرىدۇ . بۇ چاي ھېيت ئېيى تۇگىگىچە داۋاملىشىدۇ . (ر)

قارلىق ئويۇنى

قارلىق ئويۇنى ئۇيغۇرلاردا ئالاھىدە خاراكتېرلىك تۇر . ئۇيغۇر خەلقى قارنى « خۇدانىڭ رەھمىتى » دەپ بىلىدۇ . شۇڭا تۇنجى ياغقان قار خۇشاللىقىدا « قارلىق ئويۇنى » نى باشلايدۇ . بەزىلەر تۇنجى قار يېغىشتىن بۇرۇنلا « قارلىق » تاشلىنىدىغان ئۆينى نىشانلاپ قويىدۇ . تۇنجى يېغىۋاتقان ياكى تۇنجى قار يېغىپ توختىغان ھامان :

قاردا قارلىق تاشلىدۇق ،
بۇ ئويۇننى باشلىدۇق .
يېڭى قارنىڭ خۇشلۇقىدا ،
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق .

دەپ باشلانغان ۋە :

قارلىق ئاپارغان كىشىنى ،
پەم بىلەن تۇتسىلا .
يۇزلىرىگە قارا سۈركەپ ،
ئالدىمىزغا كەلسىلە .

دەپ ئاخىرلاشقان قارلىقنى يېزىپ ، نىشانلانغان ئۆيگە

يېقىن بولسا پىيادە ، يىراق بولسا ئۇلاغلىق بېرىپ ، قارـ لىقنى ئۆينىڭ يەلگىلىك بىر يېرىگە تىقىپ قويۇپ ، ئۆيدىن چىقىۋېتىپ « پالان يەرگە قارلىق قويۇپ قويدۇم » دەپلا قاچىدۇ . قارلىق تاشلانغان ئۆيدىن بىر ئادەم ئۇنى قوغلايدۇ . ئەگەر ئۇنى تۇتۇۋالسا ، ئۇنىڭ يۈز ـ كۆزىنى بوياپ ، جۇۋىنى تەتۈر كىيگۈزۈپ مەھەللىمۇ مەھەللە ئايلاندۇرىدۇ . تۇتۇلۇپ قالغان تەرەپ ئالاھىدە مېھمان چاقىرىپ « قارلىق چېيى » ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . ئەگەر قارلىق ئەكەلگۈچى تۇتۇلماي قېچىپ كەتسە ، قارلىق تاشلانغان ئۆي قارلىق چېيى بېرىدۇ . شۇنداق قىلىپ مەھەللىدە قىش بويى « قارلىق چېيى » ئۇزۇلمەيدۇ .

« قارلىق ئويۇنى » ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتكە سېغىنىش ۋە ئاقنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان . (ر)

مايسا بايرىمى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت . دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ۋاقىت پەسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن يىل ـ پەسىللىرىدىكى تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرىگە ۋە ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىگە زور ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلگەن ، ئۆزلىرىنىڭ مول ھوسۇلغا بولغان ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنى تەبىئەتكە باغلاپ ، ئۇنىڭغا سېغىنغان ، تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش ۋە سېغىنىش ئاساسىدا ، باھار بېشى (دىنىي ماھ) ، ياز بېشى (پەرۋەردىن ماھ) ، كۈز بېشى (تېرماھ) ، قىش بېشى (مېھىر ماھ) قاتارلىق پەسىل ـ مەۋسۇملارنى خاتىرىلەيدىغان خىلمۇخىل بايرام ـ مۇراسىملارنى ئىجاد قىلغان . ئەنە شۇنداق مۇراسىملارنىڭ بىرى ـــ مايسا بايرىمىدۇر .

مايسا بايرىمى مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتىن « كۆك مەشرەپى » گە ئوخشاشسىمۇ ، شەكىل جەھەتتىن بەلگىلىك پەرقلەرگە ئىگە . بۇ بايرام ئاساسەن ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىشتىن ئاۋۋال نىشانلىنىپ باھار خوشاللىقى تەنتەنە قىلىنىدۇ . بۇ بايرامدا بىرقانچە پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇنىڭ بېرى كۆجە (سۈمۈلەك) ئېشى تەييارلاش . كۆجە ئېشى ئۇچۇن مەھەللىلەر بويىچە ھەرقايسى ئائىلىلەردىن بىر تاۋاقتىن ئۇرۇقلۇق بۇغداي يىغىۋېلىنىدۇ . يىغىلغان بۇغداينى داشقازانغا سېلىپ ، ئۇزاق قاينىتىپ ، كۆجە ئېشى قىلىنىدۇ . كۆجە ئېشىغا چامغۇر ، گۈلە سېلىنىدۇ . كۆجە ئېشىنى ئاساسەن ئايالار تەييارلىغاچقا ، ئۇلار داش قازان ئەتراپىغا يىغىلىپ ، ئاش پىشقىچە ھېكايە ـ چۆچەك ، لەتىپە ۋە تېپىشماق ئېيتىشىدۇ ، ئۆزئارا كۈلكە ـ چاقچاق قىلىشىدۇ . كۆجە ئېشى تەييار بولغاندىن كېيىن مەھەللىدىكى چوڭ ـ كىچىك ، ئەر ـ ئايال يىغىلىپ ئاشقا ئېغىز تېگىدۇ ۋە دۇئا ـ تەكبىر قىلىدۇ . ئۇرۇقلۇق بۇغدايدىن كۆجە ئېشى تەييارلاش « ھوسۇلىمىز مول بولسۇن » دېگەن ئارزۇنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

مايسا بايرىمىدىكى يەنە بىر پائالىيەت : توك ئېرىپ ، كۆكاتلار ياشىرىشقا باشلىغاندا ، چوكانتالغا سۇ يۇگۈرۈپ بىخلىنىشقا باشلىغاندا ، باللار ئېرىق بويلىرى ۋە كۈزگى بۇغداي ئېتىزلىرىنى ئارلاپ ، قىشلىق ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ، تۇپراقنى يېرىپ چىقىشقا باشلىغان كۆكاتلارنى تېرىۋېلىپ ، ئاتا ـ ئانا ، ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە ئۇستازلىرىغا سوۋغا قىلىدۇ ، بۇ « يېڭىلىق » بەدىلىگە ئاتا ـ ئانىلار بالىلارنى ھەر خىل مۇكاپاتلار بىلەن خۇشال قىلىدۇ . بەزى جايلاردا مايسا بايرىمى مەزگىلىدە مۇئەللىملەر مەكتەپ باللىرىنى تەشكىللەپ ، چوكانتاللار قويۇق ئۆسىدىغان مەنزىرىلىك جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرىدۇ . باللار تولۇپ ـ تاشقان خۇشاللىق بىلەن يېڭى ئويغانغان باھارنى تەبرىكلەپ ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ .

باھارنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىر ـ قوشاقلارنى يازىدۇ ، بەزىلىرى مەجنۇنتالنىڭ بىخلانغان چىۋىقلىرىنى «ئات » قىلىپ مىنىپ ئوينىشىدۇ ، يەنە بەزىلىرى تال نوتىلىرىدىن « فى ـ فى » ، « ئىسقىرت » ياساپ ، « ئېغىز گارمونى » ئورنىدا چېلىشىپ ، مەيدانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ . مايسا بايرىمىدا بولىدىغان يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى باھار كەلگەنلىـ

كىشىنىڭ خۇش خەۋەر يەتكۈزۈشىنى مەقسەت قىلغان. (ئا)

ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھەرقايسى يەرلىك مەشرەپلەر ئىچىدە تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ مول-لۇقى، تەشكىلىي تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغىنى « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » دىن ئىبارەت.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مەشرەپى بولۇپ، ئۇ قاتنىشىش دائىرىسى پەقەت ئەرلەر بىلەنلا چەكلىنىدىغان مەشرەپنىڭ نامى ھەم توي ـ تۆكۈن مەشرەپلىرى ۋە باشقا ھەر خىل ئاممىۋى مۇراسىملارنى تەشكىللەپ باشقۇرىدىغان ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ نامى. شۇنىڭ ئۈچۈن « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » تارقالغان ھەر بىر يېزا، كەنت ـ مەھەللەر-نىڭ ئۆز ئالدىغا « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپ تەشكىلى » بولغان.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » نىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى ئاساسەن مەشرەپ بېگى (قاز بەگ)، يىگىتبېشى، دارىگەي بېگى، كۆلبېگى، پاششاپ قاتارلىق ئەمەللەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋەزىپىلىرى بولغان.

مەشرەپ بېگى (قازبەگ) ـــ « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » دىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ نامى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن مەشرەپنىڭ پۈتۈن جەريانلىرىغا نازارەت قىلغۇچى، مەشرەپتىكى دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچىدۇر.

يىگىتبېشى ـــ مەشرەپنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىسى بولۇپ، مەشرەپ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

دارىگەي بېگى (دارا بېگى) ـــ ئاساسەن مەشرەپنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ۋە ناخشا ـ ئۇسۇل، مۇزىكا قاتارلىقلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ. شۇڭا دارىگەي بېگى شۇ يېزا ـ كەنتتىكى ناخشا ـ مۇزىكىغا ماھىر سەنئەتكارلار ئارىسىدىن سايلاش ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ.

كۆلبېگى ـــ مەشرەپنىڭ پۈتكۈل مالىيە ـ ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى بولۇپ، ئادەتتە مەشرەپكە لازىم بولىدىغان بارلىق يېمەك ـ ئىچمەك قاتارلىقلارنى كۆلبېگى ھەل قىلىدۇ. مەشرەپنىڭ كۈتكۈچىلىرى كۆلبېگىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئىش بېجىرىدۇ.

پاششاپ ـــ مەشرەپنىڭ ئىنتىزام باشقۇرغۇچىسى بولۇپ، ئادەتتە « ساقچى » ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپىدۇ. مەشرەپنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىگە خىلاپ ئىشلار كۆرۈلسە، پاششاپ دەرھال مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتبېشىغا مەلۇم قىلىپ، بېرىلگەن جازانى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرى شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە پاششاپنىڭ باشقۇرۇشىغا شەرتسىز بويسۇنىدۇ. پاششاپنىڭ قولىدا ئادەتتە « گۈل تاياق » دەپ ئاتالىدىغان دەررە بولىدۇ. « گۈل تاياق » يۇمشاق تال چۈۋەلىرى ياكى تېۋىلغىدىن ياسالىدىغان بولۇپ، ئېلاستىكلىقى ناھايىتى يۇقىرى. جازا ئىجرا قىلىشقا توغرا كەلسە پاششاپ جازالانغۇچىلارنى ئەنە شۇ « گۈل تاياق » بىلەن يەڭگىل دەررىلەيدۇ.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » گە ئەزا بولغۇچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. ئەمما بىر مەشرەپ تەشكىلى ئوتتۇز ـ قىرىق كىشىدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » گە ئەزا بولۇش تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولۇپ، مەشرەپكە ئەزا بولغۇچى بەلگىلىك شەرتلەرنى ئورۇنداش تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن مەشرەپكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلغۇچى يىگىتنى دادىسى يېتىلەپ مەشرەپ سورۇنىغا ئەكېلىدۇ. پاششاپ بۇ ئەھۋالنى مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتبېشىغا خەۋەر قىلىدۇ. ئۇلار رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن يىگىتنىڭ دادىسى مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ ئالدىدا ئوغلىنى مەشرەپكە ئەزا قىلىش ھەققىدە ئىلتىماس قىلىدۇ. مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتبېشىغا : « بالىنىڭ ئۇستىخىنى بىزنىڭ، گۆشى سىلەرنىڭ، ئەدەب ـ ئەخلاق ئۆگەنسۇن، دەپ مەشرەپكە ئەكەلدىم » دەيدۇ. يىگىتبېشى بالىغا : « بۇ مەشرەپنىڭ تاتلىق چېيى، ئاچچىق تايىقى بار. چىدىسىڭىز كىرىشكە رۇخسەت »

دەيدۇ . بالا : « چىدايمەن » دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ مەشرەپكە قېتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ . بۇ چاغدا مەشرەپ ئەھلى بۇ بالىنىڭ سورۇنىغا قانداق سوۋغىلارنى ئەكەلگەنلىكىنى سورايدۇ . بالىنىڭ دادىسى « ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈللىرى » گە ئاتاپ ، نەچچە تۆگە ، نەچچە ئات ، كالا ، قوي ئەكەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلىدۇ . ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە دېيىلگەن ھايۋان نامىلرى مەشرەپتە ئومۇملاشقان سىمۋوللۇق نامىلار بولۇپ ، تۆگە دېگىنى قوغۇن ـ تاۋۇزنى ، ئات دېگىنى تۇخۇمنى ، كالا ياكى قوي دېگىنى ئالمىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ سوۋغىلارنى پاش شاپ جامائەتكە كۆرسەتكەندىن كېيىن ، كۆلىبگىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپكە قوبۇل قىلىنماقچى بولغان بۇ يىگىت ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر ئارتۇقچىلىقىنى « ئوتتۇز ئوغۇل » نىڭ ئالدىدا كۆرسىتىپ بېرىشى شەرت . ئەگەر ھېچقانداق ئالاھىدىلىكى بولمىسا مەلۇم بىر ھايۋان ياكى بىرەر قۇشنىڭ سايرىشىنى دوراپ بەرسىمۇ بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ دادىسى ئوغلىنىڭ مەشرەپكە قېتىلغانلىقى شەرىپىگە « ئوتتۇز ئوغۇل » نى ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ .

يىگىتبېشى مەشرەپكە قوشۇلغان بۇ يېڭى ئەزاغا «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى تەپسىلىي ئۇقتۇرىدۇ . مەشرەپكە ئەزا بولۇپ كىرگەن كىشى « مەشرەپ» كوللېكتىپىنىڭ رۇخسىتىسىز مەشرەپتىن چىقىپ كېتىشكە ياكى سەۋەبسىز قاتناشماسلىققا رۇخسەت قىلىنمايدۇ . ئەگەر مەشرەپتىن چېكىنمەكچى بولسا ، سەۋەبلىرىنى « ئوتتۇز ئوغۇل » نى قايىل قىلغۇدەك بايان قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا مۇۋاپىق دەپ قارىغان بىرەر ياشنى تونۇشتۇرۇپ مەشرەپكە قوشقاندىن كېيىن ئاندىن چېكىنىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ .

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » مۇ باشقا يەرلىك مەشرەپلەرگە ئوخشاش ناخشا ـ ساز ۋە ئۇسسۇل ، چاقچاق ۋە لاپ ئۇرۇش ، مەشرەپ ئويۇنلىرى ۋە جازادىن ئىبارەت تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ . ھەر بىر باسقۇچنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، قويۇق سەنئەت تۇسىگە ئىگە .

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرى خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازا ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، ئىقتىسادىي جازا ، يەنە بىرى سەۋەنلىك جازاسىدىن ئىبارەت . ئىقتىسادىي جازا ئەيىبلەنگۈچىنىڭ گۇناھىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بېرىلىدىغان بولۇپ ، ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي جازا « ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈللىرى » ئۈچۈن ئۆز نۆۋىتىدىن سىرت بىر قېتىملىق « ناماقۇللۇق مەشرىپى » ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت . يېنىكلىرىگە كېلەر قېتىملىق مەشرەپ ئۈچۈن مېۋە ـ چېۋە ، قەنت ـ گېزەك قاتارلىقلارنى ئەكىلىش بۇيرۇلىدۇ .

سەۋەنلىك جازاسى كۆپ خىل بولۇپ ، « سامسا يېقىش » ، « جۈۋازغا قېتىش » ، « ئۆپكە قۇيۇش » ، «سۇرىتىنى تامغا تارتىش » ، « مونەك تۇگۇش » ، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «كاككۇك سايرىتىش»، « پاختەك ئۈچۈرۈش » ، « توشقان تەپتى » ، « كاۋا چاقتى » ، « دەررىگە بېسىش » ، « سازايى قىلىش » ، «سۇغا چۆمۈلدۈرۈش » ، « پىر ئوينىتىش » ، « ئەنجۇر يېگۈزۈش » ، « يۇزىگە كۆيە سۈركەش » ، « باغدىن ئالما ئۈزۈش » قاتارلىق كۆلكىلىك ، ھەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت . بۇ جازالار پاششاپ تەرىپىدىن ھەربىرىگە تىلىك ئىجرا قىلىنىدۇ .

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » ئاساسەن كۈزلۈك ھوسۇل يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن باشلىنىپ ، كېلەر يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە داۋاملىشىدۇ .

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » دە يۇقىرىقىدەك تۆت باسقۇچلۇق ئويۇندىن باشقا ، يەنە ھەر قېتىملىك يىغىلىشتا مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ بەزى مۇھىم ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنىپ ، مەسلىھەت بېرىلىدۇ ، شۇ يۇرتتىكى جامائەت ئىشلىرى ھەققىدە كېڭەش ئېلىپ بېرىلىدۇ . توي ـ تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم بولغان ئائىلىلەردىن ھال سوراش ۋە ياردەم بېرىش قارارلاشتۇرۇلىدۇ . شۇڭلاشقا « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ يۇرت ـ جامائەت ئىچىدىكى ئىناۋىتى ۋە ئابرويى يۇقىرى بولۇپ ، شۇ يۇرت كىشىلىرى مۇشۇ مەشرەپ كوللېكتىپى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشقان .

قىسقىسى ، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » خەلقنىڭ « سەنئەت مەكتىپى » ۋە « ئەدەب ـ ئەخلاق بۆشۈكى » ، شۇنداقلا باشقا خىلدىكى ئاممىۋى مەشرەپ ، مۇراسىملارنىڭ تەشكىللىگۈچىسى ۋە قانات يايدۇرغۇچىسىدۇر . (ئا)

مەشرەپ ئويۇنلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ پائالىيەتلىرى كۆپ خىل مەزمۇنلارنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن ئۇنىۋېرسال سەنئەت ئادىتى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ناخشا ـ ئۇسسۇلدىن تاشقىرى ، مەشرەپكە « جان كىرگۈزىدىغان » خىلمۇ خىل خەلق ئويۇنلىرى بولىدۇ . بۇ خىل ئويۇنلار شەرتلىك ھالدا مەشرەپ پائالىيەتلىرىدىلا ئوينالغاچقا ، ئۇلار «مەشرەپ ئويۇنلىرى » دەپ ئاتىلىدۇ .

مەشرەپ ئويۇنلىرى ئاساسەن ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ : بىرى ، مەشرەپنىڭ بەلگىلىك باسقۇچىدا ئوينىلىدىغان مەشرەپ مەزمۇنى دائىرىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلار . ھەر قانداق مەشرەپلەر (بولۇپمۇ دولان مەشرەپلىرى) دە بىرنەچچە دۆرە نەغمە ـ ئۇسسۇل قىلىنغاندىن كېيىن ، سازەندىلەر ۋە ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھېرىپچارچاشلىرىغا ئارام بېرىش يۈزىسىدىن ھەم مەشرەپنىڭ كەيپىياتىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۈچۈن « يىگىتبېشى » تەرىپىدىن « دەررە ئويۇنى » ، « پوتا ئويۇنى » ، « چاي تۇتۇش ئويۇنى » ، « بېيت ـ قوشاق ئېيتىش » قاتارلىق ئويۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ . بۇ ئويۇنلارنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىسى بولۇپ ، مەشرەپ ئەھلىدىن بىرى باشلاپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن باشلىغۇچى كىمنى خالىسا شۇ كىشى مەيدانغا چۈشۈپ ئويۇننى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئالايلۇق ، « چاي تۇتۇش ئويۇنى » دا A كىشى بىر پىيالە سىنچاينى ئوڭ قولىغا ئېلىپ ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن ئۈچ يۈز ئاتمىش گرادۇس ئايلاندۇرۇپ (پىيالىدىكى چايدىن بېرەر تېمىممۇ تۆكۈلمەسلىكى شەرت) چىققاندىن كېيىن ، بىرەر كۇپلېت بېيت بىلەن قولىدىكى چاينى كۆڭلى خالىغان B كىشىگە تۇتىدۇ . ئۇ كىشى تەزىم بىلەن پىيالىنى قوبۇل قىلىپ ، مەيدانغا چۈشىدۇ ھەمدە A كىشى بېجىرگەن تەرتىپ بويىچە پىيالىنى پىرقىرىتىپ بولۇپ ، بېيت بىلەن ئۈچىنچى بىر كىشىگە سۇنىدۇ . شۇنداق قىلىپ ئويۇن داۋاملىشىۋېرىدۇ . يىگىتبېشى ۋە مەشرەپ ئەھلى ئويۇنغا نازارەتچىلىك قىلىدۇ . ناۋادا كىمكى ئالىقىنىدىكى پىيالىنى پىرقىرىتىش جەريانىدا چاينى تۆكۈۋەتسە ، يېڭىلگەن ھېسابلىنىپ « جازالىنىدۇ » . بۇ « جازا » مەشرەپ ئەھلى تەلەپ قىلغان نەرسىنى ئورۇنداپ بېرىش ياكى ئۆزىنىڭ چامى يېتىشىچە بىرەر نومۇر (ناخشا ئېيتىپ بېرىش ، بىرەر ھايۋاننى دوراپ بېرىش ، باشقىلارنى تەبىئىي كۈلدۈرەلەيدىغان بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش ئويۇنلىرى قاتارلىقلار) نى ئورۇنداپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ . شۇڭا مەشرەپكە قاتناشقانلار « قۇرۇق قول » كەلمەستىن ، مۇشۇنداق ئېھتىماللىقلارغا ئىدىيىۋى ھازىرلىق كۆرۈپ قويىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا دولان مەشرەپلىرىدە دراما خاراكتېرىنى ئالغان ھەر خىل كۈلكىلىك ئويۇنلارمۇ ئوينىلىدۇ . مەسىلەن ، ئوغرىلىقنى ئەيىبلەيدىغان « ساندۇق ئوغرىسى » ئويۇنى ، سودا كارۋانلىرىنى دورايدىغان «تۆگە ئويۇنى » ، مۈلكىي ئەمەلدارلارنى ھەجۋىي قىلىدىغان « ئامبال ئويۇنى » ، ئەخلاقسىزلارنى مەسخىرە قىلىدىغان « بوۋا » ، « شىر » ، « ئىككى مۈشۈكنىڭ بەز تالىشىشى » قاتارلىق كومېدىيىلىك ئېپىزوتلارمۇ ئوينىلىدۇ .

مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ ئىككىنچى تۈركۈمى «جازا ئويۇنلىرى » دىن ئىبارەت . مەشرەپ گەرچە ئىختىيارىي ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاممىۋى پائالىيەت بولسىمۇ ، قەدىمدىن باشلاپ ئۇنىڭ بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى قائىدە ـ نىزاملىرى بولغان . بۇ قائىدە ـ نىزاملار مەشرەپنىڭ نورمال ۋە تەرتىپلىك بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان «مەشرەپ ئاساسىي قانۇنى » بولۇپ ، تەرتىپنى بۇزغانلار ، « يىگىتبېشى » نىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنمىغانلار ۋە ئاياللارغا ئەدەبسىزلىك قىلغانلار « جازاغا تارتىلغان » ، بۇ جازا مەشرەپ ئەھلىنى ھەم كۈلكىگە سالىدىغان ، ھەم قاتتىق ئىبرەتكە ئىگە قىلىدىغان « سامسا يېقىش » ، «تامغا سۈرىتىنى تارتىش » ، « ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش » ، « جۇۋازغا قېتىش » ، « ئۆپكە قۇيۇش » ، «مونەك تۈگۈش»، «باش چۈشۈرۈش » دەپ ئاتىلىدىغان جازا خاراكتېرلىك ھەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت . بۇ جازا مەشرەپنىڭ قائىدە ـ نىزاملىرىغا خىلاپلىق قىلغانلار سېزىلسە ، پاششاپ (مەشرەپنىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزامىغا مەسئۇل بولغۇچى) نەق مەيداندا « يىگىتبېشى »غا دوكلات قىلغاندىن كېيىن ، يىگىتبېشى تەرىپىدىن ئىجرا

قىلىنىدۇ . ئەگەر قىلمىشى ئېغىر بولسا مەشرەپتىن قوغلاپ چىقىرىدۇ . مەشرەپ جازاسىغا ئۇچرىغانلار جامائەت تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدىغان بولغاچقا ، ھەممە كىشى مەشرەپنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە ـ نىزاملىرىغا ئاڭلىق رىئايە قىلىدۇ . مانا بۇ ، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى .

دېمەك ، ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ھەم مىللىي سەنئىتىمىزنى راۋاجلاندۇرىدىغان ، ھەم خەلقىمىزنىڭ كۆڭۈلنى كۆتۈرىدىغان ، ھەم ئەدەب ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان ئۇنىۋېرسال مەكتەپتۇر . (ئا)

قېيىت مەشرىپى

قېيىت مەشرىپى ـــ شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان مەشرەپلەرنىڭ بىرى. «قېيىت»ـــ ئەسلىدە « قەيت » سۆزىنىڭ جانلىق تىلدا بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ . « ھۆكۈم قىلىش » ، « بېكىتىش » دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بېرىدۇ .

دېمەك ، « قېيىت مەشرىپى » ماھىيەتتە « ھۆكۈم چىقىرىش مەشرىپى» دېمەكتۇر . خەلق ئارىسىدا « قېيىت مەشرىپى » ئەسلىدە « قەتىل قىلىش مەشرىپى » (ئۆلۈم جازاسى بېرىش) نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دېگۈچىلەرمۇ بار ، ھەر ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مەشرەپنىڭ خاراكتېر جەرياىنلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ .

قېيىت مەشرىپى ئىككى خىل شەكىلدە ئۆتكۈزۈلىدۇ : بىرى ، دائىرىسى تارراق بولغان قاتار مەشرەپ شەكلى . يەنە بىرى ، توي ـ تۆكۈنلەردە قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن توي ئاخشىمىدىن تارتىپ ئەتىسى بىر كۈن كەچقۇرۇنغىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان قېيىت مەشرىپى . توي شەرىپىگە بېغىشلانغان بۇ مەشرەپنىڭ دائىرىسى كەڭ ، مەزمۇنى مول بولۇپ ، بىر يۈز ـ ئىككى يۈزدەك كىشى قاتنىشىدۇ . بۇ مەشرەپكە پەقەت تويى بولغان يىگىت ۋە قىزنىڭ تەكتۇش دوستلىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ . مېھمانلارنىڭ ئولتۇرىدىغان ئورۇنلىرىغا گىلەم ، كىگىز قاتارلىق بىسات سېلىنىدۇ . ئاندىن ھەر ئۇچ يىگىتنىڭ ئالدىغا بىردىن پاكار شەرە قويۇلىدۇ . مەشرەپ سورۇنىنىڭ تۆرىگە مەشرەپكە « پادىشاھ » بولغۇچى ئۇچۇن بىر يوغان يۇمىلاق شەرە قويۇلىدۇ . سورۇننىڭ ئوڭ قول تەرىپىگە يەنە بىر يۇمىلاق شەرە قويۇلىدۇ . بۇ «قازى » بولغۇچى ئۇچۇن تەييارلانغان ئورۇن بولىدۇ . قائىدە بويىچە « پادىشاھ » يىگىت تەرەپ مەھەللىسىدىن ، « قازى » بولغۇچى قىز تەرەپ مەھەللىسىدىن تەينىلىنىدۇ .

يىگىت باشلىقى مېھمانلارنى ئۆز لايىقىدىكى ئورۇنلارغا تەرتىپلىك ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن ، مەشرەپ ئەھلىگە بۇگۈنكى مەشرەپنى باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئىسىم نامزاتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ .

كۆپچىلىك كېڭىشىپ ، خەلقچىل ئۇسۇل بىلەن مەشرەپكە ئومۇمىيۈزلۈك يېتەكچىلىك قىلالايدىغانلاردىن پادىشاھ ، ۋەزىر ، قازى ، مۇپتى ، بازار بېگى ، كۆلبېگى (خەزىنە بېگى) ، ئەنگىزە (قوزغاتقۇچى) ، چايچى ، ئۆرۈمچى (پەتنۇس ئۆرۈگۈچى) ، قىقاسچى قاتارلىقلار سايلاپ چىقىلىدۇ . ئاندىن كېيىن كۆلبېگى توي ئىگىسى تەييارلاپ قويغان قەنت ـ گېزەكلەردىن ھەر بىر شەرەگە يەتتە ـ توققۇز تەخسىگىچە تىزىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپنىڭ قائىدە ـ نىزامى توغرىسىدىكى « پادىشاھ » نىڭ پەرمانى بازاربېگى ياكى ئەنگىزە تەرىپىدىن جاكارلىنىدۇ . قىزلار بولسا مەشرەپ سورۇنىنىڭ چېتىگرەك تەييارلاپ قويۇلغان جايدا توپلىشىپ ئولتۇرىدۇ . ياشانغانلار ئەتراپتا قاراپ مەشرەپنى نازارەت قىلىدۇ .

قېيىت مەشرىپى تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ :

بىرىنچى باسقۇچ ، پادىشاھنىڭ پەرمانى جاكارلانغاندىن كېيىن ناغرا ـ سۇنايچىلار بىرەر مۇقامنى باشلاپ ، ئۇنىڭ بىرىنچى ، ئىككىنچى ، ئۈچىنچى ، تۆتىنچى مەشرەپلىرىنى ئورۇندايدۇ . ناخشا ـ ئۇسۇل ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىدۇ . ئاخىرى جولا ، نازىركوم ۋە مۇقام چۈشۈرگۈسى بىلەن بىر باسقۇچ ئويۇن تاماملىنىدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچ ، بىر دۆرە داۋا ـ دەستۇر ، ھەر خىل كۈلدۇرگە ئويۇنلار باشلىنىدۇ . ئالدىنقى بىر دۆرە ئويۇن جەريانىدا پادىشاھنىڭ پەرمانىغا خىلاپ ئىشلارنى سەزگەن مەشرەپ ئەھلى پادىشاھقا داد ئېيتىپ ، ئەرز ـ

شىكايەت قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مەشرەپ قازىسى «گۇناھكار» نى نەق مەيداندا سوراق قىلىدۇ . سوراق نەتىجىسىنى پادىشاھقا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن ، پادىشاھ نىڭ ئەمرى بىلەن « گۇناھكار » غا قەتل قىلىش جازاسى ياكى باشقا خىلدىكى جازا بېرىلىدۇ . قازى بولغۇچى «گۇناھكار» نىڭ بۇكىنى ئېلىپ ، ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىدى ، دەپ جاكارلايدۇ . ئاندىن جازالانغۇچى مەشرەپكە تەكلىپ قىلىنغان سېپتەقچىدىن ئۇچ ـ تۆت تەخسە قەنت ـ گېزەك ئېلىپ ، پەتنۇسقا سېلىپ ، ئەدەب ۋە ھۆرمەت بىلەن پادىشاھقا سۇنىدۇ . تۆۋە قىلىپ ، گۇناھىنى تىلەيدۇ . پادىشاھ گۇناھىدىن ئۆتسە ، ئەنگىزە بۇنىڭدىن كېيىن گۇناھ ئۆتكۈزمەسلىككە نەسىھەت قىلىپ بۇكىنى بېرىدۇ . جازاغا كۆنمەي تەتۈرلۈك قىلغانلارنى مەشرەپتىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ . بەزىلىرىگە « تېرىسىنى تەتۈر سويۇش » ، « سۆرىتىنى تامغا تارتىش » ، « سامسا يېگۈزۈش » ، « پاختەك ئۇچۇرۇش » ، « بىر ئاپقۇر سوغۇق سۇ ئىچكۈزۈش »، «چىلان توقماق» قاتارلىق جازالار بېرىلىدۇ ياكى كۆپچىلىكنى كۈلدۈرگۈدەك بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش بۇيرۇلىدۇ. بۇ خىل «جازا» لارنىڭ ھەممىسى مەشرەپكە قىزىق تۇس بېرىدىغان كۈلدۈرگە ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت . بۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرىدا يەنە بىر دۆرە ناغرا ـ سۇناي چېلىنىش بىلەن ناخشا ـ ئۇسسۇل ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ ۋە مۇقام چۈشۈرگۈسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ .

ئۇچىنچى باسقۇچ ، قىزىقچىلار ۋە لاپچى (پوچى) لار ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ھەرىكەتلىك لاپ ئۇرۇپ مەشرەپ ئەھلىنى كۈلدۈرىدۇ . يەنە بەزى قىزىقچىلار «قىرىق بىر يالغان» قاتارلىق كۈلدۈرگە ھېكايىلەرنى ئېيتىدۇ . بۇ باسقۇچ ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇپ ، يەنە ناغرا ـ سۇنايغا تەڭكەش قىلىنغان ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشىدۇ .

تۆتىنچى باسقۇچ ، پادىشاھ ۋە قازىنىڭ ئىجازەت بېرىشى بىلەن ئەنگىزە تەرىپىدىن سوئال سوراش باشلانغانلىقى جاكارلىنىدۇ . سوئال سورىماقچى بولغان كىشى ئالدى بىلەن توققۇز تەخسە قەنت ـ گېزەك كۆتۈرۈپ كىرىپ ، قازىنىڭ ئالدىغا قويغاندىن كېيىن ، سوئال سوراشنى باشلايدۇ . سورالغان سوئالغا قازى ۋە مۇپتى بولغۇچىلار كېڭىشىپ جاۋاب بېرىدۇ . جاۋابى توغرا بولسا ، مەشرەپ ئەھلى چاۋاك بىلەن ئېتىراپ قىلىدۇ . ئەگەر جاۋاب توغرا بولمىسا قازى بولغۇچى كىشى سوئال سورىغۇچى ئەكەلگەن توققۇز تەخسە قەنت ـ گېزەكنىڭ ھەر بىرىگە ئون ھەسسە قوشۇپ ، جەمئىي توقسان توققۇز تەخسە قەنت ـ گېزەك قايتۇرىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ قازىلىق ئورنىنى سوئال سورىغۇچىغا بېرىپ مەشرەپتىن چىقىپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ يەنە قايتا ئىككىنچى قېتىم قازى بولۇش سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . شۇڭا « قېيىت مەشرىپى » گە قازى بولغۇچى شۇ يۇرت ـ مەھەللىدىكى ئۇقۇمۇشلۇق ، ھوشيار ۋە بىلەرمەن ياشلار ئىچىدىن تاللىنىدۇ . سورىلىدىغان سوئاللارنىڭ مەزمۇنى خەلق ئالـ رىسىدىكى ئىلىم ـ پەن ، ھېساب ، تېپىشماق ۋە سۆز ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ ، كۆپرەك تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تېپىش نۇقتا قىلىنىدۇ .

سوئال ـ جاۋاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يەنە بىر دۆرە ئويۇن ئوينىلىپ ، ئاخىرى « نازىركوم»، «چاققاق ـ جۇمبۇرچاق » دېگەن قىزىقارلىق مۇزىكا ـ ئۇسسۇللار بىلەن چۈشۈرگۈسى چۈشۈرۈلىدۇ . پادىشاھ بولغۇچى مەشرەپنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى پەرمان ئارقىلىق كۆپچىلىككە ئېلان قىلىپ مەشرەپنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . «قېيىت مەشرىپى » نىڭ باشقا مەشرەپلەردىن ئالاھىدىلىكى ، ئۇنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ئىلىم ـ پەنگە ئائىت ھەر خىل مەزمۇنلارنى سوئال ـ جاۋاب شەكلى بىلەن تەبىئىي ھالدا ئامما ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت . (ئا)

كۆك مەشرىپى

شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى يېغۇبلىنغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمكى بايرام ۋە مۇراسىملاردىن بىرى ـــ « مايسا مەشرىپى » (ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە دائىر مەنبەلەردە « مىلىس بايرىمى » دېيىلگەن) بولۇپ ، ئۇ قۇمۇل ، پىچان ، تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن . بۇ

مۇراسىم ھازىر قۇمۇلدا « كۆك مەشرىپى » دەپ ئاتالسا ، پىچان رايونىدا بۇرۇنقى نامى بىلەن « مىلىس مەشرىپى »، « مايسا ئويۇنى » دەپ ئاتالغان .

« كۆك مەشرىپى » پەسىل خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ ، بۇ ھەر يىلى 11 ـ ئايدا باشلىنىپ ، كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە داۋاملىشىدۇ ۋە مۇئەييەن ۋاقىت مۆلچەرلەنگەن مۇراسىم كۈنى بىلەن چەكلەنمەيدۇ . «كۆك مەشرىپى » بىۋاسىتە دېھقانلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان بولۇپ ، كۆك (مايسا) كە بولغان سېغىنىش ئاساسىدا مول ھوسۇلنى نامايەندە قىلىدىغان قۇمۇل خەلق مەشرەپلىرىنىڭ بىر تۈرىدۇر .

«كۆك مەشرىپى» نىڭ بىر قەدەر بۇرۇنقى ئادەت ـ يوسۇنلىرى مۇنداق بولغان : ئىۋرىقنىڭ بېشىنى ئېلىۋېتىپ گۈل تەشتىكىدەك يۇمىلاق ھالغا كەلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئىچىگە توپا سېلىپ بىر ـ ئىككى سىقىم بۇغداي ياكى ئارپىنى تېرىغان . بۇغداي ئۈنۈپ مايسا بولغاندىن كېيىن ، ھەر خىل بېزەكلەر بىلەن ئۇنى كاتتا جابدۇپ ، خۇددى ساھىبجامال قىزغا ئوخشاتقان . بۇ « كۆك » دەپ ئاتالغان . كۆكنى تەييارلىغۇچى ساھىبخان يەنە قۇرۇق ئۈزۈم ، ئۆرۈك قېقى (گۈلە) ، شاپتۇل قېقى ، چىلان ، جىگدە ، گازىر ، ئالما قېقى ، قوغۇن قېقى ، دادۇر قاتارلىق توققۇز خىل قۇرۇق مېۋە ـ چېۋىلەردىن بىر تەخسىدىن تەييارلاپ ھال ـ ئوقىتىگە يارىشا تاماق راسلاپ مەھەللە ـ كويلىرىنى ۋە يېقىنلىرىنى چىللاپ كەچلىكى مەشرەپ ئۇيۇشتۇرغان . مەشرەپ ئاياغلاشقاندا كۆكنى كۆڭلى تارتقان بىرىگە « كۆك بېيتلىرى » نى ئوقۇپ تۇتقان . شۇنىڭ بىلەن كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشى تەييارلىق قىلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا « كۆك مەشرىپى » ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . شۇنداق قىلىپ « كۆك » ئۇ قولدىن بۇ قولغا ئۆتۈپ ، دەۋرىي ھالدا ئايلىنىپ ، تاكى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە « كۆك مەشرىپى » ئۈزۈلمەي داۋاملىشىدۇ . كۆكنى تاپشۇرۇۋالغۇچى كىشى ئۇنىڭ شەرىپىگە چوقۇم مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشى ۋە بۇ مەشرەپنى تەشكىللەۋاتقان « كۆك » نى ياخشى پەرۋىش قىلىپ ، قۇرۇتۇپ قويماسلىقى شەرت . كۆك مەشرىپىگە قاتناشقۇچىلار خۇشال ـ خۇرام ، كۈلكە ـ تاماشا ئىچىدە « مەن بىر ئوق ئاتتىم » دېسە ، يەنە بىرى «مەن بىر ئوق ئاتتىم » ... «مەن ئۈچ ئوق ئاتتىم » ... دېيىشىپ ، كېيىنكى قېتىملىق كۆك مەشرىپىنى ئۆتكۈزۈش نۆۋىتىنى بەلگىلەشكەن . بىر ئوق ئاتقىنى ئەتە ئاخشىمى ، ئىككى ئوق ئاتقىنى ئۆگۈن ئاخشىمى ، ... شۇنداق قىلىپ كۆك قىشىچە ئايلىنىپ ، ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كەلگۈچە ئەتىياز كېلىپ قالىدۇ . دېمەك ، كۆك مەشرىپىنى كىم ئۇيۇشتۇرغان بولسا، قائىدە ـ يوسۇنى بىلەن يەنە ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كېلىدۇ . كۆك مەشرىپى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ ، يىگىرمە ، ئوتتۇز ، ئەللىك ... ئوققىچە بارىدۇ .

« كۆك مەشرىپى » ئۆتكۈزۈش ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىش جەريانىدا ئۇنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى بېيىپ تېخىمۇ مۇقىملاشقان . ھازىرمۇ ئاساسەن قەدىمكى ئەنئەنىۋى شەكىلنى يوقاتمىغان . ھازىرقى شەكلىدە بۇغداي مايسىسىنى قىش كۈنى ئۆيدە ساپال ، تۆمۈر ياكى چىنە ـ قاچىلارغا ئۈندۈرۈپ ، خوراز ـ مېكىياننىڭ شەكلىنى چىرايلىق قىزىل قەغەزدىن ئويۇپ ، ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە قارىتىپ مايسا ئىچىگە سانجىپ قويىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە قىزىل چېچەكلەر سانجىغاندىن باشقا ، قوناقنى ئېتىلدۇرۇپ تىكەنلىك چىتقا سانجىپ ، قار شەكلىگە كەلتۈرۈپ ئۇنىمۇ مايسا ئەتراپىغا قۇيۇشىدۇ . ئاندىن كۆكنى قىزىل ، يېشىل تاۋارلار بىلەن بېزەپ ، ئۈستىنى ياغلىق بىلەن يېپىپ قويىدۇ . كۆك ئۈندۈرگۈچى ساھىبخان بىر كىيىملىك رەخت ، تاماق ۋە توققۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە ـ چېۋە تەييارلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئون بەش ـ يىگىرمە جۈپ ئەر ـ ئايالنى چاقىرىپ «كۆك مەشرىپى » نى باشلىۋېتىدۇ . مەشرەپكە بېيىتچى ، نەزمىچى ، قىقاسچى (ھاي ـ ھاي سالغۇچى) قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلىدۇ . غېجەكچى ، راۋابچى ، داپچى قاتارلىق سازەندىلەر بەلگىلەنگەن ئورۇندا ئولتۇرىدۇ ، باشقىلار ياش قۇرامىغا قاراپ تۆردىن باشلاپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇشىدۇ . مەشرەپ كېچىچە داۋاملىشىپ ئاخىرلىشاي دېگەندە يۈزى يېپىلغان كۆك مايسىنى ۋە بىر كىيىملىك رەخت ، توققۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە ـ چېۋىنى ساھىبخان ئەر ـ ئايال ئىككىنچى بىر جۈپ ئەر ـ ئايال نەزمىچىگە ئىككى قوللاپ سۇنىدۇ . بۇ

مەزگىلدە سازەندىلەر سازنى توختىتىدۇ ، مەشرەپ ئەھلىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا مەركەزلىشىدۇ . كۆكنى سۈنغۇچى ساھىبخانلار قىزىق گەپلەر بىلەن بېيىت باشلايدۇ . ئەر ساھىبخان : « قىش ـ زىمىستاندا ئۇنگەن سەۋزە ، باھارنىڭ ئاۋۋىلى . ياخشىلارنىڭ ھېيلىسىدىن چىبچەك ئۇندى قىشلىقى ... بۇ چىبچەكنىڭ تەرىپىنى مەي بىلەن نام ئەيلىدۇق ، ھەم چىبچەكنىڭ تەرىپىنى ھەممىلىرىگە تۆھپە ئەيلىدۇق . بۇ چىبچەكنىڭ سايىسىدە ئولتۇرسىلا كۆڭۈللىرى ئاچىلۇر ، بۇ چىبچەكنى ئالغان كىشىنىڭ بېشىغا گۈللەر ساچىلۇر ... بۇ چىبچەكنى تەربىيىلەپ ياخشى ئوبدان كۆرسىلە ، ھەر كۈنى خىيال قىلىپ ، ئىگىسىنى سۆيسىلە » دېسە ، ئايال ساھىبخان : «ئۇل خۇدانىڭ قۇدرىتىدىن بىرلا كۆكەردى شۇ كۆكۈم ، شارى مەڭگىلىك غۇنچە رەڭلىك دەر مەھەل يەتكىل كۆكۈم . گۈل تېۋەڭە ، ئولتۇرادۇر بويلىرى ئالتۇن كۆكۈم . بويلىرى ئالتۇن كۆكۈمنىڭ سۆلتىنى سۇلتانچە بار ، ئاي يۈزىگە نۇر چۈشۈپتۇ يېڭى ئۈزگەن گۈلچە بار . .. قىشلىقى كۆك ئۇندۇرمەك بىزگىمۇ ئاسان ئەمەس ، بۇ ئويۇنلارنى ئوينىماق بىزگە ھەم مەنۇر ئەمەس ، بۇ سۆزلەرنى يالغان دېمىسلە ، بىرىمۇ يالغان ئەمەس . كۆكنى تۇتتۇق خوش ئالسلا ، جىم بولۇپ قالمىسلا ، ئېگىزگىنە تاختىبېشىغا ئەپ قويۇپ ، خاتىرجەم ياتمىسلا ، ئېگىز ـ ئېگىز ئۆيلىرىنى پىشقىن بىلەن ئاقلىسلا ، كۆكنى تۇتقان بىز ئىدۇق ، بىزنى خاتىرىدە ساقلىسلا ، دۇنيا ـ جاھانىنىڭ كارىنى يىراققىنا تاشلىسلا ، غازنى ئوتتۇز ، قوينى توققۇز ، ھەممىگە تەڭ راسلىسلا ، تېشى ياقۇت ، ئىچى مارجان بىر جۇپ جۈۋاننى راسلىسلا ، چالغىلى بەرباپ ، راۋاب ، قالۇن ، ساتارنى راسلىسلا ... » دەيدۇ . مەشرەپ ئەھلى « ۋاي رەھمەت » ، « خۇدا نېسىپ قىلسۇن » دېيىشىپ ، كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشىنى تەبرىكلىشىدۇ . مايسىنى تاپشۇرۇۋالغۇچى ئەر ـ ئايال مەشرەپ ئەھلىگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ ۋە سورۇندىكىلەرنى ئەتە ئاخشاملىقا ئۆز ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ . ئاندىن ئەر ـ ئايال ئىككىسى كۆكنى قولىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئۇسسۇل ئويناىدۇ . قىقاسچى تەخسە ـ تېۋەڭدە مېۋە ـ چېۋە كۆتۈرۈپ چىقىپ ، سورۇندا ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلارنىڭ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ : « قاقشالمۇ ـ قاقشال ، چارۋاغدا قاقشال ، بىر ئائىلىنىڭ ئۇسسۇل ئويناپتۇ ، گۈلزەپەرگە ئوخشار ... » دەپ قىقاس سالىدۇ .

ساھىبخان بىر تېۋەڭدە ئەتلەس ـ شايى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، چوڭ ـ كىچىك مېھمانلارنىڭ ، ھاپىز (ھېپىز) لارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ : « جوۋاپتۇ ، جوۋاپتۇ ، ھەي يىگىتلەر باركاللا قىقاس ! » دەيدۇ . كۆپچىلىك ئەگىشىپ « باركاللا قىقاس ! » دەپ جور بولىدۇ . خۇشاللىق ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ . مەشرەپ ئەھلى كۆكنى كۆك ئالغۇچىنىڭ ئۆيىگە ناخشا ـ ساز بىلەن كۆچۈرۈپ قويىدۇ . (ئا)

ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى

« مايسا بايرىمى » كىشىلەرگە باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەندىن كېيىن ، ھەر بىر دېھقان ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ جىددىي تەييارلىقىغا چۈشىدۇ . ئۇيغۇرلار خەير ـ ساخاۋەتلىك ، ئۆزئارا كۆيۈمچان خەلق بولغاچقا ، تېرىلغۇ مەزگىلىدە قولۇم ـ قوشنىلار مەسلىھەتلىشىپ لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىلىرىنى تۈزىدۇ . ھەر بىر ئائىلە تېرىلغۇ تەييارلىقى سۈپىتىدە ئۇلاغلىرىنى تېخىمۇ ياخشى بېقىشقا باشلايدۇ ، تېرىلغۇ سايمانلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بۇزۇلغانلىرىنى رېمونت قىلىدۇ ، ئۇرۇقلۇق بۇغداينى نەمدەپ تەييارلايدۇ . ئۇ ـ نىڭدىن كېيىن بىرەر مويسىپىت دېھقاننىڭ تەييار بولغان ئېتىزلىقىغا يىغىلىپ ، تەجرىبىلىك ، ئاقيوللۇق بىر دېھقان قوش ھەيدەپ ، ئۇرۇق سېلىشنى باشلاپ بېرىدۇ . بۇ ئېتىزغا قوش چىقىرىش ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇنى باشلاش مۇراسىمى دەپ ئاتىلىدۇ . مۇشۇ مۇراسىمدىن كېيىنلا تەرەپ ـ تەرەپتە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىپ كېتىدۇ . ئېتىزلار قوش ئاۋازى ، ناخشا ئاۋازى بىلەن جانلىنىپ كېتىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر بىر ئەمگەك تۈرىنىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا ـ قوشاقلىرى بولغىنىدەك ، ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن قوش ھەيدەش ئەمگىكىنىڭ رېتىمىغا ماس ھالدا قوشچى تەرىپىدىن تۆۋەن ئاۋازدا ئېيتىلىدىغان « قوشچى ناخشىسى » بار . ئۇنىڭدا قوش مەۋسۇمىنىڭ خاسىيىتى ، كىشىلەرنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىغا بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلار تەسۋىرلەنگەن. (ئا)

ئۈچىنچى قىسىم

مەنىۋى ئادەتلەر

IX ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يېزا ـ قىشلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ياشاپ كەلگەچكە ، ئۇلارنىڭ شەخسىي تازىلىق شارائىتى زامانىۋىيلاشقان شەھەر خەلقلىرىنىڭ تازىلىق شارائىتىغا سېلىشتۇرغاندا ناچار . لېكىن شارائىتىنىڭ ناچار بولۇشىغا قارىماي ، ئۇلاردا شەخسىي تازىلىق ئېلىپ بېرىشنىڭ بىر يۇرۇش مىللىي ، ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بولسا ، بەزىلىرى شۇ خەلقنىڭ پىسخىك تەبىئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ؛ ئالايلۇق :

1) تەھرەت ئېلىش : ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . ئىسلام دىنىدا ھەر كۈنى بەش ۋاخ نامازغا ئوقۇش مۇسۇلمانلار ئۈچۈن « پەرز » دەپ بېكىتىلگەن ھەمدە تەھرەتسىز نامازغا ئوقۇشقا بولمايدىغانلىقى ، تەھرەت ئېلىشنىڭ شەرتلىرى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن .

تەھرەت ئېلىش ئالدى بىلەن ئىستىنجا (مەقئەتنى سۇ بىلەن پاكىز يۇيۇش) قىلىشتىن باشلايدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قولنى جەينەككىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ ، ئېغىزغا سۇ ئېلىپ ئۈچ قېتىم غارقىراتما قىلىپ چايقايدۇ ، يۇزنى پەشانە ۋە قۇلاقنىڭ ئارقىسىغىچە قوشۇپ ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ ، ئىككى پۇتنى ئوشۇققىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تەھرەتنىڭ شەرتى ئادا بولىدۇ . تەھرەت ئۈچۈن پاكىز ۋە سۈزۈك سۇ ئىشلىتىلىدۇ . ئەگەر شارائىت يار بەرسە پۈتۈن بەدەنىنى يۇيۇشمۇ (ئۇيغۇرلاردا غۇسۇل قىلىش ، بويىنى سۇغا سېلىش دېيىلىدۇ) تەھرەت ئالغانلىق ھېسابلىنىدۇ . دېمەك ، نامازغا ئوقۇشنىڭ شەرتى قىلىنغان تەھرەت ئېلىش شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئۇنۇملۇك ئەنئەنىۋى شەكلىدۇر . دەرۋەقە ، يۇگۇنكى بەش ۋاخ نامازغا ئۇچۇن بەش قېتىم تەھرەت ئېلىش ئادىتى شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك كاپالىتى بولغاچقا ، شەخسىي بەدەن تازىلىقى بىۋاستە ئالاقىدار بولغان گېمورروي كېسەللىكلىرى يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ . گەرچە خەلقىمىز تەھرەت ئېلىشنى ئاڭلىق ھالدا «تازىلىق» دەپ قارىمىسىمۇ ، تەھرەتسىز يۇرۇشنى «پاسسىقلىق » دەپ ئەيىبلەپ ، بالا ـ چاقىلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا تەھرەتلىك يۇرۇشكە ئۇنىدەيدۇ . «تەھرەتسىز ئۆيدە بەرىكەت بولمايدۇ» دەپ قارايدۇ .

2) بويىنى سۇغا سېلىش : سەررا‌پ (مۇنچا) پەقەت شەھەرلەردىلا ئومۇملاشقان بولۇپ ، يېزا ـ قىشلاقلاردا بۇنداق شارائىت يوق . شۇ سەۋەبتىن كۆپچىلىك ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بىرى ئېغىر ـ ئۆستەڭلەردە يۇيۇنۇشنى ، يەنە بىرى ئۆز ئۆيىدە « بويىنى سۇغا سېلىش » نى ئادەت قىلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدا ياتاق ئۆيىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا « قازناق » دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك قات ئۆي قوشۇپ ياسىلىدۇ . بۇ قازناقنىڭ ئوتتۇرىسىغا « ئەۋرەز » كولىنىپ ، ئۈستى پىششىق كېسەك ياكى تاش بىلەن يېپىلىدۇ . ئەۋرەزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ . مۇۋاپىق پەيتتە ئائىلە ئەزالىرى مۇشۇ قازاناقتا كىرىپ «بويىنى سۇغا سالىدۇ » . يۇيۇنغان سۇ ئەۋرەز ئىچىگە سىڭىپ كېتىدۇ . بۇ مۇنچا شارائىتى بولمىغان

ئەھۋال ئاستىدىكى يۇيۇنۇش شەكلى بولۇپ ، ئەر ـ ئايالالار بىر ئورۇندا بولغاندىن كېيىن چوقۇم «بويىنى سۇغا سېلىش »؛ ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا كەم بولغاندا ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئاشۇ يەرلىك «مۇنچا» دا « بويىنى سۇغا سېلىش » ـــ مۇسۇلمانچىلىقنىڭ شەرتى قىلىنىپ ئەنئەنىۋى نىزامغا ئايلاندۇرۇلغان .

3) يۇز ـ قولنى يۇيۇش: ئۇيغۇرلار يېمەك ـ ئىچمەك تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندىن تاشقىرى ، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا قولىنى يۇماي تۇرۇپ داستىخان ئالدىغا كەلمەيدۇ . مەيلى ئۆز ئۆ ـ يىدە بولسۇن ، ياكى مېھماندارچىلىققا بارسۇن ، ئۆي ئىگىسى مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى ھەم ھۆرمەت ، ھەم ساۋاب دەپ بىلىدۇ . ھەتتا مېھماندارچىلىقتا ھەربىر تاماق ئالدىدا مېھماننىڭ قو ـ لىغا بىر قېتىم سۇ بېرىدۇ . مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى بىر خىل ئەخلاق دەپ قارىغاچقا ، ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىگە باشقىلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنىڭ قائىدە ـ نىزاملىرىنى ئالاھىدە ئۆگىتىدۇ . مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشتە مۇتلەق كۆپچىلىك ئائىلىلەر ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ئىشلىتىدۇ . چۈنكى ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا يۇندا چاچرىمايدىغان ئالاھىدە لىككە ئىگە .

ئۇيغۇرلار يۇز ـ قول يۇغاندا داستىكى سۇ بىلەن يۇيۇشقا ئادەتلەنمىگەن . ئۇلار داستىكى سۇ بىلەن يۇز ـ قولىنى يۇيۇشنى بىر خىل غەيرىيلىك ھېس قىلىپ ، ئېغىر ئالىدۇ . (ئا)

گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار

سىز مەيلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىنى ئاڭلاڭ ، ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىنى تەكشۈرۈڭ ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ گۈلگە باغلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىسىز . گۈل ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا خۇشال لىق ۋە بەخت ـ سائادەتنىڭ ۋە گۈزەللىك نازاكەتنىڭ سىمۋولى . شۇ سەۋەبتىن گۈل سۆيۈش ۋە ئاسراش ئۇلارنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئايلانغان . مەيلى شەھەر ، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن ھەرقانداق ئۇيغۇر ئائىلىلىرى ھويلىسىغا ياكى بېغىنىڭ كۆرۈنەرلىك يېرىگە گۈل تېرىيدۇ . ئۇلار ـ نىڭ گۈل ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، تەشتەكتە گۈل ئۆستۈرىدۇ . بىرىر تەشتەك گۈل ئۆستۈرمىگەن ئائىلىلەر ئۇيغۇرلار ئا ـ رىسىدا كەم تېپىلىدۇ . تەشتەكتە ئۆستۈرۈلىدىغان گۈللەر تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىگە مۇۋاپىقلاشقان بولۇپ قىش ـ ياز دېگۈدەك پورەكلەپ ئېچىلىپ ، خۇش پۇراق ھىدى بىلەن ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . يەنە بىرى ، گۈل ئېتىزلىرىدا ئۆستۈرىدۇ . كۆپىنچە يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ ھويلىسى ياكى بېغىدا مەخسۇس گۈل ئېتىزلىرى بولىدۇ . بۇنداق گۈل ئېتىزلىرى ناھايىتى تەكشى بولۇپ ، ھەر خىل گۈللەر ئۆز رېتى بويىچە تېرىلىدۇ . ئېتىز گۈللىرى باھار بىلەن تەڭ ھۆپ پىدە ئېچىلىپ ، كىشىلەرنىڭ زوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ . ئېتىزدا ئۆستۈرىدىغان گۈللەر ئىچىدە قىزىلگۈل (گۈلسۇرۇخ) ھەر خىل رەڭدە ئېچىلىدىغان ئەتىرگۈللەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۇيغۇرلار قىزىلگۈلنى ھەقىقەتەن ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن « قىزىلگۈل دېگەن نەرسە ، بېھىشتىن چىققان نەرسە » دېگەن ناخشا ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان . ئۇلار قىزىلگۈل ۋە ئەتىرگۈلنى ياۋا جىنىغا ئۇلاش ئارقىلىق يېتىشتۇرىدۇ . قىش كۈنلىرى بۇنداق گۈللەرنى پاخال بىلەن چۈمكەپ يەڭگىل كۆمۈپ قويىدۇ . يەرنىڭ توڭى كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە ئېچىۋېتىدۇ .

ئۇيغۇر ئايالىرى چېكىسىگە ياكى «مەيدە سىگە گۈل تاقاش »نى ياخشى كۆرىدۇ . ياش ئايالار ۋە قىزلار گۈل ئېچىلغان پەسلىدە قۇلىقىغا ياكى چېچىنىڭ ئارىسىغا ، يېگىتلەر ۋە بالىلار مەيدىسىگە ياكى قۇلىقىغا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەرنى قىستۇرۇپ ، بەخت ۋە خۇشاللىق ئىستىكىنى ئىزھار

قىلىشىدۇ . ئۇششاق تىجارەتچىلەر دۇكىنىغا ياكى ئوقەت غالتىكىنىڭ ئۈستىگە ھۆپپىدە ئېچىلغان دەستە گۈللەرنى قاداپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ھازىرمۇ شەھەرلەردە تىجارەت قىلىۋاتقان كاۋاپچىلار ، لەڭمەنچىلار ، دوغاپچىلار ۋە ھۆل يېمىش ، قۇرۇق يېمىش ساتقۇچىلارنىڭ غالتەكلىرىدە ، ئاشپۇزۇللارنىڭ پەشخۇنلىرىدا كۆرۈنەرلىك ھالدا قاداپ قويغان گۈل دەستىلىرىنى ئۇچراتسىز .

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەنئەنىسىدە مەخسۇس گۈل ئۆستۈرۈشنى كەسىپ قىلغان « گۈلچى » لار بولغان . قەدىمكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا مۇشۇنداق « گۈلچى » لار تەكلىپ قىلىنىپ ، ئۇلار گۈل ئۆستۈرۈش ۋە گۈل دەستە تىزىشقا مەسئۇل بولغان . قەشقەر شەھىرىدە گۈلچىلىك كەسپى بىلەن داڭق كۆتۈرگەن ھەزرەتلىك مەرھۇم پايامەت سوپىنىڭ نەچچە ئەۋلادى گۈلچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئارىسىدا يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان .

گۈل ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ھەمراھى بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بىر ـ بىرىگە گۈل سوۋغا قىلىش ئۆزئارا كۆڭۈل ئىزھار قىلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى قىلىنغان . « غېرىپ ـ سەنەم » داستانىدا غېرىپنىڭ ئىشقى ـ پىراقىدا دەردكە مۇپتىلا بولۇپ ، سامانەك سارغىيىپ كۈل بولغان سەنەمجان ، گۈلچى موماي ئارقىلىق غېرىپ يوللىغان بىر دەستە گۈلنى پۇراپ قايتىدىن ھوشىغا كەلگەنلىكى ۋە يار ۋىسالىغا ئېرىشمەككە ئىشەنچ باغلىغانلىقى ... دەك مىسالار ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە گۈلنىڭ قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇيغۇر يىگىتلىرى ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزغا گۈل سوۋغا قىلىش ئارقىلىق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىشتەك ئادەتلەرمۇ يېزا ـ قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان . ئۇيغۇرلار ئۆستۈرىدىغان گۈلنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بۇ گۈل تۈرلىرى قىزىلگۈل ، ئەتىرگۈل ، چىمەنگۈل ، سەبدەگۈل ، تاجىگۈل ، ئانارگۈل ، خىنەگۈل ، رەيھانگۈل ، كېپەزگۈل ، تۇخۇمگۈل ، تىللاگۈل ، سۆگەتگۈل ، قاراگۈل ، لەيلىقازاقگۈل ، مودەنگۈل ، قوناقگۈل ، لالەگۈل ، نامازشامگۈل ، سىرىق زەپەر ، سىرىنگۈل ، تاۋاگۈل ، تالگۈل ، گۈلسۇرۇخ ... قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ گۈلخۇمار خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا ياكى بېشىغا « گۈل » نامىنى قوشۇپ ئادەم ئىسىملىرى قاتارىدا قوللىنىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىگەن . بۇ ھال كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسمىدا گەۋدىلەنگەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاجىگۈل ، رەيھانگۈل ، چىمەنگۈل ، ئايىمگۈل ، گۈلنىسا ، گۈلدۆلەت ، گۈلئايىم ، مىرزىگۈل ، گۈلناز ، مىھرىگۈل ، ھاۋاگۈل ، ھەمراگۈل ، ئايشەمگۈل ... قاتارلىق ئىسىملار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، تۇرپان ، قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا ئاتمىش پىرسەنتتىن كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىغا « گۈل » قوشۇپ ئاتىلىدۇ . ھەتتا بەزى ئەرلەرنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ « گۈل » قوشۇلىدۇ . مەسىلەن ، سەيدىگۈل ، ئابدۇگۈل دېگەنگە ئوخشاش .

گۈلگە بولغان ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كەشتىچىلىك قول ـ ھۈنەر سەنئىتىدىمۇ تولۇق نامايان بولغان ، ئۇيغۇر كەشتىچىلىك سەنئىتىدە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنى نەقىش قىلىپ ئويۇش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇلار قول ۋە باش ياقلىقىنىڭ بۇرجەكلىرىگە پۇرەكلەپ ئېچىلۇاتقان رەڭدار گۈل ـ چېچەكلەرنىڭ نۇسخىلىرىنى كەشتىلەشتىن باشقا ، يەنە ئۆي ـ ئىمارەتنىڭ تاملىرى ۋە تۇۋرۇكلىرىگە ، جاۋمن ، ساندۇق قاتارلىق ئوي جاھازلىرىغا كۆركەم گۈل نۇسخىلىرىنى سىزىدۇ . ئۇلار ، گۈل ئەڭ گۈزەل نەرسە ، ئۇ بىزگە بەخت ۋە شاد ـ خۇراملىق ئەكېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. (ئا)

قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار

شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ قۇش تۇرىدىكى ئۇچار قانات هايۋانلارنىڭ ئەركىن پەرۋاز قىلىدىغان ئانا ماكانلىرىدىن بىرى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا شىنجاڭدا قۇش تۇرىدىكى ئۇچار قاناتلار ئۇچ يۈز ئەللىك خىلدىن ئاشىدۇ، بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى قۇش تۇرىنىڭ ئوتتۇز پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ. شىنجاڭ ئەنە شۇنداق قۇشلارغا باي رايون بولغاچقا، ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن باشلاپ قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراشتەك ياخشى ئادەت شەكىللەنگەن. ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېتىقادىدا قۇشلارنى ئۆلتۈرۈش ۋە خارلاش ئېغىر گۇناھ دەپ قارالغان. قۇشلارغا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزمەسلىك بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى ئىسلام دىنىدا «سەۋەبسىز بىرەر جانلىقنىڭ جېنىغا زامىن بولساڭ، ئاخىرەتكە بارغاندا ئۇ سەندىن جان تەلەپ قىلىدۇ. خۇدا سېنى سوراقتا تارتىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار ئاساسەن قۇشلارنىڭ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن. ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراش روھىدا تەربىيىلەيدۇ. بالىلار قۇشقا ئامراق بولغاچقا، ئۇۋىسىدىن قۇشلارنىڭ بالىلىرىنى تۇتۇپ كەلسە، ئۇنى ناھايىتى ئاۋايلاپ بېقىپ چوڭ قىلىشقا، ھەرگىز ئۆلتۈرۈپ قويماسلىققا دالالەت قىلىدۇ، قولدا بېقىپ چوڭ قىلىنغان قۇش بالىلىرى ئۇچۇرما بولغان مەزگىلدە ئۇنى قەپەستىن بوشىتىپ ئەركىنلىك ئالىمىگە قويۇۋېتىدۇ. بۇنى بىر ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە كەپتەر، قارلىغاچ، بۇلبۇل، تۇمۇچۇق، كاككۇك، شاتۇتى، قارا قۇشقاچ (قارىغوجا)، پاختەك قاتارلىق قۇشلارنى ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. بۇ قۇشلارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ قەپەستە ئەتىۋارلاپ باقىدۇ. بۇ قۇشلارنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يېقىملىق بولغاچقا ئۇنىڭدىن روھىي قۇۋۋەت ئالىدۇ. بەزى قۇشلارنىڭ ئەركىن كۆپەيىشى ئۈچۈن ئۆيگە ياكى ھويلا ـ ئارامىلارغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ قارلىغاچ بىلەن كەپتەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى دوستى بولۇپ، ئۇلار ئالاھىدە «ئىمتىياز» غا ئىگە. كۆپچىلىك ئائىلىلەردە قارلىغاچ ئۇچۇن ئۆينىڭ تورۇسىغا ياكى ھويلا پېشايۋانلىرىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادەملەر ئارىسىدا ئۇۋۇلىشىغا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈش قەتئىي مەنئى قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىدە «قارلىغاچ ئۇۋۇلىغان ئۆيدە بالا ـ قازا بولمايدۇ. قارلىغاچ بەخت، خۇشاللىقنىڭ ئەلچىسى، ئىنسانىيەتنىڭ ساداقەتمەن دوستى» دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئەقىدە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتلىق كېمىسىدە قارلىغاچنىڭ ئادەمنى توپان بالاسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ئېنىق. مۇشۇ ئەقىدە تۈپەيلىدىن ئائىلىلەرگە ئۆگەنگەن قارلىغاچلار تاسادىپىي سەۋەبلەر بىلەن ئىككىنچى باھارىدا كەلمەي ئۇۋۇسىدىن تېزىپ كەتسە، قارلىغاچقا ئاناپ ئىسرىق سېلىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ، ئۇۋۇسىنى ھەرگىز بۇزمايدۇ. ئۆيگە ئۆگىتىلگەن كەپتەرلەرگىمۇ شۇنداق مۇئامىلە قىلىدۇ. قاراقۇشقاچ ئۇچۇن ئىشىك ئالدىدىكى قېرى دەرەخلەرنىڭ ئوچىغا بوران ـ چاپقۇن ۋە باشقا خەۋپ ـ خەتەردىن دالدا بولىدىغان قاپاقلارنى ئېسىپ بىخەتەر ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلار ھەقىقىدە ناھايىتى نۇرغۇن قىزىقارلىق ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە قۇشلارغا سېغىنىش ۋە ئۇلارنى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن. خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلاردا «بۇلبۇل ياخشى روھلارنىڭ سىمۋولى»، «كاككۇك بىلەن زېمىنەپ مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ سىمۋولى»، «قارلىغاچ ـــ خۇدانىڭ ئىنسانلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى، دوستلۇقنىڭ، مېھرىبانلىقنىڭ سىمۋولى ...» دېيىلگەن. شۇ سەۋەبتىن «قارلىغاچنى تۇتسا قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دەيدىغان ئەقىدە بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇرلار يەنە بەزى قۇشلارغا ئادەتتىن تاشقىرى سىرلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. مەسىلەن، سېغىزخان سايرىسا ئۆيگە مېھمان كېلىدىكەن، دەپ ئىشىنىدۇ، ھۇقۇش ھۇۋلىسا، بىرەر شۇملۇقنىڭ بېشارىتى، دەپ بىلىپ ھۇقۇشنى دەرھال قوغلىۋېتىدۇ ھەتتا ھۇقۇش قونغان

دەرەخنى كېسىۋېتىدۇ . ھۆپۈپنىڭ بېشىدىكى تاجسىنى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋرۈكى دەپ بىلىپ ، ھۆپۈپنىڭ ئۇۋۇسىغا ھەرگىز تەگمەيدۇ ، ھۆپۈپ كۆپىنچە قاريياغاچ (سىدە) نىڭ كاۋىكىدا ئۇۋا ئىلغاچقا ، قاريياغاچ دەرىخىنى سىرلىق ئېرەملىك دەرەخ ھېسابلايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئۇۋا چىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بەزى يىرتقۇچ گۆشخور قۇشلارنى قولغا ئۆگىتىدىغان ئادەت بارلىققا كەلگەن . شۇنىڭ بىلەن كەسپىي قۇشچىلار يېتىشىپ چىقىپ ، قۇش بېقىش ۋە كۆندۈرۈشنىڭ بىر يۇرۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . قۇشچىلار كۆپرەك باقىدىغان قۇشلار بۇركۇت ، قارچىغا ، لاچىن قاتارلىق يىرتقۇچ قۇشلاردىن ئىبارەت . بۇ قۇشلار ئارقار ، كېيىك ، قىرغاۋۇل ، توشقان قاتارلىق ئاسانلىقچە تۇتقىلى بولمايدىغان ھايۋانلارنى ئۇۋلاش مەقسىتىدە مەخسۇس ئۆگىتىلىدۇ . ئۆتمۈشكە ئائىت خاتىرىلەردىن قارىغاندا ، بۇرۇنقى خان ـ پادىشاھلارنىڭ ئوردىسىدا مەخسۇس قۇشچىلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ خىزمىتى قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈش ۋە ئووغا سېلىش ئىدى . خانلار ۋە شاھزادىلەر ئوردا قۇشچىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا چەت جايلارغا بېرىپ قۇش سېلىشنى ئەڭ كۆڭۈللۈك سەيلە ـ ساياھەت ھېسابلايتتى . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قۇش بېقىش ۋە قۇشلاش ئادىتى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ « تۈركي تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلارنى مەدھىيىلەيدىغان ناخشا ـ قوشاقلارنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ ئۇلارنىڭ قۇشلارغا بولغان ھېرىسمەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر . (ئا)

كەپتەر بېقىش

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى ۋاپادار قۇش دەپ بىلىدۇ . جۈملىدىن بېقىپ ئۆگىتىپ ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى يىراق ئۆتمۈش زامانلاردىن باشلاپ ، كەپتەردىن خەۋەرچى سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇلار يىراق ، خەتەرلىك جايلارغا سەپەر قىلغاندا كەپتەر ئېلىۋالىدۇ . ئائىلىسىگە ۋە يۇرتىغا خەۋەر بېرىشكە تۇغرا كەلسە ، ئۆگىتىلگەن كەپتەرنى قارار جايىدىن قويۇپ بېرىدۇ . كەپتەرنىڭ ئۆز ئائىلىسىگە قايتىپ كېلىشى ، ئۇنىڭ سالامەت بارغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ، ئەجدادلىرىمىز كەپتەرنى ھەربىي ئىشلاردا يوشۇرۇن خەۋەرچى قىلىپ ئىشلەتكەن . مەسىلەن ، ھۇجۇمغا ئۆتۈشتە كەپتەرگە قوش ئاۋازلىق غوك قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرسە ، قىسىملارنى يىغىش ياكى چېكىنىشتە تاق ئاۋازلىق غوك قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرگەن . قىسىملار غوك قاپاق ئاۋازىغا قاراپ ھەرىكەتلەنگەن .

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى چىرايلىق ، ياۋاش ، ئاۋازى يېقىملىق ، ئىنسانلار بىلەن بىللە ياشىيالايدىغان ۋاپادار قۇش دەپ ئائىلىدە بېقىپ ئۆگىتىدۇ . ئۇلار ، ئويۇنچى كەپتەرگە غوك قاپاق ئېسىپ قويىدۇ . كەپتەرلەر غوك قاپاق ئاۋازى بىلەن توپلىشىپ ئۇچىدۇ . كەپتەر باققۇچى قاپاقنى شالدىرلىتىپ « يەھ ـ يەھ » دەپ توۋلاپ كەپتەرنى ئالدىغا چۇشۇرىدۇ . بەزى كەپتەرلەر كەپتەر ئىگىسىنىڭ باش ، مۇرە ، قوللىرىغا قونۇپ ، دان ئىزلەپ بوقۇلداپ سايرايدۇ . كەپتەرباز بۇنىڭدىن پەخىرلىك ھۇزۇرلىنىدۇ . كەپتەرباز ئۆي كۆچسە ياكى ئۆيلىرى ۋەيران بولسا كەپتەر ئەسلى ئۇۋىسىدىن زادى كەتمەيدۇ . غار ، خارابىلەردە مىڭ يىللاپ ياشىغان نەچچە مىڭ ئەۋلاد كەپتەر بۇنىڭ دەللىلى .

ئۇيغۇر مويسىپىتلىرى كەپتەرنىڭ تاڭ سەھەردە بۇقۇلداپ مۇڭ ئاۋازدا سايرىشىنى ئاڭلاشقا ئاشىق ، ئۇلار كەپتەرنىڭ سەھەردىكى سايرىشىنى ئىبادەت ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن قىلىنغان تىلاۋەت دەپ بىلىپ ، بۇنداق كەپتەرلەرگە پېشايۋان ئاستىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ .

كەپتەر ـــ ئوزۇقلۇق قىممىتى ئۇستۈن ، گۆشى ھالال ، قۇۋۇەتلىك ، دورىلىق ، شىپالىق قۇش . ئۇيغۇرلار كەپتەر گۆشى بىلەن بەدەن ئاجىزلىق ، ئاشقازان ئاغرىقى قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالىسا ، رېماتىزم قاتارلىق يەللىك ئاغرىقلارغا بەدەننىڭ سىرتىدىن ئۇنىڭ قېنىنى ئېقىتىپ

داۋالايدۇ . بەزى يىرىڭلىق كېسەللەرگە كەپتەرنىڭ قارـ
نىنى يېرىپ تېڭىپ ، ئېغىز ئالدۇرۇپ داۋالايدۇ .

كەپتەرنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىمۇ ئۇستۇن بولۇپ ، ياخشى كەپتەرلەرنى بىر قوينىڭ پۇلىغا سېتىۋالـ
لىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا كەپتەر مايىقىنى شال ئېتىزىغا سالسا ، بىر جىگى ئادەتتىكى قىرىق جىڭ قىغىنىڭ رولىنى ئويناپدۇ . كەپتەر مايىقى يەنە ، كۆنچىلىك كەسپىدە يەرـ
لىك ئېچىتقۇ (كىسلاتا) رولىنىمۇ ئويناپدۇ . يەنە ، يەرلىك ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىك ، مەسىلەن ، مۇسەللەس قاتارلىقلارغا ئۇنىڭ باچكىسىنى سالسا ئېچىشنى تېزلىتىدۇ ، سۈپىتىنى ياخشىلايدۇ . (ش)

سۈمبۈل چاچلىق قىزلار

سۈمبۈل چاچ ـــ ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىك سىمۋولىدۇر . دەرۋەقە ، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمدىن باشلاپ ئۇزۇن چاچ قويۇشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ ، چاچ قويۇشتا بىر يۈرۈش ئادەتلەر شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا ياتلىق بولمىغان قىزلارنىڭ چېچى ئون بەش ، ئون يەتتە ، يىرگىرمە بىر ھەتتا قىرىق بىر تال قىلىپ تاق ئۆرۈلىدۇ ، ھەرگىز جۇپ ئۆرۈلمەيدۇ ھەمدە بۇنداق توي قىلمىغان قىزنىڭ پېشانىسىدە كوكۇل چېچى بولىدۇ . ئۇنىڭ پاتتاك (شىللا) قىسمىدىكى سۈمبۈل چاچنىڭ ئاستى قىسمى ئۇستىرا بىلەن چۈشۈـ
رۈپ تۇرۇلىدۇ . قىزنىڭ تويى بولىدىغان كۈنى ئۇنىڭ شىللا قىسمى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ .

توي قىلىپ ئەتىسى ياكى بىر قانچە كۈندىن كېـ
يىن ياتلىق قىلىنغان بۇ قىزنىڭ كوكۇل چېچى ئىككى تەرىپىگە قايرىلىدۇ . ئۇزۇن سۈمبۈل چېچى جۇپ ئۆرۈـ
لىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ياڭاق سېكىلەك چاچ قويۇلىدۇ . چاچنى جۇپ ئۆرۈش ياتلىق بولغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . چاچنى بەدىلىگە « چاچ قوشاق تويى » ئۆتكۈزۈلىدۇ .

ياتلىق قىلىنغان ئايال باللىق بولغاندا ، بالىچۇق چاچ (كىچىك ئۆرۈمە چاچ) قويۇلىدۇ ، ياڭاق چاچمۇ بولىدۇ .

ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئاياللار جۇۋان دېيىلىپ ، ئۇلار ياڭاق چاچ قويۇش بىلەن بىرگە چېچىنى بەش ، يەتتە توققۇز ... تال قىلىپ تاق ئۆرۈۋالىدۇ . بۇ تۇللۇق بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ .

نەۋرىلىك بولغان ئاياللارنىڭ بالىچۇق ، ياڭاق چاچلىرى بولمايدۇ ، ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ ئۇنى چاچتەڭگە بىلەن جۇپلىۋالىدۇ .

چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئاياللار باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ئۆزىگە ئەر تەلەپ قىلىپ يۈرگەن ئايال دەپ قارىلىدۇ ۋە ئۇنداق ئاياللارنى يامان كۆرىدۇ .

دېمەك ، ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ چاچ تۈرىگە ۋە سۈمبۈل چېچىنىڭ جۇپ ياكى تاق ئۆرۈلگەنلىكىگە قارىپلا ئۇنىڭ قىز ، چوكان ، جۇۋان ، نەۋرىلىك بولغان ئايال ، ياشانغان ئايال ۋە ئەخلاقسىز تۇل ئايال ... ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈۋالغىلى بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئايالارنىڭ چېچىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ . (ئا)

ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى

ئۇيغۇر ئايالىرى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ ، گۈزەلـ
لىككە ئىنتىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىك يارىتىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزىگە خاس مىللىي گىرىم قىلىش ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن . مەسىلەن :

ئوسما : ئوسما قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان گىرىم قىلىش ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، كۆپ ئائىلىلەر ھويلا ـ ئارامىلىرىغا مەخسۇس ئوسما تېرىيدۇ ، ھەتتا قىش كۈنلىرىمۇ گۈل تەشتەكلىرىدە ئوسما ئۆستۈرىدۇ . ئوسما قۇلاق بولغاندا ئۇنى سقىپ سۈيىنى چىقىرىپ ، پىلىتكۇچ بىلەن قېشىغا قويىدۇ . قىشلىق ئوسما ئۈچۈن يېز كۈنلىرى كۆك ئوسمىنى سقىپ ، سۈيىنى ئۆچكە يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، ئوسما قاتمىسى (تاش ئوسما دەپ ئاتىلىدۇ) تەييارلىۋالىدۇ . ئوسما قاشقا سىڭىپ قۇرۇغاندىن كېيىن ، سوغۇق سۇ بىلەن بىر قېتىم يەڭگىل يۇيۇۋېتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن قاش تەبىئىي كۆرۈنىدۇ . بەزى جايلاردا كۆپرەك قىزلار ئىككى قېشىنىڭ ئوتتۇرىسى

(قوشۇمىسى) غا ئوسمدا خال (مەك) چېكىۋالىدۇ . ئوسما قويۇشتا ھېچقانداق ياش چەكلىمسى يوق . ھەتتا يېڭى تۇغۇلغان قىز بوۋاقلارنىڭ قېشىغىمۇ ئوسما قويۇش ئادىتى بار . ئوسمىنىڭ تەبىئىتىدىن قارىغاندا ، ئۇ يالغۇز قاشنى قارايتىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن ، يەنە تۇك بەزلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ قاشنى قويۇقلاشتۇرۇش رولىنىمۇ ئويناپىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قېشى ھەم قارا ، ھەم قويۇق بولىدۇ .

سۇرمە : سۇرمە ـ پاھىر تاغ تىزمىلىرىنىڭ قەشقەرگە توتاش بىر قىسىم جايلىرىدىن چىقىدىغان تەبىئىي كان بايلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇنىڭدىن گىرىم بۇيۇمى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن . ئۇلار كۆزلىرىنى يوغان ، نۇرلۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن كىرپىك ۋە قاپقىغا سۇرمە تارتىشقا ئادەتلەنگەن . سۇرمە يالغۇز گۈزەللىك رولىنى ئويناپلا قالماستىن ، ئەك مۇھىمى كۆزنىڭ روشەن ۋە نۇرلۇق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ . شۇ سەۋەبتىن بەزى ئەرلەرمۇ كۆزىگە سۇرمە تارتىدۇ (ئەرلەر كېچىسى ئۇخلاش مەزگىلىدە ئىشلىتىدۇ) . ھازىر ئۇيغۇر تىبابىتىدىمۇ سۇرمە كۆز ياشاڭغىراش ، ئاغرىش ، كۆز تورلىشىش ، يىراقنى كۆرەلمەسلىك قاتارلىق كۆز كېسەللىكلىرىگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ .

خېنە : قولغا خېنە قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن بىرى . خېنە بىر خىل ئالاھىدە گۈل بولۇپ ، كۆچىلىك ئائىلىلەر خېنىگۈلنى ئەتىۋارلاپ ئۆستۈرىدۇ . گۈل ئېچىلىشتىن بۇرۇن ، خېنىنىڭ غولىنى ئۇششاق چاناپ ياكى سوقۇپ ، زەمچە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، قولىنىڭ ئالقىنىغا قويۇپ ، ئۇستىدىن ياغلىق بىلەن مەھكەم چىگىپ قويۇلىدۇ . بۇ خېنە قويۇش دېيىلىدۇ ، خېنە كۆپىنچە كېچىسى ئۇخلاشتىن بۇرۇن قويۇلىدۇ . بىر كېچە تۇرغاندىن كېيىن ، ئەتىسى ئورنىدىن تۇرغاندا ياغلىقنى يېشىپ ، قولنى سوغۇق سۇدا يۇيۇۋېتىدۇ . خېنە ئىچكەندىن كېيىن قول ، تىرناقلارنىڭ رەڭگى قىزىل ياكى قىزغۇچ سېرىق ھالغا كىرىدۇ . خېنىنىڭ رەڭگى قولدا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىنىدۇ . خېنە قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئالاھىدە ياخشى كۆرۈش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . خېنە بىر تەرەپتىن ، قول ۋە تىرناقلارنى تەبىئىي قىزارتىپ گۈزەللەشتۈرۈش رولىنى ئوينىسا، يەنە بىر تەرەپتىن قول تەرلەش ۋە يېرىلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . قولنى سىلىقلاشتۇرۇپ تىرناقنى پارقىرىتىدۇ .

ئۇپا ـ ئەڭلىك : مەھمۇت قەشقەرى « تۈركي تىللار دىۋانى » دا « ئەڭلىك » (I تۇم ، 156 ـ بەت) كە « خوتۇنلارنىڭ مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق » ، « ئۇپا ـــ يۈزگە سۈرتۈلىدىغان ئۇنسىمان ئاق نەرسە » (« تۈركي تىللار داۋانى » I تۇم، 117ـ بەت) دەپ ئىزاھلايدۇ . « تۈركي تىللار دىۋانى » دىكى بۇ مەلۇماتتىن قارىغاندا ، ئەڭلىك بىر خىل مەڭزنى قىزارتىدىغان بوياق ، ئۇپا يۈزنى سىلىقلاشتۇرىدىغان « گىرىشەن » دەپ ئاتىلىدىغان ئۇنسىمان نەرسە بولۇپ ، بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈرتۈش تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

چاچ پەردازلىرى : چاچ ـ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچەملىرىدىن بىرى . شۇڭا ئۇلار چاچلىرىنىڭ كۆپ ۋە ئۇزۇنلۇقى بىلەن پەخىرلىنىدۇ . چاچلىرىنى ئاسراشقا ھەممىدىن كۆپ ئەھمىيەت بېرىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇلار چاچنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر يۇرۇش يەرلىك ئادەتلەرنى ياراتقان . ئاياللار چاچنى كۆپەيتىش ۋە قارايتىش ئۈچۈن ، بادام مېغىزى ۋە شاپتۇل مېغىزىنى چالا كۆيدۈرۈپ « ياغلىقار » ياساپ ، ئۇنى چېچىغا سۈرىدۇ . ئادەتتە ، قاشنى قارايتىش ۋە قويۇقلىتىش ئۈچۈنمۇ ئاشۇ « ياغلىقار » نى ئىشلىتىدۇ . چېچىنى تېز ئۆستۈرۈش ئۈچۈن زەيتۇن يېغىنى سۈرىدۇ . چاچنى پارقىرىتىش ، چاچنىڭ چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تومۇقنى ساقلاش ئۈچۈن ، جىگدە يېلىمىنى سۈيۇق مەلھەم قىلىپ چاچقا چاپىدۇ . جىگدە يېلىمى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان تەبىئىي « چاچ مېيى » دۇر . ئۇنىڭدىن باشقا ، چېچى شالاڭ ۋە قىسقا ئاياللار جالا چاچ (سۈنئىي چاچ) سالىدۇ . « تۈركي تىللار دىۋانى » دا سۈنئىي چاچ سېلىشنىڭ مۇنداق ئىككى تۈرى تونۇشتۇرۇلغان : بىرى ،

ئۇزۇن چاچ سېلىش ، يەنە بىرى ، ماڭلاي چاچ سېلىش . مەھمۇت قەشقەرى ئايالار سالىدىغان مۇنداق سۈنئىي چاچلارنىڭ چۈپۈردىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن .

يۇزنى سىلىقلاش شەكلىدىكى پەردازمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا خېلى كەڭ ئومۇملاشقان . بۇنداق پەرداز ئاساسەن يۇزدىكى سېرىق تۈكلەرنى يېپلاپ تېرىشنى ۋە تەكشى ئۆسمىگەن قاشلارنى تېرىپ تەكشىلەشنى كۆرسىتىدۇ . « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بۇنداق پەرداز ئادىتىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق مەلۇمات بەرگەن : مەڭدەشتى - يېپ سېلىشتى . ئىككى خوتۇن يېپ سېلىشتى . يەنى يېپ بىلەن بىر - بىرىنىڭ يۈزىدىكى تۈكلەرنى ئېلىشتى . بۇ ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ ، بەزى جايلاردا ھەتتا «يېپلاش تويى » ئۆتكۈزۈلۈپ ، بەلگىلىك دەرىجىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان .

ئۇيغۇر ئاياللىرى يۈزىدىكى تۈغۈتتىن قېپقالغان داغنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن ، كاۋاش سۈمۈق (زەمچە) قا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئېزىپ يۈزىگە سۈرتىدۇ . بۇ ئارقىلىق داغنى يوقىتىپ يۈزنى پارقىرىتىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرى خۇش پۇراقلىق نەرسىلەرنى يېخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ . ئىپار ، سەندەل ، ئەمبەرلەرنى يېنىدا ساقلايدۇ . بۇ دورىلار مەززىلىك پۇراپ ، ئادەم بەدىنىدىكى سېسىق پۇراقلارنى يوقىتىدۇ ، شۇنداقلا نەسلىنى ياخشىلايدۇ .

دېمەك ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۈقىرىقىدەك بىر يۈرۈش تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرى نوقۇل ھالدا گۈزەللىك ئۈچۈنلا ئەمەس ، شۇنداقلا يەنە ساغلاملىق ۋە سالامەتلىك ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغان . (ئا)

تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى

خوتۇن - قىزلارنىڭ سەھەردىكى ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادەتلىرى :

تازىلىق ـــ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزۇكى ، ئىنسانلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش دەرىجىسىنىڭ ئىپادىسى ، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى ، ساغلاملىق ۋە روھلۇق بولۇشنىڭ كاپالىتى .

تازىلىق ـــ ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان تۈپ ئامىللارنىڭ بىرى .

« ساغلام تەندە ساغلام ئەقىل » دېگەن ماقال ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ تازىلىققا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مىللىي يسىخىكسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان شەكىللەندۈرگەن ئەنئەنىۋى ئىش تەقسىماتى نەتىجىسىدە خوتۇن - قىزلار بالا بېقىش ، تاماق ئېتىش ، كىر يۇيۇش ، ئائىلە تازىلىقى ۋە مۇھىت تازىلىقى قاتارلىق ئۆي ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ ، ھەممىسىدە تازىلىق مەركىزىي نۇقتا قىلىنغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كۈندىلىك ئائىلە ئىشلىرىنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى سەھەردىكى ئاممىۋى تازىلىق پائالىيىتىدىن باشلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « بۇ ئايالنىڭ قېشىغا قارالما ، قاچىسىنىڭ تېشىغا (قارالما) » ، « ئىشچان خوتۇن سەھەر تۇرۇپ چېچىنى تارايدۇ ، ھۇرۇن خوتۇن ئۈخلاپ تۇرۇپ كولۇك كولايدۇ » دېگەن تەمسىلنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ سەۋەبسىز ئەمەس . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا تازىلىقنى ئاياللارنى باھالايدىغان ئاساسىي ئۆلچەم قىلغان . كۈندىلىك تۇرمۇشتىمۇ ئەرنىڭ ياقىسىنىڭ كىر ياكى پاكىزلىقىغا قاراپ ، ئايالنىڭ قانداق تەبىئەتلىك كىشى ئىكەنلىگىنى مۆلچەرلەيدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىزىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئائىلە ئىشلىرىغا بولۇپمۇ تازىلىق قىلىشقا ئۆگىتىدۇ . ھەمىشە ئۆز پەرزەنتلىرىگە « سەھەر تۇرۇپ تازىلىق قىلساڭ ساۋاب بولىدۇ ، ھويلا - ئارام ۋە يوللارنى سۈپۈرسەڭ بەختىڭ ئېچىلىدۇ » دەپ تەربىيە بېرىدۇ . مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى تەلىم - تەربىيە نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا - قىشلاق ، شەھەر - بازارلاردا ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەن تەڭلا ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر ئايال - قىزلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ يۇز - كۆزىنى يۇيۇشىتىن ئىلگىرى ئۆيئىچى ، ھويلا - ئارام‌لىرىنى ۋە ئۆي ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك كوچىلارنى پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ سېپىدۇ ، تەرەتخانىلارنى پاكىز تازىلايدۇ ، ھويلا - ئارامدىكى گۈللۈكلەرگە ۋە گۈل تەشتەكلىرىگە سۇ

قۇيىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئائىلىلەر ۋە يۇرت - مەھەللىلەر ئادەمگە بىر خىل جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلايدۇ ، بىر كۈنلۈك هاياتنىڭ مۇقەددىمسى ئەنە شۇنداق پاكىز مۇھىت ۋە ساپ هاۋا بىلەن ئېچىلىدۇ .

شەھەرلەردىكى هازىرقى زامان قەۋەتلىك ئۆيلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىمۇ ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادىتى بويىچە ئۆزى ئولتۇرغان قەۋەتلىك بىنانىڭ پەلەمپەيلىرىدىن تارتىپ شۇ قەۋەتنىڭ ئالدى ھەتتا كەينىگىچە پاكىز سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ ، ئاھ مىۇى دېرىزىلەرنى پىداكارلىق بىلەن سۈرتىدۇ . بۇنداق ئادەت بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغاچقا ، بۇ خىزمەتكە ھېچ قانداق ئائىلە مەجبۇرلانمايدۇ . بەلكى قوشنىلار ئارا ئىختىيارىي ۋە تەبىئىي هالدا هەممىدىن بۇرۇن ئورنىدىن تۇرۇپ ئاممىۇى تازىلىق قىلىشنى شەرەپ هېس قىلىشىدۇ . بۇنداق تازىلىق ئادىتى قانداقتۇر بىر كوللېكتىپ ياكى مەلۇم تەشكىل ئورۇنلاشتۇرغان مەجبۇرىي پائالىيەت بولماستىن ، بەلكى ئۆزۈن يىللار داۋاملىشىش نەتىجىسىدە پىسخىك ئەنئەنىگە ئايلانغان مەنىۋى گۈزەللىك پائالىيىتىدۇر . بۇنىڭ خاسىيىتىدىن بارلىقنى كەلگەن ئائىلە ۋە مۇھىت گۈزەللىكى هەر كۈنى سەھەردە ئىشقا ئاتلانغان ئەمگەكچىلەرنى كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئىگە قىلىپ ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا هاياتلىققا مۇھەببەت ئويغىتىدۇ ، ئۆزئارا ئىناقلىقنى كۈچەيتىپ ، كوللېكتىۋىزملىق روهىي مۇستەهكەملەيدۇ . شۇنداق قىلىپ سەھەردە باشلىنىدىغان ئاممىۇى تازىلىق ئارقىلىق بەرىكەت ۋە نۇسرەتكە يول ئاچىدۇ ، ئائىلىسىنىڭ روناق تېپىشىنى تىلەيدۇ ، كېسەللىكنىڭ مەنبەسىنى يوقىتىشقا تىرىشىدۇ . (ئا)

سەۋۈللۈق رەڭ چۈشەنچىلىرى

رەڭ - ماددىي دۇنيانىڭ قۇياش نۇرىنى قوبۇل قىلىشتىكى ئاكتىپچانلىقى ياكى پاسسىپلىقى بىلەن ئىنسان سەزگۈسىدە ئىپادىلەنگەن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ ماددىي دۇنيادا ئوبيېكتىپلىققا ، سەزگۈ دۇنياسىدا سۇبيېكتىپلىققا ئىگە . بىز بۇ يەردە رەڭنىڭ ئىبارەت ئاشۇ كونكرېت نەرسىگە ئىنسان ئۆز سەزگۈسى ئارقىلىق مەلۇم سەۋۈللۈق مەنە بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت ئادەت خاراكتېرىنى شەرھىلەيمىز .

ئۇيغۇرلار هەر خىل رەڭدىن ئۆزگىچە ئېستېتىك لەززەت ئېلىپلا قالماستىن ، رەڭدىكى كىشىگە بېرىدىغان ئوخشاشمىغان تۇيغۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىكى تۇرلۇك پائالىيەت ۋە چۈشەنچىلىرىگە زىچ بىرلەشتۈرۈپ ، تۇرمۇشىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ سەۋۈللۈق بېشارىتى سۈپىتىدە قوللىنىپ ئىشلەتكەن . هەر خىل رەڭلەرنىڭ ئېچىدە ئاق ، كۆك ، قىزىل ، سېرىق رەڭلەر ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىك پائالىيىتى ۋە دىنىي ئەقىدىسىگە زىچ ماسلاشقان هالدا ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتىدە بىر قەدەر گەۋدىلىك رەڭ رول ئويناغان بولۇپ ، ئۇ قەدىمىيلىكى ۋە ئىزچىللىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە مۇھىم بىر ئالاهىدىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن .

ئاق رەڭ

ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېڭىدا بەخت - ئامەت ، ياخشىلىق ، پاكلىق ، ئالىيجانابلىق چۈشەنچىسىنى بەرگەن . بۇ خىل چۈشەنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادىي ئېتىقاد دەۋرلىرىدىن تارتىپ ، تاكى هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، سەپەرگە چىققانلارنى ئۇزىتىشتا « ئاقىيول بولسۇن !» دەپ ياخشى تىلەكتە بولۇش ، سۈتنى ئۇلۇغلاش ، قارىنى بەخت - ئامەتنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىش ، قىزلار تويى بولغان كۈنى ئاق رەڭلىك كۆڭلەك كىيىش ، هازىدا ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلاش ، ئاياللار ئاق ياغلىق سېلىش ، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئاقارتىش ... قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ هەممىسىدە ئاق رەڭ ئۇلۇغلانغان .

بۇنىڭدىن باشقا ئاق رەڭگە ئائىت چۈشەنچىلەر ناهايىتى نۇرغۇن بولۇپ ، ئۇنى بىر قەدەر قەدىمىيرەك بولغان نەمۇنىلەردىن ئىزدىگەنده مەشھۇر داستان «ئوغۇزنامە » گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . داستاندا ، ئوغۇز خاقاننىڭ هەربىي يۈرۈشتە قولغا كەلتۈرگەن بۇيۇك غەلىبىسىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىدە ، قىرىق غۇلاچلىق ئاق خادا ئاستىغا ئاق قوينى باغلىشى بەخت ۋە ئامەتنىڭ مەڭگۈلۈك نېسىپ بولۇشىغا قارىتا ئىشەنچىنىڭ سەۋۈلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم ئېتىقادى دەۋرىدىمۇ ئاق رەڭ ئوخشاشلا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان . « ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى » دىكى ئاق نىيەت تېكىننىڭ ياخشىلىق قىلغۇچى ۋە خەير - ساخاۋەت ئۇچۇن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتمايدىغان ئېسىل روھى ئاق سۆزى بىلەن سۈپەتلەنگەن . « ئىرق پۈتۈك » تىمۇ ئاق رەڭگە مۇناسىۋەتلىك بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشىلىق ۋە بەخت - ئامەتنىڭ بېشارىتى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان . ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ ، دوختۇر ، سېستىرالارنىڭ ئاق خالات كىيىشى ، بىمارلارنىڭ نىجاتكارىغا سىمۋول قىلىنغان . ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئاق رەڭ يۇقىرىقىدەك ئۆزگىچە سىمۋوللۇق مەنە بىلەن ئىپادىلەنگەن .

كۆك رەڭ

كۆك رەڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى بىلەن باغلانغان ھالدا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ شۇنداقلا ئىلاھىي تۇسىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن .

كۆك سۆزىنىڭ بىر نەچچە تۈرلۈك مەنىسى بار: مەسىلەن ، كۆك ـــ تەڭرى ، ئاسمان ، كۆك رەڭ ، ئەسلى (كۆكۈڭ قايىسى) ، كۆكلە (ياشا ، ياشارماق) ، كۆك (كۆكتات ، ئوت - چۆپ) قاتارلىقلار . بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىمىز ، كۆك سۆزىنىڭ ئىككى خىل مەنىسى بولۇپ ، بىرى ، تەڭرى ، يەنى خۇدا مەنىسى ؛ يەنە بىرى ، رەڭ پەرقىدىكى كۆك مەنىسى . تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا ، كۆك رەڭنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىدا مۇقەددەس رەڭ چۈشەنچىسىگە كۆتۈرۈلۈشى ، ئۇنىڭ خەلق ئېڭىدىكى تەسىرى قاتارلىقلار .

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە كۆك رەڭنىڭ بۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ ، ئىلاھىي قۇدرەتنىڭ سۈپىتى ياكى ئىسمى ئورنىدا قوللىنىلىشىنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسى بار . ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئۆچۈن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغانىدى . چارۋىچىلىق ھايات ئاساسەن يېشىللىقنى مەركەز قىلغان ، ياياقنى ماكان قىلاتتى . ياياق مەدەنىيىتىدە يېشىللىق ھاياتنىڭ ئاساسى ، دەپ قارىلىپ ، ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسمەنلىك كۈچەيگەنىدى . بۇنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى « تېلى قوشىقى » نى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ . ئۇنىڭدا ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ يېشىللىققا باغلانغان ھاياتلىق پائالىيىتى ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا بايان قىلىنغان . ئۇنىڭدىن باشقا « ئوغۇزنامە » داستانىدا كۆك رەڭگە ئائىت بايانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ .

ئوغۇز خانىنىڭ ئۆك - چىرايىنىڭ كۆك بولۇشى ، ئۇنىڭ تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇرنىڭ چۈشۈشى ، ئۇنىڭ ئىچىدىن كۆزلىرى كۆك ، گۈزەل بىر قىزنىڭ پەيدا بولۇشى كۆك تۇكلۈك ، كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنىڭ ئوغۇز خانغا يول باشلىشى ... قاتارلىق بايانلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا كۆك رەڭنىڭ ئېتىقاد ئاساسى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنىڭ روشەن دەللىلىدۇر .

شامانىزم ئېتىقادى دەۋرىدە تەبىئەت ئىلاھچىلىقنى مەركەز قىلغان ئاسمان ، قۇياش ، ئاي ، يۇلتۇز ، شامال ، يامغۇر ، چاقماق قاتارلىق ھادىساتلارنىڭ يۇز بېرىشىدە كۆك سۆزى تەڭرىگە تەقاسلىنىپ بۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن .

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن كۆك (ئىلاھ) چۈشەنچىسىدىن ئالەمنى بىنا قىلغۇچى « ئاللاھ » ئۇقۇمى پەيدا بولۇپ ، ئۇ ، كۆك تەڭرى چۈشەنچىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىدى . لېكىن كۆكنىڭ خەلق ئېڭىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسى (ئېستېتىك مەنىسى) ئۆزگەرمىدى ، يەنىلا ئادەت سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، قايغۇ - ھەسرەتكە دۇچار بولغاندا كۆككە قاراپ ئىلتىجا قىلىش ، يېشىللىقنى قەدىرلەش ، تەبىئەتنىڭ تۇنجى مېۋىسى (كۆكى) گە بولغان ھېرىسمەنلىك ، بېدە كۆكىدە كۆك چۆچۈرىسى ئېتىپ ، ئۇرۇق - تۇغقان ياكى قولۇم - قوشنىلارغا يېگۈلۈك تۇتۇش ئادىتى ، كۆك مەشرەپى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر . (ئا)

قىزىل رەڭ ۋە سېرىق رەڭ چۈشەنچىسى

ئۇيغۇرلار قىزىل رەڭنى ياخشىلىقنىڭ ، خۇشال-لىقنىڭ ، بەخت - سائادەتنىڭ ، گۈزەللىكنىڭ ، جەڭگىۋارلىقنىڭ ، غەلبىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى ، دەپ قارايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا قىزىل رەڭنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنە-لەرگە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى ، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، تەدرىجىي هالدا ، نەسىپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە توي - تۆكۈن بولسا «ئاشسۇيى» هېسابىدا قىز تەرەپكە ئاپىرىدىغان قوينىڭ بېشىغا قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ ، توي كۆچۈرۈش هارۋىسىغا قوشۇلغان ئاتلارغا ياكى هازىرقى زامانىدىكى توي كۆچۈرۈش ماشىنىلىرىنىڭ ئالدىغا قىزىل رەخت باغلى-نىدۇ . هەتتا تويىنىڭ ناغرا - سۇنايلىرىغىمۇ قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ . سۇننەت توي مۇراسىمىدا سۇننەتى قى-لىنغان بالىنىڭ بېلىگە گۈل چىقىرىلغان قىزىل پوتا باغلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يېڭى تۇغۇتلۇق ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىگە قىزىل رەخت ئېسىپ قويۇلىدۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرى ۋاستىلىرىدە قىزىلارنى قىزىلگۈلگە ئوخشىتىدۇ . قىزلار ، ياش چوكانلار قىزىل رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ . قىزىل رەڭنى — ياشلىقنىڭ بەلگىسى ، دەپ قارايدۇ .

قىزىل رەڭگە بولغان مۇشۇنداق هېرىسمەنلىك تۇيغۇسى شەرقىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كەلمەكتە . بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىزىل رەڭگە تېخىمۇ ئالاهىدە مۇئامىلە قىلىدۇ ، قەدىمكى زەردۇشت دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوتقا چوقۇنغان تۇر-پان ئۇيغۇرلىرى يىراقتىن قارىسا لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ، ئوتقا ئوخشىشىدىغان قىزىل توپلىق يالقۇنتاغنى « قۇتـ تاغ » (بەخت بەرگۈچى تاغ) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى ئۇلۇغلىغان ۋە چوقۇنغان هەمدە «قۇتتاغ » نىڭ قى-زىل رەڭ هالىتىنى قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى ئارقىلىق نامايان قىلغان .

سېرىق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك ئادىتىدە قۇ-ياشقا ، مول هوسۇلغا ، ئالىيجانابلىققا سىمۋول قىلىنىدۇ . ئۇيغۇرلار سېرىق رەڭنى ئالتۇن رەڭ دەپ ئاتايدۇ . ئۇي-غۇرلارنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرىدا قۇياشنىڭ نۇرلانغان مەزگىلى «ئالتۇندەك پارلىغان قۇياش » دەپ تەرىپ-لىسە ، مول هوسۇللۇق بۇغدايلارنى « ئالتۇن باشاقلىق بۇغدايلار » دەپ سۈرەتلەيدۇ . يەنە ئەدەب - ئەخلاقلىق ، ياخشى بالىلارنى «ئالتۇندەك بالا - دە » ياكى « ئالتۇندەك قىز » دەپ ئالتۇنغا ئوخشىتىدۇ .بۇ يەردە تىلغا ئېلىنمىۋاتقان « ئالتۇن » ماددا هالىتىدىكى مېتال ئۇقۇمى بولماستىن ، بەلكى ئالتۇن رەڭ — سېرىق رەڭ چۈشەنچىسىنى بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگىمۇ ئالتۇن رەڭنى ئاساس قىلىدۇ . ئەنئەنىۋى نەققاشچىلىق سەنئە-تىدە هەشەمەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ گىرۋەك نەقىشلىرىگە ئالتۇن رەڭدە هەل بېرىلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ چۈشەنچىسىدە سېرىق رەڭنى ياخشى كۆرۈش ئادىتى ئۇلارنىڭ قەدىمكى قۇياش تەڭرىسىگە سېغىنىشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېڭى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

لېكىن بەزىدە سېرىق رەڭ چۈشكۈنلۈككە ، روهسىزلىققا ، پەرىشانلىققا سىمۋول قىلىنغان ئەهۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ . بۇنداق زىددىيەتلىك مەنە كۆپرەك ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى تەسۋىرى ۋاستىلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ . (ئا)

X ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىقاد ئادەتلىرى

يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق ھالدا ، تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىستىكىنى ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدىكى كوسمولوگىيىلىك ۋە مېترولوگىيىلىك چۈشەنچىلەرگە تەتبىقلىدى . ئۇلار كۈن بىلەن تۇنۇنىڭ ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ، كۈن ، ئاي ، يەسسلەرنىڭ دەۋرى ھالدا ئالمىشىپ ، ئايلىنىپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى (قۇياش ، ئاي ، يۇلتۇز ، پلانېتلار) دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى . قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ ، غەربكە پېتىشى ؛ ئاينىڭ تۇغۇلۇشى ، تولۇشى ۋە ئاخىرىدا يوقلىپ قايتىدىن يېڭىلىنىشى ؛ پلانېتلار ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئۆزگىرىشلىرى ، ئۇلارنىڭ كائىناتقا بولغان تەسىرى... قاتارلىقلارنى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە تەكرار كۆزىتىپ ، پلانېتلارنىڭ بۇرچلىق ۋاقتى (يىللىق ھەرىكەت دەۋرى) نى مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى . نەتىجىدە ئەڭ دەسلەپكى « يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى » (يۇلتۇز كالېندارىمۇ دېيىلىدۇ) پەيدا بولدى . دېھقانلار ۋە مال چارۋىچىلار مۇشۇ « كالېندار » بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىنى بەلگىلىدى ھەمدە كېيىنچە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا تۈزۈلگەن «شەمسىيە كالېندارى » ، «قەمەرىيە كالېندارى » ۋە مۇچەللەك كالېندارلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى .

خەلقىمىز مېترولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى سۈپەتلەيدىغان «يۇلتۇز كالېندارى» نى يارىتىش جەريانىدا ئاساسىي پلانېتلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىپتىدائىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى . شۇنىڭ بىلەن قۇياشنى مەركەز قىلغان پلانېتلارنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرقلىق ھالدا تەرىپلىدى ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە خاس مىللىي ناملار بىلەن ئاتىدى . مەسىلەن، ھەم ئاستىرونومىيىلىك ، ھەم مېترولوگىيىلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئوكېر يۇلتۇزىنى « ulkər » دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭدىن كېچىسى يول يۈرگەندە نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان « كومپاس » سۈپىتىدە پايدىلاندى . « يۇلتۇز كالېندارى » دىكى مەزگىل (پەسىل) ئۆزگىرىشلىرىنمۇ ئەنە شۇ ئوكېرگە قاراپ بەلگىلىدى . خەلقىمىز : « ئوكېر يۇلتۇزىنىڭ كۆپىشى بىلەن ھاۋا رايى ئۆزگىرىدۇ ، ئەگەر ئوكېر ئايغا يېقىنلاشسا ، بوران - چاپقۇن ئاز بولىدۇ . يەرگە يېقىنلاشسا ، بۇ باھار (كۆكلەم) نىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ بېشارىتى ؛ ئەگەر ئوكېر سۇغا يېقىنلاشسا ھۆل - يېغىن كۆپ بولىدۇ ؛ تاغقا يېقىنلاشسا پۈر - پۈر ئىسسىق بولىدۇ » دەپ قارىدى . «ئوكېر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە ، قوماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە » دېگەن تەمسىل خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئوكېر يۇلتۇزى ھەققىدىكى قاراشلىرىدىن كېلىپ چىققان (كىشىلەر ئوكېر يۇلتۇزى كۆرۈنمەيدىغان 6 - ئاينىڭ بېشىنى «ئوكېر يانغا ئۆتتى » دەپ ھېسابلىغان) .

ئۇيغۇرلار يەنە ئورنىدىن مىدىرلىمايدىغان قۇتۇپ يۇلتۇزىنى « تۆمۈرقوزۇق » دەپ ئاتاپ ، دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىنى ئۇنىڭغا قاراپ بەلگىلىدى . « تۆمۈرقوزۇق » نىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمىنى « بېلىق » (بالىق) يۇلتۇز ۋە «قوزى يۇلتۇز » دەپ ئاتاپ ، «بېلىق » ـــ قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى ، « قوزى » ـــ باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى (يىل

بېشى) دەپ چۈشەندۈردى . ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشىشىدىغان قىزغۇچ مارس تۈركۈمگە «يەتتەكەن » (يەتتە قاراقچى ، قاراقۇش) دەپ نام بېرىپ ، ئۇنى بالايىئاپەتكە سىمۋول قىلدى . خەلق ئارىسىدا «يەتتەكەن » يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ يەنە « چۆمۈچ يۇلتۇزى » ، « چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى » دېگەن نامىلىرىمۇ بار .

ھەمىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋېنېرا يۇلتۇزىنى « چولپان » دەپ ئاتاپ ، ئۇنى خۇشاللىق ، بەخت خاراكتېرىستىكىسى بىلەن گەۋدىلەندۈردى . ئەڭ ئۇستۇن تۇرىدىغان زۇھەل (ساتۇرن) يۇلتۇز تۈركۈمىنى «ئاقار يۇلتۇز » ، «تارازا يۇلتۇز » دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭغا باشقىچە ئەھمىيەت بەردى . «چىللە » (ئىيۇل) نىڭ ئاخىرى « تارازا يۇلتۇز » نىڭ كۆرۈنۈش مەزگىلى بولۇپ ، ئۇ تومۇزنىڭ قايتىشىغا باشلىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ ، دېيىشتى ھەمدە « تارازا تۇغسا تاڭ سالقىن ، بۇغداي ، ئارپا پىشىدۇ » دەپ قاراشتى .

ئاتاروت (مېركۇرىي) يۇلتۇز تۈركۈمىنى «سۇنبۇلە» (بۇغداي بېشى) دەپ ئاتاپ ، «سۇنبۇلە» تۇغقاندىن كېيىن ياز ئايىغلىشىدۇ ، دەپ قارىدى . خەلق ئارىسىدىكى « سۇنبۇلە يېمى ــ قىشنىڭ غېمى » ، « سۇنبۇلىدە سۇسال ، مىزاندا تېرى ، مىزاندا تېرىمساق قوي نېرى » دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئەنە شۇ يۇلتۇزنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

خەلقىمىز يەنە مۇشتېرى (يۇپتېر) يۇلتۇز تۈركۈمىنى « ئوت يۇلتۇز» (مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « ئەرمەن تۇز» دەپ ئاتىغان) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى ياخشىلىق ۋە بەخت - سائادەتكە سىمۋول قىلدى . مېرىخ يۇلتۇز تۈركۈمىنى « شامال يۇلتۇز » (باقىرسوقىم) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى پالاكەت ۋە مالامەتكە سىمۋول قىلدى . زۇھەل يۇلتۇز تۈركۈمىنى « تۇپراق يۇلتۇز » دەپ ئاتاپ ، ئۇنى نېسىپى ياخشىلىق ۋە نېسىپى خۇشاللىققا سىمۋول قىلدى ۋە باشقىلار .

ئۇيغۇرلار « ئاسمان گۈمبىزى » دە جەمئىي تۇرغان ئەنە شۇنداق يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمىنى ئايرىم - ئايرىم مىللىي نامىلار بىلەن ئاتاپ ، ئۇنى بىر يىل ئىچىدىكى ئون ئىككى ئاينىڭ نامى قىلىپ قوللانغان . خەلقىمىز ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە « قوزى » نى يىل بېشى (يېڭى يىل) قىلغان ھالدا ، ئۇد (ئۇي) ، ئاراندىز (جەۋزا) ، قوچىق (سەراتان) ، ئارسلان (ئەسەد) ، سۇنبۇلە (بۇغداي بېشى) ، ئۇلكۇ (تارازا ، مىزان) ، چازان (چايان ، ئەقرەب)، ياي (ئوقيا ، قەۋىس)، ئوغلاق (جەددى) ، كۇنەك (دەلۋە ، سوغا) ، بالىق (بېلىق ھوت) دەپ ئاتاپ ، ئون ئىككى ئاينى رەتكە تۇرغۇزغان . ھەر ئۇچ ئاينى بىر تۇقسان (بىر پەسىل) غا بۆلۈپ ، نوروز (يېڭى ئاي) ، ئوغلاق ئاي ، ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي ، ئۇلۇغ ئاي دەپ تۆت پەسىلنى پەرقلەندۈرۈپ ئاتىغان . يەنە بىر ئاينى ئىككى مەۋسۇمگە ، بىر كېچە - كۇندۇزنى ئون ئىككى چاغ ، يىگىرمە تۆت ۋاقىت (سائەت) قا ، ئون ئىككى يىلنى بىر مۇچەلگە ، بەش مۇچەلنى بىر دەۋرگە بۆلگەن .

خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى « يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى » دا يەنە يەتتە كۈننى زۇھەل (سەكەنتىر ياكى ساتۇرن) ، مۇشتېرى (ئوڭاي ياكى يۇپتېر) ، مېرىخ (كورۇد ياكى مارس) ، شەمىس (يەشىق ياكى قۇياش) ، زۆھرە (سەۋت ياكى چولپان) ، ئاتاروت (ئارزۇ ياكى مېركۇرىي) ، قەمەر (ئاي ياكى يالچىق) قاتارلىق كۆكتىكى يەتتە سەييارە يۇلتۇزغا تەقلىد قىلىپ ئاتىغان . ھازىرقى «ھەپتە » ۋە كۈن نامىلىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەن .

«شەمسىيە كالېندارى » بويىچە ھەرقايسى ئايلارنىڭ ھەمەل (1 - ئاي) ، سەۋر (2 - ئاي) ، جەۋزا (3 - ئاي) ، سەرەتان (4 - ئاي)، ئەسەد (5- ئاي)، سۇنبۇلە (6- ئاي)، مىزان (7- ئاي)، ئەقرەپ (8 - ئاي) ، قەۋس (9 - ئاي) ، جەددى (10 - ئاي) ، دەلۋە (11 - ئاي) ، ھوت (12 - ئاي)،

شۇنداقلا ئەرەب « قەمەرىيە كالېندارى » بويىچە مۇ-
ھەررەم ، سەپەر ، رەببىيەلئەۋۋەل ، رەببىيەلئاخىر ، جامادىيەلئەۋەل ، جامادىيەلئاخىر ، رەجەپ ، شەئبان ، رامىزان ، شەۋۋال ، زۇلقەئدە ، زۇلھەججە دەپ ئا-
تاشمۇ شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنكى ئىشلاردۇر .

دېمەك ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى «يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى » دا « يەر مەركەز » لىك چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ ، ئاسماندىكى بارلىق پلانېتلار ئوخشاشمىغان ئوربىتلارنى بويلاپ يەرنى ئەگىپ ھەركەتچان ھالەتتە تۇرىدىغانلىقى ، قۇياش بارلىق پلانېتلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى ، بۇ مەنبە بولمىغاندا ھاياتلىقنىڭ بولمايدىغانلىقى ، ئاي قۇياشتىن يورۇقلۇق ئالغۇچى « يەرنىڭ ھەمراھى » ئىكەنلىكى ... قاتارلىق كۆز قاراشلار ئەكس ئېتىلگەن . (ئا)

ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى

ئۇيغۇرلار بۇرۇنراق شەھەرلەشكەن ، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغان خەلقلەرنىڭ بىرى . بازار سودىسىنىڭ جانلىنىشى تەبىئي ھالدا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ ئۆلچەملەر ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مېتىرولوگىيىلىك ناملارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشىدىكى ئەنئەنىۋى ئۆلچەملەرنى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى ، ئېغىرلىق ئۆلچىمى ، سۇيۇقلۇق ئۆلچىمى ، چېچىلىپ - تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئۆلچەملەر ، كۆلەم بىلەن ھەجىمگە ئائىت ئۆلچەملەر ، ۋاقىت ئۆلچىمى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنىڭ چوڭ بىر قىسمى ئادەم ئەزالىرىنىڭ نامى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە تەقەس قىلىندۇ . ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى لېكسىكا - سېمانتىكىلىق جەھەتتە بىرمۇ-
نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەش ، مۇساپە ۋە ئارىلىقنى ئۆلچەش بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . بىرىن-
چىسى ، ئادەمنىڭ بىرمۇ ئەزالىرىنىڭ نامى ئارقىلىق ياسالغان . مەسىلەن ، غېرىچ (بويى بىر غېرىچ) ، غۇلاچ (بىر غۇلاچ ئارغامچا) ، چامدام (بىر چامدام يەر) ، سويام (بىر سويام رەخت) ، ئادەم بويى (قوناق ئادەم بويى ئۆستى) ، تىرناق (تىرناقچىلىك جاي) ، تۇتام (بىر تۇتام چۆپ) ، تاپان (بىر تاپان يەر) دېگەنگە ئوخشاش . ئىككىنچىسى ، ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىشلىتىدىغان نەرسە-
نىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئاتالغۇلار بولۇپ ، ئۇ ئاساسەن ، مەلۇم بىر ۋاقىت كەسىمىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ئىشتىراك قىلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسىلەن ، ئارغامچا بوي ، نەيزە بوي ، دەرەخ بوي ، گەز ، بىر باغلام ، بىر قۇچاق ، بىر كاپام ، بىر ئورام ، بىر كەتمەن ، بىر گۈرجەك دېگەنگە ئوخشاش .

خەلق ئارىسىدىكى مۇساپىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلارمۇ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى دائىرىسىگە كىرىدۇ . مەسىلەن ، چاقىرىم ، بىر ياغاچ يەر ، كۆز يېتىم يەر ، ئوق يېتىم يەر ، بىر رابات يەر ، بىر بېكەت يەر ، ئات چاپتۇرۇم يەر ، ئېگەك ئاستى يەر ، بىر كۈنلۈك يول ، بىر پوتەي يول ، بىر ئاش پىشىم يەر ، بىر ئۆن يېتىم يەر ۋە باشقىلار .

ئۇيغۇرلار ئېغىرلىق ئۆلچىمى سۈپىتىدە ، كۈرە ، پاتمان ، چارەك ، يېرىم چارەك ، ئىششەك ، نىمىشەك ، جىك ، سەر ، مىسقال ، فۇك قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىرلىق ئۆلچەيدىغان جىكمۇ مۇشۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن .

ئۇيغۇرلار سۇيۇقلۇق ۋە چېچىلىپ - تۆكۈلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن ، تۇرمۇشتىكى ھەر خىل كۆلەم ، ھەجىم ياكى مۆلچەردىكى نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ ، ئۇنى ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان

ئۆلچەم بىرلىكىگە ئايلاندۇرغان . مەسىلەن ، بىر ھارۋا يۈك ، بىر قاپ ئون ، بىر قاپاق سۇ ، بىر شېشە ياغ ، بىر قاچا تېرىق ، بىر ئېرىق سۇ دېيىلسە ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ قانچىلىك مىقدارنى كۆرسىتىدىغانلىقى ۋە قانچىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى كىشىلەر كۆڭلىگە ئايان ئىدى .

ۋاقىت ئۆلچىمىمۇ يۇقىرىقى ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئوخشاش بىرمۇ مەزكەت نامى بىلەن ئاتالغان . مەسىلەن ، بىر ئاش پىشىم ، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ، ھەش - پەش دېگۈچە ، ... دېگەنگە ئوخشاش .

بۇ خىل ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئىپادىلەنگەن مەزمۇنىنىڭ تولۇغرىلىق دەرىجىسى گەرچە مۇتلەق بولمىسىمۇ ، لېكىن خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرى نىسپىي تۇراقلىق مەنەگە ئىگە بولغان . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە قوللىنىلىپ ئادەتكە ئايلانغان بۇنداق ئۆلچەم بىرلىكى ناملىرى خەلقىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا خېلى قوبۇق ئىز قالدۇرغاچقا ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كىرگەن . بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ، ماقال - تەمسىللىرى ۋە ھېكايە ، چۆچەكلىرىدە بۇنداق ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكى ئالتۇنلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇلارنى خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي ئادەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈش ھەمدە ھازىرقى زامان مېترولوگىيىلىك ناملار بىلەن سېلىشتۇرۇش تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان مۇھىم تېما ھېسابلىنىدۇ .

ھازىر ئۇيغۇرلارمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇچۇن خەلقئارا بىرلىككە كەلگەن مېترولوگىيىلىك ناملار (كىلومېتر ، مېتر ، سانتىمېتر ، تونا ، كىلوگرام ، لىتر قاتارلىقلار) نى قوللىنىدۇ . لېكىن يۇقىرىقى ناملارنىڭ بەزىلىرى خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ . (ئا)

تاق سان

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە تاق سانلار ئۇلۇغلىنىدۇ . شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزى تۇرمۇش ئادەتلىرىدە تاق سانلار تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلار ھەر كۈنى بەش قېتىم (بەش ۋاخ) نامىز ئوقۇيدۇ ؛ ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى بىر قېتىم جۇمىگە يىغىلىپ جۇمە نامىزىغا داخىل بولىدۇ ؛ بىر ھەپتە يەتتە كۈن بولىدۇ ؛ مەسچىتلەرنىڭ پەشتاق پەلەمپەيى تاق بولىدۇ ؛ ئاپتۇۋا بىلەن مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەرگەندە ئۈچ مەرتە قويىدۇ ؛ قىزلارنىڭ چېچى تاق ئۆرۈلىدۇ ؛ ئۆي ياپقاندا ئىشلىتىدىغان جەگە ياغاچ (لىم) ۋە تۇۋرۇكلەرمۇ تاق بولىدۇ ؛ ئاخۇنۇم توي نىكاھىنى ئوقۇغاندا قىز ۋە يىگىتنىڭ نىكاھىنى قوبۇل قىلغان - قىلمىغانلىقىنى پەقەت ئۈچ قېتىملا سورايدۇ ؛ ئەر ئۆزىنىڭ ئايالىنى ئۈچ قېتىم «تالاق » قىلسا ، نىكاھتىن ئاجراشقانلىق ھېسابلىنىدۇ ، بالىلارنىڭ سۈننەتىنى قىلىشقا توغرا كەلگەندە ، تاق كۈن تاللىنىدۇ ھەمدە سۈننەت قىلىش يېشىمۇ تاق بولىدۇ . كىشى ئۆلگەندە مېيىتنى سۇغا ئالغاندىن كېيىن ، ئەگەر ئەر كىشى بولسا كېيىنكى ئۈچ قەۋەت ، ئايال بولسا بەش قەۋەت تىكىلىدۇ ؛ يول - كوچىلاردا بىرمۇ كىشىنىڭ ئالدىغا غايىبتىن نەرسە ئۇچراپ قالسا، يۇقىرى ئاۋازدا «بۇ نەرسە كىمنىڭ؟» دەپ ئۈچ قېتىم توۋلاش شەرت . ئىگىسى چىقمىسا ئاندىن ئۇ كىشى ئۇچرىغان نەرسىنى قولىغا ئالسا بولىدۇ ؛ تۆگە كارۋانلىرىدىكى تۆگىنىڭ سانىمۇ تاق بولىدۇ ؛ ئومۇمەن بۇ خىل تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئۇيغۇرلاردىكى بۇنداق ئادەت ئاساسەن ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان . ئىسلام دىنىدا خۇدا مۇتلەق بىر ، يېگانە دەپ قارالىدۇ . مۇشۇ ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە سىڭىپ ، ئىستىخېيىلىك ھالدا تاق سانلارنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . يەنە بىر تەرەپتىن تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئېڭىدا شەكىللەنگەن مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . تۆۋەندە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇقەددەس سانلار ھەققىدە ئايرىم توختىلىمىز . (ئا)

مۇقەددەس سان ــ «توققۇز»

ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش كاتېگورىيىسىگە تەللۇق سانلارنىڭ ئەسلى ماتېماتىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ ، مەنىۋى تۈس ئېلىشى بىر قەدەر ئوملاشقان ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . بەزى سانلار سىرلىق تۈس ئېلىپ «خاسىيەتلىك سان » غا ئايلىنىپ قېلىشنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ ؛ ئەينى ۋاقىتتا بۇ سانلار ئىنسان تەپەككۇرىدىكى مەۋھۇم ھادىسىلەرنىڭ كونكرېت بەلگىسى بولۇش رولىنى ئوينىغانىدى . مانا شۇ ئاساستا بۇنداق سانلار بارغانسېرى قېلىپلىشىپ ، ئەقىدە ۋە ئېتىقادتا ، تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ، ئاغزاكى ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپتى . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدا تاق سانلار ، بولۇپمۇ ھەممىدىن كۆپ ئۇچرايدىغان « 7 »، « 9 »، « 40 » قاتارلىق سانلار ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شۇ خەلقنىڭ ئېڭى ۋە ئەقىدىسىگە ماس ھالدا خاسىيەتلىك تۈس ئالغان . ئالايلۇق ، « تۆيغان يەرگە توققۇز تەڭرم » ، « توققۇز قىزنىڭ تولغىقى بىر كۈندە تۇتۇپتۇ » ، « مەن قىلارمەن ئوتتۇز ، خۇدايىم قىلار توققۇز » ، « توققۇزى تەل » قاتارلىق ماقال ـ تەمسىل ۋە ئىدىئوملار ؛ « ئوغۇزنامە » داستانىدىكى «...ئوغۇزخاننىڭ ئېتى مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى ، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۇزۇنغىچە ئازاب چەكتى ، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى » («ئوغۇزنامە» 54 ـ بەت) . «گۆر ئوغلى » داستانىدىكى « گۆر ئوغلى پەرىزات ۋە ئادەمزاتتىن بولۇپ ، ئارقا ـ ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى»، «توققۇز قات شاھ كېيىم كېيدى»، «مىڭگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ »، «ئوك يېنىدا توققۇز تۇماری بار » ، « كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » دىكى « كۆلتېكىن ئىلگىرى ـ كېيىن توققۇز قېتىم باشقا ـ باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردى » ، « كۆلتېكىن توققۇز ئەسكەرنى نەيزىلىدى، توققۇز ئەسكەرنى ئايلاندۇرۇپ سالدى»... دېگەنگە ئوخشاش تارىخىي بايانلار ؛ « خان تەختكە يېڭى چىققاندا ئۇ مەھرەملىرى يىلەن بىللە كىگىزدە ئولتۇرىدۇ ، خان كۈنگە قاراپ ئۇلارنى توقۇز قېتىم ئايلىنىدۇ » («جونام » 50 ـ جىلد) دېيىلىدۇ . قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى « كۆك مەشرەپى » نىڭ قوشاقلىرىدا «غازنى ئوتتۇز ، قوينى توققۇز ھەممىنى تەڭ راستلىدۇق » دېگەن مىسرا ئۇچ خىل ۋارىيانتنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ . «يۇز ئاچقۇ بەيتى » نىڭ بايانىدا «... توققۇز قېتىم تەزىمگە بارىدۇ»، «... توقۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا يول ئېچىلىدۇ » ، «... قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۇچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆگىلىتىدۇ » ، « تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا بارىدۇ . » («قۇمۇل نەزمىلىرى » دىن) ، « ... ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۇچۇن توققۇز كىيىملىك رەخت ، توققۇز تۇياق قوي ، توقۇز كۈرە بۇغداي ، توققۇز شىڭ گۈرۈچ ، توقۇز جىڭ ياغ ، توققۇز شىرە مېۋە ـ چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرىدۇ » («ئىز» رومانىدىن) ۋە باشقىلار .

كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەت ۋە مۇراسىملىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنغان «توقۇز» تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن ، بەلكى ناھايىتى چوڭقۇر تارىخىي ئاساسقا ۋە يىراق ئەنئەنىۋى مەنبەگە ئىگە بولغان بىر خىل مەنىۋى ئادەت ھادىسىسىدىن ئىبارەت . دەرۋەقە ، يۇقىرىقى بايانلارنىڭ ھەممىسى « توققۇز » نىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادىتىدە خاسىيەتلىك سان تۈسىنى ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . مۇشۇ خاسىيەتلىك سان ئېتىقادى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن قەبىلە نامىلىرىمۇ «توققۇز ئۇيغۇر » (ئىچكى توققۇز) ۋە « توقۇز ئوغۇز » (تاشقى توقۇز) دەپ ئاتالغان . مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ « تۈركىي

تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرىنىڭ Ⅲ توم، 175 — 176 ـ بەتلىرىدە : « خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپ بىسىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ ، چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ » دەپ كۆرسەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نوپۇزلۇق ئەربابلار ئۆلسە قەبرە توپىسىنىڭ ئۈستىگە توققۇز دانە تاشنى تىزىپ قويىدىغانلىقىمۇ مەلۇم .

كۆپلىگەن مەلۇماتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشچە ، « توققۇز » نىڭ خاسىيەتلىك سان بولۇپ قېلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . قەدىمكى ئۇيغۇر شامانىستلىرىنىڭ ئېپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى كۆكتەڭرى ئېتىقادىدىن « يەتتە يۇلتۇز ئىلاھى » چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان ۋە بۇ يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەيياره) ئايرىم ـ ئايرىم ناملار بىلەن ئاتىلىپ يەتتە ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان . بۇ يەتتە « ئىلاھ » نىڭ ھەر بىرى بىر ھاياتلىق ئالىمى ھېسابلىنىپ ، ئۇنىڭغا يەنە پانىي ئالەم (تۇپراق) ۋە يەر ئاستى ئالەم (روھىناتلار ماكانى) قوشۇلۇپ ، پۈتۈن ئالەم توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان دېگەن ئىپتىدائىي چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن . شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇپ ئالەم قارىشى «توققۇز» غا مۇجەسسەملەشكەن .

دېمەك ، ھېسابلاش جەھەتتىن قارىغاندا «توققۇز » سان چەكسىز ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئەڭ چوڭ سانىنىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ قارالغان ۋە ئېتىقاد جەھەتتىن « كۆپلۈك » ، « ئۇلۇغلۇق » ، «بۈيۈكلۈك» مەنبەسىگە سىمۋول بولغان . ئۇ «يەتتە » ، « قىرىق » ، « ئۇچ » قاتارلىق خاسىيەتلىك سانلارنىڭ پەيدا بولۇش خاراكتېرىگە ئوخشاشمىغان ھالدا ئېتىنىك مەنبە جەھەتتىن بۇ ئاستە ھالدا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادىغا باغلىنىدۇ . مۇشۇ جەھەتتىن ئۇ ھەم قەدىمىلىككە ، ھەم قويۇق مىللىي خاراكتېرگە ئىگە . (ئا)

خاسىيەتلىك سان «يەتتە» ۋە «قىرىق»

خاسىيەتلىك سان « يەتتە » چۈشەنچىسى «9» سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، « يەتتە » بىلەن باغلىنىشلىق ئادەتلەرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . ئۇيغۇرلاردا « يەتتە » سانىنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئەتراپىتكى باشقا دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم . بولۇپمۇ ئۇ ئاساسەن ئىسلام دىنى مۇراسىملىرى ۋە ئادەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . چۈنكى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى خاتىرىلەردە «يەتتە» نىڭ سىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتىدە يەتتە كۈندە بىر قېتىم مەسچىتكە يىغىلىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ ؛ روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيت نامىزىنىڭ مەدھىيە نامىسى يەتتە سۈرىدىن تەركىب تاپقان ؛ ئادەتتە ، ئوغۇل بالىلار يەتتە ياشقا كىرگەندە سۈننەت تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ ؛ ئادەم ئۆلۈپ يەتتە كۈندىن كېيىن چوڭ نەزىرسى (يەتتە نەزىر) ئۆتكۈزۈلىدۇ ؛ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولۇپ ئون يىلدىن كېيىن ، 644 ـ يىلى خەلىپە بولغان ئوسمان تارقىلىپ يۈرگەن سۈرىلەرنى توپلاپ «قۇرئان» ھالىتىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، ئۇنى يەتتە نۇسخا كۆچۈرۈپ تارقاتقان . دېمەك ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىۋاستە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن باغلانغان .

سىرلىق سان « يەتتە » ئالدى بىلەن پارسلارنىڭ زاروئاستى (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن ، مانى دىنى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەنلىكى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، مۇئەييەن بىر ئادەت تۈسىنى ئالغانلىقى مەلۇم .

ھىندى مەدەنىيىتىدىمۇ « يەتتە » سانى ئۇلۇغلىنىدۇ. ھىندىلارنىڭ ئادىتىدىكى «يەتتە» سانىنى

مۇقەددەس بىلىش چۈشەنچىسى ئۇلارنىڭ يەتتە يۇلتۇز تۇرکۈمىنى بىلىشى ۋە ئۇنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «يەتتە» سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرگە كىرىشى گەرچە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يىراق ئېتنىك مەنبەسى ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى زامانىغا ئاستى دىنى ۋە بۇددا دىنى مەدەنىيەتلىرىگە تۇتىشىدۇ. بۇ قەدىمكى دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە شەنجاڭغا، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

سىرلىق سان «قىرىق» چۈشەنچىسى بىرمۇ دىنىي ئېتنىقاد بىلەن باغلانمايدۇ. ئۇ پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق. «ئوغۇز-نامە» داستانىدا «قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى»، «قىرىق شەھەر، قىرىق بەندىك ياساتتى»، «قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى»، «قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى»، «قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلدى». («ئوغۇزنامە» داستانىغا قاراڭ) دېگەنگە ئوخشاش «قىرىق» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايانلار كۆپ يەردە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىمۇ بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا بۆشۈك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش، «قىرىق نەزىر» قاتارلىق خاتىرىلەش مۇراسىملىرى بولۇپ، ھەممىسى «قىرىق» نىڭ سىرلىق خاراكتېرىگە باغلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چۈشەنچىسىدە «قىرىق» سانى «ئەڭ كۆپ»، «چەكسىز» دېگەن مەنەگە ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئېتىقادىي تەسەۋۋۇرىدىكى ئەڭ چوڭ سانىنىڭ چېكى، دەپ قارالغان «ئون» سانىنىڭ ئالەمنىڭ تەرىپىگە تەكرار قوشۇلۇشى ياكى كۆپەيتىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتىقادىي چۈشەنچىسىدىكى تۆت تەرەپ قارشى ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل سىرلىق چۈشەنچە بولۇپ، «قىرىق» سانى پۈتۈن ئالەم «كائىنات» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادىي سانىق ئادىتىدە ئاخىرقى چەك ۋە «ئەڭ چوڭ» سان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان «10» بىلەن تەرەپنى كۆرسىتىدىغان «4» نىڭ قوشۇلۇشى ۋە كۆپەيتمىسى (40=(تەرەپ) 4 × 10) بىلەن ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى بىلدۈرىدىغان «قىرىق» سانى سىرلىق سان كاتېگورىيىسىگە كىرگەن ھەمدە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئەكس ئېتىلگەن. (ئا)

تەبىئەت قاراشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ھەر خىل قاراشلىرى ئۇلارنىڭ قەدىمكى مىفولوگىيىلىرىدە، ھېكايە-چۆچەكلىرىدە، تۇرمۇشتىن يەكۈنلەنگەن ماقال - تەمسىل ۋە شېئىرى - قوشاقلىرىدا، شۇنداقلا كۈندىلىك تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىقادىي تەبىئەت كۆزقارىشى ۋە «تەبىئەتنىڭ ئۆزى تەڭرى» دېيىلىدىغان دېئىزملىق ساددا قاراشلىرىدا پۈتۈن كائىنات تۇپراق (توپۇ)، ھاۋا (يەل)، ئوت (ئاتەش)، سۇ (سۇپ) دىن ئىبارەت تۆت ئېلېمېنتتىن يارالغان، دەپ قارالغان.

ئادەتتە، كۈندۈزلىرىنى كەڭ تەبىئەت قوينىدىكى ئېتىز - ئېرىق، قىرلاردا، كېچىلىرىنى كۆك ئاسمان ئاستىدىكى خانىلاردا خامان تېپىش، يايلاقلاردا مال كۆزىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى ئۇزاق ئەسىرلىك ساددا چۈشەنچىلىرىنى يەكۈنلەپ، تۆت ئېلېمېنت (تۆت زات، تۆت ئاناسىر، تۆت مادداً دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئىلاھىيلاشتۇرىدىغان ئاجايىپ قىزىقارلىق قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى كۈچلۈك ئىدىيىۋى ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد مەزمۇنىغا ئايلاندۇرغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆپ خۇدالىق قەدىمكى ئىپتىدائىي قارىشىدا كۆكتەڭرى (ئاسمان، ھاۋا ئىلاھى)، يەر - سۇپ ئىلاھى (ئوماي ئىلاھى)، سۇ تەڭرىسى (سۇ ئىلاھى) ۋە ئوت ئىلاھى (ئاتەش ئىلاھى) ھەممىدىن بۈيۈك ئىلاھلار ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ۋە ئېتىقاد قىلغان. ئۇلارنىڭ «ئادەم زاتىنىڭ يارلىشى»

ھەقىقىدىكى ئەپسانىلىرىدە ، ئادەمئاتام بىلەن ھاۋائانامدىن ئادەم زاتى پەيدا بولغان دەپ ھېكايە قىلىپ ، ئادەمئاتام (ئادەم ئەلەيھىسسالام) نى كۆك (ئاسمان) كە ھاۋائانامنى يەر (تۇپراق) گە تەگلەشتۇرىدۇ ھەمدە ھاۋا ئانامنى ئانا تەگرى ـــ ئوماي دەپمۇ قارايدۇ . مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى » دا « ئومايغا تاپىنسا ئوغۇل بولۇر » (I توم ، 167 ـ بەت) دېگەن ماقالمۇ بار . خەلقىمىز ئارىسىدا كۆككە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان « يامغۇر تىلەش مۇراسىمى » دا « كۆكتىن تامدۇق ، يەردىن ئۇندۇق » دەپ ئاسمانغا قاراپ خۇداغا ئىلتىجا قىلىش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا . تۇپراق (يەر) نى ئانىغا تەگلەشتۇرۇپ ئۇنى ئۇلۇغلاش (ئانا يەر ، ئانا تۇپراق ، ئانا ۋەتەن دېگەنگە ئوخشاش) ئادىتىمۇ ئەنە شۇ ئىپتىدائىي « يەر ـ سۇپ تەگرىسى » ئېتنىقادىدىن كېلىپ چىققان .

ئومايي ئانا قەدىمكى زامانلاردا ئادەمزات ئۈچۈن تۇپراق ۋە سۇ مەنبەلىرىنى ئاتا قىلغۇچى بەخت ئىلاھى (idog) دەپ ئاتالغان . ئەنە شۇ « بەخت ئىلاھى » شەرىپىگە تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى ئىدىقۇت (ئىدى ـ ئىلاھ ، خۇدا ؛ قۇت ـــ بەخت، يەنى بەخت بەرگۈچى خۇدا ، دېمەكتۇر) دەپ ئاتالغان .

خەلقىمىزنىڭ « تۆت ئېلىمىنت » نى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەسلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ ئىزلىرى بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ، كېسەللەرنى داۋالاشتىكى ئەم ـ ئېرەم قائىدىلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە . ئادەتتە داۋاملىق دېيىلىدىغان « تۆت پەسىل » (باھار ، ياز ، كۈز ، قىش) ، «تۆت تەرەپ » (شىمال ، جەنۇب ، شەرق ، غەرب) ، «ھاياتلىقنىڭ تۆت دەۋرى » (باللىق ، ياشلىق ، ئوتتۇرا ياشلىق ، قېرىلىق)، «تۆت سۈپەت» ياكى «تۆت مىزاج»ـــ (ئىسسىق ، سوغۇق ، ھۆل ، قۇرۇق) « تۆت خىلىت » (سەپرا ، قان ، بەلغەم ، سەۋدا) قاتارلىق «تۆتلۈكلەر گۈرۇپپىسى » نىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ئالەمنىڭ ئۇلى بولغان « تۆت ئېلىمىنت » قارىشىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادە قىلىنىشىدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ يادروسى (مەركىزى) قەدىمكى ئىپتىدائىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن « تۆت ئېلىمىنت » قارىشىدىن ئىبارەت ، دەپ ئېيتالايمىز . (ئا)

ئۇيغۇرلاردا « قۇش باخشى »

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشچىلىق قەدىمكى دەۋرىدىن باشلاپ مەخسۇس بىر خىل كەسىپ بولۇپ ، ئۇۋچىلىق ۋە كۆگۈل ئېچىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ياۋايى قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈشتىن تاشقىرى ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تاغلىق يېزىلىرى (قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ چۇپان ، ئۇششاقباش ، كۆكيار قاتارلىق تاغلىق يېزىلىرى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشراپ قاتارلىق جايلىرى)دا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشتىن ئىبارەت ئۆزگىچە ، قىزىقارلىق ئادەت تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بۇ «كەسىپ » بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئادەتتە «قۇش باخشى » دېيىلىدۇ . مەلۇمكى ، «باخشى » قەدىمكى ئالتايلىقلار ئېتنىقادىغا مەنسۇپ ئۇقۇم بولۇپ ، «شامان دىنىنىڭ ئۇستازى » ، «دىن ئادىمى » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇزۇن مەزگىل ئېتنىقاد قىلغان دىنى ـــ شامان دىنى بولۇپ ، ئەنە شۇ شامانىزم دەۋرىدە باخشىلىق ۋە پېرىخۇنلۇق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . باخشىلار « ھەممىگە قادىر ۋە قابىل » دىن مۇئەككىلى سۈپىتىدە ، شامان دۇمبىقىغا تەگكەش قىلغان ھالدا شامانىزمنىڭ دۇرۇتلىرىنى مۇناجات قىلىپ شامان مۇراسىملىرىنى تەشكىللىگەن ۋە باشقۇرغان ، مۇشۇ يول بىلەن « يامان روھ » لارنى قوغلاپ ، بىمارلارنى داۋالىغان . شۇ سەۋەبتىن باخشىلار ئەينى زامانلاردا ئالاھىدە ھۆرمەتلىنىپ ، ئىلاھىي تۈس ئالغان . دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن « قۇش باخشى » ئەنە شۇ شامانىزم دەۋرى بىلەن چېتىلىدىغان قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . لېكىن «قۇش باخشى » دەيدىغان بۇنداق نامنى ۋە قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى بىز ھازىرغىچە شامانىزمغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا ياكى باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئۇچراتمىدۇق .

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يۇقىرىقى تاغلىق رايونلىرىدا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسىي

ئوبيېكتى ـــ تۇغۇتلۇق ئاياللاردىن ئىبارەت . كۆپىنچە تۇنجى تۇغۇتتا ئاياللاردا كۆرۈلىدىغان ئال كېسەللىكى ئېغىر قانسىراش ۋە ھالسىراشتىن كېلىپ چىقىدىغان كېسەل) دىن ئىبارەت . ئادەتتە ، « ئال كېسەللىكى » نىڭ ئىپادىسى ھەر خىل بولۇپ ، نېرۋىنىڭ نورمالليقى بۇزۇلۇش سەۋەبىدىن چىشلىرى كىرىشىپ ، قالايمىقان جۆيلۈيدىغان ، كۆزنىڭ ئېقى چوڭىيىپ كۆزنىگە غايىبانە ، جىن ـ ئالۋاستىلار كۆرۈنىدىغان ، پۈتۈن بەدىنى توختىماي تىترەيدىغان ، ھوشىنى بىلمەي ۋەھىمىلىك ۋارقىراپ ـ جارقىرايدىغان غەيرىي ئادەمىلىك ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ . يۇقىرىقىدەك ئالامەتلەر كۆرۈلگەن تۇغۇتلۇق ئاياللارنى يەرلىك خەلقلەر « ئالداپ قاپتۇ » دەيىشىدۇ . « ئال كېسەللىكى » نىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق بولۇپ ، مۇھىمى تۇنجى تۇغۇتنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بەدەندىن كۆپ قان كېتىش ، ھامىلدار مەزگىلدە ياخشى كۈتۈلمىگەنلىكى ، تۇغۇت ۋە داۋالاش شارائىتىنىڭ ياخشى بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئەنئەنىۋى پىسخىك ئېتىقاد قاتارلىق ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بۇنداق كېسەلگە يولۇققانلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلۈپمۇ كېتىدۇ ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ، بۇنداق كېسەللەرگە « قۇش باخشى » دىن باشقا ھەرقانداق دوختۇرنىڭ دورىلىرىمۇ ئۇنۇم بەرمەيدۇ ، دەپ قارىشىدۇ (ھازىرقى زامان مېدىتسىناسى بۇنداق كېسەللەرنى تولۇق داۋالاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە) .

ئادەتتە خەلق تىلىدا « قۇش » دەپ ئاتالغىنى ھەممىدىن يىرتقۇچ بۇركۇت بولۇپ ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى سەككىزدىن ئون ئىككى جىڭغىچە كېلىدۇ . « ئال كېسەللىكى » نى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدىغان بۇنداق قۇش تاپ يېمىگەن ياكى ئۆلۈپ قالغان ھارام ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمىگەن بولۇشى شەرت .

داۋالاش ئۇسۇلى : « قۇش باخشى » (قۇشچى) قۇشنىڭ بېشىغا تۇماق كىيدۈرۈپ ئاغرىق ئىيال ياتقان ئۆيگە ئەكىرىدۇ . ئاغرىق ئايالنى دۇم ياتقۇزۇپ ، باش ـ كۆزىدىن تارتىپ پۈتۈن بەدىنىنى يوتقان ياكى كىگىز بىلەن مەھكەم ئوراپ قويىدۇ . ئاندىن ئۆيدىكى باشقا كىشىلەر ئاغرىق ئايالنىڭ يېنىدىن يىراقلاپ تۇرىدۇ . تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن قۇشچى قۇشنىڭ بېشىدىكى تۇماقنى ۋە تىرنىقىدىكى چېتىلنى ئېلىۋېتىپ ، چەبدەسلىك بىلەن « ئال » دەپ ئېرەم قىلىپ قۇشنى قويۇۋېتىدۇ . قۇش بىلگەندەك ئۆزلۈكىدىن شۇڭغۇپ بېرىپ كېسەل ئايالنىڭ گەجگىسىگە قونىدۇ ۋە مەھكەم ئوراپ قويۇلغان كېسەل ئايالنى باشتىن ـ ئاياغ ئۆتكۈر چاڭگىلى بىلەن مۇجۇپ ، مەھكەم قىسىدۇ ، كېسەلنى قاتتىق بىلەن ئۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئۇستىدە ئايلىنىدۇ . قۇش گاھىدا قانات كېرىپ تام ۋە تورۇسقا ئۆزىنى ئۇرۇپ ، يەنە كېسەلگە ئېتىلىپ كېلىپ مۇجۇشنى باشلايدۇ . قۇش يېرىم سائەت گاھىدا بىرەر سائەت مۇشۇ ئۇسۇلدا كېسەلنىڭ غولىنى قاتتىق مۇجۇغاندىن كېيىن ، كېسەلدىن يىراقلاپ ھالسىز ھالەتتە ، ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىغا بېرىپ شۇك تۇرىدۇ . قۇشچى شۇ ھامان قۇشنىڭ تۇمىقىنى كىيگۈزۈپ ، پۇتىغا چېتىل سېلىپ ئاچقىپ كېتىدۇ . يوتقانغا چىڭ ئورالغان كېسەل ئايال قورقۇپ ، چىلىق ـ چىلىق تەر بولۇپ كېتىدۇ . شۇ ھالەتتە بىر كېچە ـ كۈندۈز مىدىرلىماي ئۇخلايدۇ ـ دە ، ئەتىسىدىن باشلاپ ، ئاغرىق ئايال يېنىكلەپ ئال كېسىلىنىڭ خەۋپىدىن قۇتۇلىدۇ .

ئەجەللىنەرلىكى شۇكى ، گويا قۇشتا بىر خىل تەبىئىي سېزىم بارەك ، ئۆيدىكى ئاشكارا تۇرغان باشقا كىشىلەرگە تەگمەي ، ئۇدۇل ئاغرىق ئايالغىلا ئېتىلىدۇ ، ئىگىسى (قۇش باخشى) دىن ئوبيېكتنى كۆرسىتىپ قويۇشنىمۇ تەلەپ قىلمايدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايونىدىكى يەرلىك خەلقلەر قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئۇنۇمىگە شەكسىز ئىشىنىدۇ .

تەكشۈرۈش ئەھۋالىمىزغا قارىغاندا ، كۆپ ھاللاردا قۇشچى كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى قۇشقا ئالدىن ئۆگىتىدىكەن ، بەزىدە تېخى ئۆگەتمىگەن قۇشلارنىمۇ بۇ خىل كېسەلنى داۋالاشقا ئىشلىتىدىكەن . قۇش ئارقىلىق داۋالاش پەقەت ئال كېسىلى بىلەنلا چەكلىنىدىكەن .

بۇنىڭدىكى ھېكمەت ۋە سىرنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ ، ئەلۋەتتە .
(ئا)

ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم - ئېرەم)

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆزىنى داۋالاشنىڭ تۈرلۈك ئادەتلىرى بولۇپ، بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى كۆچىتىن قالغان ياكى قېلىۋاتقان بولسىمۇ، بەزىلىرى يەنىلا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

1) كۆك چۆچۈرىسى يېيىش — ئۇيغۇر خەلقى ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ، سالامەتلىككە پايدىلىق، دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەر يىلى ئەتىيازدا يېڭى ئۇنگەن بېدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئادەتكە ئايلانغان. ھەر يىلى ئەتىيازدا يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغقانلىرىغا بېدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ؛ شۇنداقلا شۇ كۈنلىرىدە بېدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ.

2) تېرىگە كىرىش — ئەنگىزى ئېشىپ كەتكەن ئادەملەر قارا ئەركەك قوي ياكى قىرقىلمىغان ئوغلاقنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئىسسىق تېرىسىگە ئىسسىقلىق دورا - دەرمان سېپىپ، ئىسسىق پېتىچە تېرىگە كىرىپ تەرلىتىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلاردا ئۆزۈندىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن ئادەتتۇر.

3) ئىنىگە كىرىش — پۈتى رېماتىزم بولۇپ قالغان، شۇ سەۋەبتىن ماڭالماس بولۇپ قالغان ئادەملەر ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى كالىنىڭ ئىسسىق ئىنىگە پۈتىنى تېقىپ داۋالىنىش ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتقان ئادەتلەردىندۇر.

4) باشنى تەڭلەش — بوۋاق باللار يىقىلىپ چۈشۈپ بېشى چايقىلىپ كەتسە ئۇيغۇر خەلقى بۇنى «بېشى تەڭ بولۇپ قالماق» دەيدۇ. ئۇيغۇرلار تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى ماتاغا سۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ بېشىنى چۆگىلىتىپ تېڭىپ قويىدۇ. بۇنى ئۇيغۇرلار «تەڭلەش» دەپ ئاتايدۇ. مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن بالىنىڭ بېشى ئەسلىگە كېلىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار كىچىك بالىنىڭ ئەنگىزى ئېشىپ كەتسە تۇخۇمنىڭ سېرىقىدىن ياغ چىقىرىپ بالىنىڭ چېكىسىگە ۋە ئۇگلىرىگە سۈرۈپ داۋالايدىغان ياكى كۆيدۈرۈلگەن خەس قوي ماي (كۆيدۈرۈلمىگەن بولسىمۇ بولىدۇ) بىلەن بالىنىڭ مايلاش يولى بىلەن داۋالايدىغان ئادەت ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ئەگەر بالا سوغۇقتىن يۆتەل بولۇپ قالسا، قوي مېيىنى قىزىتىپ گېلىنى مايلاپ قويىدىغان ياكى ھەسەلنى گالغا سۈرۈپ ئۇستىدىن ياغلىق بىلەن تېڭىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار.

5) ئىسسىقلىق ۋە سوغۇقلۇق قىلىش — ئۇيغۇر خەلقى سوغۇقى ئېشىپ كەتسە، ئىسسىقلىق قىلىش بىلەن مىجەزىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئېيتايلى، ئىسسىقى ئېشىپ كەتكەنلەر قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرىدە تاۋۇز يەيدۇ، ياكى تاۋۇزنى سىقىپ سۈيىنى ئىچىدۇ، ياكى گۈرۈچ، ماش قاتارلىقلار بىلەن ماشخوردا قىلىپ ئىچىدۇ. يۇقىرىقى سەۋەبلەر ئىسسىقلىقىنى قايتۇرۇپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ. سوغۇقى ئېشىپ كەتكەنلەر سىمىز قوي گۆشى بىلەن شورپىلىنىشتىن تاشقىرى، يەنە پىلپىل، قەلەمپۇر، قوۋزاقدارچىن، لاچىندانە، مىقدارچىن قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان «چاي دورىسى» ئىچىپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ.

6) قان قىلىش ۋە ئۆپكە قىلىش — بىراۋنىڭ غولى ئاغرىسا ياكى پۇتۇن ئەزايىنى قوقاق بېسىپ كەتسە، ياۋا كەپتەرنى بوغۇزلاپ، ئىسسىق قېنىنى ئاغرىغان يەرگە ئاققۇزۇش، ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئۆپكىسىنى ئاغرىغان يەرگە قېقىش — ئۆزۈندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرىدۇر.

يۇقىرىقىلارنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر مۇنچە ئىلمىي ئاساسى بولمىغان ئۆزىنى داۋالاش ئادەتلىرى بولغان. مەسىلەن، بىراۋنىڭ گۈرىنى ئىششىپ قالسا، پىچاق ۋە باشقا تېغنى بىلەپ، ئۇنىڭدىن چىققان لاينى گۈرەنگە سۈرىدىغان ئادەت ھازىرمۇ بار.

بىر ئادەم (تولىراق باللار) نىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ تولا ئەسنىسە، كۆزىدىن ياش ئاقسا ياكى پۇتۇن ئەزايى كىرىشسە، بۇنى «ئاش كىرىپ قالدى»، دەپ ياشانغان قېرى ئاياللارغا «ئاشلىتىدىغان» ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «ئاشلىغۇچى» بىر قاچىغا ئىسسىق كۈل ياكى كېپەك ئېلىپ، ئۇستىنى يېپىپ بىر مارنىڭ قورساق تەرىپىگە يوناش ئارقىلىق «ئاش كىرىپ

قالغۇچى » نى ئاشلايدۇ . « ئاشلاش » جەريانىدا ئاشلىغۇچى ۋە ئاشلانغۇچى قانچە كۆپ ئەسىسە ۋە چىنىدىكى كىيىك ياكى كۇل يىمىرىلسە « ئاش چىقتى » دەپ بىلىدۇ .

بىرى ئانگىنا بولۇپ قالسا « تامىقى چۈشۈپ قاپتۇ » دەپ بىگىز قولىنى قازاننىڭ قارىسىغا سۈركەپ تاماقنى كۆتۈرۈپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار .

بوۋاق تولا يىغلىغانلىق سەۋەبىدىن غولىغا يەل تۇرۇپ قالسا « پاقا بولۇپ قاپتۇ » دەپ ، پاقا بارماقلىق قېرى ئايالغا ئۇنىڭ غولىنى ئۇۋۇلتىتىدىغان ۋە قارا كىگىزنى پاقا شەكلىدە كېسىپ بالىنىڭ غولىغا توغرىلاپ ، كىيىمگە تىكىپ قويىدىغان ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

بىراۋنىڭ كۆزىگە ئاق چۈشۈپ قالسا ، بۇغداي قاتارلىق دان بىلەن كۆزنى « بۇرغىلايدىغان » ئادەتمۇ ساقلانماقتا .

ئۇيغۇرلاردا يەنە بىرى ئوت كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ قالغان بولسا « كۆزدىكى سېرىقنى ئالدۇ » دەپ بويىنىغا سېرىق قەھرىۋا ئېسىۋالىدىغان ياكى سۇدىكى بېلىقلارغا قارايدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان . بولۇپمۇ ، بالىلار بىر يەردىن يىقىلىپ قاتتىق قورقۇپ ، « شۈك » بولۇپ قالسا ، « روھىي چىقىپ كەتتى » دەپ ، ئۇنىڭ كىيىمىنى سۆرەپ يۇرۇپ ، ئىسمىنى ئاتاپ « روھ چاقىرىدىغان » ئادەتلەرمۇ بولغان .

بىر ئادەم روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالسا « جىن چاپلاشتى » دەپ ، پىرىخۇنلارغا پىرە ئويىنىتىدىغان ، بوت قەلەندەرلىرىگە ئوقۇتىدىغان ئادەتلەر ھازىرمۇ بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا داۋاملاشماقتا .

بىراۋنىڭ ، بولۇپمۇ بالىلارنىڭ يۇز - كۆزىنى يارا بېسىپ كەتسە ئۇدۇملۇق تەقۋا ئايال تەكلىپ قىلىپ ، ئۇ- نىڭغا « چاچراتقۇ » سالدۇرىدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ياڭاق چوڭلۇقىدا كۇمىلاچ قىلىنىدۇ . كۇمىلاچ قازاندىكى ياغقا سېلىنىدۇ ياكى قوقاس ئوتقا كۆمۈلىدۇ . ئايال ئەپسۇن ئوقۇپ قازانغا ياكى قوقاسقا « سۇپكۆچ » قىلىپ تۇرىدۇ . خېمىر قىزىغانسېرى ئېتىلىشقا باشلايدۇ . خېمىر ئېتىلسا يارا تۆكۈلىدۇ ، دەپ قارايدۇ .بۇ « چاچراتقۇ سېلىش » دەپ ئاتىلىدۇ .

بەزى بالىلار تۇرۇپلا تاماق يېمەس بولۇپ قېلىپ ، كۇندىن - كۇنگە جۇدەپ كېتىدۇ . بۇ خىل ئەھۋالنى « جىن چاپلىشۇالغان » دەپ بىلىدۇ . بۇ كېسەلنى باشقا يوللار بىلەن داۋالىيالمىغاندا « ئاۋاق ئېشى » بىلەن داۋالىماقچى بولىدۇ . بۇنىڭ جەريانى مۇنداق : يەتتە ئۆيدىن ئۇن تىلەيدۇ ، ئۇ ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇپ يايىدۇ . خېمىرنى ئۇششاق كېسىپ سۇيۇقئاش ئېتىلىدۇ . ئاش پىشقاندا ئاۋاق بالىنى يالىڭاچلاپ ، پۇتۇن ئەزايىنى پۇركەپ ، ھور چىقىۋاتقان قازانغا مىندۇرۇپ ھورلاندۇ- رۇلىدۇ . ئاندىن ئاشتىن بالىغا بىر قاچا ئىچكۈزىدۇ . قالغان ئاشنى تۇتۇلمىغان قاچىغا قويۇپ ، تۇتۇلمىغان قوشۇقنى سېلىپ يولنىڭ دوقمۇشىغا قويۇپ ئارقىغا قارىماي يېنىپ كېلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، بالىغا چاپلىشۇالغان « جىن » ، « ئاۋاق ئېشى » ئىچىمەن دەپ بالىنىڭ تېنىدىن ئاجىرىلارئىمش . شۇنىڭ بىلەن بالا كېسەلدىن خالاس بولارئىمش . (ر)

تۇپراققا بولغان ئېتىقاد

ئۇيغۇر خەلقى توپىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . بۇ ئېتىقاد « ئادەمئاتا توپىدىن يارالغان » دېگەن چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان .

ئۇيغۇرلاردا توپىغا بولغان ئېتىقادنىڭ ئىپادىلىرى خىلمۇ خىل .

1) جەسەت يەرلىككە قويۇلۇپ گۆرنىڭ ئاغزى ئېتىلگەندىن كېيىن ، يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىدۇ . ئاندىن قۇرئان - تىلاۋەتى باشلىنىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، يەتتە كەتمەن توپا تاشلىغاندىن كېيىن ، ئۆ- لۈك تېرىلىپ ئورنىدىن تۇرارئىمش . جەسەت يەرلىككە قويۇلۇۋاتقاندا قەبرە بېشىدا ھازىر بولغۇچىلار قولىغا بىر سىقىم توپا ئېلىپ ، دۇرۇت ئوقۇپ ئۇنىڭغا ھۇرۇيدۇ . بۇ توپىلار توپلىنىپ ، مۇردا ئۇستىگە سېپىلىدۇ . بۇ « ئىخلاس توپىسى » دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ توپا مۇنكىر - نە- كىرلەرنىڭ ئۆلگۈچىگە قىلىدىغان ئازابلىرىدىن ساقلاپ قالارئىمش .

2) ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مۇسۇلمانلار نامازئوقۇش

ئۇچۇن پاك سۇ بىلەن تەرەت ئېلىشى شەرت . تەرەت ئېلىشقا سۇ تاپالمىغاندا (ناماز ۋاقتى قىستاپ كېلىپ قالسا) تەيەممۇم قىلىدۇ (توپا بىلەن تەرەت ئېلىش) . سەۋەبى ، ئۇلار توپىنى سۇغا ئوخشاش پاك ، دەپ قارايدۇ .

3) ھۇنەرۋەن - كاسىپلار ۋە سودىگەرلەر دەسلەپ قىلغان سودىسىنىڭ پۇلىنى توپىغا مىلەپ قويۇپ يانچۇقىغا ياكى غەللىگە سالىدۇ . بۇ « سودامغا بەرىكەت بەرسۇن » دېگەنلىك بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ئات ، كالا قاتارلىق چوڭ مال سودىسى قىلغانلار باھادا پۇتۇشكەندىن كېيىن ، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچى قولىنى توپىغا سۈركەپ « قۇتاتسۇن » دېيىشىدۇ .

بۇ خىل ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراق (توپا) نى ئۇلۇغلاش ، تۇپراققا ئېتىقاد قىلىش ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان . (ئا)

سۇنى ئۇلۇغلاش

سۇنى ئۇلۇغلاش چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئومۇملاشقان ئىپتىدائىي شەكىللىرىدىن بىرىدۇر .

سۇنىڭ ئىنسان تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنىڭ سىرلىق بولۇشى ئىپتىدائىي ئىنسان چۈشەنچىسىدە « سۇ ئىلاھى » نىڭ كارامىتى ، دەپ قارالغان . نەتىجىدە ، سۇنى مۇقەددەس بىلىپ ، دېڭىز ، دەريا ، كۆل ، بۇلاق ، يامغۇر قاتارلىقلارنى ئىلاھىيلاشتۇرغان . بۇنداق ئەھۋال قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قويۇق ئەكس ئەتكەن . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە » دە ئوغۇزخاقاننىڭ سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى بىلەن نىكاھلىنىپ ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغلىغا «تېڭىز » دەپ ئات قويغانلىقى سۆزلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەن رىۋايەت - چۆچەكلەردە « سىرلىق سۇ » ئېتىقادى تۇپەيلىدىن ، « سىرلىق سۇ » نى ئىچىپ قويۇپ ھايۋان سىياقىغا كىرىپ قالغانلىقىدەك سىرلىق ھادىسىلەر ھېكايە قىلىنىدۇ . ياكى ھالقىلىق مىنۇتلاردا « سۇ ئىلاھى » نىڭ ياردىمىدە خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ .

شىنجاڭ قۇرغاقچىلىق رايون بولغاچقا ، قەدىمدىن باشلاپ سۇنى ئۇلۇغلاش ھەر خىل ئەنئەنىۋى ئادەتلەر ۋە ئەقىدىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دىنىي شەكىل بىلەن داۋاملىشىپ كەلگەن « زاراخەتمە » ئۆتكۈزۈش ئادىتىمۇ « سۇ ئىلاھى » دىن مەدەت تىلەشنى مەزمۇن قىلغان . بەزى رايونلاردا تۇيۇقسىز قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ ، زىرائەتلەر سۇسىراپ كەتكەن مەزگىللەردە يۇرت جامائەتلىرى قۇرۇپ كەتكەن دەريا - كۆللەرنىڭ بويىغا توپلىنىپ بىرمۇ مالنى قان قىلىدۇ ھەمدە ئاللادىن سۇ تىلەپ دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ . بۇ «زاراخەتمە » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۆتمۈشتە دىنىي خۇراپاتلىق تۇپەيلىدىن ، بەزى جايلاردا كەلكۇن ئاپىتى يۈز بېرىپ دەريا تۇغانلىرىنى ئېتەلمىسە ، يۇرت - مەھەللە بويىچە يىغىلىپ « توختى » ياكى « تۇرسۇن » ئىسىملىك بىرسىنى تۇغانغا بېسىپ « قۇربانلىق » قىلىشتەك ئېچىنىشلىق ئادەتلەرمۇ يۈز بەرگەن . تۇغانغا بېسىلىدىغان بۇنداق « توختى » ، « تۇرسۇن » ئىسىملىكلەر ئاساسەن نامرات ، كەمبەغەللەر ئارىسىدىن تاللانغان . بۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان خۇراپىي ئادەت بولۇپ ، كېيىنچە پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالغان .

ئۇيغۇرلار يەنە ، سۇ ئۇزۇپ چۈش كۆرسە ، شۇ ئادەمنىڭ گۇناھى يۇيۇلىدۇ ۋە بەختلىك بولىدۇ ، «سۇ يەتتە يۇمىلانسا ھالال » ، « سۇغا تۈكۈرسە گۇناھ بولىدۇ » ، « سۇغا تەرەت قىلىش ئەڭ ئېغىر گۇناھ » ، «ئايىغى چىقمايدىغان توختام سۇنى ئىچكىلى بولمايدۇ »، «ھالال ھايۋانلاردىن كالا ، قوي ، ئۆچكە قاتارلىقلار قىش ۋاقىتلىرىدا دەريا - كۆللەرگە چۆكۈپ كېتىپ ، مۇز ئېرىگەندىن كېيىن تېپىلىپ قالسا ، گېلىغا پىچاق سۇرىغەندىن كېيىن قان چىقسىلا يېيىشكە بولىدۇ » ، «ئېرىق - ئۆستەڭ، كۆللەردە كىر يۇيۇش گۇناھ بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بولۇپ ، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشىنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان . سۇنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۇپەيلىدىن ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن خانلار ۋە قەھرىمانلار ئۆزلىرىنى « سۇ ئىلاھىنىڭ پەرزەنتلىرى » دەپ بىلىپ ، ئىسمىنىڭ بېشىغا « كۆل » (سۇ) سۆزىنى

قوشۇپ ئاتاشقاندى. مەسىلەن، « كۆل ئەركىن » ، «ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان » ، « كۆلتېكىن » ، «بىلگە كۆل قىدىرخان » ، «كۆل تارقان » قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ، « يېتمىبۇلاق » ، «ئويمانبۇلاق » ، «شوربۇلاق » ، «يانبۇلاق » ، «بايىنبۇلاق» ، «مارجانبۇلاق» ، «نورۇزبۇلاق» ، «قىزىلسۇ » ، « ئاقسۇ » ، « توقسۇ » ، «يەتتىسۇ » ، «ئونسۇ » ، «يامانسۇ » قاتارلىق يەر - جاي ناملىرى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۇر-مۇشتىكى ئىنكاسلىرىدۇر. (ئا)

ئوتنى ئۇلۇغلاش

ئوتقا بولغان سېغىنىش ئىنسانلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئېپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى. مەلۇمكى، ئوتنىڭ ئىنسان تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچتىن مەدەنىيەتلىك باسقۇچقا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ئىنسان ئۆچۈن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلغاچقا، ئۇلارنىڭ ئېپتىدائىي ساددا چۈشەنچىسىدە ئوتمۇ مۇئەييەن بىر ئىلاھىي كۈچنىڭ قۇدرىتى، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن ئوتقا چوقۇنۇشنى تۇپ مەزمۇن قىلغان ئوتپەرەس-لىك دىنى (زاروئاستىر دىنى) بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ دىننىڭ تەسىرى قويۇق بولغان. ئاگىنىق ياكى ئاگىسز ھالدا ئوت ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئادەتكە ئايلىنىپ ھازىرغىچە داۋاملاشقان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ توي - تۆكۈن ئادەتلىرىدە قىزىنى كۆچۈرۈش ۋاقتىدا ھويلىغا ياكى ئىشىك ئالدىغا ئوت يېقىلىدۇ، قىزنى كۆرپىنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ، ئىككى كىشى كۆرپىنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتۇپ ئوت ئۈستىدىن ئايلاندۇرىدۇ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭدى-غان يولغىمۇ بىر قانچە ئورۇندا گۈلخان يېقىلىدۇ، گۈلخان ھۆرمىتى ئۆچۈن ئۇنى ياققان كىشىگە قىز تەرەپ بەزى سوۋغا - سالاملارنى بېرىپ، قىزنى گۈلخاندىن ئاتا-لىتىپ ئۆتكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. قىزنى يېگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە، ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا قىزىل تاۋاردىن پايانداز سېلىپ، قىزنى شۇ پاياندازغا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ ۋە بۇ تاۋارنى تويغا قاتناشقان يېگىت - قىزلار تەرەپ - تەرەپتىن تارتىشىپ، پارچە - پارچە يىرتىپ ئېلىشىدۇ. قولىغا چىققان بۇ پارچە تاۋارنى توي تەۋەر-رۇكى قىلىپ ساقلايدۇ ياكى قولىنىڭ بېغىشىغا چىگىۋالىدۇ. بۇ قىزىل تاۋار ئەنە شۇ ئوتنىڭ بەلگىسى دۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئەتىۋارلىشىمۇ ئوتقا بولغان ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بەزى رايونلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەر (دولان مەشرىپى، قۇمۇل تاغلىقلار مەشرىپى قاتارلىقلار) دىمۇ ئوچۇق سورۇنغا گۈلخان يېقىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چەمبەر ياساپ ئۇسسۇل ئويناىدىغان ئادەتلەر بار ؛ بارات ئېيىدا ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغ قاپلىنىپ ئورنىتىپ ئۇنىڭغا ئوت ياققاندىن كېيىن ئېگىز تام ياكى ئۆگزىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ناخشا - قوشاقلار بىلەن «ۋەششەمسى » توۋلاش (بۇ ئا-دەتتە «قاپاق كۆيدۈرۈش مۇراسىمى » دەپ ئاتىلىدۇ) ئادىتىمۇ ئوتقا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئالامىتىدۇر. بەزى چەت رايونلاردا ۋە يېزا - قىشلاقلاردا « ئوت كۆچۈرۈش » دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي خۇراپىي ئادەتلەرمۇ ساقلانغان. بۇ بىر خىل ئېرەملىك ئادەت بولۇپ، يەتتە ئۆيدىن يورۇق (پاختا) تىلەپ ئۇنى كۆيدۈرۈپ، تاسادىپىي قورسىقى ئاغرىپ قالغان ياكى سانجىق تۇتۇپ قالغان بالىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ. بۇنى «ئوت كۆچۈرۈش » نى ئادەت قىلغان ئۇدۇملۇق مومايلار ئىش-لەيدۇ.

ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنىڭغا ئوخشاش ئادەتلەر خەلق ئارىسىدا خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوتنى ئۇلۇغلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان. (ئا)

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئېپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېپتىدائىي ئېڭىدا دەل - دەرەخلەردىمۇ باشقا مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش روھ بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دەل - دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇرۇپ - ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن، جۈملىدىن قەدىمكى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى كەڭ ئومۇملاشقان ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ - چىقىشىنى دەرەخ بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن . «ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى » دا مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن : « ... ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان . ئۇنىڭ بىرى ، توخۇسى دەرياسى ، يەنە بىرى ، شولىڭگا (سېلىڭگا) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ . بىر كۈنى كەچتە ئاساندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ . ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ . بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قورساق كۆتۈرگەندەك قورساق سېلىپ قاپتۇ ، بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا توقۇنۇش ئاي ئون كۈن چۈشكەندىن كېيىن ھېلىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يېرىلىپتۇ . ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن بۆگۈ خاقان ئىكەن . قەددى ـ قامەتلىك ئىكەن ، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بويتۇ . » (قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە » ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1981 - يىل نەشرى . «مۇقەددىمە » 12 - بەت) بۇ خىل مەزمۇندىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارغا ئائىت كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ . ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخلىرىنى ئۇلۇغلاش ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇش قەدىمكى دەۋرلەردە خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنە شۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ تەسىرى بىلەن بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ ، ئۇنىڭغا سېغىنىش ئادىتى ساقلانماقتا .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى پېرىخوتۇنلۇق ئادىتىدە ، تۇغ باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر تال ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ . پېرىخوتۇنىڭ قولىدىمۇ ئالما شېخى بولىدۇ . چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىدا ، ئالما ، «يامان روھ» لاردىن خالىي بولغان خاسىيەتلىك دەرەخ ، دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن ، دەپ ئالما پوستى ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق سالىدۇ .

ئۇيغۇرلار قېرى ، يالغۇز دەرەخلەرنى تىلسىملىق دەرەخ دەپ قاراپ ، كەسمەيدۇ . ھەتتا بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ، ئۇلاغ لىق بولسا ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىش ئارقىلىق شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ .

خەلقىمىز ئۇجمە دەرىخىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . كىشىلەر ئارىسىدىكى « ئۇجمە قويۇش ساۋابلىق » دېگەن ئەنئەنىۋى ئەقىدە بولغاچقا ، ھەربىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش ئادەت بولۇپ كەلگەن . ئادەتتە ياشقا چوڭ كىشىلەر ئوتۇننىڭ ئۈۋىقىنى ناننىڭ ئۈۋىقى بىلەن باراۋەر دەپ قارايدۇ ، بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۆشۈككە سېلىش ئادىتىنىڭ ئېتىنىك مەنبەسى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ . (ئا)

تۇزنى ئۇلۇغلاش

ئوتنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت پىششىق پىمەكلىكلەر دەۋرىگە قەدەم قويدى . شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىنسانلار تۇزدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي كىسلاتالىق ماددىنىڭ خاسىيىتىنى بايقىدى . تۇزنىڭ بايقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا خىلمۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ خاسىيەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن . بۇنداق ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تۇزنىڭ بايقىلىشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىرىنچى ئوغلى ياپەسكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ . قىسقىسى ، تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئىلمىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمىگەن قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ ئىلاھىي تۇس بەرگىنىگە ئوخشاش ، تۇزغىمۇ بىر خىل ئىلاھىي تۇس بېرىپ ئۇلۇغلىغان ۋە قەدىرلىگەن .

خەلقىمىز ئارىسىدىكى تۇزغا بولغان ئەقىدىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

ئۇيغۇرلار تۇزنى تاماققا تەم كىرگۈزۈش ئۇچۇنلا ئىشلىتىپ قالماستىن ، يەنە تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىمۇ ئۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار باقما ھايۋانلارنىڭ يەم - خەشەكلىرىگىمۇ مۇۋاپىق مىقداردا تۇز ئارىلاشتۇرۇپ بېرىشكە ئادەتلەنگەن . شىنجاڭ چارۋىلىرىنىڭ گۆشىنىڭ تەملىك بولۇشى ئەنە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار تۇز ئارقىلىق ئادەملەر ۋە ھايۋانلاردا بولىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالاشنىڭ بىر يوروش يەرلىك ئۇسۇللىرىنىمۇ ئىجاد قىلغان . ئادەتتە ماغدۇرسىز ، كۆپ تەرلەيدىغان كىشىلەرگە تۇزنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىشنى بويرۇيدۇ . بەل ئاغرىقى ، سانجىق ، قورساق ئاغرىقى قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولغان ئاغرىقلارغا شور تۇز پارچىلىرىنى ئوتتا قىزىتىپ لاتىغا ئوراپ ئاغرىغان يەرگە تېڭىپ كېسەلنى ئاغرىق ئازابىدىن قوتۇلدۇرىدىغان داۋالاش ئادەتلىرى كەڭ تارقالغان . ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تېرە كېسەللىكلىرىنى تۇز بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى ، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىش ، ھايۋانلاردىكى ھەر خىل يوقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىمۇ تۇزدىن پايدىلىنىدۇ . ئۇيغۇرلار تۇزنىڭ ھەر خىل چىرىتكۈچى مىكروبلارنى يوقىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن گۆش قورۇتۇش (سۇرلەش) ، مېۋە قاقلىرىنى تەييارلاش ، پەمىدور ، لازا ۋە باشقا كۆكتاتلارنى قورۇ - تۇپ ساقلاش قاتارلىقلاردىمۇ تۇزغا تايىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كىشىلەرنى قاقشاتقان ، بوزەك قىلغان نا ئەھلىلەرنى ، ۋاپاغا جاپا قىلدىغان يۇز - سىزلارنى « تۇزكور قىلسۇن » دەپ قارغايدىغان ئادەت بار . قارغاش يۇزىسىدىن ئېيتىلىدىغان بۇ تۇراقلىق ئىبارە - رىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن . بۇ ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تويى رەسمىيەتلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ . توي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ نىكاھى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكراب (تۇز سۇيى) قا چىلانغان نان بۇردىسى يېگۈزۈلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارئىمىش ، ئائىلە تۇرمۇشى تۇزى تەڭشەلگەن تاماقتەك لەززەتلىك بولارئىمىش .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلاردا تويدىن بۇرۇنقى « چوڭ چاي » دا قىز تەرەپكە ئېلىپ بېرىلىدىغان تويلۇق سوۋغا - سالاملىرى ئىچىدە تۇز بولۇشى شەرت قىلىنغان ، توي داستىخىنىنى ئاچىدىغان كىشىمۇ ئالدى بىلەن تۇزنى داستىخانغا تىزىپ گۈۋاھلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاندىن باشقا سوۋغا - سالاملارنى تونۇشتۇرىدۇ . ئاتا - ئانىلار توي قىلغان بالىلىرىنىڭ ئۆيىنى تۇنجى قېتىم مۇبارەكلەپ بارغاندىمۇ تۇز ئېلىپ بارىدۇ . بۇ ئادەتلەر - نىڭ ھەممىسىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن . (ئا)

نانىنى ئۇلۇغلاش

ئۇيغۇر خەلقى نانىنى قەدىرلەيدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۈۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سالىدۇ . چېچىلىپ كەتكەن نان ئۈۋاقلىرىنى « يامان بولىدۇ » دەپ ھەرگىز دەسسىمەيدۇ . چېچىلغان نان ئۈۋاقلىرىنى كۆرسە تېرىۋېلىپ ، ئادەم دەسسىمەيدىغان يەرگە قويۇپ قويىدۇ . يالغۇز بۇلا ئەمەس ، يەنە :

1) بىراۋ ئۇزاق يەرگە سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا ، ئورۇق - تۇغقان ۋە باشقىلار ئۇنى ئۇزىتىپ ئۇنىڭغا ئاقىيول تىلەيدۇ ۋە نان يوللۇق تۇتىدۇ ؛ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئادەتلىرىدىن بىرى . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارىشىچە : نان يۇمىلاق بولغىنى ئۈچۈن ئۇ دىدارنىڭ تىمسالى . نان يوللۇق تۇتۇش « دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ بولسۇن » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

2) بىر ئادەم چۇشىدە نان چۇشىگەن بولسا ، بۇنى ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان يىراقتىكى ئورۇق - تۇغقانلار يۇز كۆرۈشىمىز ، دەپ قارايدۇ .

3) توي بولغان قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ مېڭىش ئالدىدا قىز ئاتا - ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ . ئاتا - ئانا قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ قول كۆتۈرۈپ

دۇئا قىلىپ قىزنىڭ بەختلىك بولۇشىنى تىلەيدۇ ھەمدە قىزنىڭ بېشىدىن نان ، سۇپرا قاتارلىقلارنى ئۆرۈيدۇ .

4) ئۇيغۇرلار ھالقىلىق پەيتلەردە ئەڭ قاتتىق ، ئەڭ ئىشەنچلىك قەسەم ئورنىدا « نان ئۇرسۇن » ، «نان دەسسەپ بېرەي » دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىدۇ . « ۋاپاغا جاپا» قىلىدىغان نائىنساپ كىشىلەرنى «نانكورلۇق قىلىدىغان » دەپ قارغايدۇ . بۇ خىل تۇراقلىق ئىبارىلەر- نىڭ ھەمىسىدە نانىنى ئۆلۈغلاشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئەقىدە ئىپادىلەنگەن . (ر)

تۇمارغا ئەقىدە

«سەن قاياقتىن كېلىسەن .
چىرايلىقىم كۆزى خۇمار
ساڭا تىلىم تەگمىسۇن .
بوينۇڭغا ئاسقىن تىلتۇمار . »

دېگەن بۇ بىر كۆپلەت قوشاق ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تۇمارغا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئەقىدىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

تۇمار پۈتۈش ئەسلىدە شامان ئەقىدىسىدىكى ئەم- ئېرەملىك سېھرىي ئادەتلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ ، شاما- نىزم دەۋرىدە ئۇ مەخسۇس « كاھىن » ، «قام » دەپ ئاتىلىدىغان دىن ئادىمى ـــ شامان تەرىپىدىن پۈتۈلەتتى . كېيىنچە بۇ ئادەت خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ قانداقتۇر كىشىگە روھىي خاتىرجەملىك بەخش ئېتىش خاسىيىتىگە ئىگە بولغان مەنىۋى ئەقىدىگە ئايلىنىپ كەتتى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىدە تۇمار « تىل تېگمىش » ، «كۆز تېگىش » تىن ساقلايدۇ ، دەپ قارا- لىدۇ . شۇڭا ئۇلار سېرىق ئىتنىڭ تۈكى ، قېرى سۆگەتنىڭ پورى ، كونا چاپاننىڭ مېزى ، ئادراسماننىڭ بەرگى ، ئاتا - ئانىسىنىڭ كىرپىكى ، ... قاتارلىق ئېرەملىك نەرسىلەرنى كىچىككىنە رەخت پارچىسىغا ئوراپ ، ئۇنى ئۈچ بۇرجەك قىلىپ تىكىپ ئۇدۇملۇق كىشىلەر « كۆزى ياماننىڭ كۆزىدىن ، تىلى ياماننىڭ سۆزىدىن ، ئىچى يامانلىقنىڭ ئىچىدىن ساقلىغايسەن خۇدايىم !» دەپ دۇئا قىلىپ ھورگەندىن كېيىن بۇ «كۆز تۇمار » نى ئارزۇلۇق پەرزەنتلىرىنىڭ بوينىغا ياكى قولتۇقىغا ئېسىپ قويىدۇ . بۇنداق «كۆز تۇمار » كىرلە- شىپ ، قاسماق بولۇپ كەتسىمۇ ئالدىراپ ئېلىۋەتمەيدۇ . «كۆز تۇمار » يەنە يۇمىلاق ، تۆت بۇرجەك ۋە ئالتە بۇرجەك شەكىلدىمۇ ياسىلىدۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا قارا ياكى ئالا ـ بۇلماچ يۇمىلاق مارجانغا يىپ ئۆتكۈزۈپ بالىلار- نىڭ بوينىغا ياكى بۆشۈككە ئېسىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار . بۇمۇ تۇمارنىڭ بىر خىلى بولۇپ «كۆز مونچاق » دەپ ئاتىلىدۇ .

خەلق ئارىسىدا يەنە بولۇق ئۆسكەن ھەر خىل زىرائەت ئېتىزلىرىغا ، ئازادە ياسالغان گۈل - گۈلىستانلىق ھويلا - ئارام‌لىرىغا ، ئۈزۈمى ئوخشىغان تال بېدىشلىرىگە ، مەي باغلاپ پىشۇاتقان ئەنجۇر ۋە باشقا مېۋىزارلىقلارغا ... «كۆز تېگىش » تىن ساقلاش ئۈچۈن ئىتنىڭ بېشى ، ئېشەكنىڭ كاللىسى ، قارا قاغىنىڭ ئۆلۈكى قاتارلىقلارنى ياكى كۆرۈمسىز « جىن قورچاق » لىرىنى ئېسىپ قويىدۇ . بۇمۇ بىر خىل تۇمار بولۇپ ، ئۇنىڭدىمۇ گۈزەل- لىكنىڭ يارقىنلىقىنى خىرەلەشتۈرگۈچى « كۆز تۇمار » لىق خاسىيەت بار ، دەپ قارايدۇ .

تۇمار مەيلى قايسى خىل شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خەلقنىڭ نەزەرىدىكى ئارزۇلۇق ۋە قەدىرلىك نەرسىلەرنى «يامان كۆز» ، «يامان تىل » لاردىن ساقلاپ قېلىش مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن . (ئا)

« ئوك » ۋە « سول »

ئۇيغۇر خەلقى «ئوك » بىلەن «سول » غا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ . بۇ مۇئامىلە كۇچ ۋە ئېچىللىق جەھەتتىن پەرقى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس ، مۇ- ھىمى ، بۇنىڭغا بەزىبىر دىنىي ئەقىدە سىڭگەنلىكى ئۈچۈندۇر . بۇنى «قۇتادغۇبىلىك » تىكى مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ :

917 . ئېرۇر ياخشىلىق ئوك ، يامانلىق ئۇ ، سول ،
جەھەننەم سولۇغدا ، بېھىش ئوغدا ئول .

بۇ مىسال ئۇيغۇرلاردا « ئوك » بىلەن «سول » غا

بولغان ئەقىدىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا « ئوڭ » بىلەن « سول » غا بولغان مۇئامىلە نۇرغۇن جەھەتتە كۆرۈلىدۇ .

1) ئۇيغۇرلار ئوڭ قاپاق تارتسا ياخشىلىقتىن بېشارەت ، سول قاپاق تارتسا پىشكەللىكتىن بېشارەت ، دەپ قارايدۇ . شۇڭا تارتىۋاتقان سول قاپاقنى داۋاملىق تارتقۇزماسلىق ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا سامان پارچىسى چاپلاپ قويىدۇ ياكى تۆكۈرۈك بىلەن قولىنى ھۆلدەپ ، تارتىۋاتقان سول قاپاقنى سىيلاپ قويىدۇ .

2) ياشانغان ئادەملەر مەسچىت قاتارلىق مۇقەددەس يەرلەرگە ياكى بىراۋنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە «بىسمىللا»نى تىلغا ئېلىپ ، بوسۇغىدىن ئوڭ پۇتىنى ئېلىپ كىرىدۇ . بۇ ھەقتە يۇسۇپخاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ :

4057 . ئىشىكتىن كىرورده كىر ئوڭ پۇت بىلەن ،
ئەمىر قىلسا ئاڭلا ، پاراسەت بىلەن .

3) ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا ياكى ھۆرمەتلىك ئادەملەرگە چاي ، تاماق ياكى باشقا نەرسە سۇنۇش توغرا كەلگەندە ئوڭ قولىنى ئىشلىتىدۇ . سول قولىنى ئىشلىتىش تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ . بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ :

4797 . سۇنۇلغاي بىسمىللا بىلەن ئوڭ قولۇڭ
بولۇپ بەرىكەت يېمەكتە ، بېيىسەن ئۆزۈڭ .

4) ئۇيغۇر خەلقى بىراۋ بىلەن كۆرۈشكەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپ سالام بېرىدۇ ياكى ئوڭ قولى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ .

5) ئۇيغۇرلار كېچىسى ياتقاندا سول يانىنى بېسىپ ياتسا « ياماق بولىدۇ » ، دەپ ئوڭ يانىنى بېسىپ ياتىدۇ . سول يانىنى بېسىپ يېتىپ كېچىسى قارا بېسىپ قېلىپ مىنجەزى چۈسلىشىپ قالسا ، باشقىلار ئۇنى «بۇگۈن ئوڭ يېنىدىن قوپماي سول يېنىدىن قوپقان ئوخشايدۇ » دەيدۇ .

6) ئۇيغۇرلار بىرەر ئامەتكە ياكى ئوڭۇشلۇققا يولۇقسا « ئىشىم ئوڭدىن كەلدى » ياكى « ئىشىم ئوڭغا تارتتى » دېگەندەك ئىبارىلەرنى قوللىنىدۇ . « مېلىك ئونغا يەتكۈچە ، يولۇڭ ئوڭ بولسۇن » دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان . (ر)

«قىبلە » نى ئۇلۇغلاش

پۈتۈن مۇسۇلمانلاردا ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا «قىبلە» تولىمۇ مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى بەيتۇللاھ كەبىسى قىبلە تەرەپتە بولغىنى ئۈچۈن ، شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەرگىز قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ - كىچىك تەرەت قىلمايدۇ . ھاجەتخانىلارمۇ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئولتۇرۇشقا ماسلاشقان . ئاخشىمى ياتقاندا پۈتىنى ھەرگىز قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتمايدۇ . باشنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتىدۇ . شۇنداقلا مۇردا گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن يۈزىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ قويىدۇ . مال بوغۇزلىغاندىمۇ مالنىڭ بېشى قىبلە تەرەپكە توغرىلاپ بوغۇزلايدۇ .

خۇددى مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىت ، خانىقا مېھرابلىرىغا ئوخشاش ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدكى مېھمانخانا ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن - كۆرپىلەرنى تىزىپ قويىدىغان مېھراب ئويۇلىدۇ . ئۆيدە نامازئۇقۇشقا تۇغرا كەلگەندە ئەنە شۇ مېھرابقا قاراپ نامازئۇقۇلىدۇ . ئۆيلەرنىڭ ئىشكى قىبلە تەرەپكە قارىتىلمايدۇ ، بەلكى ئىشىك شەرق تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى «قىبلە» نى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىلىرىدۇر .

«قىبلە » نى ئۇلۇغلاش نوقۇل ئىسلام دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىنىي ئادەت ئەمەس . ئۇيغۇرلار تەبىئەتكە چوقۇنغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشىنەلمىگەچكە ، ئۇنى «ئىلاھىيلاشتۇرۇپ » تەسەۋۋۇر قىلغان . كۆك (ئاسمان) كە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئاشۇ ئىپتىدائىي دەۋردە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كۆككە بولغان ئېتىقادىنى كۈن (قۇياش) گە مەركەزلەشتۇرۇپ ، قۇياشنى پۈتكۈل كائىـ

ناتقا يورۇقلۇق بەرگۈچى باش «تەڭرى» دەپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىغان. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە پېتىشىنى ئۇلار «تەڭرىنىڭ قۇدرىتى» دەپ بىلگەچكە، بۇ ساددا چۈشەنچىدىن تۆت تەرەپنىڭ «خاسىيىتى» ھەققىدە سىرلىق قاراشلار شەكىللەنگەن، يەنى قۇياش پاتقان غەرب تەرەپنى «تەڭرىنىڭ ئۆيى» دەپ قاراپ، «قۇياش تەڭرىسى» گە بولغان يۈكسەك ئېتىقادى تۈپەيلىدىن غەرب (قىبلە تەرەپ) ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان، مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن. مۇشۇ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ «قىبلە» نى ئۇلۇغلاش بىر خىل ئادەت شەكىللەندە داۋاملىشىپ كەلگەن. (ر)

جۇمە

مۇسۇلمانلاردا، جۇمىدىن ئۇيغۇرلاردىمۇ جۇمە كۈنى ئارام ئېلىش ئادەت بولۇپ قالغاچقا، شۇ كۈنى ھۇنەرۋەن - كاسىپ، تىجارەتچى ۋە باشقىلار ئۆز ئىشىنى توختىتىدۇ. ھەرقايسى مەھەللىنىڭ كىچىك مەسچىتىنىڭ جامائىتى چوڭ جامەگە يىغىلىپ جۇمە نامىزى ئوقۇيدۇ. بىر ھەپتە ئۆز ئىشى بىلەن بولۇپ بىر - بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشمىگەن ئادەملەر مۇشۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق بىر - بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن جۇمە كۈنى يول (سەپەر) غا چىقمايدۇ. مۇسۇلمانلار جۇمەنى ئۇلۇغ بىلگىنى ئۈچۈن، بىراۋ شۇ كۈنى ۋاپات قىلسا ياكى يەرلىككە قويۇلسا، ناھايىتى خۇش بولۇشىدۇ. جۇمە نامىزىغا كېلىدىغان جامائەت كۆپ بولغىنى ئۈچۈن، ۋاپات بولغۇچىنىڭ جىنازىسى جامەدە ئوقۇلىدۇ. ھازىرلار «نامازى تاپتى» دەپ، خۇرسەن بولۇشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ياش كېلىنلەر جۇمە كۈنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە، يا ئۇلاغلىق، يا ھارۋا بىلەن جۇمەلەپ بېرىپ ئاتا - ئانىسىنى كۆرۈپ كېلىدۇ. (ر)

تۇغۇتنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلار

ئۇيغۇرلاردا تۇغۇت ئىشلىرىغا دائىر بىرمۇنچە قاراش ۋە ئەقىدىلەر ساقلانغان. بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن. مەسىلەن، ئىيالالارنىڭ ھامىلدارلىق مەزگىلىدە ھامىلدارنىڭ ئەزىنومىيىسىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ كۆڭلى بىر نەرسە تارتىدىغان ھالىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ھالەت «سېزىكلىك» دەپ ئاتىلىدۇ. سېزىك كۆپىنچە يېمەك - ئىچمەكتە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھامىلدارنىڭ سېزىك بولغان نەرسىگە قاراپ ئۇنىڭ ئوغۇل ياكى قىز تۇغىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشىدۇ. ھامىلدار چۈچۈمەل نەرسىگە سېزىك بولغان بولسا ئوغۇل تۇغىدۇ، ئاچچىق نەرسىگە سېزىك بولغان بولسا قىز تۇغىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. ھامىلدار سېزىكلىك مەزگىلىدە نۇرغۇن نەرسىلەردىن پەرھىز تۇتىدۇ.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھامىلدار چىرايلىق نەرسىگە قارىسا تۇغۇلغان بالا چىرايلىق، سەت نەرسىگە قارىسا تۇغۇلغان بالا سەت بولۇپ تۇغۇلارمىش. سېزىكلىك مەزگىلىدە تۆگە گۆشى يېسە، تۇغۇت ۋاقتى ئۇزىراپ كېتەرمىش (تۆگە ئون ئىككى ئايدا تۇغىدۇ)، توشقانغا قارىسا تۇغۇلغان بالا توشقان كالپۇك بولۇپ قالارمىش. ئىشقىلىپ ھامىلدارلىق مەزگىلىدە ھامىلدار نېمىگە كۆپرەك قارىسا، ئۇنىڭ ئەكسى ھامىلدە ئەكس ئېتەرمىش.

ئۇيغۇرلاردا، بولۇپمۇ تۇنجى تۇغۇت ئۆز ئانىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ. ھامىلدار يەڭگىشتىن بىرەر ئاي بۇرۇن، ئۇنىڭ ئانىسى بىرقانچە ئايالنى ئېلىپ ئالاھىدە داستىخان قىلىپ، قىزىنى ئۆز ئۆيىدە يەڭگىتىش ئۈچۈن سوراپ كېلىدۇ. بۇلار ئوبدان مېھمان قىلىنىدۇ. كۈيئوغۇل تەرەپ رازىلىق بىلدۈرىدۇ.

ھامىلدار مېڭىش ئالدىدا قېيىن ئاتا ئالاھىدە ئىسرىق سېلىپ كېلىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ ھەم قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ، كېلىنگە ئوڭايلىق تىلەيدۇ. ھامىلدارنىڭ ۋاقتى - سائىتى توشۇپ كۆز يورۇغاندىن كېيىن، مەخسۇس بىر ئادەم بوۋاقنىڭ ئاتىسى تەرەپكە خۇش خەۋەر يەتكۈزىدۇ. خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەرگە سۆيۈنچە بېرىلىدۇ. تۇغۇتلۇق ئۆيگە تۇغقۇچىنىڭ ئانىسىدىن باشقا ئادەم كىرمەيدۇ. شۇڭا تۇغۇتلۇق ئۆي ئىشىكىگە قىزىل لاتا پارچىسى ئېسىپ قويۇش ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇنداق ئۆيگە يىراق - يېقىندىن ھېرىپ -

ئېچىپ كەلگەنلەر ئالدىراپ كىرمەيدۇ . بىر ئاز دەم ئېلىپ ئۆيلىغاندىن كېيىن ، شۇنداقلا ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا ئىسرىق سېلىنغاندىن كېيىن كىرىلىدۇ . ئۇنداق قىلمىغاندا ئۆيگە كىرگۈچى بىلەن يامان روھلار ئەگىشىپ كىرىۋېلىپ بوۋاققا زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ قويىدۇ ، دەپ قارايدۇ .

بوۋاقنىڭ كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن ، بالا بۆشۈكىگە سېلىنىدۇ . بالىنى بۆشۈككە ۋاقتىدا سالماي كېچىكتۈرگەندە ، بالىنىڭ بۆشۈككە ئۆگەنمىكى تەس بولىدۇ . بالىنى بۆشۈككە سالغاندا ، ياشانغان ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ . بۇ ئايال بۆشۈكنى راسلايدۇ ۋە بۆشۈككە ئىسرىق سالىدۇ . قولۇم - قوشنىلارنىڭ بالىلىرىدىن تۆت ـ بەش ئۇششاق بالا چاقىرتىلىدۇ . بۇ بالىلار بۆشۈكنىڭ بىر يېنىدا ، بۆشۈككە سالغۇچى ئايال يەنە بىر يېنىدا ئولتۇرىدۇ . بالىلار نۆۋەت بىلەن « ئىگگە موما » دەپ بۆشۈك ئاستىدىن قول سۇنىدۇ ، «بۆشۈك ئانا » ئالدىن راسلاپ قويغان بوغۇرساق ، كەمپۈت ، قۇرۇق مېۋە ئىلەردىن «مانا ساڭا » دەپ بىر ئۇچۇمدىن بېرىدۇ . «بۆشۈك ئانا » بالىنى بۆلەپ بولغاندىن كېيىن يامان روھلار (جىن - ئالۋاستىلار) نىڭ زىيانكەشلىك قىلىپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بوۋاق ئوغۇل بولسا ، بېشىغا پىچاق قاتارلىق تىغ قويۇپ قويىدۇ . ئەگەر قىز بولسا يامان روھلار ئەكس ئېتىدۇ ، دەپ ئەينەك قويۇپ قويىدۇ . بالا چوڭ قىلىشتا بۆشۈكنىڭ رولى ناھايىتى زور .① بۆشۈكنىڭ ئوردىسى ، تىزلىق ، پۈت ياستۇقى ، كۆلىتۈك ، شۇمەك قاتارلىقلار ئاپتاپقا سېلىنىپ تۇرغاچقا ، بالىنىڭ ئورنى پاكىز بولىدۇ . ② بالا بۆشۈككە زاكا ، يۆگەكلەرگە ئوراپ بۆلەنگەنلىكتىن شامال تېگىپ زۇكامداپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ . ③ بالا بۆشۈككە راۋۇرۇس تېڭىلغانلىقتىن جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام ئۆسىدۇ . باشلىرى مايماق - سايماق ، پۈتلىرى ئەگرى - توقاي بولمايدۇ .

بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈن بولغاندا ، بالا «قىرىقى سۈيى » بىلەن يۇيۇندۇرۇلىدۇ . بالىنى يۇيۇندۇرۇش ئۈچۈنمۇ تەجرىبىلىك ، ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ . «قىرىقى سۈيى » توقچى ۋە ھالۋا تەييارلىنىدۇ . «قىرىقى سۈيى » گە تۇز سېلىنىدۇ ۋە سۇغا ئالتۇن تاشلاپ قويۇلىدۇ . « قىرقى سۈيى » نى قۇيۇپ بېرىش ئۈچۈن كىچىك بالا چاقىرتىلىدۇ . «قىرىقى سۈيى » قوشۇق ياكى نوگاي بىلەن قۇيۇلىدۇ . سۇنى ئالدى بىلەن ياشانغان ئاياللار بوۋاقنىڭ بېشىدىن قۇيۇپ بەدىنىنى يۇيىدۇ . ئۇلار «ياۋاش بولۇڭ » ، «ئالىم بولۇڭ »، «دۆلەتمەن بولۇڭ » دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىدۇ . ئاندىن كىچىك بالىلار سۇ قۇيۇشقا باشلايدۇ . سۇ قۇيغان ھەربىر بالىغا ئۈستىگە ھالۋا سېلىنغان توقاچ بېرىلىدۇ . بوۋاقنى « قىرىقى سۈيى » گە ئالماستىن بۇرۇن قولى يەڭگىل ساتىراش تەكلىپ قىلىنىپ بالىنىڭ « قىرىقى چېچى » ئالدۇرۇلىدۇ . «قىرىقى چاچ » تۆگۈچ قىلىنىپ ساقلاپ قويۇلىدۇ . (ر)

ھەرقايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن تۇتېم ، شامان ، زەردۇشت ، مانىي ، خرىستىئان ، بۇددا قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن . يۇقىرىقىدەك دىنلارنىڭ بەزى ئادەتلىرى ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلدى . مەسىلەن ، تۇتېم ئېتىقادىي دىنىي ئېتىقاد بولۇپ ، ئۇنىڭدا مەلۇم بىر ھايۋانغا ياكى ئۆسۈملۈك ، دەل - دەرەخلەرگە چوقۇنغان ۋەئۇنى ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان . ئەنە شۇ تۇتېم دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي خەلقلەردە ئۆزىنى ئۇلۇغلاش ئادىتى كېلىپ چىققان . شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەمراھ بولىدۇ ، دەپ بۆرە ئوشۇقىنى ئۆز يېنىدا ساقلىشى ، يىراق بىر يەرگە سەپەرگە چىققان ئادەم سەپىرىدە ئالدىغا بۆرە ئۇچرىسا «سەپىرىم ئاقيوللۇق بولىدىغان بولدى » دەپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشى ، ئەگەر تۆلكە ئۇچرىسا «سەپىرىمدە بەرىر كۆڭۈلسىز ئەھۋال يۈز بېرىدىغان بولدى »دەپ ، يولىنى داۋاملاشتۇرماي قايتىپ كېلىشى ئەنە شۇ تۇتېم ئەقىدىسىگە كىرىدۇ . ئەگەر بىر ئايالنىڭ كۆزى يورۇغان بولسا ، تۇغۇت ئانىسىدىن ئوغۇلمۇ ياكى قىزمۇ ؟ دەپ سوراشنىڭ ئورنىغا « بۆرىمۇ ياكى تۆلكىمۇ » دەپ سوراشمۇ تۇتېم ئەقىدىسى جۈملىسىگە كىرىدۇ . بۆرە

تۇتېمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ .

شامان دىنىدا ئازايىم (ئەپسۇن) ئوقۇپ ، جىن - ئالۋاستى (يامان روھ) لارنى قوغلايدۇ . ئۇيغۇر خەلقىدىكى پېرىخۇنلۇق ، داخانلىق ئەنە شۇ شامان دىنىنىڭ ئەنئەنىسى ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغىچە بۆشۈكتىكى بوۋاقلارغا جىن - ئالۋاستىلارنىڭ زىيان يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، بوۋاقنىڭ بېشىغا پىچاق ياكى تېغ قويۇپ قويۇشى ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ بۆشۈكىكە يولاتماسلىق ئۈچۈن بۆشۈكىكە ئىسرىق سېلىشى قاتارلىق نۇرغۇن ئادەتلەر شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

ئۇيغۇر خەلقى بۇرۇن زەردۇشت (ئوتقا چوقۇنۇش) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . بۇ دىندا ئوتتىن مەدەت تىلىنىدۇ . بۇ دىنىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، بىر ئادەم ساقسىز بولۇپ قالسا ، كوچا دوقمۇشلىرىدىن ئەخلەت - چاۋار تېرىپ كېلىپ ، گېسەل بولغۇچىنىڭ بېشىنى بىر نەرسە بىلەن پۈركەپ قويۇپ ، زاۋال ۋاقتىدا ئۇچۇقداش ؛ يېڭى توپى بولغان قىزنى يېگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ كەلگەندە قىزنى كۆيۈۋاتقان ئوت دۆۋىسىدىن ئايلاندۇرۇش ئادىتى قاتارلىقلار زەردۇشت دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بولۇپ ، ئوتتىن مەدەت تىلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى .

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . بۇ دىن يورۇقلۇقنى مۇقەددەس بىلەتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن ، ئاي قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ئۇلۇغلىناتتى ، ئۇلاردىن مەدەت تىلىنەتتى . قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى چىقۋاتقان كۈنگە قاراپ تەزىم قىلىشى بۇنىڭ مىسالى . بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۈن ياكى ئاي كۆيسە يىغا - زار قىلىشىپ دۇئا - تەكبىر ئوتكۈزۈش ئادىتى بار ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا كۈنگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ - كىچىك تەرەت قىلماسلىق (ھازىرمۇ ياشانغانلار ئارىسىدا ساقلانماقتا) ، تەرەتخانىلارنىڭ شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ سېلىنىشى ، يۈزىنى يۇماي تۇرۇپ ، بولۇپمۇ ناپاك (جۇنۇپ) تۇرۇپ كۈنگە قارىماسلىق ــ بۇلار ئاسمان جىسىملىرىنى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى . ئۇيغۇرلارنىڭ « ئاي ، يۇلتۇز ، چولپان ، يەشىن ... » دېگەندەك ئاسمان جىسىملىرىنىڭ نامىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشىمۇ مانى دىنىنىڭ ئەقىدىسىدۇر .

يۇقىرىقىلار ئېستېتىك مەنە جەھەتتىن گەرچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقادقا باغلانسىمۇ ، ئەمما بۈگۈنكى كۈندە ئۇ خەلق ئارىسىدا بىر خىل ئادەت شەكلىدىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە . (ر)

«ئوردام » ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش

ئۇيغۇرلار مىلادىيە 998 - يىلىدىن ھازىرغىچە ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىدا ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە جايلاشقان «ئوردام » نى تاۋاپ قىلىدۇ . تاۋاپچىلارنىڭ سانى ھەر يىلى نەچچە تۈمەن ، بەزىدە ھەتتا نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە يۈز ياشلىقتىن ئون ياشقىچە بولغان ئەر - ئايال ، قېرى - ياشلار بار .

ئۇيغۇرلارنىڭ « ئوردام » نى شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بېرى تاۋاپ قىلىشىدا مۇنداق سەۋەبلەر بار :

ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى شامان (كۆك تەڭرىچىلىك) ، ئاتەشپەرەسلىك ، بۇددا ، مانى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ، قاراخانىلار شاھزادىلىرىدىن بولغان سۇتۇق بۇغراخان ، ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇددا دىنىدىن يېنىپ ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ ، بۇددىستە ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئىسلام دىنى ئومۇملىشىشقا باشلىغان . لېكىن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىمای ، تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن مىلادى 974 - يىلىدىن 998 - يىلىغىچە ئۇرۇشقان . ئۇلار ئارىسىدىكى ھالقىلىق قاتتىق جەڭلەرنىڭ بىرى ئەنە شۇ «ئوردام » چۆلىدە بولغان .

بۇ جەڭدە قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغان . ئۇيغۇر خەلقى ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغان ۋە ئۇيغۇر سەركەردىلىرىنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان ، كوللېكتىپ قەبرىستانلىق «ئوردام » نى مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ، ئۇزۇل-

دۇرمەي تاۋاپ قىلىپ ، ئۇلارنىڭ پاك روھىغا سېغىنىپ كەلدى .

بۇ يەرگە ھەر يىلى كەلگەن تاۋاپچىلار ، ناغرا - سۇناي ، ساتار - تەمبۇر ، راۋابلىرى بىلەن يىل بويى ئون ئىككى مۇقامغا نەغمە قىلىپ ، شادلىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان مۇسىبەتنى ئىزھار قىلىشىدۇ . جاي - جايلارنىڭ مۇقامچىلىرى ، سازەندىلىرى ، ناغرا - سۇنايچىلىرى ماھاـ رەت كۆرسىتىدۇ . دېمەك ، مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق مۇقامچىلىقنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالدۇرىدۇ .

«ئوردام » دىكى پائالىيەتلەر ئەجدادلار روھىغا ئاـ تاپ ئەكېلىنگەن نەزىر - سادىغىلىرىنى يوقسۇللارغا بېرىدۇ ياكى كۆپچىلىك ئوزۇقى ئۈچۈن داش قازانغا سالـ لىدۇ . ھەر بىر كىشى تۇغ (شەددە) باغلايدۇ . قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تاۋاپ قىلىپ ئەجدادلار روھىغا ئاتاپ قۇرئان ـ تىلاۋەت قىلدۇ .

«ئوردام » نى تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى ئۈچ كۈن داۋاملىشىدۇ . ئاندىن توپ - توپ بولۇپ قەشقەرگە كېـ لىپ تاربوغۇزدىكى ئەلى ئارسلانخان قەبرىسىنى (ئارسلانخان جەستى بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان) تاۋاپ قىلىدۇ . ئاندىن ئاتۇش مەشئەتكە بېرىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمان ، ئەقىللىك خاقانى ، ئەلى ئارسلانخاننىڭ بوـ ۋىسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان «ھەزرىتى سۇلتانىم » مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان «ئوردام » سەيلىسى ئاخىرلىشىدۇ .

«ئوردام سەيلىسى » گەرچە بىر خىل دىنىي ئادەت بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئاممۇيىلىقى ناھايىتى كەڭ . تاۋاپ جەريانىدا ھەر بىر يۇرت ـ مەھەللە ، ھەر بىر كىشى ئۆزلىرىنىڭ پۇتكۈل ماھارىتىنى جارى قىلدۇرىدۇ . بىر تەرەپتە مەددىاھلار قەدىمكى جەڭنامە ، قىسسەلەر ۋە خەلق داستانلىرىنى راۋابقا تەڭكەش قىلىپ زىكرى - سۆھبەت قۇرسا ، يەنە بىر تەرەپتە ناغرا - سۇنايىنىڭ ياڭراق ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ مېڭىلغان كىشى «ساما » ئويناىدۇ . بىر تەرەپتە ئايالار ساپايى بىلەن تەلقىن ياساپ ئەجدادلار روھىغا سېغىنىپ زىكرى قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتە ياشلار ۋە بالىلار ئۆزلىرى خالىغان ھەر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى ئوينىشىدۇ . بەزىدە دارۋازلار دار باغلاپ ئاجايىپ ماھارىتى بىلەن ئون مېڭىلغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

گەرچە «ئوردام سەيلىسى » دە تاۋاپچىلارنىڭ سانى شۇنچە كۆپ بولسىمۇ ، ناشايان ئىشلار يۈز بەرمەيدۇ . ھەربىر كىشى ئەجدادلار روھىغا بولغان يۈكسەك ھۆرمىتى بىلەن ئۆزىنى يامان ئىشلاردىن چەكلەيدۇ. (ش)

مەۋلۈت ئوقۇش

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ ، ئۇنىڭ ھېيىت - بايرام مۇراسىملىرىمۇ بىزگە سىڭىپ كىردى . ئەنە شۇنداق دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىرى مەۋـ لۇت ئوقۇش مۇراسىمىدۇر . ئادەتتە ، ھەر يىلى رەبىئۇل ئەۋۋال ئېيى (ئىسلام كالېندارىدا 3 - ئاي) نىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ ، بۇ خاتىرە ئېيىغا بېغىشلاپ ، «مەۋـ لۇت مۇراسىمى » ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆي - ئۆيىگە يىغىلىپ مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئائىسى ئامىنەنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان - تىلاۋەت ، خەير - ساخاۋەت قىلىدۇ . شائىرلار پەيغەمبەرلەرگە بېغىشلانغان مەدھىيە نامىلىرىنى ئوقۇيدۇ . ھاپىزلار جەم بولۇپ ھۆكمەت ئېيتىدۇ .

رەبىيەلئاۋۋال ئېيى ئادەتتە «مەۋلۈت ئېيى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مۇشۇ ئاي ئىچىدە بەزى ئائىلىلەردە مەخسۇس مەۋلۇتچى موللىلارنى چاقىرىپ ئۇرۇق - تۇغـ قان ، قولۇم - قوشنىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «مەۋلۇت چېيى » ئۆتكۈزۈلىدۇ . مۇراسىم ئۈچۈن ئالاھىدە داستـ خان تەييارلاپ ، پوشكال ، قەنت - گېزەك ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى تىزىدۇ ھەمدە بىر تەخسىگە ئەتىر چېچىلغان يېڭى پاختا پارچىلىرىنى تىزىپ قويىدۇ . موللىلار مەۋلۇت ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھەممە كىشى دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ . مەۋلۇتكە قاتناشقان ھەر بىر كىشى «دەممدە » قىلىنغان پاختا پارچىلىرىنى بىر تالدىن ئېلىپ پۈرايدۇ ۋە ئاۋايلاپ خاس يانچۇقلىرىغا سېلىۋالىدۇ ، داستىخاندىكى قەنت - گېزەكلەردىنمۇ ئىككى ـ ئۈچ تالدىن ئېلىشىدۇ . ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن بالا - چاقىلىرىغا بۇ خاسىيەتلىك «دەممدە » نى ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدۇ .

مەۋلۇت ئوقۇغان موللىلارنى چاقىرغۇچى كىشى مەۋلۇتنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە پۇل ياكى باشقا سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇزىتىدۇ . مەۋلۇت ئوقۇش بىر خىل دىنىي ئادەت بولۇپ ، ئۇنى ھەممە كىشىنىڭ ئۆتكۈزۈشى شەرت ئەمەس . (ئا)

بارات كېچىسى

بۇ دىنىي مۇراسىم ھەر يىلى رامىزان ئېيىدىن ئىلگىرى (شەئبانىنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى كېچىسى) ئۆتكۈزۈلىدۇ . شۇڭا ئۇ « بارائەت كېچىسى » ياكى خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا «بارات كېچىسى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆيدىن ياغلىقاپاق ، قوغاچ (تېرەك دەرىخىنىڭ قوۋزىقىنى سويۇۋېلىپ ، كاناي شەكلىدە قۇرۇتۇلغان يېقىلغۇ) لاردىن يېقىلغان مەشئەللەرنى كۆتۈرۈپ ، قەبرىستانلىقلارغا توپلىنىپ ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ، مۇقام ۋە ھۆكمەتلەرنى ئوقۇپ ساما سالىدۇ ، ھېكايە - چۆچەك ۋە قىسسە ئېيتىشىدۇ . شۇنداقلا مەھەللىدىكى ياشلار - بالىلار جەم بولۇپ ، ياغلىقاپاقنى ئۇزۇن بادرىنىڭ ئۇچىغا بېكىتىپ مەسچىتنىڭ ئۆگزىسى ياكى مەھەللىدىكى ھەممە كىشى كۆرەلەيدىغان ئېگىزلىككە چىقىپ مەشئەل يېقىپ :

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ ،
قازانغا ياغنى قۇيدۇڭلارمۇ ؟

دەپ باشلىنىدىغان «بارات قوشقى » نى يۇقىرى ئاۋازدا ئۆزىگە خاس ئاھاڭى بىلەن توۋلاپ ھەممە كىشىنى «بارات كېچىسى » نىڭ كىرگەنلىكىدىن خەۋەردار قىلىدۇ . بۇنى « ۋەشىمسى توۋلاش » دەپ ئاتايدۇ . «ۋەشىمسى » توۋلىغانلارغا كىشىلەر ئۆيلىرىدە پىشۇرۇلغان پوشكال - قۇيماقلارنى ھەدىيە قىلىشىدۇ . «بارات كېچىسى » ئەرۋاھلارنى يوقلاش مۇراسىمى بولۇپ ، كونا بارات ، يېڭى بارات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلارنىڭ روھىغا سېغىنىش كونا بارات ، شۇ يىلى ئىچىدە ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى يوقلاش يېڭى بارات دېيىلىدۇ .

«بارات كېچىسى » گەرچە ئىسلام دىنىي مۇراسىمى دەپ قارالسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنىغا «ئەجدادلار روھىغا سېغىنىش » تىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ روھى سىڭگەن . (ئا)

ئىددەت

ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن ئاياللىنىڭ ھامىلدارلىقى ئېنىقلانغۇچە شەرئەت قانۇنى بويىچە ئەرگە تېگىش مەنئى قىلىنغان يۈز كۈنلۈك مۇددەت ئىددەت تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن بىر ئايال شەرئەت قانۇنىغا ئاساسەن ئۈچ ئاي ئون كۈن ئىددەت تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئەگەر بىر ئايال شەرئەتنىڭ بۇ قانۇنىغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ، قورساقتىكى بالىنىڭ ئاۋۇالقى ئەرگە ياكى كېيىن تەگكەن ئەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئاجرىتىش قىيىن . پەقەت ئىددەت ئارقىلىقلا ئېنىقلىغىلى بولىدۇ . «ئىددەت » كۆرۈنۈشتە خۇراپىي ئادەتتەك كۆرۈنسىمۇ ، لېكىن مەلۇم قانۇنىي ۋە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلقى شەرئەتنىڭ بۇ قانۇنىغا قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلگەن ۋە ئىددەت تۇتۇشنى ئادەت قىلغان . (ر)

غوسۇل

مۇسۇلمانلاردا جۇملىدىن ئۇيغۇرلاردا ناماز ئوقۇش ئۈچۈن بەدەننىڭ پاك بولۇشى ، كىيىم - كېچەكنىڭ پاك بولۇشى ۋە ناماز ئوقۇلىدىغان يەرنىڭ پاك بولۇشى شەرت . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ھەر قېتىملىق نامازدا يېڭىدىن تەرەت ئالىدۇ . ئەرلەر سۇيدۇك چاچراپ كېتىپ كىيىمنى بۇلغاپ قويىدۇ ، دەپ ئۆرە تۇرۇپ سىيمەيدۇ . شۇنداقلا كىچىك تەرەتتىن كېيىن ، سۇيدۇك تېمىپ كېتىپ ئىشتانىنى پاسكىنا قىلىپ قويىدۇ ، دەپ چالما تۇتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ناماز ئوقۇيدىغان ئاياللار بولسا تەرەت لاتىسى تۇتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ئەر - خوتۇن بىر ئورۇندا بولغاندا ، شۇنداقلا كېچىسى ئېھتىلام بولغاندا غوسۇل قىلىپ (پۈتۈن بەدەننى باشتىن - ئاياغ يۇيۇپ تازىلىشى) پاك بولۇشى شەرت . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ناپاك جۇنۇپ تۇرۇپ كۈنگە قارىسا «گۇناھ » بولىدۇ ؛ ناپاك

تـۇرۇپ تـاماق يېسە يېگەن تامىقى ھارام بولىدۇ ، بالا ئەمگـۈزۈۋاتـقـان ئايـاللار بـالا ئەمگۈزسە يامان بولىدۇ ، دەپ بـىـلـىـدۇ . بـۇنىڭدىن باشقا ئايالالر ھەيز كۆرگەندە ھەيز تـوختـىـغـان ھامـان بـويـىـنى سۇغا سېلىپ پاكلىنىدۇ . غـوسـۇل قـىـلـىشقا گەرچە بەزى دىنىي ئەقىدىلەر سىڭىپ كـەتـكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تازىلىق ۋە ساغلاملىق جـەھەتـىـلـەردىـكى رولى ناھايىتى زور . دەرۋەقە ، غوسۇلغا ئەھەل قىلغان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا گېموروي ، ھەر خىل جـىـنـسـىـي كـېـسـەللىكلەرنىڭ كۆرۈلمەسلىكى ياكى ئاز كۆرۈلۈشى ئەنە شۇ غوسۇل بىلەن مۇناسىۋەتلىك .(ر)

تۇنەك كېچىسى

قـەمـەرىـيـە يـىـل ھېسابىدا سەككىزىنچى ئاي — بـارات ئېيىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى كېچىسى مۇھەممەت پـەيـغـەمـبـەرگە «پەيغەمبەرلىك ۋەھيي كەلگەن » كېچە ، شـۇنـىـڭ ئۈچـۈن مـۇسۇلمانلار ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بۇ كـۇنـىـڭ خاتىرىسى ئۈچۈن «تۇنەك كېچىسى » ئۆتكۈزىدۇ . ئۇلار تـۇن بـويـىـ ئـبـادەت قـىـلـىـدۇ . بـۇنى «سـۇنـنـەت » دەپ قـارايدۇ . بۇ كېچىدە مەسچىت ، خانـقـالاردا ئـبـادەتتە بولغۇچىلار كۆپ بولىدۇ . ئايالالر بولسا ئۆيـلـىـرىـدە ئولتۇرۇپ خەتمە ئۆتكۈزىدۇ . كىشىلەر يەنە يـاغـلـىـقـاپـاق (بـىـر نـەچـچە يىل ياغ ئالغان قاپاق) نى كـۆيـدۈرۈپ بـادرا ئۈچىغا ئىلىپ ، مەشئەل ئورنىدا ئېگىز كـۆتـۈرۈپ قـەبـرىـسـتـان ، مـازار - مـاشـايـىقلارغا بېرىپ ئەرۋاھلارنـى يـوقلايدۇ . شۇ كېچىسى مەخسۇس تاماق قـىـلـىـپ يـېـگـۈچـىـلـەرمۇ بولىدۇ . بۇ بارغانسېرى كۈچىدىن قېلىۋاتقان دىنىي ئادەتلەرنىڭ بىرى . (ئا)

چۈش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش

ئۇيـغـۇر خـەلـقى چۈشكە قاتتىق ئىشىنىدۇ . ئۇلار كۆرگەن چۈشنى تەقۋادار ئادەمگە ئۆرۈگۈزىدۇ . بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ :

5955 . بىلىمسىزگە چۈشنى ئېچىپ دېمىگىن ،
كېچىكتۈرمەي ئۇنى بىلگەنگە دېگىن .

5998 . ئۆزۈڭچە ئۆرۈمە كۆرگەن چۈشۈڭنى ،
ھەم ئېيتما كۆرۈنگەن كىشىگە ئۇنى .

چـۈش ئۆرۈگـۈچـى بـەزى چـۈشـلـەرگە «يـاخـشـىـلـىـقـتـىن بېشارەت » دەپ تەبىر بەرسە ، بەزى چـۈشـلـىـرىـنـى ئۆرۈمەستىن «سادىغا بېرىڭ » دەپلا قويىدۇ . بۇ ھەقتە يۈسۈپخاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ :

4369 . بىمەنە بولسا چۈش ۋە يا بەك ياماق ،
بېرىپ سەدىقە ئۆزىن ، كۆزەتسۇن شۇئان .

بـىـر ئادەم كـۆرگـەن چـۈشـىدە ئويناپ - كۈلۈپ يـۈرگـەن بـولسا بـۇنى بـىـرەر پېشكەللىك ۋە كـۆڭـۈلسىزلىككە ؛ يىغلاپ يۈرگەن بولسا بۇنى ياخشىلىق ۋە خۇشاللىققا جورۇيدۇ . يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ :

6022 . ئەگەر غەم چۈشسە بولار خۇشاللىق ،
خۇشاللىق چۈشسە كېلۇر قايغۇ بىل .

ئەگـەر بىراۋ قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەن بولسا ، قـول - ئـىـلـكىدە بارلار بىرەر مال ئۆلتۈرۈپ ، سادىغا ئور- نـىـدا گـۆشـىـنـى خـامتالاش قېلىۋېتىدۇ . قول - ئىلكىدە يـوقلار بـولسا گادايلارغا ئاز - تولا نەرسە سادىغا بېرىدۇ . ئەگـەر كـۆرگەن چۈشىدە ئوتتۇرا چىشى چۈشۈپ كەتسە يـاكـى تـام بـەسـتۇالغان بولسا ، بۇنى يېقىن تۇغقانلاردىن بىرەرى ئۆلۈپ كېتىدۇ ، دەپ بىلىدۇ .

ئەگـەر بىراۋ چۈشىدە نان كۆرگەن بولسا ، چۈش ئۆرۈگـۈچـى ئايـرىـلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان ئۇرۇق - تـۇغـقـانـلـىـرىڭىز بىلەن كۆرۈشىدىكەنسىز دەپ تەبىر بە- رىدۇ .

ئەگـەر ئۆلـۈپ كـەتكەن ئاتا - ئانا ياكى بۇاستە تـۇغـقـانلاردىـن بىرەرى چـۈشىگە كىرىپ قـالسا ، بۇنى «روھى ئاجـىـزلاپ كېتىپتۇ. بىزدىن مەدەت تىلەپتۇ» دەپ بىلىدۇ- دە ، ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ئالاھىدە ياغ پۈرىتىپ دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ .

ئۇيـغـۇرلار ئارىـسىدا چۈشكە تەبىر بېرىش — قە- دىـمـدىـن كـېـلـىـۋاتـقـان پالچىلىقنىڭ بىر خىل مەزمۇنى بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكـى پالچـىـلـىق كىتابى — «ئىرق بىتۈك » بۇنىڭ جانلىق مىسالى . (ر)

سېھرىي ئادەتلەر

خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل سېھرىي ئادەتلەر ئىپتىدائىي دىنىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېڭى ۋە ئېتىقادىدىن ئىبارەتتۇر . ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى «بىلگىلى ۋە چۈشەنگىلى » بولمايدىغان بۇ بىپايان دۇنيادا يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئاجايىپ ـ غارايىپ ئوبيېكتىپ ھادىسىلەر بۇ سېھرىي ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ مادىدىي ئاساسىدۇر . مەنىۋى ئاساس بولسا ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا خاس ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ۋە ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىدىن ئىبارەت . مانا شۇ مادىدىي ئاساس بىلەن مەنىۋى ئاساس ئۆزئارا بىرىكىپ ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ »كە سېغىنىش ، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق تەبىئەتتىن تاشقىرى تۇرىدىغان كۈچلەرگە تەسىر كۆرسىتىش روھىنى تۇرغۇزغان . بۇ خىيالىي روھ سېھرىگەرلىكنى بارلىققا كەلتۈرگەن . سېھرىگەرلىك قەدىمكى شامانىزم دەۋرىدە ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ھەمدە شامان دىنىنىڭ تۈپ ئەقىدىسىگە ئايلانغان .

قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىمۇ سېھرىلەشتۈرۈش ناھايىتى كۆپ خىل بولغان . مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرىدە «قۇلباق سېھرىگەرلىكى» (I توم، 620ـ بەتكە قارالسۇن) ، «ياداتاش » (III توم ، 2 ـ بەتكە قارالسۇن) ، «ئىسرىق » ، « قارانچۇق » (I توم ، 134 ـ ، 184 ـ بەتلەرگە قارالسۇن) قاتارلىق بىرقانچە خىل سېھرىي ئادەتلەرنى تونۇشتۇرىدۇ . «تۈركىي تىللار دىۋانى » دا خاتىرىلەنگەن بۇ سېھرىي ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

خەلق ئارىسىدا ئىپتىدائىي سېھرىگەرلىك ئادەتلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلىرى بار :

1) تىلاۋەت سېھرىگەرلىكى : تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا مول ھوسۇل ئېلىش ۋە ئامانلىقنى تىلەش بۇ خىل سېھرىگەرلىكنىڭ نىشانلىغان مەقسىتى . «ياداتاش» سېھرىگەرلىكى » تىلاۋەت سېھرىگەرلىكنىڭ بىر كونكرېت مەزمۇنى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يادا تاش ئەپسۇنى ئاساسىدا ئەل ـ يۇرت بويىچە «زاراخەتمە » نامى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان «يامغۇر تىلەش » ئادىتى بار . لېكىن كەلگەن . بالىلارنى جىن ـ ئالۋاستىلاردىن ۋە يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان «ئىسرىق سېلىش » (كۆچ ـ كۆچ) ؛ ئوخشاشمىغان مېۋە ۋە كۆكتاتلارغا كۆز تەگمىسۇن ، دەپ قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق (قەدىمكى ئۇيغۇرچە نامى ئاباقى بولۇپ ، ئېرەملىك ھايۋانلارنىڭ كاللىسى ، قۇراق رەختلەردىن ياسالغان بەھەيۋەت قورچاق قاتارلىقلارنى بادرىنىڭ ئۈچىغا بېكىتىپ قاداپ قويۇش) قاتارلىقلارمۇ تىلاۋەت سېھرىگەرلىكنىڭ ئوخشاشمىغان شەكىللىرىدۇر .

2) جادۇگەرلىك سېھرىگەرلىكى : بەلگىلىك نەرسىلەرگە سېھىر قىلىش ئارقىلىق رەقىبلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا ئۇرۇنۇش ئادىتى .

3) قوغلاش سېھرىگەرلىكى : خەلق ئارىسىدىكى ئاتالمىش داخان ، باخشى ، پېرىخون دېگەنلەر ئەنە شۇ قوغلاش سېھرىگەرلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «كەسپىي سېھرىگەر » لەر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بەدەنگە چاپلىشىۋالغان جىن ـ شەيتان (يامان روھ) لارنى «قوغلۇپتىش » ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان « ياندۇرۇش »، « تۆزلاندۇرۇش » ، «ئاۋاق ئېشى » ، « چاچراتقۇ سېلىش » ، «ئاشلاش » ، «يۇرۇك تىلەش » ، «ئوت كۆچۈرۈش » ، «تېرىگە تارتىش » ، « كەتمەنگە بېسىش » ، «تۇغ باغلاش » ، « قان قىلىش » قاتارلىق كۆپ خىل ئۇسۇللىرى بار .

4) ئەپسۇن ئوقۇش ۋە تىلتۇمار سېھرىگەرلىكى : بۇ ئادەتتە تىل سېھرىگەرلىكى دېيىلىدۇ ئۇنىڭ «قاغاش » ، « تىلتۇمار پۈكۈش » ، « قەسەم » قاتارلىق شەكىللىرى بار .

5) بېشارەت سېھرىگەرلىكى : تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇداتلاردا يۈز بېرىدىغان خىلمۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن ئالدىنئالا بېشارەت بېرەلەيدۇ ، دېگەن ئىپتىدائىي قاراش ئاساسىدا

شەكىللەنگەن پەرھىزلەر (تابۇ) بېشارەت سېھىرگەرلىكىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىدۇر .

6) پالچىلىق (رەمباللىق) سېھىرگەرلىكى : پالچىلىق ــ قەدىمكى دەۋرلەردە ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان بىر خىل خۇراپىي ئادەت بولۇپ ، ھەتتا خان ئوردىلىرىدىمۇ مەخسۇس پالچىلىق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىنغان . پالچىلىق ــ پال ئېچىش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلگە بۆلۈنىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن باشلاپ پالچىلىقنىڭ ئۆزىگە خاس رىسالىسى (پالنامە) بولغان . IX ئەسىرگە تەئەللۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى « ئىرق بىتىك » ئەڭ بۇرۇنقى پال كىتابى بولۇپ ، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئەزلۈك ۋە ياماناتلىق ئالامەتلەرنىڭ بىرمۇنچە تەرىپى مۇشۇ كۇنىگىچە خەلق ئارىسىدا شۇ پېتى ساقلىنىپ كەلمەكتە .

ئومۇمەن ، پالچىلىقنىڭ دىنىي خۇراپاتلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ ، ئۇ مەنىۋى جەھەتتىن بىر قىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە ئەسىر قىلىۋالغان ، خەلق ئارىسىدىكى « پالغا ئىشەنمە ، پالسىز يۈرمە » دېگەن ماقال ھەم ئۇنىڭ ئىلىم ــ پەنگە زىت ماھىيىتىنى ، ھەم ئۇنىڭ ئۆرپ ــ ئادەت كۈچىنى يەكۈنلەپ بەرگەن . (ئا)

پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى

ئىنسانلارنىڭ ئېپتىدائىي چۈشەنچىسىدىكى تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى رەنجىتمەسلىك ۋە ئۇلارنىڭ جازاسىغا ئۇچرىماسلىق مەقسىتىدە ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى مەنئى قىلىشى ۋە چەكلەپ تۇرۇش ئادىتى پەرھىز تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ . پەرھىز كۆپىنچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك رېئال تۇرمۇش ئادىتىدە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن پەرھىز قويۇق ئۆرپ ــ ئادەت تۈسىگە ئىگە .

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۆپلىگەن پەرھىزلەر بار . مەسىلەن ، يېمەك ــ ئىچمەك جەھەتتە : ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك ، بوغۇزلىغاندا قان چىقمىغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك ، ئاللادىن غەيرىيلىك نامى تىلغا ئېلىنىپ بوغۇزلانغان ھايۋانىنى يېيىش ھارام ، ئېگىزدىن غۇلاپ چۈشۈپ ئۆلگەن ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام ، كۆشمەيدىغان ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام ، چوشقا ، ئىت ، ئېشەك ، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشى ھارام ... دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بەلگىلەنگەن . بۇ يەردىكى « ھارام » سۆزى دىنىي ئاتالغۇ بولۇپ ، پەرھىز مەنىسىنى بېرىدۇ . ئۇيغۇرلاربۇ بەلگىلەنگەن پەرھىزگە قەتئىي ئەمەل قىلىشقا ئادەتلەنگەن . يېمەك ــ ئىچمەك جەھەتتىكى بۇ پەرھىزلەر « قۇرئان كەرىم » دە بەلگىلەنگەچكە ، ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى ئەمەل قىلىدۇ .

شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ــ ئىچمەك ئادىتىدە يەنە ، نانغا دەسسەسلىك كۆزۈڭ كور بولۇپ قالىدۇ ؛ تاماقنى پاكىز يېمىسەڭ بالاڭ سەت بولۇپ قالىدۇ ، دېگەندەك پەرھىزلەرمۇ بار . شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار داستىخان ياكى جوزا ئۈستىگە چېچىلىپ قالغان نانىنىڭ ئۈۋاقلىرىنى كۆرسە ، ئۇنى تېرىۋېلىپ « بىسمىللا » دەپ ئاغزىغا سالىدۇ . يوللاردا تاشلىنىپ قالغان نان ياكى تاماق ئۈچراتسا « خۇدايا توۋا !» دەپ ، ئۇنى يولنىڭ چېتىگە ياكى خالىي يەرگە ئېلىپ قويىدۇ . ئومۇمەن ، يېمەك ــ ئىچمەكنى ئىسراپ قىلىش ۋە خارلاشنى ناھايىتى ئېغىر گۇناھ دەپ بىلىدۇ .

خەلق ئارىسىدا يەنە ئاسمانغا قاراپ تۇكۇرمەسلىك ، سۇغا تەرەت قىلماسلىق ، يالغۇز دەرەخنى كەسمەسلىك ، مۇشۇكنى ئۆلتۈرمەسلىك ، قارلىغاچنى تۇتماسلىق ، ئۆينىڭ ئىشىكىنى شەرققە قاراتماسلىق ، قىبلە تەرەپكە پۇتنى سوزۇپ ياتماسلىق ، جۈمە كۈندە سەپەرگە چىقماسلىق ... قاتارلىق دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك پەرھىزلەر بولۇپ ، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئېپتىدائىي دەۋردىكى تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىغا باغلانغان ، بەزىلىرى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغان .

« كىيىمنى تەتۈر كىيسە ئىش تەتۈرىگە چۈرۈلىدۇ » ، « سۈپۈرگىنى تىكلەپ قويسا ، شۇ ئۆيگە بالا ــ قازا كېلىدۇ » ، « سۈپۈرگىنى بالىنىڭ بېشىدىن ئارتىلىدۇرسا ، شۇ بالا پاكار بولۇپ قالىدۇ » ، « قازاندىن ئاتلىسا

قارا گەپكە يولۇقدۇ » ، « ئەخلەت بىلەن كۈلنى بىرگە ئالسا شۇ ئۆيدە توي بىلەن ئۆلۈم بىرگە بولىدۇ » ، «قوشۇقنى بىر ـ بىرىگە ئۇرسا ئۇرۇش ـ ماجىرا بولىدۇ » ، « تولغاق بار بۆيگە كىرسە ، بوۋاق بالايى ـ خەتەرگە يولۇقىدۇ » ، «بالا دۇم يېتىپ يىغلىسا ، ئاتا ـ ئانىسى بۇرۇن ئۆلىدۇ » ، « قايچىدا تىرناق ئالسا بالا يۇزى كۆرمەيدۇ » ، «ھۇقۇش قونغان جاي ۋەيران بولىدۇ » ، «مېكىيان قىچقارسا بالا ـ قازا ياغدۇ » ، «ئېچىكىنى تۇتۇپ ئولتۇرسا بەختسىز بولۇپ قالىدۇ » دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپ بولۇپ قالغان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى چۈشكە تەبىر بېرىش ، قارغاش ، تىلتۇمار پۈكۈش ، قەسەم قىلىش ، پال ئېچىش قاتارلىق ئادەتلەر دىمۇ ھەر خىل پەرھىزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ ، كۆپچىلىكىدە خۇراپىي قاراشلار ئىپادىلەنگەن .

ئادەتتىكى تۇرمۇش پەرھىزلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى خەلقنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاق قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ ، بەلگىلىك ئىجابىي رولغا ئىگە . ئالايلۇق ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ھاراق ئىچىش ، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكىش ، قىمار ئويناش ، ئوغرىلىق قىلىش ، زىنا قىلىش ، يالغان گەپ قىلىش ، چېقىمچىلىق ، غەيۋەت قىلىش ... قاتارلىق ئىللەتلەر ئىغىر گۇناھ ھېسابلىنىپ ، بۇ قىلمىشلاردىن پەرھىز تۇتۇشقا دەۋەت قىلىنغان . يىغىپ ئېيتقاندا ، پەرھىز ـ خەلقنىڭ ئىدىيىۋى چۈشەنچىسىدە چەكلەشكە تېگىشلىك ئىشلارنى مۇئەييەن دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلاپ كۆرسىتىش دېمەكتۇر . شۇڭا ئۇ تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە كەڭ ئۇچرايدۇ . (ئا)

تۆتىنچى قىسىم

تىل سەنئىتى ، تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار

XI ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

ئۇيغۇر سەنئەت ئادىتىنىڭ مۇجەسسەمى ــ «ئون ئىككى مۇقام»

«ئۇيغۇر بار يەردە 〈 ئون ئىككى مۇقام 〉 بار ، 〈 ئون ئىككى مۇقام 〉 بار يەردە ئۇيغۇر بار » دېگەن بۇ ھېكمەتلىك سۆز چىن ھەقىقەتتۇر . ھەقىقەتەن «ئون ئىككى مۇقام » ئۇيغۇر فولكلورىغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل سەنئەت ئۆرپ ــ ئادەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ، ئۇيغۇر روھىنىڭ ئەڭ كەڭ ئامما ئۇيۇشقان تىپىك بەدىئىي كۆرۈنۈشى . سەنئەت ئۆرپ ــ ئادەتلىرىنىڭ سىستېمىلاشقان مۇجەسسەمى ، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئون ئىككى مۇقام » ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك ھاياتىغا ھەمراھ بولۇپ ، زىمىستان كۈنلەر ، ئاچچىق تۇنلەر ئىز قالدۇرغان خەستە كۆڭۈللەرگە شادلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلىدىغان روھىي مەنبۇت بولۇپ كەلدى ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خۇشاللىق كۈنلىرىدىمۇ ، قايغۇ ــ ھەسرەتلىك ئاچچىق تۇنلىرىدىمۇ «ئون ئىككى مۇقام » غا ئىلتىجا قىلدى . خۇددى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پەلسەپىلىك قارىشىدا پۈتۈن كائىناتقا ھاياتلىق بەخش ئەتكۈچى ئاسمان بوشلۇقىدىكى يورۇقلۇق سىستېمىسىنى «ئون ئىككى بۈرج » قا تەتبىقلىغىنىغا ئوخشاش ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرى بويىچە «ئون ئىككى مۇقام » تىمسالىدا ئوبرازلاشتۇرۇپ ، يۈكسەك مەنىۋى تۈرۈككە ئايلاندۇردى . شۇڭا «ئون ئىككى مۇقام » نوقۇل سەنئەت ھادىسىسى بولماستىن ، بەلكى ئالدى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئانا تەبىئەت قوينىدا قوزغالغان بەدىئىي تەسەۋۋۇرلىرى ۋە سەنئەت ئۆرپ ــ ئادەتلىرىنىڭ مۇزىكىلىق يىغىندىسى دېيىشكە ھەقلىقمىز .

ئۇيغۇر ناخشا ــ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئانىسى بولغان « ئون ئىككى مۇقام » بىر ۋاقىتتىلا بىر يەردە ، بىرمۇ شەخس تەرىپىدىن بىر يوللا پەيدا بولغان ئەمەس ، بەلكى ھەر يەردە ، ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر جەريانىدا كوللېكتىپ تەرىپىدىن بىر ــ بىرلەپ ئىجاد قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئون ئىككى سېكىلدىن ئىبارەت ئۇيغۇر مىلودىيىسىنىڭ تىمسالىدۇر . شۇڭا «ئون ئىككى مۇقام »نىڭ پەيدا بولۇشىنى مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋر بىلەن چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ . تارىخ سەھنىسىدە ئۇزۇلمەس دولقۇنىدەك ئۆزئارا ئىز بېسىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا چۆل ــ باياۋان ، تاغ ــ دالا ، دەريا ــ ئۆستەڭ ، يايلاق ۋە ئېتىز ــ ئېرىق كۆيلىرىنى ، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ناخشا ــ قوشاقلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن . بۇ كۆيلەر ئۆزىنىڭ مىلودىيە ئالاھىدىلىكى بويىچە تۈركۈملىشىپ تەدرىجىي يۇرۇشلەشكەن مۇقام گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىل قىلغان .

«مۇقام » سۆزى ئېتنىمولوگىيىلىك جەھەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر كۈسەن ــ تۇخار تىلىدىكى «مەقەۋمە »ــ maka — yame سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ ، «چوڭ نەغمە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئۇ «ئورۇن» ، «دەرىجە» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئەرەبچە «مەقام » سۆزى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ ، ئۇيغۇر تىلىغا «مۇقام » بولۇپ ئۆزلەشكەن ۋە چوڭ ھەجىمدىكى يۇرۇشلەشكەن ناخشا ــ ئۇسسۇللۇق مۇزىكا چۈشەنچىسىنى بېرىدىغان خاس ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن .

ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى »نىڭ قېزىلىپ ــ رەتلىنىپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەبۇ سەئىدخانىنىڭ

ئوغلى ئابدۇرېشىتخانىنىڭ ھامىيلىقىدا ۋە مەدەتكارلىقىدا مەشھۇر مۇقامشۇناس ، شائىر قىدىرخان ۋە خانىش ئا-مانىنساخانلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان . ئەنە شۇ ئامانىنساخان باشچىلىقىدا رەتلىنىپ مەشھۇر مۇقامشۇ-ناس تۇرداخۇن ئاكا ۋاقىسلىق قىلىپ ساقلىغان ۋە 1956 - يىلى نوتىغا ئېلىنغان «ئون ئىككى مۇقام» تىزىملىكلىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . راك مۇقامى	23 نەغمە	205 مىسرا
2 . چەبىيات مۇقامى	23 نەغمە	251 مىسرا
3 . مۇشاۋىرەك مۇقامى	31 نەغمە	363 مىسرا
4 . چارىگاھ مۇقامى	18 نەغمە	212 مىسرا
5 . بەنجىگاھ مۇقامى	25 نەغمە	240 مىسرا
6 . ئۈزھال مۇقامى	29 نەغمە	224 مىسرا
7 . ئەجەم مۇقامى	17 نەغمە	143 مىسرا
8 . ئوشاق مۇقامى	23 نەغمە	286 مىسرا
9 . بايات مۇقامى	19 نەغمە	119 مىسرا
10 . ناۋا مۇقامى	20 نەغمە	209 مىسرا
11 . سىگاھ مۇقامى	6 نەغمە	72 مىسرا
12 . ئىراق مۇقامى	8 نەغمە	102 مىسرا

جەمئىي «ئون ئىككى مۇقام» ، ئىككى يۈز قى-رىق ئىككى نەغمە (مۇزىكا) ، ئىككى مىڭ تۆت يۈز يەتمىش مىسرا ، بۇنىڭغا «ئەبۇچەشمە» مۇقامىدىكى ئون ئۇچ نەغمە ، ئىككى يۈز ئوتتۇز ئىككى مىسرانى قوش-قاندا ، تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ساقلاپ قالغىنى ئىككى يۈز ئەللىك بەش نەغمە ، ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئىككى مۇ-زىكىلىق مىسرا بولىدۇ .

لېكىن ، «ئون ئىككى مۇقام» باشتىن - ئاياغ بىرەك ئون ئىككى بىلەن چەكلەنگەنمۇ ئەمەس . مۇقام ئۆز تارىخىدا كۆپ قېتىم كېمىيىش ، كۆپىيىش ، قو-شۇلۇپ ئىخچاملىنىش ، ئوخشاشمىغان يەرلىك ۋارىيانتلارنى پەيدا قىلىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈر-گەن .

«ئون ئىككى مۇقام» دا ناخشا - مۇزىكا شەكلى بىلەن ئىنسانىي مۇھەببەت ، گۈزەل ئارزۇ - تىلەكلەر ، كىشىلىك ھاياتتىكى شاد - خۇراملىق ، ھەسرەت - نادامەت ، جۇدالىق ، بىرلىك - ئىناقلىق ، كۆڭۈل ئازادلىك ، مۇڭ - پىغان ، غەزەپ - نەپرەت ، زۇلۇم - كۈلپەت قاتارلىق ئۆتمۈشنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىلىرى بايان قىلىنغان .

قىسقىسى ، «ئون ئىككى مۇقام» ئۇزاق تارىخ تىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلب تۆرىدىكى مۇقەددەس سەنئەت «ئىلاھى» سۈپىتىدە كىشىلەرگە مەنسۇي قۇۋۋەت ۋە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىپ كەلگەن . تىل بىلەن ئىزھار قىلغىلى بولمايدىغان دە-رىجىدە يۇرەك تارلىرىمىزنى تىترىتىپ ، پىسخىك ھالىتىمىز بىلەن ئورگانىك ھالدا بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن . «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ مۇزىكىلىق سې-زىمگە ھەقىقىي ھالدا مەپتۇن بولغۇچى «ساتارنىڭ تارىسىغا جان ريشتىسىدىن تار ئېشىپ» چېلىشىنى ۋە ئۇنىڭ ساداسىدىن « بىناۋانىڭ كۆڭلىنى ئېلىش » نى تەلەپ قىلغۇچىلار ، شۇبھە-سىزكى ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ھەقداسى — ئۇيغۇر خەلقىدۇر. (ئا)

دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى

دولان مەشرىپى ئاساسەن مەكىت ، مارالبېشى ، يوپۇرغا (تېرىم يېزىسى) ، ئاقسۇ ئاۋات ، شايارنىڭ تارىم بويىدىكى يېزىلىرى قاتارلىق ناھىيە - رايونلار-دىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەنئەنىۋى سەنئەت پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي نامى . دولان مەشرىپى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى ، تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ، پائالىيەت مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى قا-تارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

دولان مەشرىپى ئومۇمەن دولان مۇقاملىرىنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئۇيۇشتۇرۇلغان ئامىۋى سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ ، ئۇنىڭدا مۇزىكا ، ناخشا - ئۇسسۇل ، ھەر خىل ئەدەبىي ئويۇن ۋە قىزىقچىلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن . شۇڭا ئۇ « خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپى » دەپ ئاتالغان .

دولان مەشرەپنىڭ پائالىيەتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن قىزىقارلىق ۋە ئەھمىيەتلىك بولغىنى — دولان مۇقامىغا تەگكەش قىلىپ ئوينىلىدىغان كوللېكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن ئىبارەت . دولان مەشرەپىدىكى كوللېكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتى قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى ئەمگەك جەريانىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولۇپ ، ئاساسەن تۆت باسقۇچلۇق ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن تەركىب تاپقان : بىرىنچى باسقۇچ «چېكىتمە» بولۇپ باش مۇقام (پرولوگ) ئاخىرلاشقان ھامان مەشرەپ ئەھلى ئەر ـ ئايال جۇپ ـ جۇپ بولۇپ لەرزان مۇزىكا ساداسى ئىچىدە مەردانە ھالدا سالماق قەدەم بىلەن ئاستا ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ . ئەرلەر قولىنى نۆۋەت بىلەن ئوڭ ـ سولغا تاشلاپ ، ئوڭغا يېرىم ، سولغا يېرىم ئايلىنىدۇ . ئوڭغا يېرىم ئايلىنىش ۋاقتىدا ، ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتىدىن باشلاپ ئۈچ قەدەم تاشلىنىدۇ . ئۇچىنچى قەدەمدە ئوڭ پۇت يېرىم بۇرۇلۇپ سول پۇتىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ توغرىسىغا توختايدۇ ـ دە ، سول پۇت دەرھال يۆتكىلىپ ، ئوڭ پۇتىنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشى بويىچە تەكرار داۋاملىشىدۇ . بۇ باسقۇچتىكى ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى گويا كى ئوۋچىلارنىڭ بۈك ـ باراقسان ئورمانلار ، قېلىن چاتقاللارنى ئىككى قولى بىلەن ئاستا قايرىپ تۇرۇپ ، ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئىزدەۋاتقانلىقىدەك جانلىق مەنزىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

دولان ئۇسسۇلى «چېكىتمە »دىن ئىككىنچى باسقۇچ — «سەنەم »گە كۆچكەندە ، ئۇسسۇل رىتمى ئۆزگىرىپ ، ھەرىكەت تېزلىشىدۇ . ئۇسسۇلچىلارنىڭ سېپىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىدۇ . ئەر ـ ئاياللار قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، بىر ـ بىرىگە بېقىشىپ ، چەمبەرسىمان بىلەن ئوڭ ۋە سولغا ماس قەدەم بىلەن تولۇق ئايلىنىدۇ . بۇ باسقۇچ ناھايىتى تېز ، ئەمما تەرتىپلىك ئۇسسۇل ھەرىكىتىنى تەلەپ قىلىدۇ . ئۇسسۇلچىلارنىڭ چەمبەرسىمان بىلەن ئالدى ـ ئارقىغا مېڭىش ، ئوڭ ـ سولغا ئايلىنىش ، قولىنى ئالدىغا شىلتىش ھەرىكەتلىرى ئوۋچىلارنىڭ ھايۋانلار بىلەن كەسكىن ئېلىشىۋاتقانلىقىدەك مەنزىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ .

دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى — «سەلىقە » بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا ئۇسسۇلغا چۈشكەن ھەممە كىشى ئاستا ـ ئاستا چوڭ بىر چەمبىرەك ھاسىل قىلىپ ، ئۇسسۇل ئەنە شۇ چەمبىرەك شەكلىدىكى دائىرىدە سىزىقنى بويلاپ داۋاملىشىدۇ . بۇ ھال ئوۋچىلارنىڭ كوللېكتىپ ھالدا ھايۋاننى قورشۇۋالغانلىقىدەك مەنزىرىنى سۈرەتلەيدۇ .

تۆتىنچى باسقۇچ « سىيرىلما» بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا مۇزىكا رىتمىغا ئەگىشىپ چوڭ يۇمىلاق داىرە بىر ـ بىرلەپ پارچىلىنىشقا باشلايدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇسسۇلچىلار ئۆز ئالدىغا ئەركىن پىرقىراپ چۆگىلەپ ، خۇشاللىقىنى ئىپادىلەيدۇ . بۇنداق پىرقىراش سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلىشىپ ، مەشرەپ سورۇنى شادىيانە كەيپىياتقا تولىدۇ . مانا بۇ ئۇسسۇل ھەرىكىتى مۇڭۇپىيەتلىك ئېلىپ بېرىلغان بىر مەيدان ئوۋچىلىق جېڭىنىڭ غەلبە تەنتەنىسىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ .

دېمەك ، دولان مەشرەپىدە ئوينىلىدىغان دولان ئۇسسۇلى ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە نەپىسلىكى ، مۇزىكا رىتمى بىلەن بىردەكلىكى ، ئۇسسۇل مەزمۇنىنىڭ ئېنىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

دولان ئۇسسۇلى كوللېكتىپ ئۇسسۇل بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئۇسسۇلچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . مەشرەپ مەيدانىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ ، بىرلا ۋاقتىتا بەش ـ ئالتە جۇپتىن يىگىرمە ـ ئوتتۇز جۇپ ئەر ـ ئايال ياش ، قېرى دېمەي ، كىم خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناۋېرىدۇ . ناۋادا بىر يۇرۇش ئۇسسۇل ئاخىرلاشقۇچە ھېرىپ قالغانلار سەپتىن ئايرىلىپ ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇشقىمۇ رۇخسەت قىلىنىدۇ . دولان مەشرەپىي ۋە دولان ئۇسسۇلى ھەقتەتەن «شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىنىڭ ماكانى » ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

(ئا)

ھېينگاھدىكى ساما ئۇسسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىك ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ كەتكەن مەيدان ھەر يىلى قۇربان ھېيت ۋە روزا ھېيت كۈنلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ . بۇ مەيداندا قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسۇلۇبقا ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلىنى ئويناش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تولۇپ تاشقان خۇشاللىق ھېسسىياتلىرىنى نامايان قىلىدۇ .

ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى سەھەردە نەچچە ئون مىڭ كىشى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا سەپ ـ سەپ بولۇپ ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ، جامە دەرۋازىسىنىڭ ئۇستىگە سېلىنغان پىشىق كېسەكلىك ئېگىز پەشتاق ئۇستىدە ناغرا بىلەن سۇنايىنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ياڭرايدۇ . پەشتاق ئالدىدىكى ئازادە ، كەڭ مەيدانغا ھېيت نامىزىدىن يانغان جامائەت توپلىشىپ مىڭلىغان كىشى ئارقا ـ ئارقىدىن ساما ئويناشقا باشلايدۇ . ھەش ـ پەش دېگۈچە بۇ جايغا ساما كۆرگۈچىلەر توپلىشىپ نەچچە رەت چەمبەر ھاسىل قىلىدۇ . ھەتتا پەشتاقنىڭ ئىككى يېنىدا قەد كۆتۈرگەن ئوتتۇز نەچچە مېتر ئېگىزلىكتىكى مۇنارنىڭ ئۇستىمۇ ئادەم بىلەن لىق تولىدۇ .

ساما ئاساسەن ئەرلەر تەرىپىدىن ئويناپلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسسۇلى بولۇپ ، چوڭ كىشىلەردىن تارتىپ بالىلارغىچە ھەممىسى ئىشتىراك قىلىنىدۇ . كىم ئويناشنى خالسا مەيدانغا چۈشۈپ ئويناۋېرىدۇ . ساماچىلارنىڭ سانى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . ھەتتا بىر قېتىمدا نەچچە يۈز كىشى ساما ئويناپدۇ . ساماغا چۈشكەن ئادەملەرنىڭ كۆپ بولۇشىغا قارىماي ، چىلىنىۋاتقان ناغرا ـ سۇنايىنىڭ رېتىمىگە ماس ھالدا ناھايىتى رەتلىك ۋە قائىدىلىك ئويناپدۇ .

ساما ئۇسسۇلى باشقا ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئەڭ زور كوللېكتىپچانلىققا ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە ئىگە بولغاچقا ، ئادەتتىكى ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئويناپلىشى ناتايىن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساما ئۇسسۇلى مەردانىلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئىپادىلەيدىغان سىرلىق مەزمۇنغا ئىگە .

ساما ئۇسسۇلى ئۇچۇن ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىچىدىكى بايرام تەنتەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ناخشا ـ كۈيلەر تاللىۋېلىنغان بولغاچقا ، بۇ ئۇسسۇلنىڭ مۇزىكىدارلىقى ۋە تەنتەنىسى ئىپادىلەش خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ . ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ناغرا ـ سۇنايىنىڭ ياڭراق ئاۋازىغا ماس ھالدا ساماچىلارنىڭ پۈت ۋە قوللىرى بىر خىل تەرتىپلىك ۋە رېتىملىك ھەرىكەت قىلىدۇ . ئايلىنىش ھەرىكەتلىرىمۇ تەكشى ۋە قائىدىلىك بولغاچقا ، بىرلا ۋاقىتتا يۈزلىگەن كىشى ساما سالسىمۇ بىر ـ بىرىگە سوقۇلۇپ كېتىدىغان قوپال ھەرىكەتلەر كۆرۈلمەيدۇ . باشقا جايلاردىن كېلىپ قالغان سایاھەتچىلەر بۇنداق ھەيۋەتلىك ئۇسسۇل مەنزىرىسىنى كۆرۈپ «بۇنداق چوڭ كوللېكتىپ ئۇسسۇلنى قانچە ۋاقىت مەشق قىلىپ بىرلىككە كەلتۈرگەندۇ ؟» دەپ ھەيران قېلىشلىرى مۇمكىن . لېكىن ساما ئۇسسۇلى ئۇچۇن ئالدىنئالا تەييارلىق مەشقى قىلمايدۇ . ئۇ پەقەت خەلقنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى پائالىيىتى بولۇپ ، بايرام تەنتەنىسى ھەممە كىشىنى ئىختىيارسىز ساما سېلىشقا ئۈندەيدۇ .

ساما ھېيت كۈنلىرى ئەتىگەندىن كەچكىچە كۇن بويى ئۈزۈلمەي داۋاملىشىدۇ . ساماچىلار قانچىلىك ۋاقىت ئويناسا ئۆزىنىڭ ئىختىيارى . ناغرا ـ سۇنايچىلار ئادەتتە بىرەر سائەت ئەتراپىدا بىر خىل ئاھاڭغا ئۆزگەرتىپ ھارماي چالىدۇ . بىرەر مۇقام ئاخىرلاشقاندا ئون ـ ئون بەش مىنۇت دەم ئېلىۋېلىپ يەنە باشلايدۇ . ساماچىلار ھېرىپ ـ چارچىسا ئۆزلۈكىدىن توختاپ ، تاماشىچىلارنىڭ قاتارىغا قوشۇلىدۇ ، لېكىن ساما مۇزىكا توختىمىغۇچە زادى توختاپ قالمايدۇ ، بەلكى بەس ـ بەستە بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى مەيدانغا چۈشۈپ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىۋېرىدۇ . بەزى ساما مەستانىلىرى ئۇسسۇلنى كۆپ ئويناپ ھېرىپ ـ ھارچىغانلىقتىن ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىدۇ . قىسقىسى ، ساما سېلىش قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنى

بىر خىل تىلسىملىق كۈچ بىلەن ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ .

ساما ئۇسسۇلىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا ئۇنىڭدا غەلبىنى ۋە شاد ـ خۇراملىقنى تەنتەنە قىلىش مەزمۇن قىلىنغان .

ساما ئۇسسۇلىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن . قەدىمكى كوللېكتىپ ئوۋچىلىق دەۋرلىرىدىلا ئوۋدىن غەلىبىلىك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بويىچە بىر يەرگە جەم بولۇپ ، ئوۋ غەلىبە سىنى تەبرىكلەپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويناش ئادىتى بار ئىدى . شامانىزم دەۋرىدە ساما (كۆك) غا چوقۇ- نۇش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا ، غەلبە تەنتەنىسى بەدىلىگە ئويىنىلىدىغان بۇنداق كوللېكتىپ ئۇسسۇل ساما ئۇسسۇلى (خەلق تىلىدا ساما سېلىش) دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم . ئېيتىلىشچە ، ئىسلام دىنىنىڭ غازات ئۇرۇشلىرىدا جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا ناغرا بىلەن سۇ- نای چېلىنىدىكەن ، جەڭدە غەلبە قىلسا غەلبىنى تەنتەنە قىلىش يۇزىسىدىن ناغرا بىلەن سۇنايىنىڭ ئاۋا- زىغا تەڭكەش قىلىپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويىنالغان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت قۇربان ھېيت بىلەن روزا ھېيىت كۈنلىرىدىلا مۇشۇنداق كوللېكتىپ ساما ئۇسسۇلى ئارقىلىق ھېيت خۇشاللىقىنى تەنتەنە قىلىش ئادىتى شۇ قەدىمكى ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . مەيلى ئۇنىڭ قايسى تارىخىي ئەنئەنىگە باغلى- نىشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلى شىنجاڭدىن ئىبارەت ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانىنىڭ سىمۋولىدۇر . (ئا)

ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر

ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەنىۋى ئادىتىدە ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە پسىخىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ بەلگىلىك دەرىجىدە قېلىپلاشقان تەسۋىرىي ۋاستىلىرى بولىدۇ . سىمۋول- لۇق مەنىگە ئىگە بولغان بۇ تەسۋىرى ۋاستىلەر خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماسلى- شىپ ، مىللىي ئاڭنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ، ئۇلارنىڭ ئاغزاكى نۇتۇقلىرىدا ، پوئېتىك ئىجادىيەتلىرىدە ، ئېس- تېتىك قاراشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . شۇنداقلا نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىگە سىڭىپ كىرىپ ، فرازىئولوگىيىلىك بەدىئىي ئامىل بولۇپ قالغان .

دەرۋەقە ، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەدەبى- ياتىدا قوللىنىلغان تەسۋىرىي (مەجازى) ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە خىلمۇ خىلدۇر . لېكىن بىزنىڭ دې- مەكچى بولغىنىمىز ، پەقەت خەلقنىڭ تىل ئۆرپ ـ ئادەتلىرى شەكىلدە قېلىپلىشىپ ، ئېتىقاد دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بەزى ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەردۇر. مەسىلەن :

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل : ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادىتىدە ۋە پسىخىك ئېڭىدا قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ ، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ ، گۈزەللىك ۋە ساپلىقنىڭ ؛ بۇلبۇل بولسا ساداقەتمەن ئاشىقنىڭ ، يار ۋىسالىدا پەريات چەككۈچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن . بۇ ۋاستىنىڭ قېلىپلىشىشىغا بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل ئىشقىدا خەندان ئۇرۇشى مەزمۇن قىلىنغان «بۇلبۇل ئۇيقۇسى » ناملىق رىۋايەتلەر سەۋەب بولغان .

كاككۇك بىلەن زەينەپ : ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق ـ مەشۇقلارنى كاككۇك بە- لەن زەينەپكە ئوخشىتىش ئادىتى شەكىللەنگەن . ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى «كاككۇك ئاشىقى زەي- نەپ ، بىرى باغدا ، بىرى تاغدا » دېگەن مىسرالارمۇ كاككۇك بىلەن زەينەپنىڭ خەلقىمىز ئەقىدىسىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسىنى ئىپادىلىگەن . كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، چولپان : خەلقىمىزنىڭ گۈزەللىك ئادىتىدە بۇ ئاسمان جىسىملىرى ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ تۇراقلىق سىمۋولى بولۇپ كەلگەن ھەمدە خەلقنىڭ ئاغزاكى تىل ئادىتىدە ئەك كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىجابىي مەنىدىكى تەسۋىرىي ۋاستىلەردۇر . بۇ

ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلىنىشى كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

بۇلاق : كۆزنى بۇلاقتا ئوخشىتىپ سۇرەتلەش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە .

ھەممىگە مەلۇمكى ، كۆز بىلەن سۇ ئىنسانلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئىككى ئامىل ، سۇ بىلەن كۆزنىڭ قىممەت ۋە ماھىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى ، شۇنداقلا كۆز بىلەن بۇلاقنىڭ شەكىل جەھەتتىكى مەلۇم ئوخشاشلىقى خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىدا ئەكس ئېتىپ كۆزنى بۇلاقتا ئوخشتىش ئەنئەنىسىنى ھەمدە بۇلاقنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان .

يارنىڭ يۈزىنى ئالمىغا ئوخشتىش ، چىنارنى باتۇرلۇققا ، جاسارەت ۋە ئىرادىگە سىمۋول قىلىش ، قارا ياغاچنى يەكلەنگەن ئەما چىداملىق مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىش ، ئەجدىھا ، يىلاننى ۋەھشىيلىك ۋە يامۇزلۇقنىڭ سىمۋولى قىلىش قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ قېلىپلىشىش سەۋەبلىرىمۇ بەلگىلىك بىر ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر .

ئۇنىڭدىن باشقا «لەيلى ـ مەجنۇن » ، «پەرھاد ـ شىرىن » ، «تاھىر ـ زۆھرە »، «غېرىپ ـ سەنەم » قاتارلىق ناملارمۇ ھەم خەلق ئارىسىدىكى شۇ خىل داستاننىڭ ئىسمى ، ھەم سىمۋوللۇق مەنىدىكى تەسۋىرىي ۋاستە ھېسابلىنىدۇ .

خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن كېلىپ چىققان مۇنداق ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، ئۇ نوقۇل ئەدەبىي ھادىسىلا ئەمەس ، بەلكى مۇئەييەن ئېتىقاد تەسىرىدە شەكىللەنگەن تىل ئادىتىدۇر . (ئا)

ئىرسالنامە

ئىرسالنامە ـــ «يوللانما»، «پۇتۇكنامە » دېمەكتۇر . ئىرسالنامە ئەۋەتىش (دوستلىرىغا ، سۆيگەن يارىغا سالام خەت يوللاش) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزئارا خەت يۇزىدە كۆگۈل ئىزھار قىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئادەتى بولۇپ ، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان . ئىرسالنامىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ ، كۆپرەك بېيىت شەكلىدە ھەم نەسرىي شېئىر شەكلىدە يېزىلىدۇ . بەزىدە ئىرسالنامە ئورنىدا قىزىلگۈل دەستىلىرىنى ياكى گۈل دەستىلەر بىلەن قوشۇپ بۇغداي سامانلىرىنمۇ ئەۋەتىدىغان ئادەتلەر بار . بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆگۈلنى سىمۋوللۇق ئىزھار قىلىش شەكلى بولۇپ ، مۇئەييەن مەزمۇنغا ئىگە . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېستېتىك ئېڭىدا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەردىن تەييارلانغان گۈل دەستىلەر ئومۇمەن مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىنغان . شۇڭا گۈل دەستە سۇنۇش قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىش ۋاستىسى . گۈل دەستىنىڭ ئارىسىغا سامانىنى قوشۇپ ئەۋەتىش « سېنىڭ دەردىڭدە ياكى سېنى سېغىنىپ چىرايىم سامانەك ساغرىپ كەتتى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

ئىرسالنامە مەزمۇن جەھەتتە كۆپىنچە مۇھەببەتنى ، مۇھەببەت جۇدالىقىنى ، يارىغا ۋە دوستلارىغا بولغان سېغىنىشنى ئىپادىلەيدۇ .

ئىرسالنامە ئەۋەتىش ئاساسەن كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت ئەركىنلىكى بوغۇلغان ، ئىنسانىي ئەركىنلىككە يول قويۇلمىغان فېئودالىزم دەۋرىدە پەيدا بولغان بىر خىل ئادەت ھېسابلىنىدۇ . قىزلارنىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتىگە قول ياغلىق ۋە تاماكا خالتىسى سوۋغا قىلىشىمۇ ئىرسالنامە دائىرىسىگە كىرىدۇ . بۇنداق قول ياغلىق ۋە تاماكا خالتىسىغا خەت ئورنىدا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەرنىڭ نۇسخىسى ، گۈل شېخىدا سايراۋاتقان بۇلبۇل ياكى كاككۇكنىڭ سۈرىتى يار ئىشقىدا گۈيۈلدەپ سوقۇۋاتقان يۈرەكنىڭ شەكلى مەشۇت يىپ بىلەن كەشتىلىنىدۇ . قەغەزگە پۈتۈلىدىغان ئىرسالنامىلەر ناھايىتى تەسىرلىك ، جانلىق ۋە ھېسسىياتلىق بولىدۇ . ئۆز زامانىسىدا ئىرسالنامە يېزىشنى كەسىپ قىلغان خەتتات ۋە رەسساملار بولغان . ئۇلار پاتلانغان « خوتەن قەغىزى » گە بېيىت ياكى نەسرىي شېئىر شەكلىدىكى پۈتۈكنامىلەرنى ھۆسن خەت شەكلىدە پۈتۈپ ، ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىگە تەشنالىق ۋە جۇدالىقنى ئىپادىلەيدىغان ياكى مۇھەببەت غايىسىنى سۈرەتلەيدىغان رەسىملەرنى سىزىپ تەييارلىغان . ئىر-

سالنامە ئەۋەتىشكە ھاجىتى بار كىشىلەر ئۇلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىپ ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ سېتىۋالغان ۋە ئۇنى قىممەتلىك مۇلۇك سۈپىتىدە ساقلىغان.

ئىرسالنامە كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، پاساھەتلىك تىل، ئوخشتىش، سىلىشتۇرۇش، سىمۋول، مېتافورا، مۇبالىغە قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا روشەن ئېستېتىك زوق قوزغايدۇ. مەسىلەن:

پۇتۇكنامە ئۆۋەردىم قاشلىرىغا،
تىلەپ دۇلەتنى ئالتۇن باشلىرىغا،
قانات بەرسە ئۇچۇپ بارسام قاشلىرىغا،
قارا قۇشقاچ بولۇپ قونسام باشلىرىغا.

قارا قۇشقاچ بولۇپ چىقسام ھاۋاغا،
خۇدا سالدى مېنى بۇنداق بالاغا.
سېغىندۇق بىناھايەت ئۆزلىرىنى،
تولاشبرىن مۇبارەك سۆزلىرىنى.

نى سائەتتە نېسىپ بولۇر كۆرۈشكە،
تولۇن ئايدەك نۇر چاقنىغان يۈزلىرىنى.
ئۇشبۇ نامە ئۆزلىرىگە تەئەللۇقتۇر ــــ
ئوقۇغايلا يوغان ئېچىپ كۆزلىرىنى.
(ئا)

مەددالىق

مەددالىق ــــ ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۇردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن بىرى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەددالىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى «مەددا» (ۋائىز) دەپ ئاتىلىدۇ. مەددالار خەلق ئارىسىدىكى تالانتلىق ۋە ئىقتىدارلىق سۆز سەنئەتكارلىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ئەنە شۇ مەددالىق ئادىتىدىن ئۆسۈپ چىققان.

مەددالىق ــــ ناخشا، مۇزىكا ۋە دراماتىك ھەرىكەتنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنىۋېرسال سەنئەت ئادىتى بولۇپ، ئۇنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەددالار خەلق ئارىسىدا زور ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەن. مەددالىق ئادىتى بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەردە كەڭ ئەۋج ئالغان. بازار كۈنلىرى ئاتاقلىق مەددالار تەرەپ ــ تەرەپتىن بۇ شەھەرلەرگە يىغىلىپ مۇۋاپىق سورۇندا بەس ــ بەس بىلەن مەددالىق قىلغان. چوڭ سورۇنلاردا مەددالىق قىلغۇچى بىرقانچە مەددانى تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى ئاساسلىق رول ئالغۇچى باش مەددا، بىر ياكى ئىككىسى «دوست تارتىپ بېرىدىغان» قوشۇمچە مەددا ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىپ بەرگۈچى سازەندە ئايرىم بولسا، بەزىدە باش مەددا ئۆزى ھەم مۇزىكا چالىدۇ، ھەم ناخشا ئېيتىدۇ، ھەم سۆزلەيدۇ. مەددالىقنىڭ سۆزلەيدىغانلىرى كۆپىنچە قەدىمكى تارىخىي قىسسىلەر، ئاتاقلىق خەلق داستانلىرى، ئەپسانە ــ رىۋايەتلەر، قىزىقارلىق ھېكايە ــ چۆچەكلەر، جەڭنامىلەر ۋە بەزى داڭلىق كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھېكايە قىلغاندا خۇددى دراما ئارتىسلىرىدەك يالغۇز ئۆزى بىرقانچە پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا مەددا سورۇن تۈزىمەكچى بولۇپ چاقىرىش دۇمبىقىنى ياكى ناغرىسىنى چالغان ھامان مەددا ھەقا ئادەتلىنىپ قالغان خەلق توپى ئۇنىڭ ئەتراپىغا دەرھال يىغىلىپ، ئۆزلۈكىدىن چەمبەر شەكىلدە مەيدان ھازىرلايدۇ. مەددانىڭ سەنئەت ماھارىتىگە مەپتۇن بولغان خەلق ئۇنىڭ مەددالىق پائالىيىتى ئاخىرلاشقىچە بىرقانچە سائەت مىدىرلىماي ئولتۇرىدۇ ياكى ئۆرە تۇرۇپ ئاڭلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇقىرىقىدەك كەسىپلەشكەن مەددالىقتىن باشقا، يەنە بەزى رايونلاردا ياشانغانلار بىرەر ئۆيگە توپلىشىپ ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە قىسسە ياكى ھېكايە ئېيتىشىدىغان، قىزىقارلىق قەدىمكى كىتاب ــ رىسالىلەرنى ئوقۇپ ئاڭلايدىغان ئادەتمۇ بار. مەسىلەن، تۇرپان رايونىدىكى ياشانغانلار ئارىسىدا قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان «دادۇر مەشرىپى» ئەنە شۇنداق خاراكتېرگە ئىگە. بۇمۇ مەزمۇن ماھىيىتىدىن ئېلىپ

ئېيتقاندا ، مەددادھلىقنىڭ بىر خىل تۈرى ھېسابلىنىدۇ .

مەددادھلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى مۇراسىم ۋە ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ناھايىتى قىزغىن كېتىدۇ . قەشقەرنىڭ « ھەزرەت سەيلىسى » ، ئوپالدىكى « نوروز ـ بۇلاق سەيلىسى»، يېڭىساردىكى « ئودىخېنىم سەيلىسى » ، خوتەندىكى « كوھمارىم سەيلىسى » قاتارلىق كۆلىمى چوڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىدىن بىرى مەددادھلىق بولۇپ ، مۇشۇ سەيلە مەزگىللىرىدە يۇرت ـ يۇرتلاردىن كەلگەن مەددادھلار تەرەپ ـ تەرەپتە سوروڭ تۇزۇپ ، مىڭلىغان سەيلىچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

مەددادھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ئىچىدە گەرچە ساغلام بولمىغان بەزى دىنىي تەركىبلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇنىڭ خەلق سەنئىتىنى يۇكسەلدۈرۈش ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تارقىتىش ۋە بېيىتىش ، خەلق نىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئويىنىغان رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ . (ئا)

چاقچاق

چاقچاق ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنەۋى ئادەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ھەجۋىي تۈرىگە خاس ئاممىۋى ژانىردۇر . چاقچاق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى ، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى چاقچاقسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس . ئۆزىنىڭ شەكلى بويىچە ، چاقچاق ئالاھىدە بىر خىل دىئالوگ بولۇپ ، ئۇ ، ئادەتتە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بىر توپ ئادەملەر ئارىسىدا قانات يايىدۇ . ئەمما چاقچاقنىڭ خاراكتېر جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى سۆھبىتى ئەمەس . چاقچاقنىڭ يادروسى جاراڭلىق كۈلكە بولغاچقا ، ئۇ كىشىلەردە ئىختىيارسىز تەبىئىي كۈلكە قوزغاشنى مەقسەت قىلىدۇ .

ئىنسان كۈلكىگە موھتاج . شۇڭا كىشىلەر « بىر قېتىم كۈلسەڭ ئون يىل ياشىرىسەن » دېيىشىدۇ . مۇشۇ نۇقتىدا چاقچاق بىر خىل مەنىۋى كۈچ سۈپىتىدە ، ئىنسان قەلبىگە ئىستېتىك تۇيغۇ بېغىشلاپ روھنى ئۇر-غۇتىدۇ ، ھايات مەئىشەتلىرىدىن ھۇزۇرلاندۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ، يۇمۇرغا باي خەلق . شۇڭا ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ چاقچاقنى ئۆز تۇرمۇشىغا ھەمراھ قىلىپ كەلگەن . ئۇلار ئۆزئارا بىر ـ بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە گەپنى چاقچاق بىلەن باشلايدۇ . ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى توي ـ تۆكۈن ۋە باشقا مۇراسىملار ، خىلمۇ خىل سەيلە پائالىيەتلىرى ، ئاممىۋى مەشرەپلەر ، مېھماندارچىلىق ۋە سۆھبەتلەر ... نىڭ ھەممىسى چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ . شۇڭا كۈلكە ـ چاقچىقى بولمىغان ئولتۇرۇشلارنى «راھىبلارنىڭ بۇتخانىدىكى تىلاۋىتى »گە ئوخشىتىپ ، ئۇنىڭدىن رازى بولمايدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان « نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى » ، «سەلەي چاقچاق لەتىپىلىرى » ، « موللازەيدىن لەتىپىلىرى »دىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزغا كۈلكە بېغىشلاۋاتقان ھېسام قاتارلىق لەتىپچىلەرنىڭ خۇش خۇي ئوبرازلىرى ئۇيغۇرلاردىكى ئەنە شۇ چاقچاق ئادىتىنىڭ جانلىق سىمىسى . ئۇيغۇر سۆز سەنئىتىدە چاقچاق ژانىرىنىڭ شۇنچىلىك ئەۋج ئېلىشى ئۇلارنىڭ مىللىي پسىخىكىسىدىكى يۇمۇرلۇق خاراكتېر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . بۇ خىل خاراكتېرنىڭ يېتىلىشىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتى ، ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي شارائىتى ، تارىخىي شارائىتى ، مەدەنىيەت قاتلىمى قاتارلىق ئىچكى ـ تاشقى ئامىللارنىڭ مىللىي خاسلىقى سەۋەب بولغان .

ئۇيغۇر چاقچاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ ، ھازىر جاۋابلىق ، مەنتىقىلىقلىق ، دەلمۇدەللىك ، قاراتمىلىقلىق ، يوشۇرۇن مەندارلىق ، ئوبيېكتىپلىق (پىكىر مەزمۇنىنىڭ بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىشى) قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە مەركەزلىشىدۇ . ھەرقانداق ۋاقىتتا چاقچاق بىرەر تېمىغا ، بىرەر نىشان (ئوبيېكت) غا مەركەزلىشىدۇ ، ئۇنىڭدىن چەتنەپ كەتسە چاقچاقنىڭ كۈچى بولمايدۇ ھەمدە كۈلكە پەيدا قىلالمايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا چاقچاقنىڭ تۈرلىرى سوروڭنىغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ . مەسىلەن :

«ئۇچۇم قىلىش » خاراكتېرىدىكى چاقچاقلار ،

يەنى كونكرېت بىر ماۋزۇ ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرغان چەمبەر ئىچىدە چاقچاقلىشىش . چاقچاقنىڭ بۇ خىل شەكلىدە مەلۇم بىر شەخسنى چۆرىدىگەن ھالدا ، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھەربىر ئېپىزوت ۋە قىزىق پەيتلىرىنى ، خاراكتېرىدىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى كۈلكىلىك تەسۋىرلەش ، مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئارقىلىق غەيرىي «ئادەم» ياساپ چىقىش — «ئۇچۇم قىلىش» دېيىلىدۇ . چاقچاق چىلار ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئۆز ئوبيېكتىنى «ئۇچۇم» قىلغاندىن كېيىن ، ئاخىرىدا ئەپچىل ئۇسۇل بىلەن ئۇنى قايتۇرۇپ قاتارغا قوشۇۋالىدۇ . نەتىجىدە چاقچاق ئوبيېكتى جۇملىدىن باشقىلارمۇ بۇنىڭدىن ھېچ قانداق غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ .

«لەقەملىك چاقچاق» — چاقچاقنىڭ ئەڭ كەڭ تارقالغان شەكلى . ئۇيغۇرلاردا شەخسلەرنىڭ خاس ئىسمىغا قانداقتۇر بىر لەقەمنى قوشۇپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان . خەلقتە «لەقەمسىز كىشى بولماس» دېگەن ئىبارە بار . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلاردا شەخسىي لەقەمدىن باشقا ئاتىدىن بالىغا ، بالىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان ئەۋلادلار لەقەمى ھەتتا يۇرت ـ مەھەللىلەرگە ئورتاق يۇرت لەقەملىرى بولىدۇ . لەقەملىك چاقچاقتا چاقچاق ئوبيېكتىنىڭ لەقەمنى توغرىدىن توغرا تىلغا ئالماي ، خىلمۇ خىل بوياق بىلەن پەردازلاپ ئىشارىلىك سۆزەتلەش ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ . لەقەملىك چاقچاقتا چاقچاقچىنىڭ ھازىر جاۋاب بولۇشى ، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ .

ماقال ـ تەمسىلىك چاقچاقلار : چاقچاقنىڭ بۇ تۈرى كۆپ ھاللاردا لەقەملىك چاقچاقلار بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدۇ . مەسىلەن ، بىر كىشىنىڭ لەقمى «تۆگە» بولۇپ ، ئۇ بىر ئولتۇرۇشتا قوپال ، قاملاشمىغان ئىش قىلىپ قويسا ، بۇنى بايقىغان چاقچاقچى «تۆگىنىڭ مازار بىلەن ئىشى يوق» دېگەن ماقالدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق چاقچاق باشلايدۇ . چۈنكى ھەرقانداق ماقال ـ تەمسىل پەيدا بولۇش جەھەتتىن قاراتمىلىققا ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن چاقچاقچىلار خەلق ئىبرەتلىك ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ماقال ـ تەمسىللەردىن ، ئەپەندى لەتىپىلەردىن ، خەلقنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك .

چاقچاقنىڭ «ئوخشىتىش» شەكلىدە ئوبيېكت قىلىنغان شەخسنىڭ قىياپىتىدە ، خۇلق ـ مىجەزدە كۆزگە چېلىقىدىغان غەلىتە كۆرۈنۈش ۋە غەيرىي ھالەتلىرىنى خۇددى شۇنىڭغا ئوخشىشىدىغان تۇرلۇك نەرسىلەرگە ـــ ھايۋانات ، ئۇچار قانات ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئوخشىتىش ، تەڭلەشتۈرۈش ۋە تەقلىد قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق چاقچاقنى راۋاجلاندۇرىدۇ .

قاپىيىلىك چاقچاق : چاقچاقنىڭ بۇ شەكلى شېئىرىي شەكلىدە قاپىيە قوغلىشىش ئۇسۇلى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ . قاپىيىلىك چاقچاق ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھىتىنى نامايان قىلىش بىلەن بىرلىكتە ، كىشىلەرگە بەدىئىي لەززەت بېرىدۇ . خەلق ئارىسىدىكى «قاپىيىگە كەلگەندە ئاناڭدىن قايتما» دېگەن ئىبارە بار ، بۇ قاپىيىلىك چاقچاق شەكلىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

« سۆز ئويۇنى » مۇ چاقچاقنىڭ ئۆزىگە خاس بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇ ، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇبالىغە ، ئوخشىتىش ، سىمۋول ، مېتافورا قاتارلىق ستىلىستىك ۋاستىلەرگە تايىنىدۇ .

دېمەك ، خەلق دانىشمەنلىكىنىڭ يۇكسەك بىر ئىپادىسى بولغان چاقچاقتا خەلق تىلىنىڭ ھەقىقىي بايلىقى ، رەڭمۇ رەڭلىكى ، ئەۋرىشىملىكى ، مەنىدارلىقى ، تەسۋىرىي قۇۋۋىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى نامايان قىلىنىدۇ .

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ھەقىقىي مەنىدىكى چاقچاق بىلەن ئادەتتىكى مازاق قىلىش ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاشمايدۇ . چۈنكى مازاق قىلىشتا بىرىنچىدىن ، مەنتىقە يوق ، ئىككىنچىدىن ، ئىجابىي مەزمۇندىن كۆرە ، ئۇنىڭدا تەنە ۋە دوق قىلىش ئىپادىسى ياكى بىراۋنىڭ زىتىغا ـ غۇرۇرىغا تېگىش ، شەخسنى كەمسىتىش ، مەسخىرە قىلىش ئوخشاش سەلبىي مەزمۇنىنىڭ پىكرىلەر ھۆكۈم سۈرىدۇ . ئەكسىچە ، چاقچاق ئىلمىي بولىدۇ ، كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ۋە ئەدەب ـ ئەخلاق مىزانلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلىدۇ ، كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئېچىپ دىلىنى رەنجىتىشتىن ساقلىنىدۇ . شۇڭا

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چاقچاق سورۇنغا ۋە ئوبيېكتقا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . كىچىكلەر چوڭلارغا ، ئەرلەر ئاياللارغا چاقچاق قىلىشتىن ساقلىنىدۇ . قىسقىسى ، چاقچاق تۇرمۇشقا خۇش خۇي مەزمۇن بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ . (ئا)

خەتتاتلىق

خەتتاتلىق ــ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سەنئەت تۈرلىرى ئىچىدە ئۇزاق تارىخقا ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يېزىق سەنئىتى . ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ، تەرەققىياتى يېزىق بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان .

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخي جەريانىدا تۈرك يېزىقى يەنى ئورخۇن ــ يەنسەي يېزىقى ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ، ئەرەب يېزىقى ، چاغاتاي يېزىقى ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىشتىن باشقا ، تارىختا براخمان يېزىقى ، مانىي يېزىقى ، قەدىمكى سۇرىيە يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ ، ھەممە ساھەدىن قىممەتلىك يادىكارلىقلار قالدۇرغان . يەنە ئۇزاق تارىخي دەۋرلەردىن يېتىلىپ چىققان يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە خەتتاتلارنىڭ ئورخۇن ــ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىن تارتىپ ، تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردىن تېپىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى بېغىشلىما مەزمۇندىكى ھۆسن خەتلەر ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى كلاسسىك قول يازمىلار ، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى مەسچىت ، مازار ۋە ئىمارەتلەرنىڭ ۋاسا ، كاھىشلىرى ، مېھراب ۋە تامغا ئويۇپ ھەل بېرىلگەن ھۆسن خەتلەردىن قارىغاندا ئۇيغۇر خەتتاتلىقى بىناكارلىق سەنئىتىمىزدىمۇ ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن .

ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇندىن قوللىنىپ كېلىۋاتقان تۈزخەت نۇسخىسى ، روقئى خەت نۇسخىسى ، تەئلىق خەت نۇسخىسى ، ئەسلىيە خەت نۇسخىسى ، سولۇس خەت نۇسخىسى بولۇپ ، بۇنىڭدىن باشقا ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھەرپ شەكلىگە ئىگە نەسخى خەت نۇسخىسى ، كۇفى خەت نۇسخىسى ، شەتەرەنجى كوفى خەت نۇسخىسى ، رەيھانى خەت نۇسخىسى ، ئىجازەت خەت نۇسخىسى ، دىۋانى خەت نۇسخىسى ۋە چەللى دىۋانى خەت نۇسخىسى قاتارلىقلار ۋە تۆۋەنكە ، تەسۋىرىي ، كۇرگۇل ، جەللى خەت نۇسخىلىرى بار . ئۇيغۇر خەتتاتلىرى بۇ نۇسخىلاردىن ئاجايىپ گۈزەل خەتلەرنى يازىدۇ . ئۇلارنىڭ خەتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆركەشلەپ تۇرغان دېڭىز دولقۇنلىرىدەك جۇلالاپ كىشىگە ئۈمۈر ۋە جاسارەت ئاتا قىلسا ، بەزىلىرى شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۈلىرىنى ، خۇش ناۋا سايراۋاتقان بۇلبۇللارنى ئەسلىتىپ كىشى قەلبىگە شادلىق ، خاتىرجەملىك بېغىشلايدۇ . بەزى خەتلەر ساھىبجامالالارنىڭ ھۆسنىنى ئەكس ئەتتۈرسە ، يەنە بەزىلىرى ئۇچار قۇشلارنى ، گۈل ــ گىياھلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ .

ئۇيغۇر خەتتاتلىقى مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قەلەم ، قەغەز ، سىياھلارنى ئىشلىتىدۇ . ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ ، ھەرپلىرى ئۇلىنىپ يېزىلىدىغان بولغاچقا ، خەتتاتلار خەتنىڭ تەكشى ، كۆركەم ، چىرايلىق يېزىلىشى ئۈچۈن قومۇش (بامبۇك) ، ئىرغاي ياغىچى ، قارىغاي ياغىچى قاتارلىقلاردا مەلۇم كەڭلىككە ، مۇقىم ئۆلچەمگە ، ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ، سىياھ راۋان چىقىدىغان ، ياپلاق ئۇچلۇق قەلەملەرنى ياساپ ئىشلىتىدۇ . قەلەم ئۇچى ئىككى ــ ئۈچ سانتىمېتر ياپلاق ئۇچلىنىپ بىرئاز ئېلاستىكلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ . ئۇچىنىڭ ئىككى قىرلىق تەرىپى زۆرۈر بولغان كەڭلىكتە ئۆلچەمگە ئاساسەن سىلىقلىنىدۇ ۋە ئۇچىنى ئون بەش گرادۇستىن ئوتتۇز بەش گرادۇسقىچە تەكشىلەپ كېسىپ ئۇچىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن تەخمىنەن بىر سانتىمېتردىن بىر يېرىم سانتىمېترغىچە جىراق ئېچىپ قويىدۇ .

قەغەز : ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان كەندىر ، ئۇجمە دەرىخى قوۋزىقىدىن قەغەز (خوتەن قەغىزى) ياساپ ، قەغەزنى تاختاي ئۇستىدە قويۇپ ، قاشتېشى ياكى سىلىق تاش بىلەن سۈرۈپ چىڭداپ ــ سىلغايتىپ پىششىقلايدۇ .

سىياھ : قارا سىياھ ئىشلىتىدىغان بولۇپ سىياھقا ناۋات ئارىلاشتۇرىدۇ . بۇنداق سىياھ يېيىلمايدۇ ، ئاسان توزىمايدۇ . قەدىمدىن باشلاپ راۋاج تاپقان ئۇيغۇر خەتتاتلىق ئەنئەنىسى بۇگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت ــ ئېتىبارىنى قوزغايدىغان ئالاھىدە بىر سەنئەت تۈرىگە ئايلاندى. (ش)

X IX ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى

پۇتبول

ئۇيغۇرلاردا ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەر خىل تەنتەربىيە تۈرلىرى بار . بۇنىڭ ئىچىدە پۇتبول ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ قوزىنى تۇلۇمچىلاپ سويۇپ ئىچىگە يەل (ھاۋا) تولدۇرۇپ ئىشلەنگەن توپنى تېپىش ئۈسۈلى بىلەن قارىمۇ قارشى قەلئەلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزىدىغان « تەپۈك » تېپىش ناملىق بىر ئويۇنى بار ئىدى ، دېيىلگەن (« تۈرك قامۇسى » ، 29 ـ تۇم ، 384 ـ بەت) . يەنە «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى » دېگەن كىتابنىڭ 276 ـ بېتىدە پۈتبول ، چەۋگەن ئويۇنلىرى ھون دەۋرىدىن بۇيان «تۈركىي قوۋملەر ئارىسىدا ئويناللغان » دېگەن ئىبارىلەر بار .

تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا ، پۇتبول ياكى توپ تۈركىي قوۋملەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان . دەرۋەقە ، ئۇ چاغلاردىكى توپ ھازىرقى زامانداىكى توپقا ئوخشاشماستىن «تۈركىي تىللار دىۋانى »دا كۆرسىتىلگەندەك ، تۇلۇمچە سويۇلغان قوزا تېرىسىگە يەل قاچىلاپ تېپىش ، يىپ توپ تېپىش ، يۇمشاق نەرسىلەردىن ياسالغان توپنى تېپىش شەكلىدە بولغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ پۇتبول ئويناش ئۆزاق تارىختىن بۇيان ئادەت بولغان . ئۇيغۇر باللىرى ئورما ۋاقتىدا بۇغداي ئېگىزى ، كۆزدە قوناق ئېگىزى ۋە خامانلاردا ئېشەك مىنىپ ئوغلاق (تۇلۇمچە سوـ يۇلغان قوزا تېرىسىگە سامان تىقىپ ياكى يەل بېرىپ) ، چەۋگەن ، ۋاللەي ئويناشتىن تاشقىرى ، يىپتىن ياسالغان ياكى ئىككى كونا تۇماق ئىچىگە يۇڭ ياكى پاختا تىقىپ توپ قىلىپ ، چاپاندىن قاپقا (قەلئە) ياساپ پۇتبول ئوينايدۇ .

X IX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى مەشھۇر سودىگەر ، مەرىپەتچى زات باۋۇدۇن مۇسابايوۋ شىنجاڭدىكى دىنىي مەكتەپلەردە پەننىي دەرس قوشۇپ ئوقۇشنى يولغا قويىدۇ . 1883 ـ يىلى ئاتۇش ئىكسىاقتا دەسلەپ ئۇچ سىنىپلىق مەخسۇس پەننىي مەكتەپ ، 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە زامانىۋى سەككىز سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ سېلىپ ، ئالتە مو يەردە تەنتەربىيە مەيدانى ياسايدۇ . ئوقۇغۇچىلار بۇ مەيداندا يۈگۈرۈش ، سەكرەش ، مېـ ڭىش ، تۇرۇش قاتارلىق ئاددىي تەنتەربىيە مەشغۇلاتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىن سىرت ، چامباش ، پۇتبول ، تارتىشماق (ئارقان ۋە كالتەك) ، « ئەسىر ئېلىش » ، «تاش كەلدى ـ تاش كەتتى » قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان .

1902 ـ يىلى باۋۇدۇنباي ئۆز خىراجىتى بىلەن روسىيە ، تۈركىيىگە ئوقۇغۇچى چىقىرىدۇ ، ئۇلار ئۇـ قۇش پۇتتۇرۇپ قايتقاندىن كېيىن باشقا تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارىدا پۇتبولمۇ زامانىۋىلىشىدۇ ، نەتىجىدە ئۇيغۇر تۇنجى زامانىۋى پۇتبول كومانىدىسى قۇرۇلىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي پۇتبول پۇتۇن شىنجاڭغا تارقىلىدۇ .

1927 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ، ئاتۇش ئىكسىاقتا قۇرۇلـ غان ئۇيغۇر پۇتبولچىلار كومانىدىسى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ پۇتبول كومانىدىسى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ ، ئۇلارنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن ، شۇنتساربىينىڭ ئىشتىن سىرتقى پۇتبول كومانىدىسىنى نۆلگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىدۇ .

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەينى ۋاقىتتا ئىكىساقتا قۇرۇلغان پۇتبول كومانىدىسىنىڭ ئەزالىرى گەرچە يېشى يەتمىشتىن ئاشقان بولسىمۇ ، يېڭى زامان پۇتبول مەيدانىدىن ئورۇن ئالىدۇ . كېيىن (1951 ـ

يىلى) ياشانغان دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان بۇ ئۇيغۇر پۇتبول كومانىدىسى غەربىي شىمال رايونى بويىچە چېمپىيون بولدۇ .

بۇ ئەھۋاللار بىزگە پۇتبول ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى بۇرۇنلا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . (ش)

داۋازلىق

داۋازلىق ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ تارىخىي مەنبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرلىرىگە تۇتىشىدۇ . قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز كۆك تەڭرىگە بولغان سېغىنىش ۋە يۇكسەك ھۆرمىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يەردىن مۇئەللەق تۇرىدىغان ئېگىز دارلارنى باغلاپ ئۆزلىرىنىڭ كۆككە ئىنتىلىش روھىنى ئىپادىلىگەن . ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي قارىشىدا دار ئۇستى (تەختىراۋان) گە چىقىش گويا كى تەڭرى ماكانغا چىققانلىق ھېسابلىناتتى . شۇڭا خەلقنىڭ ئارىسىدا دارغا چىقىدىغان داۋاز ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان ۋە مۇقەددەس لەشتۇرۇلگەن ھەمدە دارغا چىقىش تەنتەنىلىك مۇراسىم شەكلىدە ئۆتكۈزۈلگەن .

مەيدان ۋە دارنىڭ تىكلىنىشى : دار ئۇزۇنلۇقى يۇز مېتر ، كەڭلىكى ئاتمىش مېتر كېلىدىغان جايغا تىكىلىدۇ . دار تۇۋىدىكى ئون مېتردىن ئۇزۇن ئۇچ ئوق ياغاچتىن ئۇلىنىش بىلەن ئوتتۇز مېتردىن ئېگىز تەيىارلىنىدۇ . دار ئۇستىگە تاختا پەردە ئورنىتىپ ئۇستىنى قىزىل شەلپە رەڭ بىلەن گۈمبەز شەكلىدە ياسايدۇ . ئۇنىڭ ئۇچ بايرىقى بولىدۇ . تاختا پەردە ئاستىغا ئۇچ مېتىرلىق ياغاچ توغرىسىغا باغلىنىپ ئىككى بېشىغا يالاڭ چىغىرىق ، ئۇچما چىغرىق بېكىتىدۇ . ئوك تەرەپكە گۈلەڭگۈچ شەكلىدە ئارغامچا تېڭىپ ، ئىككى ئۇچىنى تاختايىنىڭ ئىككى بېشىدىن چىگىپ قويىدۇ . سول تەرەپكە يەنە ئارغامچا چىگىپ دىئامېترى ئوتتۇز سانتىمېتر تۆمۈر ھالقا بېكىتىدۇ . دار ئارغامچىسى سەكسەن ئىككى مېتر بولۇپ ، ئوق ئارغامچا دېيىلىدۇ . ئۇنىڭ بىر ئۇچى تاختا پەردىنىڭ ئاستىغا ، تۆۋەن ئۇچىنى ئوتتۇز-قىرىق بەش گىرادۇسلۇق قىلىپ يەرگە قوزۇق قېقىپ باغلايدۇ . ئارقا تام ئارغامچىسىنى دار تۆۋرۈكىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان قىلىپ ، ئۇنى تۆۋرۈكىنىڭ قارشى تەرىپىگە باغلايدۇ . يەنە دار ئارغامچىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان توققۇز ـ ئون ئىككى مېترلىق ئىككى ئاچا ياغاچ بولىدۇ . بۇنى ھاۋاز ياغىچى دەپ ئاتايدۇ . ئارغامچىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلايدىغان ، ئىككى تەرەپكە تارتىپ تۇرىدىغان پەردە ئارغامچا بولىدۇ .

لەنگەر چۈپ (تەڭشەك ياغاچ) ئالتە مېتر ۋە توققۇز مېترلىق بولۇپ ياپىلاق ياغاچتىن ياسىلىدۇ . ئۇ ھاۋا قارشىلىقىنى پەسەيتىدۇ ، داۋازنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشەيدۇ .

داۋازنىڭ خاس كىيىمى بولۇپ ، پاپاق ، سەللە ، كەشتىلەنگەن گۈللۈك پۇچقاقلىق زەر تۇتقان شىم ، بەلباغ ، ئالما ئۇرۇقى دۇخاۋا كالتە چاپاندىن ئىبارەت . دار ياسىغۇچىلار ، مۇزىكانتلارمۇ مىللىي ئۇسلۇبتا كىيىنىدۇ . داۋاز مەيدانغا كولدۇرما ئاسقان يوپۇقلۇق ئات مىنىپ كىرىدۇ . قارشى ئېلىش مۇزىكىسى چېلىنىدۇ .

دار ئۇستى ماھارىتى ، ئارقان ئۇستىدە يالىڭاياغ مېڭىش ، ئولتۇرۇپ قويۇش ، ئارقانغا مىنىش ، ئارقاندا موللاق ئېتىش ، كۆزىنى تېڭىپ مېڭىش ، پۇتىغا تەخسە تېڭىپ مېڭىش ، تاقلاپ مېڭىش ، ياغاچ ئاياغ بىلەن مېڭىش ، داردىن سىيرىلىپ چۈشۈش قاتارلىقلار .

چىغرىق ئويۇنى يالاڭ چىغرىقتا پىرقىراش ، بەلنى چىغرىقتا قويۇپ ئۆزىنى تۆۋەنگە ئېتىش ، چىغرىقتا قولتۇققا قىسىپ تۇرۇش ، چىغرىقتا ئولتۇرۇپ ئۆزىنى ئارقىغا ئېتىش ، چىغرىق ياغىچىغا پۇتىنىڭ ئۇچىنى ئېلىپ تۇرۇش ، بىر قولتۇقتا چىغرىقتا تۇرۇش ، بوشلۇققا شۇڭغۇش ھالىتىدە تۇرۇش، چىغرىق ھالقىسىغا بىر پۇتىنى بىر تەرىپىگە قويۇپ پىرقىراش ، ئىككى ھالقىغا پۇتىنى سېلىپ ئۆزىنى تۆۋەنگە تاشلاش قاتارلىقلار .

دار رىتىملىك ساز ـ مۇزىكا ساداسى بىلەن ئويىنىلىدۇ . داۋازلار يالغۇزلا دار ئويناپلا قالماستىن ، جانبازلىق ، چىۋەندازلىق ، سېركچىلىكنى بىرگە ئويناپدۇ .

دارغا چىقىش بىر خىل ئالاھىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ ، مىڭلىغان تاماشىبىنلار دارنى چۆرىدەپ ، دار باشقۇرغۇچىغا ئەگىشىپ داۋازنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى تىلەپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىشىدۇ . ئۇيغۇر داۋازلىرى بېلىگە ھېچقانداق «بەختەرلىك تاسمىسى» باغلىمايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر داۋازلىرىنىڭ چەبدەسلىكى ۋە ھېچنېمىدىن قورقماس باتۇرانە روھى ھەرقانداق تاماشىبىنلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ . (ش)

چېلىشىش

چېلىشىش ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى . قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھېيىت ـ ئايەم ، سەيلە ، توي ـ تۆكۈن قاتارلىق ھەرخىل ئاممىۋى پائالىيەتلەردە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئارا چېلىشىش مۇسابىقىلىرى ئېلىپ بېرىپ ، پالۋانلارنىڭ غەيرەت ـ شىجائىتىنى سىناش ئادەتكە ئايلانغان .

چېلىشىشنىڭ ئالدى بىلەن قاچان ، قەيەردە ، قايسى خەلقلەر تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق . ئەمما ، ئۇنىڭ ئۇۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجى ئاساسىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن .

ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا 1983 ـ يىلى بارچۆل (مارالبېشى) نىڭ چوڭ تەم خارابىلىقىدىن تېپىلغان بىر قىزىل ساپال ھەيكەل ساقلانماقتا . بۇ ھەيكەلدە ئىككى چېلىشچى راسا گىرەلىشىپ كەتكەن . بىر چېلىشچى قارشى تەرەپنى سول يانپېشىغا ئالغان ، يانپاشقا چىقىپ قالغان چېلىشچى بولسا ، پەيتنى چىڭ تۇتۇپ ، قارشى تەرەپنىڭ سول تېقىمى بىلەن ئوڭ مۇرىسىگە گىرە سالغان . بۇ كۆرۈنۈش بىزگە ئۇيغۇرچە چېلىشىش شەكلىنى ئەسلىتىدۇ .

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ « تۈركى تىللار دىۋانى » دا « قىز بىلەن چېلىشما ، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما » (I تۇم ، 619 ـ بەت) دېگەن ماقال ئۇچرايدۇ . يۇقىرىقىدەك تارىخىي پاكىتلار چېلىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

دۇنيادىكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ ئادىتىدە چېلىشىش ئاممىۋى تەنتەربىيىنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى شەكلى سۈپىتىدە مەۋجۇت . ئەمما چېلىشىش ئۇسلۇبى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدۇ . جۇملىدىن ئۇيغۇرچە چېلىشىمۇ باشقا خەلقلەرنىڭ چېلىشىش شەكلىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە .

قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا پەقەت بەل تۇتۇپ چېلىشىش شەكلى ئاساس قىلىنغان . بەلدىن باشقا ئەزالارنى تۇتۇشقا ، چەمەك سېلىشقا ، چاپۇتلاپ يېقىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ .

چېلىشىش مەيدانىغا چۈشكەن ئىككى پالۋان بېلىگە بەلباغ (پوتا) باغلايدۇ . A تەرەپ B تەرەپنىڭ ، B تەرەپ A تەرەپنىڭ بەلبېغىدىن تۇتىدۇ . رېپېرى (نازارەتچى) ئۆزئارا بەل تۇتۇشۇش قائىدىگە ئۇيغۇن بولسا ، چېلىشىشقا كومانداۋ بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ . كىم يانپاشقا ئېلىپ قارشى تەرەپنى يەرگە يېقىتالسا ، شۇ كىشى غەلبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ . ئۇتقان كىشى مەيداندا قالىدۇ . ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىشنى خالايدىغان پالۋانلار ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا چۈشىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ بىلەن بەل سىنىشىدىغان ئادەم چىقمىسا ، ئۇ شۇ مەيداننىڭ چېلىشىش پالۋانى بولۇپ قالىدۇ . قائىدە ، تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چېلىشىش شەكلى قەشقەرچە چېلىشىش شەكلىدىن ئاز ـ تولا پەرق قىلىدۇ . بۇ رايونلاردىكى چېلىشىش شەكلى بىر قەدەر قەدىمىيلىك ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان .

ئومۇمەن ، چېلىشىش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى ، يېزا ـ كەنتلەردە چېلىشىش ئويۇنى قىش ـ يازدىكىدەك ئېتىز ـ ئېرىق بېشىدا ، ئەمگەك مەيدانلىرىدا خالىغان پەيتتە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرۇشتىن تاشقىرى ، ھەرخىل ئاممىۋى مۇراسىملاردا كۆلىمى چوڭ بولغان چېلىشىش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ . چېلىشىشنى بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپ مەشق قىلىدۇ . ئادەتتە ھەر بىر يۇرتنىڭ بىر قانچە نەپەر چېلىشىش پالۋانلىرى بولۇپ ، يۇرت جامائىتى ئۇلارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيدۇ ۋە مۇشۇ ماھىرلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ .

ئەگەر بىرەر جايدا چېلىشىش بولىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپسا ، ھەرقايسى يۇرت جامائەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ چېلىشچىلىرىنى ئېلىپ ، شۇ سورۇنغا ھازىر بولىدۇ .

بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرچە چېلىشىش شەكلى مىللىي تەنتەربىيىنىڭ مۇھىم تۈرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ ، خەلقئارا مۇسابىقىلەردە ئۆز ئالاھىدىلىكىنى ناما-يان قىلماقتا . (ئا)

ئوغلاق تارتىشىش

ئوغلاق تارتىشىش ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئات ئۇستى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇ «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى » دەۋرىنىڭ يالدامىسى . بۇ ئويۇن ئادەملەرنىڭ باتۇرلۇق ۋە جەڭگىۋارلىق خسلىتىنى نامايان قىلىدىغان ئات ئۇستى مەشقى بولۇپ ، ئاتنى ئەڭ بۇرۇن قولغا كۆندۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلمەكتە .

ئوغلاق تارتىشىش ئويۇنىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇسابىقە شەكلىدە توي ـ تۆكۈن ، ھېيت ـ مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ . ئوغلاق تارتىشىش كۆپرەك چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەردىن چەترەك يېزا ـ قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، بۇنداق يۇرتلارنىڭ كۆپچىلىكىدە مەخسۇس ئوغلاق تارتىشىش ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن چەۋەندازلار بولىدۇ . ئۇلار ئوغلاق تارتىش خەۋىرىنى ئاڭلىغان ھامان ئالاھىدە تەربىيىلىگەن ئاتلىرىنى مىنىپ ، يۇرت ـ مەھەللىلەر بويىچە سەپ تارتىپ بەلگىلەنگەن ئوغلاق تارتىش مەيدانىغا ھازىر بولىدۇ . ئوغلاق تارتىشىشقا قاتنىشىدىغان چەۋەندازلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . ئوغلاق تارتىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىدىغان ئىككى تەرەپ تەيياربولغاندىن كېيىن ، مۇسابىقىنى تەشكىللىگۈچى شەخس ئالدىن تەييارلىغان ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا تاشلاپ بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ . ئېتى يۈگۈرۈك ماھىر چەۋەندازلار بەس ـ بەس بىلەن ئات چاپتۇرۇپ ، ئوغلاقنى بۇرۇن ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ . ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ ئۆزەڭگە ئاستىغا ياكى تېقىمىغا بېسىۋالغۇچى ئوغلاقنى باشقىلارغا تارتتۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن نىشانغا قاراپ قۇيۇندەك چاپىدۇ . قارشى تەرەپ ئۇنى قوغلايدۇ . يېتىشىۋالغان چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوغلاقنى تالىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر مەيدان ئوغلاق تارتىشىش جېڭى باشلىنىدۇ . ئوغلاقچىلارنىڭ بىر قىسمى ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىش يۆنىلىشىنى توسىدۇ ، ئېتى كۈچلۈك ، قاۋۇل چەۋەندازلار غۇڭمەك بولۇۋېلىپ ئوغلاق تالىشىۋاتقان جەڭ سورۇنىغا بۆسۈپ كىرىپ ئوغلاقنى تارتىپ چىقىشقا مەسئۇل بولىدۇ . مۇشۇنداق قايتا ـ قايتا تالىشىش ، تارتىشىش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا كىم ئوغلاقچىلار توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ ، ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن پەللىگە تاشلىيالسا (ئوغلاق تاشلاش نىشانى كۆپىنچە ئوغلاق تارتىشىش مەيدانىدىن يىراقراق بولغان مەلۇم يۇرت ئىچىدىكى ئابرويلۇق بىر ئادەمنىڭ ئۆيى ياكى چەتئەل بىر جايغا نىشانلاپ سىزىلغان چەمبەر قىلىپ بەلگىلىنىدۇ) شۇ تەرەپ غەلبە قىلغان بولىدۇ . ئوغلاق تارتىشتا غالىب كەلگەن تەرەپ ئوغلاق تارتىشىشنى تەشكىللىگۈچىلەر تەرىپىدىن ئالاھىدە مۇكاپاتلىنىدۇ . ئوغلاق تاشلىغان ئۆي ئىگىسى بۇ ئويۇن شەرىپىگە زىياپەت بېرىدۇ ۋە مەشرەپ ئۇيۇشتۇرىدۇ . ئۇتۇپ چىقان ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل تاۋار باغلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇرت ـ مەھەللىلەر بويىچە كوللېكتىپ ئىككى سەپ بولۇپ ئوغلاق تارتىشتىن باشقا يەنە ئىككى چەۋەنداز ئارىسىدا يەككىمۇ يەككە ئوغلاق تارتىشىش ئۇسۇلىمۇ بار . ئۆز يۇرتلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىككى چەۋەنداز مەيدانىغا چۈشكەندىن كېيىن ، تەييارلانغان ئوغلاق مەيدانىغا تاشلىنىدۇ . ئۇلار يەردىكى ئوغلاقنى تارتىشقا باشلايدۇ . كىمنىڭ كۈچى ئارتۇق ، ئېتى كۈچلۈك بولسا ، شۇ كىشى ئوغلاقنى تارتىۋالىدۇ . يەككە تەركىشىش ناھايىتى جىددىي بولىدۇ . تەركىشىش نەتىجىسىدە ئوغلاقنى قولدىن بەرمىگىنى غەلبە قىلغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنداق يەككە ئوغلاق تارتىشىش كىچىكرەك دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ .

ئات ئۈستىدە ئويناپىدىغان ئويۇنلار ئىچىدە ئوغلاق تارتىشىشتىن باشقا يەنە « ئات بەيگىسى » ، « تەڭگە ئېلىش » ، « قىز قوۋار » ، « ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش » ، « يەردىن ياغلىق ئېلىش » قاتارلىق ئەنئە-

نۇرغۇن ئويۇنلارمۇ بار . بۇ ئويۇنلار كۆچلۈك جەڭگىۋارلىقنى تەلەپ قىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن بۇگۈنكى كۈندە مىللىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى . (ئا)

جانبازلىق ، چەۋەندازلىق

ئۇيغۇرلاردا جانبازلىق (چامباشچىلىق) ۋە چەۋەندازلىق (ئات ئۈستىدە ماھارەتلىك) خېلى تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇر جانبازلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئەنئەنىۋى يېرىلمىس ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر ، قەيسەر ، مەردانە خاراكتېرى ۋە جاسارىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلار مۇشت ماھارىتى ، پەشۋا ماھارىتى ، ئالىقان ماھارىتى ، يەل (چىگۈك) ماھارىتى ، قان ماھارىتى ، يانپاش ماھارىتى ، يوشۇرۇن ، ئاشكارا تېز ھۇجۇم قىلىش ماھارىتى ، تاش چېقىش ، تۆمۈر ئېگىش ، پىچاق ئېتىش ، زەربىنى توسۇش ۋە قارشى تەرەپنىڭ تىنىنى تۇتۇش ماھارىتى ، قىلىچۋازلىق ، نەيزىۋازلىق ، ئومۇتباز لىق ، كالتەكبازلىق ، موللاق ئېتىش ، ئېگىزگە سەكرەش ، توسۇقلاردىن ئۆتۈش ، ئوت چەمبىرىكىدىن ئۆتۈش ، كۆز باغلاش ، ئاتەشپەرەسلىك قاتارلىق جانبازلىقنىڭ خىلمۇ خىل ماھارەتلىرىگە ماھىر. ئۇزاقتىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر جانبازلىقى ھازىر تەرەققىي قىلىپ ، ئۇيغۇر جانبازلىق كومانىسى قۇرۇش بىلەن يېگىرمە نەچچە ئورۇندا مەشق مەيدانى ، نەچچە يۈزلىگەن مەكتەپ ، جامائەت تەشكىلاتلىرىدا كوللېكتىپ ـ يەككە مەشق قىلىش پائالىيەت ئورۇنلىرى بارلىققا كەلدى .

چەۋەندازلىق : ئۇيغۇرلار ئېتىندائىي ئۇۋچىلىق ھاياتىدىن باشلاپ ئات مىنىپ ئادەتلەنگەن خەلق بولۇپ ، ئات ئۈستىدە ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىش ، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى پائالىيەتلىرىگە ماھىر .

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن ئات مىنىشنى ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنىتى دەپ بىلگەن . ھەرقايسى خانلىقلار دەۋرىدە ، ئات مىنىش ماھىرلىرى ئەسكەرلىككە ، ئوردا خىزمەتچىلىكىگە تاللانغان . ھەتتا قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئۆزلىرىگە لايىق تاللىشىمۇ چەۋەندازلىقنى شەرت قىلغان . شۇنداقلا چەۋەندازلىق ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ ھېيت ـ بايرام ، توي ـ تۆكۈن ، سەيلە ـ سایاھەت كۈنلىرىنىڭ قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق كۆڭۈل ئېچىش نومۇرلىرى بولۇپ قالغان . مەسىلەن ، ئات بەيگىسى ، ئوغلاق تارتىشىش ، ئات توپى (چەۋگەن) ، ئات ئۈستىدە تەڭگە ئېلىش ، ئات ئۈستىدە كۆچ سىنىشىش قاتارلىق مۇسابىقە شەكلىدىكى پائالىيەتتىن باشقا ھەرقايسى چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىش ، چۇنۇق چېپىش ، ئات ئۈستىدە نەيزە ، ئومۇت ، قالقان ئىشلىتىش ، قارىغا ئېتىش ، ئات چاپتۇرۇپ ئاتنىڭ ئوڭ ـ سول يېنىغا ئۆزىنى تاشلاش ، ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇش ، تورنىك ئويناش ، ئاتنىڭ ئوڭ ـ سول يېنىغا ئۆزىنى يوشۇرۇپ بۆسۈپ ئۆتۈش ، چېكىنىپ زەربە بېرىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى ماھارەتلىرىنى نامايان قىلغان . (ش)

ئوردىكام ئويۇنى

ئوردىكام ئويۇنى ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئويناپ كەلمەكتە .

ئوردىكام ئويۇنى تۈزلەڭ يەرلەردە ، مال باققان يايلاق ـ جاڭگاللاردا ، يېزا ـ مەھەللىلەردە ئوينىلىدۇ . بۇ ئويۇن ئۇچۇن ئالدى بىلەن ئادەم سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ چەمبەر شەكلىدە مەيدان سىزىلىدۇ . ئاندىن شۇ سىزىق ئايلانمىسى بويىچە تەخمىنەن ھەربىر ـ ئىككى مېتر ئارىلىققا بىردىن كىچىك ئورەك كولىنىدۇ (ئورەكنىڭ ھەجمى چاي پىيالىسى چوڭلۇقىدا) . كولانغان ئورەكنىڭ سانى قاتنىشىدىغان ئادەمنىڭ سانىدىن بىرى كەم بولىدۇ . چەمبەر شەكلىدىكى بۇ مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بالچۇق (توپ) ھەيدەپ كىرىگۈزۈلىدىغان بىر ئانا (مەركىزىي) ئورەك (ئوردا دېيىلىدۇ) كولىنىدۇ . ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار ئۆزىنىڭ بوي ئېگىزلىكىگە ئاساسەن ئۆزلىرى تاللاپ ياراتقان نوغۇچ شەكلىدىكى بىردىن كالتەك تاياق ھەمدە يۇمىلاق

ياكى ئۇزۇنچاق (باشمالداقتىن سەل چوڭراق) ھالەتتە بىردانە ياغاچ بالىچۇق تەييارلايدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار تەخ بولغاندىن كېيىن بىر كوماندا بىلەن تەڭ چاقماق تېزلىكىدە ھەر بىرى بىردىن ئورەكنى ئىگىلەپ ئانچۇق تاياق (توپ ئۇرىدىغان كالتەك) نى ئورەككە سولاپ تۇرىدۇ. ئورەك ئىگىلەش ھوشيارلىق ۋە چەبدەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر كىم ئورەك ئىگىلەيمىگەن بولسا شۇ كىشى توپقا مەسئۇل بولۇپ، بالچۇقنى مەيدان سىرتىدىن توپ ئۇرۇش كالتىكى بىلەن مەيدان ئىچىگە ھەيدەپ ئەكىرىپ، پەم بىلەن مەيدان ئوتتۇرىسىدىكى مەركىزىي ئورەككە سولاش ئۇچۇن ھەرىكەت قىلىدۇ. قالغان ئويۇنچىلار ھەم ئۆزئىڭ ئورنىكىنى، ھەم مەركىزىي ئورەكنى قوغدايدۇ. ھەربىر ئورەكنىڭ ئىگىلىرى توپنى مەركىزىي ئورەكتىن يىراقلاشتۇرۇش ئۇچۇن، ئورەككە كىرىش ئېھتىمالى بولغان توپنى كالتەك تايىقى بىلەن ئۇرۇپ يىراققا ھەيدەۋېتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئورەك باققۇچى مۇشۇ مەقسەتتە تايىقىنى ئورەكتىن چىقارغان ھامان ئورەككە ئىگە بولالمىغان توپ ھەيدىگۇچى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چاققانلىق بىلەن تايىقىنى ھېلىقى بوش ئورەككە تىقىۋالسا، بۇ ئورەكنىڭ ئىگىسى ئوردىسىدىن مەھرۇم قالىدۇ ـ دە، ئوردىكى (ئوردىسى) نى ئىگىلىۋالغان كىشى ئورنىدا مەيداننىڭ سىرتىغا چىقىپ قايتىدىن توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئويۇن مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا دەۋرسىمان داۋاملىشىۋېرىدۇ. ئارىلىقتا ئويۇننى تېخىمۇ قىزىتىش ۋە ئەۋجىگە كۆتۈرۈش ئۇچۇن ئويۇن باشلىنىشتا « كۆچ ـ كۆچ » دېگەن كوماندىسى بىلەن تەڭ، ئورەك ئىگىلىرى تايىقىنى كۆتۈرۈپ، ئۆزئارا ئورەك ئالماشتۇرىدۇ. ئەگەر مۇشۇ «كۆچ ـ كۆچ» پەيتىدە ئوردىكى يوق توپ ھەيدىگۇچى چاققانلىق بىلەن بىرەر بوش ئورەككە تايىقىنى سىلىۋالسا، ئۇ ئورەك شۇنىڭغا مەنسۇپ بولۇپ، بىخەستەلىك قىلىپ كىم ئورەك ئىگىلەيمىگەن بولسا، شۇ داۋاملىق توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئەگەر توپ ھەيدىگۇچى بالچۇقنى باشقىلارنىڭ ئۇرۇپ يىراقلاشتۇرۇشىغا يول قويماي، ئەپچىللىك بىلەن توپنى مەركىزىي ئورەككە كىرگۈزۈۋالسا، شۇ ھامان بىر قېتىملىق ئورەك كۆچۈش (كۆچ ـ كۆچ) بولىدۇ. شۇ جەريانىدا ھەركىم چاققانلىق بىلەن ئورەك ئىگىلىشى شەرت. ناۋادا ئورەك ئىگىلىيەلمەي سىرتتا قالغىنى يەنە توپ ھەيدەپ كېلىشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئەگەر ئىككى كىشىنىڭ تايىقى بىر ئورەككە سىلىنىپ قالسا، كىمنىڭ تايىقى ئورەككە بالدۇر سىلىنغان بولسا، ئورەك شۇ كىشىگە مەنسۇپ بولىدۇ. كىم بۇرۇن ئىگىلىگەنلىكى ئايرىلماي ئورەك تالىشىش يۈز بەرسە ئويۇن باشلىقى ھۆكۈمى بىلەن يەنە بىر قېتىم «كۆچ ـ كۆچ» قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇننى ئويناشتا ئوينىغۇچىلارنىڭ توپ كالتىكى بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ پۇتىغا ياكى باشقا جايلىرىغا ئۇرۇشقا، بالچۇقنى قولى بىلەن تۇتۇپ ئويناشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئويۇن تەرتىپىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار سىزىلسە، ئۇ كىشى ئويناشتىن مەھرۇم قىلىنىدۇ ياكى باشقا ئۇسۇللار بىلەن تەنبىھ بېرىلىدۇ.

ئوردىكام ئويۇنى ئىنتايىن قىزىقارلىق بولۇپ، چەبدەسلىكنى، ھوشيارلىقنى، پەملىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئويۇن كىشىنىڭ غەيرىتىنى، ئىرادىسىنى كۈچەيتىپ، ئىتتىپاقلىق ئېڭىنى ئۆستۈرىدۇ. (ئا)

«قاچ ـ قاچ» (كويلا توپ) ئويۇنى

«قاچ ـ قاچ» ئويۇنى ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي، ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ئۇ ئادەتتىكى تاشقىرى تېزلىك، چېۋەرلىك، قەيسەرلىك ۋە ھوشيارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ.

بۇ ئويۇنمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ، مۇسابىقىلىشىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار كۆپەرەك بالىلار ۋە ياشلار بولۇپ، ئالدى بىلەن ئۇلار ئىككى سەپكە ئايرىلىدۇ. ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ، ئەمما ھەربىر سەپكە قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى توققۇزدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ.

«قاچ ـ قاچ» ئويۇنى ئۇچۇن يوگۇرۇشكە ئەپلىك تۇزلەڭ يەر ياكى ئېتىزلىق مەيدان قىلىنىدۇ. ئويۇن مەيداننىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ سىزىلىدۇ (ئادەتتە بۇ خىل ئويۇن ئۇچۇن تەييارلانغان مەيداننىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاتمىش ـــ سەكسەن

مېتر ، كەڭلىكى قىرىق ـــ ئاتمىش مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ) . مەيدانىنىڭ ئىككى تەرىپىگە چەمبەر شەكلىدە سىزىلغان توپ ئۇرۇش ئورنى ۋە قېچىپ بارىدىغان ئوردا ئادەتتە « كويلا » دەپ ئاتىلىدۇ .

« قاچ ـ قاچ » ئويۇنى ئۇچۇن بىر دانە توپ (شاپىتۇل ياكى ئۆرۈك ئۇرۇقچىسىغا خام يىپنى ئوراپ ، ئالمىدەك چوڭلۇقتا قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنى تۆت ياكى سەككىز كۆزلۈك قىلىپ ، ئوخشاشمىغان رەڭلىك يىپ بىلەن ئۇستىدىن كەشتىلەپ چىرايلىق ۋە چىداملىق قىلىپ بوجەپ يۇمىلاق توپ شەكلىگە كىرگۈزىدۇ) ۋە ئۇزۇنلۇقى توقسان سانتىمېتر ئەتراپىدا ، تومۇلۇقى كەتمەن سېپىدەك ، توپ ئۇرۇش قىسمى (بىر تەرىپى) ياپىلاق شەكلىدىكى توپ ئۇرۇش كالتىكى تەييارلىنىدۇ . ئەگەر مەيدان كىچىكرەك بولۇپ توپ ئۇرۇش كالتىكى بولمىسا ، كالتەك ئورنىدا قول بىلەن توپنى ئۇرۇپ ئويىنىسىمۇ بولىدۇ .

ئويۇن باشلاشتا ئىككى تەرەپنىڭ كوماندا باشلىقلىرى ئالدى بىلەن توپ ئۇرۇش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ . توپ ئۇرۇش ھوقۇقى ئايرىلغاندىن كېيىن ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىدە رەتلىك تىزىلىپ تۇرىدۇ . قارشى تەرەپ ئەزالىرى مەيدانىدا توپنى توتۇۋېلىش ئۈچۇن ئەپلىك جاي تاللاپ ، خۇددى ۋالىبولچىلاردەك ئورۇن ئىگىلەيدۇ . توپ ئۇرغۇچى تەرەپكە مۇداپىئە كۆرگۈچى قارشى تەرەپنىڭ كوماندا باشلىقى توپنى كالتەككە توغرىلاپ تاشلاپ بېرىدۇ . كوماندا ئەزالىرىنىڭ بىر قېتىم ، كوماندا باشلىقى (رامباتچى) نىڭ ئىككى قېتىم توپ ئۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ . توپ ئۇرغۇچى ئۇرۇلغان توپ بىلەن تەڭ مەيدانىنىڭ قارشى تەرىپىدىكى بەلگىلەنگەن كويلا (ئوردا) ئىچىگە كىرىۋالغۇچە قارشى تەرەپ توپنى توتۇۋېلىپ ، توپ بىلەن ئۇنى ئۇرۇۋالسا ، مۇداپىئەدە تۇرغان قارشى تەرەپ ئەزالىرى ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن گۇررىدە يۇگۈرۈپ بېرىپ توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىگە كىرىۋېلىشى شەرت . ئەگەر بەلگىلەنگەن مەيدانغا كىرگۈچە ئارىلىقتا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇلارنىڭ بىرەر ئەزاسىنى ئۇرۇۋالسا ، ئۇلار توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولالمايدۇ .

توپ ئۇرۇش ھوقۇقى بار تەرەپنىڭ ئەزالىرىدىن بىرسى توپ ئۇرغاندا كالتىكى توپقا تەگمەي ياكى يىراقتا ماڭماي ، قېچىشنى لايىق كۆرمىسە ، كويلىغا كىرىپ تۇرۇپ ، ئىككىنچى ئەزا ئۇرغاندىن كېيىن شۇ كىشى بىلەن بىرگە قاچىسىمۇ بولىدۇ ياكى كېيىنكى ئۇچىنچى ، تۆتىنچى توپ ئۇرغۇچى بىلەن بىللە قاچىسىمۇ بولىدۇ . ئىشقىلىپ توپ ئۇرغان كىشى چوقۇم بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشى شەرت . ئۇ يەنە پۇرسەت كۈتۈپ ، ئۆزىنىڭ كوماندىسىدىكى باشقا بىرى توپ ئۇرغان زامان توپ ئۇرۇش كويلىسىغا قايتا قېچىپ كېلىۋالسا ، « ئەسىر » لىكىتىن قۇتۇلۇپ ، توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا قايتا ئىگە بولىدۇ . توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپنى بەلگىلەنگەن مەيدان ئىچىدە خالىغان يىراقلىققا ئۇرسا بولىۋېرىدۇ . لېكىن ئارقا تەرەپكە ئۇرسا ياكى مەيدان سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە « كۆيگەن توپ » (« سېسىق توپ ») ھېسابلىنىپ توپ ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ . مۇسابىقە جەريانىدا توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش نۆۋىتى تۈگەپ ، ھەممىسى قاچالماي قامىلىپ قالسا ، ئۇ ھالدا مۇداپىئە قىلغۇچى قارشى تەرەپنىڭ ئىككى ئەزاسى مەيدان ئىچىدە ئۆزئارا توپ پاسلىشىپ ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ . بۇ پۇرسەت ئىچىدىمۇ قېچىپ بېرىۋالالمىسا ياكى قېچىش جەريانىدا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇرۇۋالسا ، يېڭىلگەن بولۇپ ، توپ ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ .

دېمەك ، « قاچ ـ قاچ » ئويۇنى ئەنە شۇنداق جىددىي تىركىشىش ، دەۋر ئالمىشىش ئىچىدە داۋاملىشىدىغان ئىنتايىن قىزىقارلىق ئويۇندۇر . (ئا)

سارغايدى (چاقپەلەك)

سارغايدى ـــ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي ، ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى . بۇ ئويۇن قەدىمدىن باشلاپ ھەرخىل ھېيت ـ بايرام ، مۇراسىملاردا ، شۇنداقلا دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال پەيتلىرى

رىدە ، كۆپرەك قىش كۈنلىرى ئويۇشتۇرۇلغان بولىدۇ .

چاقپەلەك ياغاچ ۋە ياغاچ چاقنى مېخانىكىلىق ئۇسۇل بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ ياسالغان بولۇپ ، تەخمىنەن ئون بەش ـ يىگىرمە مېتر ئېگىزلىكتىكى موما ياغاچقا ھارۋا چاقىنى كىيگۈزۈپ ، چاقنىڭ ئۈستىگە يەنە ئىككى تال بادرا ياغاچ بىرگە جۈپلىنىپ باغلىنىدۇ . بۇ چاقنىڭ موما ئۈستىدە مەزمۇت تۇرۇشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ . ئويۇنچىلار ئۈچىدىغان ئىلەڭگۈچ (ئارغامچا) لار چاقپەلەك ئۈستىدىكى جۈپلىمە ياغاچقا مۇقىم بېكىتىلگەن بولىدۇ . چاقنى ئايلاندۇرىدىغان يەنە بىر تال ياغاچ موما (ئوق ياغاچ) ياغاچنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە توغرىسىغا قىلىپ مۇقىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، بۇ توغرا ياغاچنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئادەم تۇرۇپ ، بىر خىل تېزلىك بىلەن ئوڭ يۆنىلىشكە قاراپ ئىتتىرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن چاقمۇ بىللە ئايلىنىپ ، چاققا باغلانغان ئىلەڭگۈچتىكى ئىككى « ئۇچقۇچى » ئاستا ـ ئاستا كۆككە كۆتۈرۈلىدۇ . چاق قانچىلىك تېز ئايلانغانسېرى ئىلەڭگۈچمۇ شۇنچە تېزلىكتە بارغانسېرى ئېگىزلەيدۇ . ئەگەر تېنى ئاجىز ياكى بېشى قايىدىغان كىشىلەر ئۇچسا ، ئىلەڭگۈچ ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنسېرى كۆڭلى ئاينىپ ، چىرايلىرى ساغرىپ كېتىشى مۇمكىن . بۇ ئويۇننىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، ئۇنىڭغا « سارغايدى » دەپ نام بېرىلگەن .

بۇ ئويۇننىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە ـ يوسۇنى بولۇپ ، مەخسۇس ئادەم تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ .

چاقپەلەك ئويۇننىڭ يۇقىرىقىغا ئوخشاشايدىغان يەنە بىر خىل شەكلىمۇ بار . بۇ خىل چاقپەلەكنىڭ موسى تەخمىنەن سەككىز ـ ئون مېتر غىچە ئېگىزلىكتە بولۇپ ، بۇ مومۇ يەرگە تىك قىلىپ مەھكەم ، مىدىرلىمايدىغان ھالەتتە كۆمۈلىدۇ . بۇ مومنىڭ ئۈچىغا يەنىلا ھارۋا چاقى ياكى شارىكلىق چاق كىيگۈزۈلىدۇ . چاقنىڭ ئۈستىگە پىلوس (« + ») شەكىللىك ئىككى باسۇرۇق ياغاچ مەھكەم باغلىنىدۇ . بۇ چاقنىڭ تاسادىپىي ھالدا موما ياغاچتىن چىقىپ كەتمەسلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ . چاقنىڭ چەمبىرىكىگە گېزىمبىرەك تەڭپۇڭلۇقى تەڭشەلگەن تۆت دانە ھالقا مۇستەھكەم بېكىتىلىپ ، بۇ ھالقىلاردىن تۆت تال ھەرىكەتلەنىش ئارغامچىسى چۈشۈرۈلىدۇ . بۇ ئارغامچا يۇز كىلوگراملىقتىن ئارتۇق كۈچىنىشكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇپ ، ئادەتتە موما ياغاچنىڭ ئېگىزلىكىدىن ئوتتۇز ـ ئەللىك سانتىمېتر كالتە بولىدۇ . شۇڭا ئۇ بوشلۇقتا مۇئەللەق ھالەتتە تۇرىدۇ . ئارغامچىنىڭ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئۇچى ئادەمنىڭ پۇتى ئەركىن پاتقۇدەك ئىلمەك قىلىپ چىگىلىدۇ . ئۇچقۇچىلار تۆت كىشىدىن ئاشمايدۇ . ئۇلار سول پۇتىنى ئارقاغا ئىلمىكى ئىچىگە سېلىپ سول قولىدا ئارغامچىنى مەھكەم تۇتىدۇ . ئۇچۇش تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن ئۇچۇش قوماندىسى بېرىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تۆت « ئۇچقۇچى » تەكشى رىتىم بىلەن ئوڭ پۇتىنى يەرگە تېپىپ ، چاقپەلەكنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇچۇش دائىرىسى قۇش قانىتىدەك كېرىلىپ ، ئۇچقۇچىلار ئاستا ـ ئاستا يۇقىرىغا كۆتۈرۈلىدۇ ۋە چاقپەلەكنىڭ ئايلىنىش ئوقىغا ماس ھالدا ھاۋادا ئايلىنىش ھاسىل قىلىدۇ . ئۇچقۇچىلار ئېگىزرەك ئۇچۇشنى خالاپ ئۇچۇش ماھارىتىنى نامايان قىلماقچى بولسا ، ئۇلار ئوڭ پۇتى بىلەن يەرنى تېپىش سۈرئىتىنى تەكشى تېزلىتىش ۋە ئۆزئارا ھەرىكەت جەھەتتە ماسلىشىش زۆرۈر ، ئەگەر ئۇچۇشتىن توختاشقا توغرا كەلگەندە ، ئۇچۇش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ ، يەنە شۇ ئوڭ پۇتى بىلەن بىردەك يەر « تورموز » قىلىنىدۇ .

بۇ ئويۇنمۇ مىللىي تەنتەربىيە تۈرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، يۇرەك ۋە ئۆپكىنى چېنىقتۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك رول ئويناىدۇ . (ئا)

ياڭاق ئويۇنى

ياڭاق ئويۇنى ـــ نىشانغا تەگكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ياڭاق كۆپ چىقىدىغان قەشقەر، خوتەن ، ئاقسۇ قاتارلىق رايونلاردىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان .

بۇ ئويۇن ئادەتتە ھېيىت ـ بايرام ۋە ھەرخىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ئوينىلىدۇ . بۇ بىر قەدىمىي ئويۇن بولۇپ ، قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . كىمنىڭ ياڭىقى بولسا ئىختىيارىي ئويناۋېرىدۇ . بۇ ئويۇن

ئۈچۈن تامنىڭ تۈۋىگە ياكى تۈزلەڭ يەرگە ئون — يىگىرمە ياڭاق سىغقۇدەك بىر ئورەك كولىنىدۇ . ئوينىغۇچىلار ئۆزئارا كېڭىشىپ ، ئورەككە ياڭاق ئاتىدىغان چېگرا سىزىقى بەلگىلىۋالىدۇ ياكى تامغا بىر پارچە تاختاينى يانتۇ تىكلەپ ، تاختاينىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن پەسكە قارىتىپ بىر ياڭاقنى دومىلىتىدۇ . شۇ ياڭاقنىڭ دومىلاپ بېرىپ توختىغان يېرى ياڭاق ئېتىش چېگرا سىزىقى قىلىنىدۇ .

قاتناشقۇچىلار مۇۋاپىق ئۇسۇل بىلەن كېلىشىپ ئورەككە ياڭاق ئېتىش نۆۋىتىنى بەلگىلەيدۇ . شۇ رەت بويىچە بىرىنچى بولۇپ ياڭاق ئاتقۇچىغا-ئويۇنغا قاتنىشىدىغان ھەر بىركىشى ئوخشاش ساندىكى ياڭاقنى بېرىدۇ . ياڭاق ئاتقۇچى قولىدىكى پاي قىلىپ قوشۇلغان ياڭاقنى « جۈپ » ياكى « تاق » دەپ ئاشكارا جاكارلاپ چېگرا سىزىقنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ئورەككە تاشلايدۇ . ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئورەك بىلەن چېگرا سىزىقىنىڭ ئارىلىقى تۆت ـ بەش مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ . ئەگەر ياڭاق ئاتقۇچى « جۈپ » دەپ توۋلىغان بولسا ، ئورەككە چۈشكەن ياڭاقنىڭ سانى جۈپ بولسا ئۇتقان ھېسابلىنىپ . باشقىلار پاي قىلىپ قوشقان ياڭاق شۇ كىشىگە تەۋە بولىدۇ . ئورەككە چۈشكەن ياڭاقنىڭ سانى تاق بولسا ئۇتتۇرغان بولىدۇ ۋە ئويۇنغا قاتناشقانلار قانچە ياڭاق پاي قوشقان بولسا ، شۇنچە ياڭاق تۆلەم تۆلەيدۇ . ئۇتقۇچىدا ئارقا ـ ئارقىدىن ياڭاق ئېتىش ھوقۇقى بولىدۇ . ئۇتتۇرۇپ قويسا ياڭاق ئېتىش نۆۋىتى ئالمىشىدۇ . ھەر قېتىم ئورەككە ياڭاق ئاتقاندا ئويۇنغا قاتناشقانلار يۇقىرىقىدەك ئوخشاش ساندىكى ياڭاقنى ئالدىن پاي قىلىپ تاپشۇرىدۇ . ياڭىقى تۈگەپ ئويناشنى خالىمىسا مەجبۇرلانمايدۇ . بىر ئورەكتە ئوينايدىغانلار ئادەتتە ئۈچ ـ تۆت ئادەمدىن ئاشمايدۇ . (ئا)

«قوشماق ئاداش » ۋە توپۇق ئويۇنى

قوشماق ئاداش ئويۇنى بىلەن توپۇق ئويۇنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دوستلۇق ، ۋاپادارلىق ، ساداقەتمەنلىكنىڭ سىۋولى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئويۇن .

قوشماق ئاداش ئويۇنى — خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئىككى ياشنىڭ ساداقىتىنى ئىپادىلەشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان . ئويۇن ئۈچۈن ئۆرۈك ئۈچكىسىدىن جۈپ (قوشماق) چىققان مېغىز تاللىنىپ قوشماق ئوينىغۇچى ئىككى تەرەپ بىردىن يەيدۇ . يېيىش ۋاقتىدا ، ۋاقىت بەلگىلەپ ، بەلگىلەنگەن ۋاقتىدا كىم بالدۇر « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوشماق ئاداش » دەۋالسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ . ئۇتقۇزغۇچى ۋەدىلەشكەن نەرسىنى ئۇتقۇچىغا بېرىدۇ . بۇ ئويۇن كۆرۈنۈشتە ئاددىي بولغان بىلەن ئىككى دوستنىڭ بىر ئۈچكە ئىچىگە سىغقان قوشماق مېغىزدەك ھىم دوستلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ .

توپۇق ئويۇنى — شەرتى ئېغىر ، مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك ، مۇددىتى ئۇزۇن ، ئەر ـ ئايال ، قېرى ـ ياش ھەممىگە تەڭ ئومۇملاشقان ئويۇن . بۇ ئويۇنمۇ دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىنى ، دوستىنىڭ ئۇزاق سىناقلاردىن ئۆتەلەيدىغان ئۇنتۇلماس ، ساداقەتمەن دوستلۇقنى سىناش ئويۇنى ، بۇ ئويۇن ئۈچۈن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ توپۇقى لازىم . توپۇق قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئارقا پۇت سېنىدىن چىقىدۇ . ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇستەھكەم ئۇيۇللۇققا ئىگە . گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۇيۇللۇقنى پىچاق بىلەن ئاجرىتىشمۇ خېلى قىيىن . ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق غايىسىنى ئەنە شۇ گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۇيۇللۇققا سىمۋول قىلغان .

توپۇق ئويۇنىنىڭ ئوينىلىشى : توپۇق ئوينىغۇچى ئىككى كىشى بىر يەردە تۇرغان بولسۇن ياكى يىراق يەردە بولسۇن ، ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق سەمىمىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، بىرى يەنە بىرىگە پاكىزلەنگەن توپۇقنى تېشىپ يىپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . توپۇقنى قوبۇل قىلغان دوستى ئۇنى ئېلىپ يېنىدا ساقلايدۇ . توپۇق بەرگۈچى خالىغان مەزگىلدە تۇيۇقسىز توپۇقنى سورايدۇ ، توپۇق ئالغۇچى دەرھال چىقىرىپ بېرىشى لازىم ، شۇنداق قىلالىسا ، ئۇ ئۇتقان بولىدۇ . بۇ چاغدا توپۇق بەرگۈچى قوي ، كالا ، ھەتتا تۆگە سويۇپ چاي (مەشرەپ) بېرىپ دوستىنىڭ ساداقىتىگە رەھمەت ئېيتىدۇ . مۇبادا دېگەن ۋاقتىدا توپۇقنى چىقىرىپ

بىرەلمىسە ، توپۇق ئالغۇچى ئۇتتۇرغان بولۇپ ، ئۇتقۇچى تەرەپكە مەشرەپ ـ چاي بېرىدۇ .

توپۇق ئويۇنى ئۆزئارا دوستلۇق ۋە ساداقەتمەنلىكنى سىنايدىغان ، ھوشيارلىقنى ئاشۇرىدىغان ئەنئەنىۋى ئويۇن بولۇپ ، ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ش)

توپ ئويۇنى

توپ ـــ ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنى ئاساسەن قىزلار ئويناىدۇ .

ئۇيغۇر قىزلىرى توپنى ئۆزلىرى ياسايدۇ . ئۇلار قۇرۇغان شاپتۇل ئۇچكىسىگە پاختا يىپنى يۆگەپ ئالمىدەك بولغاندا ئۇستىنى ھەر خىل گۈللۈك يىپلار بىلەن تورلاپ بېزەيدۇ . بۇنداق توپ يەرگە ئۇرۇلغاندا تېز ئۆرلەيدۇ ۋە توپ ئىچىدىكى شاپتۇل ئۇچكە مېغىزى شىرىقلىغان بىر خىل ئاۋاز چىقىرىپ دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ .

توپ ئويناش ئۇيغۇرلاردا ، بالا ئۆسمۈلگەندىن باشلىنىدۇ . ① بالا ئۆسمۈلگەندە ئاتا ـ ئانىلار توپنى دوملىتىپ بالىنىڭ ئەكېلىشىنى بۇيرۇيدۇ . بۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ كۆڑۈش سېزىمى ئاشىدۇ ، ئۆسمۈلەش ھەرىكىتى تېزلىشىدۇ . ② بالا تۇرالغاندا ، ئۆزى مېڭىشنى ئۆگىتىش ئۈچۈن توپنى دومىلىتىدۇ ، بۇنىڭ بىلەن بالا توپقا قىزىقىپ تېز مېڭىشقا ئادەتلىنىدۇ . ③ بالىنىڭ تىلى سۆزگە راۋانلاشقاندا ، چوڭلاردىن بىرى « بىر ، ئىككى ، ئۈچ » دەپ توپنى يەرگە ئۇرۇپ سانايدۇ . بۇنىڭ بىلەن بالا ساناقنى ئۆگىنىدۇ ۋە توپنىڭ يۇقىرى ، تۆۋەن ئۆرلىشىگە قاراپ كۆزى چېنىقىدۇ . بۇلار ھەممە ئۇيغۇر ئائىلىسىگە ئومۇملاشقان ئادەت ، يۇقىرىقىلار بىلەن چېنىققان بالا مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە ، مۇستەقىل توپ ئويناش باسقۇچىغا كۆچىدۇ . بۇ چاغدا بىر قانچە قىز بالا بىرلىشىپ شەرتلىك توپ ئويناىدۇ . ئۇنىڭ قوشاقلىرى مۇنداق :

ئىككى سەككىز ئون ئالتە ،
ئون ئالتىنى كىم يازدى ،
ئاكام بىلەن مەن يازدىم ،
ئىشەنمىسەڭ سوراپ باق ،
ھەسەل ئېلىپ يالاپ باق .

ئۇنىڭدىن كېيىن « لام ـ جىم » دەپ توپ ئوينىغۇچى توپىنى تۇتۇۋېلىپ جىم تۇرىدۇ . باشقىلارمۇ گەپ ـ سۆزسىز مىدىر قىلماي تۇرۇشى شەرت . كىم خىلاپلىق قىلسا ئويۇندىن قالىدۇ ياكى ئالقىنىغا بىر ـ ئىككى شاپىلاق يەيدۇ . تېخى ياتلىق بولۇش يېشىغا يەتمىگەن قىزلار ئارىسىدا بۇ خىل توپنى ناخشا ـ قوشاقنىڭ رىتىمىگە ماسلاشتۇرۇپ ئويناش ئادىتى ئومۇملاشقان . ئويۇنىنىڭ شەرتى سۈپىتىدە ، توپنى قاچۇرماسلىق ، قوشاق ئو قۇغاندا دۇدۇقلىماسلىق ، قوشاق توپنىڭ ئۆرلەش ـ چۈشۈشىگە ماسلىشىش ، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئويناش نۆۋىتىدىن قالىدۇ . توپ ئويناش ماھىرلىرى قوشاقنى ياخشى ئېيتىش بىلەن ، توپنى ئالقان بىلەن يەرگە ئۇرۇپ ئۆرلىگەندە قول دۈمبىسىدە توختىتىپ سىيرىلدۇرۇپ ئالقانغا چۈشۈرۈپ قايتا يەرگە ئۇرىدۇ . خەلق ئارىسىدا « توپ قوشقى »نىڭ تۇرلىرى كۆپ بولۇپ ، بىر قەدەر ئومۇملاشقانلىرى مۇنداق ئېيتىلىدۇ :

چىگىچى ، بۇغدايچى ،
خەمكى دوغدايچى .
كېچىلەپ زوۋانى قوي ،
زوۋىنىڭ قايسى قىزى .
ئەڭ كىچىك ۋاپا قىزى ،
ۋوپىنى ۋاپا دېمەڭلار ،
ۋوپا يالغانچى بولۇر .
ۋوپىدىن كۆرە بوۋاڭنى تاپ
بوۋا بەك ياخشى بولۇر .
.....

(ش)

تاشتەرمەك

تاشتەرمەك (چاكوم) ئويۇنى ، ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى ئارىسىدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى .

بۇ ئويۇننى ئىككى ـ ئۈچ قىز سىلىقلىتىلغان بەش دانە شاپتۇل ئۈچكىسى ياكى بەش تاش بىلەن ئويناپدۇ . تاشلارنىڭ بىرى يوغانراق بولۇپ ، ئۇ ئانىچۈق ، كىچىك رەك تۆتى بالىچۈق بولىدۇ . بۇ ئويۇن ئالتە باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ . ئالدىنقى بەش باسقۇچتا تاشلارنى بىر قولدا سىقىمداپ تۇرۇپ ، ئانىچۈقنى بارماقنىڭ ئۇچى بىلەن يۇقىرى ئېتىپ بالچۈق تاشلارنى يەرگە چاچىدۇ . يۇقىرى ئاتقان ئانىچۈق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋېلىش كېرەك . ئانىچۈق تاش يەرگە چۈشۈپ كەتسە ، ياكى بالىچۈق تاشنى يەردىن ئالغۇچە مىدىرلىتىۋەتسە ، ياكى قولىغا ئالغان بالچۈق تاش ئانىچۈق تاشنى تۇتقۇچە چۈشۈپ كەتسە ، ئۇنىڭ ئورنىغا نۆۋەتنى باشقىلارغا ئالمىشىدۇ . ئىككىنچى قېتىم نۆۋەتنى كەلگەندە ، توختاپ قالغان يېرىدىن داۋاملاشتۇرىدۇ . بۇ ئويۇنىدا ھەر بىر باسقۇچنىڭ ھەربىرىكە ماسلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان قوشاق بولىدۇ .

بىرىنچى باسقۇچتا بەش تاشنى ئوڭ قولدا سىقىمداپ تۇرۇپ ، ئانىچۈقنى بارماق ئۇچى بىلەن يۇقىرى ئېتىپ تۆت بالچۈقنى يەرگە چاچىدۇ ۋە ئانىچۈق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ . ئاندىن ئانىچۈق تاشنى يۇقىرى ئېتىپ ، چۈشكىچە بالچۈق تاشتىن بىرنى يەردىن چىمدىپ ئېلىپ ئانىچۈق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ . باشقا تاشلارمۇ مۇشۇنداق ئويىنىلىدۇ . بۇنىڭ قوشقى مۇنداق :

چاكوم ـ تاماكوم ،
كىچىكى ـ كىلىنچىكى ،
كۈمكى ، كۈمۈچىكى
بۆلىكى بىلەزۈكى .

ئىككىنچى باسقۇچتا بىرىنچى باسقۇچتەك باشلىنىپ ، بالچۈق تاش ئىككىدىن ئېلىنىدۇ ۋە بۇ ھەرىكەتكە ماس قوشاق ئېيتىلىدۇ :

چوڭ ئۆزۈم ، چولپان كۆزۈم ،
چوڭ خاتا قىلغان ئۆزۈم .
چوڭ بولاي چوكان بولاي ،
ياخشى يارغا يار بولاي .

ئۈچىنچى باسقۇچتا يەردىكى چېچىلغان تاشنى بىرىنچى قېتىم ئۈچنى ، ئىككىنچى قېتىم ئاخىرقى بىرىنى ئالىدۇ . بۇنىڭ قوشقى مۇنداق :

ئۈچ ئۆزۈم ،
ئۈچنى مەن تولدۇرىمەن .
ئۈچنى مەن تولدۇرغىچە ،
سىزنىڭ كېتەر قارا كۆزۈم .

تۆتىنچى باسقۇچتا بالچۈق تاشنى يەرگە توپ قويۇپ توپ ئالىدۇ . بۇنىڭ قوشقى مۇنداق :

توك ـ توك ، قوش توك ـ توك ،
بۇ ئويۇندا ئۈتتۇرۇپ ، باشقىدىن ئويناشقا يوق .

بەشىنچى باسقۇچتا بەش تاشنى بىراقلا چاچىدۇ ۋە ئانىچۈق تاشنى ئايرىۋالىدۇ ـ دە ، ئۇنى يۇقىرى ئاتىدۇ . چۈشكىچە بالچۈق تاشتىن بىرنى سول قول ئاستىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ ـ دە ، ئانىچۈق تاشنى تۇتۇۋالىدۇ . سول قول ئاستىغا بىر تاشنى ئېلىش ، باشقا تاشنى مىدىرلاتماسلىق شەرت . قالغان ئۈچ تاشمۇ سول قول ئاستىغا بىردىن كىرگۈزۈلىدۇ . بۇنىڭ قوشقى مۇنداق :

ھويلا ، ھويلا بىر ھويلا ،
ھويلا ، ھويلا ئىككى ھويلا .
ھويلا ، ھويلا ئۈچ ھويلا ،
ھويلا ، ھويلا تۆت ھويلا .

دەپ تۆت تاشنى يەردىن سالامەت سىيرىۋالىدۇ ـ دە ، چىككا ـ چىككاڭ بىر شە (شەھەر) دەيدۇ . بۇ ئۇتقانلىق ـــ شەھەر ئالغانلىق بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن

ئالتىنچى باسقۇچى ئاياغلىشىدۇ .

تاشتەرمەك ئويۇنى بالىلارنىڭ كۆزىنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىپلا قالماستىن ، چاققان ۋە پەم ـ پاراسەتلىك بولۇشقا يېتەكلەيدۇ . (ش)

ۋاللەي ئويۇنى

« ۋاللەي » ـــ ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك مەنىگە ئىگە بولمىغان ، مۇئەييەن ئاھاڭ ياكى رىتىمنىڭ ئىشارىلىك بەلگىسى بولۇپ ، ئۇ كىشىلەرنىڭ چەللەش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدىغان ، قول ۋە پۇت قاتارلىق بەدەن ئەزالىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرىدىغان ، ئۆپكىنىڭ ئىشلەش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ۋە يۈرەكنى تاۋلايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇننىڭ نامىدىن ئىبارەت .

بۇ ئويۇندا مەخسۇس مەيدان ۋە ئالاھىدە قورال تەلەپ قىلىنمايدۇ ، قاتنىشىدىغان ئادەم سانىمۇ چەكلەنمەيدۇ . ئىككى كىشى قارىمۇ قارشى ئوينىسىمۇ ، ياكى بىر قانچە كىشى ئىككى سەپكە بۆلۈنۈپ ئوينىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ .

ۋاللەي ئويۇنى ئۈچۈن ئادەتتە تۈز كەتكەن ئوچۇق مەيداننىڭ بىر چېتىگە رادىئۇسى ئەللىك سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر چەمبەر سىزىلىدۇ . بۇ چەمبەرنىڭ مەركىزىگە ئانا ياغاچ (بالچۇق ئۇرىدىغان كالتەك) نىڭ ئۇچى پاتقۇدەك يىگىرمە ـــ يىگىرمە بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدا بىر ئۇزۇنچاق ئورەك كولىنىدۇ . ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئەگەر بالچۇقنى ئانا ياغاچنىڭ ئۇچىدا توختىتىپ ئۇرۇشنى شەرتلەشكەن بولسا ، ئورەك كولانمىسىمۇ بولىدۇ . ئانا ياغاچنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن سەكسەن سانتىمېتىر ، توملۇقى ئالتە پۇڭ ئەتراپىدا كېلىدىغان قاتتىق ياغاچتىن سىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ . بالچۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون ـــ ئون بەش سانتىمېتىر ، توملۇقى باشمالتاق قولدەك بولۇپ ، قارىياغاچ ياكى يۇلغۇنغا ئوخشاش قاتتىق ياغاچتىن ئىككى بېشى ئۇچ شەكلىدە ياسىلىدۇ .

ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئىككى سەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن ، ئىككى تەرەپتىن بىردىن كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئويۇن باشلاش ھوقۇقى تالىشىدۇ . ئاخىرىدا ئويۇن باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى رەت ـ رېتى بىلەن بالچۇق ئۇرىدۇ . قارشى تەرەپ ئەزالىرى مەيدانغا تارقىلىپ ئۇرۇلغان بالچۇقنى ھاۋادىن يەرگە چۈشكىچە ئارىلىقتا تۇتۇۋېلىشقا تىرىشىدۇ . ئەگەر تۇتۇۋالسا بالچۇق ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش ھوقۇقى « كۆيگەن » ھېسابلىنىپ ، بالچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ . ئەگەر بالچۇقنى ھاۋادىن تۇتۇۋالالمىسا ، ئۇ ھالدا بالچۇق چۈشكەن يەردە تۇرۇپ ، بالچۇقنى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا ياغاچقا نىشانلاپ ئاتىدۇ . بالچۇق بەلگىلەنگەن چەمبەر ئىچىگە چۈشسە ياكى چەمبەر مەركىزىدىكى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا ياغاچنى سوقۇپ چىقىپ كەتسە ، « ئۇتقان » بولۇپ ، بالچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ . ئەگەر بالچۇقنى چەمبەر ئىچىگە چۈشۈرەلمىسە ياكى ئانا ياغاچنى سوقالمىسا ، ئۇ ھالدا بالچۇق ئۇرغۇچى تەرەپ بالچۇقنىڭ چۈشكەن يېرىدىن ئانا ياغاچ بىلەن بالچۇقنى چېكىپ ئۆرلىتىپ قايتا ـ قايتا ئۈچ قېتىم يىراققا ئۇرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالچۇق قەيەرگە بېرىپ چۈشسە ، شۇ يەردىن بىر خىل ئۆلچەم بىلەن چامداپ بالچۇق ئۇرۇش چەمبىرىگىچە سانايدۇ . بىر تەرەپنىڭ ئېرىشكەن نومۇرى (چامدام سانى) قاچانكى ئىككى قارىمۇ قارشى تەرەپ ئالدىن كېلىشىپ بېكىتكەن نومۇرغا يەتسە ، شۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن يەڭگەن تەرەپنىڭ ھەربىر ئەزاسى بالچۇق ئۇرۇش مەركىزىدىن باشلاپ ئۇدا ئۈچ قېتىمدىن بالچۇق ئۇرىدۇ . بۇ چاغدا ئۇرۇلغان بالچۇقنى قارشى تەرەپ توسۇۋېلىشقا ياكى تۇتۇۋېلىشقا بولمايدۇ . شۇنداق قىلىپ بالچۇقنىڭ چۈشكەن ئارىلىقى چەمبەردىن بارغانسېرى يىراقلىشىدۇ . يېڭىلگەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى بۇنىڭ بەدىلىگە بالچۇقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىسىدىن چەمبەرگە قاراپ تىنماي « ۋاللەي ... ۋاللەي ... ۋاللەي ... » دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرىدۇ . ئارىلىقتا تىنماي (دەم ئېلىۋالماي) نىشانغا يېتىپ كېلەلىگەن بولسا مەجبۇرىيەتتىن خالاس بولىدۇ . ئەگەر «ۋاللەي » توۋلاپ نىشانغا يېتىپ كەلگۈچە تىنىۋالغانلىقى سېزىلسە ، يەڭگەن تەرەپ بالچۇقنى تىنغان يەردىن باشلاپ يەنە بىر قېتىم ئۇرىدۇ . يېڭىلگەن تەرەپ يەنە شۇ

بالىچۇق چۈشكەن ئاخىرقى چەكتىن باشلاپ « ۋاللەي » توۋلاشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئۆپكە ۋە يۈرىكى چىداملىق كىشىلەر ئەلۋەتتە « ۋاللەي » توۋلاش مەجبۇرىيىتىنى ياخشى ئادا قىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا مەجبۇرىيەت بارغانسېرى ئېغىرلىشىدۇ . قائىدە بويىچە ۋاللەي توۋلاش شەرتى بېجىرىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر قېتىملىق ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ . « ۋاللەي » ئويۇنىنىڭ جەريانىدىن قارىغاندا ، ئۇ ھەم قىزىقارلىق ، ھەم ئەھمىيەتلىك ئويۇن بولۇپ ، ئۇنىڭدا بەدەننى چېنىقتۇرۇشقا ۋە ئەقىل ـ پاراسەتنى ئۆستۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئامىللار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن . (ئا)

« قارا ـ قارا قۇشلارىم » ئويۇنى

بۇ ئويۇن بالىلاردا كوللېكتىپنى سۆيۈش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشنى نىشان قىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا « ئايرىلغاننى بۆرە يەر » دېگەن ئىدىيە ئەكس ئېتىلگەن . بۇ ئويۇن مۇنداق ئوينىلىدۇ : بالىلار ئارىسىدىن چوڭراق بىرى «ئانا » بولىدۇ ، قالغانلىرى « بالا » بولىدۇ . بالىلار « ئانا » نىڭ ئارقىسىغا تىزىلىپ ، بىر ـ بىرىنىڭ چاپىنى ياكى كۆڭلىكىنىڭ ئارقا پېشىنى مەھكەم تۇتۇپ ، زەنجىرسىمان سەپ ھاسىل قىلىدۇ . بالىلار ئارىسىدىن چاققانراق بىرىئاسماندىكى تۇرنىلارنىڭ سېپىدەك رەتلىك تىزىلغان بالىلار سېپىنى يېرىپ پارچىلىۋېتىدىغان « لاچىن » ياكى « قۇرغۇي » بولىدۇ . « ئانا » بىلەن « لاچىن » بولغان بالا ئوتتۇرىسىدا سوئال ـ جاۋابلىق ئېيتىشىش باشلىنىدۇ :

بالا : قارا ـ قارا قۇشلارىم
ئارقاڭدىكى نېمەلەرىڭ ؟

ئانا :
ئۇششاق ـ ئۇششاق بالىلارىم

بالا :
ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ ،

ئانا :
كۈچۈڭ يەتسە ئالساڭچۇ ؟

بۇنىڭ بىلەن « لاچىن » بالا قاتار تىزىلغان سەپكە « ھۇجۇم » باشلايدۇ . ئانا بالىلىرىنى جان تىكىپ قوغدايدۇ . ئانا قايسى تەرەپكە قانات قاقسا بالىلىرىمۇ سەپتىن ئۈزۈلمەي ئانىغا ئەگىشىدۇ . ناۋادا بالىلاردىن بىرى بىخەستەلىك قىلىپ سەپتىن ئۈزۈلۈپ قالسا ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان « لاچىن » بالا ئۇنى « ئولجا » قىلىۋالىدۇ . نەتىجىدە « لاچىن » غەلىبە قىلغان بولىدۇ . ئەگەر « ئولجا » ئالالمىسا يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئويۇن مۇشۇ شەكىلدە داۋاملىشىدۇ . (ئا)

« ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك » ئويۇنى

« ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك » ئويۇنى خاراكتېر جەھەتتىن يۇقىرىقى ئويۇنغا ئاساسەن ئوخشىشىدۇ . پەرقى بۇ ئويۇنغا قاتنىشىدىغان بالىلار ئىككى قارىمۇ قارشى سەپ بولۇپ تىزىلىپ ، بىر ـ بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇشىدۇ ۋە بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ھالدا قوشاق ئېيتىشىدۇ :

1 ـ رەت :
ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك
بىزدىن سىزگە كىم كېرەك ؟
2 ـ رەت :
باتۇر ـ باتۇر قىز كېرەك
1 ـ رەت : باتۇر قىزنىڭ ئىسمى كىم ؟
2 ـ رەت : ئىسمى ئۇنىڭ مەلىكەم .
1 ـ رەت : كۈچۈڭ يەتسە ئال كېلىپ
سېپىمىزنى سەن يېرىپ .
2 ـ رەت :
چىۋىق بىلەن ئۇرىمىز ،
كەمپۈت بېرىپ ئالدايمىز .
1 ـ رەت :
ئۇنىڭغىمۇ ئۇنىمايمىز
كۈچۈڭنىمۇ سىنايمىز .

بۇنىڭ بىلەن تارتىشماق باشلىنىدۇ . 2 ـ رەت 1 ـ رەتنىڭ ئارىسىدىن بۆسۈپ ئۆتمەكچى بولىدۇ . ئۇنىڭغا 1 ـ رەتتىكى بالىلار يول قويمايدۇ . نەتىجىدە سەپ

بويىچە ئۆزئارا كۈچ سىنىشىش باشلىنىدۇ . ناۋادا قايسى تەرەپ سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ كېتەلسە ، قولى ئايرىلىپ كەتكەن بالىنى « ئولجا » ئالغان ھېسابتا شۇ تەرەپ ئۆز سېپىگە قوشۇۋالىدۇ . قارشى تەرەپنىڭ سېپىدىكى بالىلار « ئولجا » ئېلىنىپ تۇگسە ، ئۇ تەرەپ غەلبە قىلغان بولۇپ بىر دۆرە ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ .

بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن بالىلار ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن . (ئا)

تەپكۈچ

تەپكۈچ ـــ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 501 ـ بەت) نامىلىق ئەسىرىدە : «تەپكۈچ ـــ دۇگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ ، بالىلار تېپىپ ئويناىدىغان ئويۇنچۇق » ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . تەپكۈچنى كۆپرەك قىزلار ، بەزىدە ئوغۇل بالىلارمۇ ئويناىدۇ .

تەپكۈچ ئادەتتە چوگراق داچەن ، يارماق تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرى ياكى خورازنىڭ رەڭلىك بويۇن پېيى ئۆتكۈزۈلۈپ ياسىلىدۇ . تەپكۈچنىڭ تۈۋى تەرىپى (داچەن قىسمى) ئېغىرراق بولۇش كېرەك . شۇنداق بولغاندا ، تەپكۈچ ھاۋاغا قاقىقىپ پۈتقا چۈشكەندە داچەن قىسمى تېپىشكە ماس كېلىدۇ .

تەپكۈچمۇ باشقا ئويۇنلارغا ئوخشاش مۇسابىقە شەكلىدە بىرنەچچە بالا بىر تەرەپ بولۇپ كوللېكتىپ ياكى يەككە ھالدا ئوينىلىدۇ .

تەپكۈچ ئاساسەن پۈت ئارقىلىق ماھارەت كۆرسىتىش ئويۇنى ، بۇ ئويۇن ئۇزۇلدۇرمەي ئالدىچە تېپىش ، ئارقىچە تېپىش ، بىر پۈتنى يەرگە تەرەپ يەنە بىر پۈتىنىڭ يۇزى بىلەن تېپىش ، ئوڭ پۈتتىن سول پۈتقا ئېلىپ تېپىش ، پۈتىنىڭ ئىچ يېنى بىلەن تېپىش ، سەكرەپ چىقىپ پۈتىنى ئالماشتۇرۇپ تېپىش ، پۈتىنىڭ تاشقى يېنى بىلەن تېپىش ، ئۆزئارا ئۇدۇل تۇرۇپ نۆۋەت بىلەن تېپىش قاتارلىق كۆپ خىل تېپىش شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . تەپكۈچ قاچان تەپكۈچنىڭ پۈتىدىن ئايرىلىپ يەرگە چۈشۈپ كەتسە ، تېپىش نۆۋىتى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ . تەپكۈچ گەرچە پۈت ماھارىتىنى ئاساس قىلسىمۇ ، لېكىن ئۇ پۈتۈن بەدەنىنى ماس ھەرىكەتلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن تەپكۈچ كۆزنىڭ كۆرۈش سېزىمچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئويۇن هازىر مىللىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ قالدى . (ر)

قوچقار سوقۇشتۇرۇش

قوچقار سوقۇشتۇرۇش ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىدىن بىرى . بۇ ئويۇن كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ نورۇز بايرىمى قاتارلىق مىللىي ئەنئەنىۋى بايراملىرىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇ ئويۇن ناھايىتى قىزىقارلىق ھەم كۆڭۈللۈك بولىدۇ . بۇ ئويۇن ئۈچۈن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ . تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەم يىغىلىدۇ . سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقار ئومۇمەن مۇڭگۈزلۈك بولىدۇ . قېرى قوچقار بىلەن ياش قوچقارنى سوقۇشتۇرۇشقا بولمايدۇ . قېرى قوچقار بىلەن قېرى قوچقار ، ياش قوچقار بىلەن ياش قوچقار سوقۇشتۇرۇلىدۇ . سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقارلار ئومۇمەن يەرلىك قوچقارلاردىن بولىدۇ . قوچقار سوقۇشتۇرغۇچىلار نەسلى ياخشى قوزىنى پىچاي كېچىكىدىنلا بېقىپ تەربىيىلەيدۇ .

قوچقارلارنى سورۇنغا ئەكىرىپ مەلۇم ئارىلىقتا بىر ـ بىرىگە قارىتىپ قويۇپ بەرگەن ھامان ، بىر ـ بىرىگە قاراپ ئېتىلىپ كېلىپ ئۈسۈشۇشنى باشلايدۇ . ھەر قېتىم ئۈسۈشۇپ بولغاندىن كېيىن ھەر ئىككى قوچقار يەنە ئارقىغا بىر نەچچە مېتر شوخشۇپ ، يەنە ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ كاللا ئۇرىدۇ . كاللا ئۇرغاندا مۇڭگۈزلەردىن چىققان ئاۋاز قولاقنى يارغۇدەك دەرىجىدە بولىدۇ . قوچقارلار بىر ـ بىرىنى يېڭەلمەي « جەڭ » بىر ـ ئىككى سائەت داۋام قىلىدۇ . بەزىدە قوچقارنىڭ مۇڭگۈزلىرى سۇنۇپ كېتىدۇ . ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن قوچقار قاچىدۇ . بۇ يېڭىلگەنلىك بولىدۇ. يېڭىش- يېڭىلىش مۇقىملاشقاندىن كېيىن ، قوچقارلارنى ئىگىلىرى تۇتۇۋالىدۇ. سورۇندا قىقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈلىدۇ. (ر)

توخۇ سوقۇشتۇرۇش

توخۇ سوقۇشتۇرۇش — ئۇيغۇرلار ئاربسدا قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئويۇنلاردىن بىرى. بۇ ئويۇن ئادەتتىكى كۈنلەردە ئوينىلىشتىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى بايراملىرىدا ئوينىلىدۇ.

توخۇ سوقۇشتۇرغۇچىلار ئالدى بىلەن خوراز تاللايدۇ، ئۇنى ئۆگىتىدۇ. بەزىلەر كەپتەر بېسىپ چىقارغان چۈجە سوقۇشقاق بولىدۇ، دەپ توخۇ تۇخۇمىنى كەپتەرگە بېسىپ بېرىپ چۈجە چىقارتىپ ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ. تۇرپان، پىچاننىڭ «لوڭ توخۇ» دەپ ئاتىلىدىغان توخۇسىنىڭ خورىزى ناھايىتى داڭلىق. ئۇلار تۇغما ئۇرۇشقاق بولىدۇ. بۇ خىل خورازلارنىڭ بېشى يىلاننىڭ بېشىغا ئوخشىشىدۇ، تاجىسى كىچىك بولىدۇ. تۇمشۇقى قۇشنىڭ تۇمشۇقىغا ئوخشاش ئىلمەك بولىدۇ. ئۇنىڭ پۇتى توم، دوكورلىرى چوڭ، كۆكرىكى كەڭ، ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ خىل خورازنىڭ ئېغىزلىكى ئەللىك ـ ئاتمىش سانتىمېتر، ئېغىرلىقى تۆت ـ بەش كىلوگرام كېلىدۇ. شۇڭا شىنجاڭنىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدىن تۇرپان، پىچانغا كېلىپ، بۇ خىل توخۇنىڭ چۈجلىرىنى سېتىۋېلىپ يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ چوڭ قىلىپ توخۇ سوقۇشتۇرۇشقا سالىدۇ.

توخۇ سوقۇشتۇرۇش ئۇچۇن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ:

ئادەملەر سورۇنىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تاماشا كۆرىدۇ. خورازلار مەيدانغا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن سوقۇشتۇرۇش باشلىنىدۇ. خورازلار بىر ـ بىرىنى پۇت بىلەن تېپىدۇ، تۇمشۇقى بىلەن چوقۇيدۇ، قانىتى بىلەن ئۇرىدۇ. ھەر ئىككى خورازنىڭ باش ـ كۆزى قانغا بويىلىدۇ. يۇلۇنغان پەيلەر مەيداننى بىر ئالىدۇ. مەيداندىن سۈرەن ـ چۇقان كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن خوراز يا يېتىۋالىدۇ، يا قاچىدۇ، بۇ يېڭىلگەنلىك بولىدۇ.

توخۇ ئىگىلىرى، تاماشا كۆرگۈچىلەر ئالاھىدە پۇل تىكىشىدۇ ياكى سوقۇشتۇرۇلغان خورازنى باشمۇ باش تىكىشىدۇ. (ر)

قوشۇمچە

ئۇيغۇرلاردا يەر ـ جاي ناملىرى

يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىش مەخسۇس يەر نامـ لىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ـــ توپونومىيىنىڭ ۋەزىپىسى . توپونومىيە يەر ناملىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى ، يەر ناملىرىنىڭ مەنىسىنى ، تارىخىي ئۆزگىرىشىنى ، يەر ناملىـ رىدىكى تۇرلۇك گرامماتىكىلىق (فونېتىكىلىق) ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلىرىنى تەتقىق قىلىپ ، يورۇتۇپ بېرىدۇ . يەر ناملىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى ، ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش ، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

يەر ناملىرى تەتقىقاتى ناھايىتى كەڭ ساھە . شۇـ نىڭ ئۈچۈن ئۇ ئېتنوگرافىيە ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ناھايىتى كەڭ ساھەلەرگە چېتـ لىدۇ .

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇرلاردىن باشقا كۆپ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايون . شۇڭا بۇ رايونىدىكى يەر ناملىرى ئىچىدە ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ياسالغان ناملاردىن باشقا ، يەنە قازاقچە ، موڭغۇلچە ، خەنزۇچە ۋە باشقا تىللاردىكى سۆزلەر بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى خېلى ئۇچرايدۇ . بىز تۆۋەندە پەقەت فولكلور نۇقتىسىدىن ، ئۇيغۇرلارنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى ئادەتـ دىكى ئوخشاشمىغان ئالاھىدىلىكلەرنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز .

بىرىنچى ، بەزى يەر جاي ناملىرى شۇ جاينىڭ تەبىئي شارائىتى ياكى تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردىن ياسالغان بولۇپ ، كېيىنچە بۇ ئىسىملارنىڭ تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى يۈز بەرـ گەن . بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىدە ئۇچرايدىغان نورمال ھادىسىدۇر . مەسىلەن ، ھازىرقى زاـ مان ئۇيغۇر تىلىدىكى (بۇيرۇق) دېگەن سۆز ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (بۇرىۇق) شەكلىدە ئىدى . بۇ سۆزدە (ر) تاۋۇشى بىلەن (ي) تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغان . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى (يالپۇز) سۆزى ، قەـ دىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (يارپۇز) شەكلىدە ئىدى . بۇ سۆزدىكى (ر) تاۋۇشى (ل) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن . بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە بەزى يەر ناملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن :

(1) ئايغىربۇلاق ـــ توقسۇن ناھىيىسىنىڭ جەنۇـ بىي چېتىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭىدىغان كونا تاغ يولىدا بىر بۇلاق بار . بۇ يەرنى بەزىلەر (ئايغىربۇلاق) دەپ ئاتىسا ، بەزىلەر (ئارغى بۇلاق) دەپ ئاتايدۇ . بۇ بۇلاق ئەسلىدە ئىككى تاغ ئارىسىدا بولغىنى ئۈچۈن (ئارغۇ بۇلاق) دەپ ئاتالسا مۇۋاپىق بولغان بولاتتى « (ئارغۇ) سۆزىگە قاراڭ » مەيلى (ئايغىر بۇلاق) بولـ سۇن ، ياكى (ئارغى بۇلاق) بولسۇن ، ھەر ئىككىلىسى دەل (ئارغۇ بۇلاق) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلىدۇر .

(2) بۇيلۇق ـــ تۇرپان شەھىرىگە قاراشلىق ئۇزۇمچىلىك رايونى . « تۇركىي تىللار دىۋانى» ، «قۇتادغۇبىلىك » ۋە « تۇرپان تېكستلىرى » قاتارلىق قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردا (بور) ، (بورچى)، (بورلۇق) دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (بور) سۆزى (شاراب ـ ئۈزۈم) مەنىسىنى ، (بورچى) سۆزى (باغۋەن) مەنىسىنى ، (بورلۇق) سۆزى (ئۇزۇملۇك ، مېۋىلىك باغ) مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ . دېمەك ، (بۇيلۇق) دېگەن سۆز (بورلۇق) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ ، (ر) تاۋۇشى (ي) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن .

(3) تاشمىلىق ـــ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى بىر يېزا . بۇ سۆز ئەسلىدە (تاش) سۆزى بىلەن (بالىق) سۆزى بىرىكىپ ياسالغان (تاشبالىق) شەكلىدىكى سۆز بولۇپ ، (تاش قەلئە ، تاش قورغان ، تاش شەھەر) مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان سۆز ئىدى . بۇ يەر ئېھتىمال ، قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭ

دىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە بىر قەلئە بولغان بولۇشى مۇمكىن . ئەسلىدىكى (تاشبالىق) سۆزىدىكى (ب) تاۋۇشى (م) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ (تاشمىلىق) شەكلىگە كەلگەن . ئۇيغۇر تىلىدا (ب) تاۋۇشىنىڭ (م) تاۋۇشىغا ئالمىشىش ھادىسىسى نورمال ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ .

(4) قاراقاش ــ خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق چوڭ بىر ناھىيە . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » 3 ـ تۇم ، 208 ـ بەت) دا (قاش) سۆزى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : « قاش : بىر خىل سۇزۇك تاش بولۇپ ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ ، بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن ، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆزۈككە كۆز قىلىنىدۇ » ، « قاش ئۆگۈز . خوتەن شەھرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا ، بىرى «ئۇرۇڭقاش ئۆگۈز » (يۇرۇڭقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ . بۇ يەردىن سۇزۇك ئاق تاش چىققاچقا ، دەريا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان . يەنە بىرى ، « قاراقاش ئۆگۈز » (قاراقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ . بۇ يەردىن سۇزۇك قارا تاش چىقىدۇ ، بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ . پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ) . دېمەك ، يۇقىرىقى بايانلاردىن (قاراقاش) ۋە (يۇرۇڭقاش) دېگەن ناملارنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى بىلۇۋېلىشقا بولىدۇ . (يۇرۇڭقاش) سۆزى قەدىمكى (ئۇرۇڭقاش) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى . بۇنىڭدىن باشقا ، سۇيى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان (قاش دەرياسى) دىكى (قاش) سۆزى يۇقىرىدىكى قاش سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، (سۇيى سۇزۇك دەريا) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

(5) كورلا ــ ئۇيغۇر تىلىدا « تۇغمىغانلىق كويلىسىدىن پۈتۈن چىقىدىغان » دەيدىغان تۇراقلىق ئىبارە بار . (كويلا) سۇ تۇغمىغانلىرىدە نو ئارقىلىق يۇقىرىدىن ئېقىپ چۈشكەن سۇ قۇيۇلىدىغان كۆلچەك . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، (I تۇم ، 599 ـ بەت) دا ، (كەۋلى) دېگەن سۆزنى « كويلا ، دەريا ئېغىزى » دەپ چۈشەندۈرگەن . باغراش كۆلىدىن ئېقىپ چىقىقان سۇ ، خۇددى سۇ تۇغمىغانلىرىدە سۇنىڭ نو (قوش) ئارقىلىق ئېگىزدىن كۆلچەككە ئېقىپ چۈشكەنىگە ئوخشاش ، باش ئەگىم ئارقىلىق كورلىغا كىرىدۇ . دېمەك ، (كورلا) سۆزى ئوخشىتىش يولى بىلەن كەلگەن نام بولۇپ (كويلا) سۆزىدىكى (ي) تاۋۇشى (ر) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ ، (كورلا) شەكلىگە كەلگەن .

ئىككىنچى ، تارىخىي ۋەقە ـ ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . بۇلار تارىختا يۇز بەرگەن بەزىبىر ۋەقە ، ھادىسىلەرنىڭ قاچان ، قەيەردە ۋە قانداق يۇز بەرگەنلىكىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ .

(1) ئەسكى ھىسار ــ قەشقەر شەھرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قىزىل دەريا بويىدا قاراخانىلار-نىڭ (ھىسار) دەپ ئاتالىدىغان بىر قەلئە شەھىرى بولغان . رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ، بۇ يەردە خان ئەۋلادلىرى ۋە قوغدىغۇچى قوشۇنلار تۇرغانىكەن . XI ئەسىردە يۇز بەرگەن يەر تەۋرەش ۋە سۇ ئاپىتىدە بۇ يەر خاراب بولغان . قەشقەر خەلقى ھازىرغىچە (ئەسكى ھىسار) نامىنى قەدىمكى ئورنىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى قوشۇپ (ئەسكىسا) دەپ ئاتاپ كەلمەكتە .

(2) يېڭى ھىسار ــ رىۋايەتلەرگە قارىغاندا «ئەسكى ھىسار » (قەدىمكى قەلئە) خاراب بولغاندىن كېيىن ، خوتەن يولىدا مۇنتىزىم « يېڭى ھىسار » (يېڭى قەلئە) قۇرۇلۇپ ، بۇ يەرگە « ئەسكى ھىسار » خەلقى كۆچۈرۈلگەنىكەن . قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ھازىرقى يېڭىسار خەلقى ، ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا ئۇلار قاراخانىلارنىڭ تايانچ قوشۇنى خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېنىقلانماقتا .

(3) ئۇچ ــ مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 49 ـ بەت) دا : « ئۇچ ــ مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى » دەپ يازىدۇ « ئۇچ » ھازىرقى ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى . « ئۇچتۇرپان » دېگەن بۇ نام (ئۇچ) سۆزى بىلەن (تۇرپان) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان خاس ئىسىم . (ئۇچتۇرپان) دېگەنلىك « ئۇچتىكى تۇرپانلىقلار » دېگەنلىك بولۇپ ، بۇ نامنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق : ئۇچتا يۇز بەرگەن « جىگدە يېغىلىقى » دىن كېيىن ، ئۇچ خەلقى قىرغىن قىلىنغان ۋە تاغنىڭ شىمالىدىكى ئىلى قاتارلىق جايلارغا

سۇرگۈن قىلىنىپ ، تارقاقلاشتۇرۇلغان . ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپاندىن ئاھالە كۆچۈرۈلگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر (ئۇچتۇرپان) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان . ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى (پىچان كەنتى ، تۈيۈق كەنتى ، خاندۇ كەنتى ، قاراغوجا كەنتى ، ياڭخېي كەنتى)دىكى يەر ناملىرى تۇرپان ، پىچانلاردىكى يەر ناملىرىغا ئوخشاش بولۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

(4) ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىگە قاراشلىق (تاھىرىيۈزى ، تۇردىيۈزى ، جېلىلىيۈزى ، خۇدىيارىيۈزى ، روزىمەتىيۈزى ، ساقىيۈزى ، سامىيۈزى ، كېپەكىيۈزى ، ھاسانىيۈزى ، ئىسلامىيۈزى) دىكى يۇز سۆزى بىلەن ياسالغان بىر مۇنچە يۇرت ـ مەھەللە ناملىرى بار . بۇ يۇرتلارنىڭ نامى مۇنداق بارلىققا كەلگەن : مەنچىڭ دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ، دېھقانچىلىق قىلىپ ، ئىلى رايونىدىكى مانجۇ ئەسكەرلىرىنى بېقىش ئۈچۈن ، ئالتە شەھەر ۋە تۇرپاندىن (يۇز ئۆيلۈك) تىن قىلىپ ، ئىلىغا بىر قانچە قېتىم دېھقان كۆچۈرۈلگەندى . بۇلار كېيىن «تارانچى » (تېرىقچى) دەپ ئاتالغان . يۇقىرىدىكى بىر ـ قانچە (يۇز) بىلەن كەلگەن يۇرت ناملىرى ، كۆچۈرۈپ كېلىنگەن يۇز ئۆيلۈك دېھقانغا باش بولغان (تاھىر ، تۇردى ، جېلىل ، خۇدىيار ، روزىمەت ، ساقى ، سامى ، كېپەك ، ھاسان ، ئىسلام) دىكى ئادەملەرنىڭ نامىغا قويۇلغان .

(5) مەشەت ـــ ئاتۇش شەھىرىگە قاراشلىق بىر كەنتنىڭ نامى . ھازىر (مەشەت ، مەشەت) دەپ يېزىلىۋاتقان ۋە تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان بۇ سۆز ئەسلىدە (مەشھەت) بولۇپ ، مەنىسى (بىر ئادەمنىڭ شېھىت بولغان يېرى ياكى شېھىتلەر كۆمۈلگەن يەر) دىكەندىن ئىبارەت . سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭلەر بولغانىدى . مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن جەڭدە شېھىت بولغانلار مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . شۇڭا بۇ يەر (مەشھەت) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان . ئابدۇلكېرىم سۇتۇق بۇغراخانمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ يەردە . شۇڭا بۇ جاي مۇھىم زىيارەتگاھ بولۇپ قالغان .

ئۇچىنچى ، قەبىلە ۋە مىللەت نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى :

(1) قارلۇق ـــ تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى مەشھۇر بىر ئۇرۇقنىڭ نامى . بۇ نام بىلەن ئاتالغان جايلار شىنجاڭ رايونىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، «قارلۇق ئۆستەڭ » (كېرىيىدە) ، قارلۇق غول ، قارلۇق كارىز ، قارلۇقلار مەھەللىسى ، قارلۇق تۇگمەن (بۇ جايلار قۇمۇلدا) قاتارلىقلار .

(2) ئارغۇ ـــ تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 172 ـ بەت) دا : « ئارغۇ ، ئىككى تاغ ئارىسى ، بۇنىڭدىن ئېلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ 〈 ئارغۇ 〉 دېيىلىدۇ ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا » دەپ ئىزاھلايدۇ . ھازىرقى ئاتۇش شەھىرىگە قارايدىغان «ئاغۇ» (بۇ سۆزدە 〈 ر 〉 تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان) يېزىسىمۇ ئىككى تاغ ئارىسىدا . دېمەك ، بۇ نامنىڭ مەنبەسىنى ئاسانلا بايقىيالايمىز .

(3) قاڭقا ـــ تۇرپان ، توقسۇنلاردا « قاڭقا » دەپ ئاتىلىدىغان يۇرتلار بار . بۇ نام تارىختا تۇرپان ئويمانلىقىدا خانلىق قۇرغان « قاڭقا ياكى قاڭقىل » قەبىلىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن . « قاڭقا » نىڭ قانداق بارلىققا كېلىگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن ، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە » گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . داستاندا مۇنداق بىر ۋەقە بايان قىلىنىدۇ : ئوغۇزخان بىر قېتىملىق جەڭدە ، دۈشمەن ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ ، نۇرغۇن غەنىيمەت ئالىدۇ . بۇ غەنىيمەتلەرنى توشۇپ كېتىشكە ئامالسىز قالغاندا ، ئوغۇزخاننىڭ قوشۇنىدىكى بارماق يوسۇن بىلىگ دېگەن ئەقىللىك بىر ئادەم بىر ھارۋا ياسايدۇ . باشقىلار بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپ ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسايدۇ . شۇنىڭ بىلەن غەنىيمەتلەرنى ھارۋىغا بېسىپ توشۇپ كېتىدۇ . ھارۋا ماڭغاندا (قاڭق ، قاڭق) دەپ ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن ھارۋىغا « قانقا » دەپ نام بېرىشىدۇ . ھارۋىنى ياسىغان ئادەمنى «قاڭقىلى » دەپ ئاتايدۇ . پۈتۈن قاڭقىللىقلار دەل شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن . « قاڭقا » سۆزى ماتېرىياللاردا « قاڭقا »، « قانقا » ، « قاڭلى » ۋە « قاڭ

قىلى » دېگەندەك شەكىللەردە ئۇچرايدۇ .

(4) تاۋغاچ ــ توقسۇن ناھىيىسىدە «تاۋغاچلار مەھەللىسى » دەيدىغان بىر مەھەللە بار. «تاۋغاچ » سۆزى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I توم ، 38 ــ بەت) دا :« تاۋغاچ ، بۇ ــ ماچىن دېمەكتۇر . بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ » دەپ ئىزاھلايدۇ . « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ تۈركچە «ئىندىكىس » (429 ــ بەت) تە : « تاۋغاچ ــ تۈركلەر-نىڭ بىر بۆلىكى » دەپ ئىزاھلايدۇ . تۈرك تارىخچىسى باھائىددىن ئۆگەلنىڭ « تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش » دېگەن ئەسىرىدە « تاۋغاچ » سۆزىنى «جۇڭگولۇق » دېگەن مەنىدە قوللانغان . قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تاۋغاچلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ئېنىق .

(5) يوپۇرغا ــ ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى ئورنى « ياباقۇ » چېگرىسى بولغىنى ئۈچۈن ، خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغان ئارسلان تېكىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، كىشىلەر بۇ يەرنى « يوپۇرغا » دەپ ئاتاشقان بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارىغۇچىلار بار . خەنزۇ تىلىدا بۇ يەر ئاھاڭ تەرجىمىسى يويىچە « 兵普湖 » دېيىلىدۇ . ياباقۇ ــ تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى .

(6) توقۇزاق (قەشقەر كونا شەھەرنىڭ نامى) ، ئىكىساق (ئاتۇشقا قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى) . بۇ ناملار ئەسلىدە (توققۇزساق) ، (ئىككى ساق) بولۇپ ، قەدىمكى ساك قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان يۇرت ناملىرىنى كۆرسىتىدۇ .

(7) يەر ــ جاي ناملىرى ئىچىدە مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان يەر ــ جاي ناملىرىمۇ بار . مەسىلەن ، ئۇيغۇر شەھىرى ، ئۇيغۇر غول ، ئۇيغۇر چوقتا (قۇمۇل تاغلىرىدا) . تاتار مەھەللىسى (يەكەندە) ، تۇڭگانمازار (مارالبېشىدا) ، تۇڭگان مەھەللە (نىلقىدا) ، قازاق مەھەللە (ئاقسۇ شەھىرىدە) ، قىرغىز مەھەللىسى (قەشقەر يېڭىشەھەردە) ، سالار كەنتى (غۇلجىدا) ، موڭغۇل كەنتى (چاپچالدا) قاتارلىقلار . بۇ ناملارنىڭ بەزىلىرى بىرقانچە يۈرتتا ئۇچرايدۇ . بۇ ناملار بۇنداق بارلىققا كەلگەن : بىرەر مىللەت ئادەملىرى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بىرەر يۇرتقا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقتىن شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان . لېكىن ھازىر شۇ يۇرتتا شۇ مىللەت ئادەملىرىنىڭ بولۇشى ناتايىن .

تۆتىنچى ، يۇرت نامى بىلەن ئاتالغان يەر نامىلىرى . مەسىلەن ، ئالمۇتا كەنتى (غۇلجا شەھىرىدە) ، ئاۋات كەنتى (قاراقاشتا) ، ئەنجان كارىزى (تۇرپاندا) ، ئەنجان ئېرىقى (پەيزاۋاتتا) ، بارچۇق كەنتى (قاراقاشتا) ، پەيزاۋات كەنتى (كۇچادا) ، پوسكام كەنتى (مەكىتتە) ، تاشكەنت كەنتى (غۇلجىدا) ، توقسۇن كەنتى (بايدا) ، تۇرپانىيۇزى (غۇلجىدا) ، تۇرپان كەنتى (چارقىلىقتا)، چارقىلىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە)، خوتەن مەھەللىسى (قاغىلىقتا) ، دولان مەھەللىسى (گۇمىدا) ، قاراقاش كەنتى (پەيزاۋاتتا) . قاغىلىق كەنتى (كېرىيىدە) ، قەشقەر مەھەللىسى (مارالبېشىدا) ، قوقان كەنتى (قاراقاشتا) ، قۇمۇل كەنتى (گۇمىدا)، كەلپىن كەنتى (يېڭىساردا) ، لوپ كەنتى (چارقىلىقتا) ، مەكىت كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ، ئۇچ كەنتى (ئاقچىدا) ، يەكەن مەھەللىسى (خوتەندە) ، يېڭىسار كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ... قاتارلىقلار .

بەشىنچى ، كىشى ئىسىملىرى ۋە لەقەملىرىگە قوىۇلغان يەر ناملىرى . مەسىلەن ، ئابلاخۇن كارىزى ، ئاقئايلاسايى ، ئارسلانخان كەنتى ، بارات مەھەللىسى ، جالالباغ ، ماموتلەڭگەر ، مىرسالى مەھەللىسى ، سەلەيچوك ئېرىق ، نۇراخۇنبۇلاق ، ھېلىمھاجى مەھەللىسى ، تورغايلار مەھەللىسى ، جۇجەكلەر مەھەللىسى ، خورازلار مەھەللىسى ، قوچقارلار مەھەللىسى ، چەكمەنكارىزى ، قودايلار مەھەللىسى ... قاتارلىقلار . شىنجاڭدا كىشى ئىسمى ۋە لەقىمى بىلەن ياسالغان يەر جاي ناملىرى خېلى نۇرغۇن . كىشى ئىسمى بىلەن كەلگەن يەر ــ جاي نامىلىرى يۇرت ئىچىدە يۈز ــ ئابرويى بار ئادەملەر نامىغا قويۇلغان .

ئالتىنچى ، كەسىپ ناملىرى بىلەن ئاتالغان يەر ــ جاي ناملىرى : بۇ خىل يەر ــ جاي ناملىرى شۇ يۇرت ئادەملىرىنىڭ نېمە كەسىپ بىلەن تىرىكچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

مەسىلەن ئەلگەكچى ، بويياقچى مەھەللىسى ، تاۋاقچى مەھەللىسى ، تاغارچى كەنتى ، تەڭلىچى مەھەللىسى ، تۇگمەنچى مەھەللىسى ،تونۇرچى مەھەللىسى ، تۆگىچى مەھەللە ، چويۇنچى كەنت ، خۇمدان كەنتى ، سېۋەتچى مەھەللە ، شامچى كوچا ، چايچى مەھەللە ، قايماقچى كەنت ، كۆنچى مەھەللە ، ئووچى مەھەللە ، ياغاچچى كەنت ، قەغەزچىلەر مەھەللىسى ، يىكچى كەنت ، قاسساپ مەھەللىسى ... قاتارلىقلار .

يەتتىنچى ، ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى . مەسىلەن ، ئاقساق مارال ، بۆرىكۆل ، بۆرەبۇلاق ، پاختەكلە ، پاقابۇلاق ، تۇگگۇزلۇق ، قۇشقاچباغ ، كەكلىكچۆل ، ھۇقۇشدۆڭ ، جەرەنبۇلاق ، ئىلانلىق ... قاتارلىقلار .

سەككىزىنچى ، دەل ـ دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەر نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئاز-غانبۇلاق ، ئالمىلىق ، ئەمەنلىك ، توغراقلىق ، قالغايلىق ، تىكەنلىك ، ئۇزۇمچىلىك ، شوتابۇلاق ، جىگدىلىك ، چىغلىق ، چىغىرتماقلىق ، چىلانلىق قۇشتېرەك ، زاغۇنلۇق ، سۆكسۆكلۈك ، ئۆرۈكلۈك ، يۇلغۇنلۇق ، يانـ تاقلىق ، قۇموشچۆل ... قاتارلىقلار .

توقۇزنچى ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشىغا قاراپ قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئويمانتۇر ، دۆشتۇر ، دۆڭمەھەللە ، دۆڭكۆۋرۈك ، دۆڭمازار ، قاتارچوققا ، يالاڭكارىز ، ئويبازار ، ئاقساي ، سەككىزكۆ-تەل ، ئويئېرىق ، سايباغ ، سايتۇگمەن ، سايئۆستەك ، سايئېرىق ، قۇمباغ ، قۇمئېرىق ، يۇلغۇندۆڭ ، شوربۇلاق ، بەلساي ، يېكەنكۆل ، قوموشكۆل ... قاتارلىقلار .

ئونىنچى ، دىنىي ئاتالغۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئاخۇنمەھەللە ، ئاخۇنئېـ رىق ، ئازنامەسچىت ، ئەۋلىيا كەنتى ، باخشى كەنتى ، بېھىشباغ ، خانقا مەھەللىسى ، خاتىپكارىزى ، داخانلار كەنتى ، رەمبال مەھەللىسى ، سوپىلار مەھەللىسى ، كۆھمارىم ، شېھىتلىرىم كەنتى ، قازىخانا كەنتى ، مازار غوجام ، شىگىشىكشيا غوجام ، مەدرىس كەنتى ، ئوقۇر مازار ، ۋەخپە كەنتى ، ئىماملىرىم ، ئىسلامئاۋات كەنتى دېگەندەك يەر ـ جاي ناملىرى شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر .

بۇ خىل ناملارغا بەزى ئەپسانىلەر سىڭىپ كەتكەن ۋە بىر خىل سىرلىق تۇسنى ئىپادىلەيدىغان ناملارغا ئايلىنىپ كەتكەن .

ئون بىرىنچى ، قەدىمكى ھەربىي ئاتالغۇلار بىلەن باغلانغان يەر ـ جاي ناملىرى ، بۇ خىل يەر نەملىرى بۇئاستە ھالدا پوتەي ، تۇر (تۇرا) ، تىم ، قاراۋۇل ، قورغان ، قەلئە ، ھاسار ، (ھېسار) دېگەندەك سۆزلەر بـ لەن باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن ، بەشقورغان (تاشقورغاندا) ، پالۋانتۇر، چۆلتۇر ، قۇمتۇر ، چوڭتۇر ، دۆشتۇر ، چوقايتۇر ، چاشقانتۇر (بۇ يەرلەر قۇمۇلدا) ، پوتەي كەنتى (توقسۇندا) ، تۇرا كەنتى (كەلپىندە) ، تۇر كارىز (پىچاندا) ، تۇركەنت (بايدا) ، تىم كەنتى (شايارداا) ، چولاقتۇر (توقسۇدا) ، قاراۋۇل (ئاقتۇدا) ، قاغىتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ، قورغان كەنت (يەكەندە) ، قىزىلتۇر كەنتى ، قۇشتۇر كەنتى (تۇر-پاندا) ، كونا تۇر كەنتى (بايدا) ، ھاسار كەنتى (گۇمىدا) ، ئويتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) قاتارلىقلار .

ئون ئىككىنچى ، قەدىمكى ھاكىمىيەت نامىلرى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى . مەسىلەن بەشبەگ (قاغىلىقتا) ، خانلىق ۋەخپىسى كەنتى (خو-تەندە) ، خانئېرىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە) ، خانكۆۋرۈك كەنتى (يوپۇرغىدا) ، خانكۆل كەنتى (مە-كىتتە)، خانلەڭگەر (پوسكامدا) ، ئوردا كارىز ، ئوردا قوۋۇق (قۇمۇلدا) ، ئوردائېرىق (ئاقتۇدا) ... قاتار-لىقلار .

ئون ئۈچىنچى ، ھەپتە ئىچىدىكى ھەر قايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن ، دۈشەنبە بازار ، سەيشەنبە بازار ، چارشەنبە ـ بازار ، پەيشەنبە بازار ، ئازنا بازار ، شەنبە بازار ، يەك-شەنبە بازار دېگەن نامىلار ئاستىدا ھەرقايسى يۇرتلاردا نۆۋەتلەن بىلەن بازار بولۇپ تۇرغان . بۇ بازار نامىلرى دەسلەپ ، سودا ـ سېتىق ئورنىنى بىلدۇرگەن بولسا ، كېيىنچە بىرەر يۇرت ياكى مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ قال-غان .

ئون تۆتىنچى ، مېتال ـ مەدەن نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن كۇمۇشبېكتى ،

ئالتۇنبۇلاق ، ئالتۇنتاغ ، تۆمۈرتى ، زەرگەر كەنت ، مىسبۇلاق ، مىسكەنت ، قەلەيچى مەھەللىسى قاتارلىقلار .

ئون بەشىنچى ، رەڭ بىلەن سۈپەتلەنگەن يەر - جاي ناملىرى . مەسىلەن ئاقساي ، ئاقتاغ ، ئاقدۆڭ ، ئاقئۆستەڭ ، ئاقسۇ ، ئالاقاغا ، بوزدۆڭ ، سېرىقبۇيا ، قارا-تاغ ، قارادۆڭ ، قاراسۇ ، قارا يۇلغۇن ، قاراقاش ، قىزىلبۇلاق ، قىزىلتاغ ، قىزىلقۇم ، قىزىلسۇ ، قىزىلىار ، قىزىلىيۇلغۇن ، كۆكگۈمبەز ، كۆكتۈمشۇق ، كۆكبوقچا قاتارلىقلار .

ئون ئالتىنچى ، سان بىلەن ياسالغان يەر - جاي ناملىرى . بۇ خىلدىكى يەر ناملىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، ئەللىككەتمەن كەنتى ، بەشبۇلاق كەنتى ، بەشتام كەنتى ، بەشتوغراق كەنتى ، بەشتۆگمەن ، بەشتېرەك ، بەشدۆڭ ، بەشكارىز ، بەشكېرەم ، بەشگۈمبەز ، بەشبۈرىق ، توققۇز بۇلاق ، توققۇز توما كەنتى ، سەككىزكۆتەل ، ئۈچدەرۋازا ، ئۈچكۆۋرۈك ، ئۈچئۆستەڭ ، يەتتەقۇدۇق ، يەتتەقىزلىرىم ، توققۇزئەگىم ... قاتارلىقلار .

ئون يەتتىنچى ، مۇھىت ئالاھىدىلىكى بىلەن باغلانغان يەر - جاي ناملىرى . مەسىلەن ، بوستان كەنتى ، چېچەكلىك كەنتى ، چىمەن كەنتى ، گۈلچى كەنتى ، بورانلىق ، چىمەنزار ، گۈلچىمەن كەنتى ، گۈلىۇكھويلا ، گۈلمەھەللە ... قاتارلىقلار . ئۇيغۇر خەلقى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ . يۇقىرىقىدەك يۇرت ناملىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەر - جاي ناملىرى ئادەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق ، تولۇقسىز ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا ، شىنجاڭدا تەخمىنەن يىگىرمە مىڭدىن ئارتۇق يەر - جاي ناملىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم . بۇ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىش ناھايىتى چوڭ تېما . ئىشىنىمىزكى ، يېتىن كەلگۈسىدە بۇ تېما كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققەت نىگە سازاۋەر بولغۇسى . (ر)

ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئادەمگە ئىسىم قويۇش بىر خىل مۇراسىم تۇسىنى ئالغان بولۇپ، بۇ مۇراسىم قەدىمكى زامانلاردا « كۆدەن » ① دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئىسىم قويۇش ئادىتى بويىچە بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ كۈنگىچە (ھازىر بەزى رايونلاردا يەتتە كۈنگىچە) ئىسىم قويۇش رەسمىيىتى بېجىرىلىدۇ. ئىسىم قويۇشتا ئومۇمەن بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رازىلىقى بويىچە بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان چىللاپ « ئىسمىڭىز ××× بولسۇن » دەپ، بوۋاقنى جايناماز ئۈستىگە دوملىتىدۇ، ئاندىن يەنە قولىغا ئېلىپ ئىسمىنى مۇبارەكلىگەندىن كېيىن دادىسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئىسىم قويۇش رەسمىيىتىنىڭ گۈۋاھچىسى سۇپىتىدە ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە قولۇم ـ قوشنىلاردىن بىر قانچە كىشى چاقىرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئادەم ئىسىملىرىنى شۇ ئىسىملار بارلىققا كەلگەن تارىخىي دەۋرلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: بىرىنچىدىن، قەدىمكى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىنىڭ لۇغەت فونىدىكى پېئىل ۋە نەرسىلەر ناملىرى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئاساسى قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسى بەلگىلىك مەنىگە ئىگە. مەسىلەن، « ئەردەن بۆكو » ② كۆلتېكىن، پانتېكىن، ئارسلان، تاش، تۆمۈر، سۈپۈرگە، چاۋا دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار. ئىككىنچىدىن، قەدىمكى تەبىئەت ئېتىقادى ۋە تۇتېم ئېتىقادى ئاساسىدا ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، كۈن (كۈنتۇغدى)، ئاي (ئايتولدى)، يۇلتۇز، دېڭىز، كۆك (« ئوغۇزنامە » گە قارالسۇن) تاغ، قۇت (بەخت)، چولپان، بۆكە، يولۇاس ... دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا « بەگ »، « خان » (خاقان)، « تېكىن » قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۇلانغان. ئۈچىنچىدىن، ئىسىم قويۇلغۇچىنىڭ كەلگۈسىدە باتۇر، ئىرادىلىك، قەيسەر بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن شۇ خىل خۇسۇسىيەتلىك نەرسىلەرگە تەقەسلاپ ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، چىنتۆمۈر، قىلىچ، لاچىن، قاپلان، بۇغرا، ئالپ (ئالپ تېكىن)، توڭا (ئالپ ئەرتوڭا ـــ يولۇاسنى يەڭگۈچى باتۇر) قاتارلىقلار. تۆتىنچىدىن، بالا تۇغۇلغان مەزگىلدە كۆزگە چېلىققان ۋە ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەن نەرسىلەرنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن شۇ نەرسىنىڭ ئېتىنى ئادەمگە قويۇش. مەسىلەن، تىكەن (تىكەنباي)، ئېتباي، دەريا، قوتازباي، ئورمان (ئورمانبەك، ئورمانجان)، تاي (نۇرتاي)، سامساق، تۇر، ئالتۇن، كۈمۈش، كېپەك، پالتا، كەكە، ... قاتارلىقلار. ئومۇمەن بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە مەنىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان.

2) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىسىم قويۇش ئادىتىدىن پۈتۈنلەي چەتنەپ كەتكىنى يوق، بەلكى قەدىمكى ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ئاساسىدا ئادەم ئىسىملىرى تېخىمۇ كۆپ خىل بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن.

---

① كۆدەن ـــ « بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. « تۈركىي تىللار دىۋانى » ئۇيغۇرچە، I توم، 525 ـ بەتكە قارالسۇن.

② « قۇچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ مەڭگۈ تېشى » دا، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى خاقانىنىڭ ئىسمى «ئەردەن بۆكو » دەپ خاتىرىلەنگەن، «ئەردەن » سۆزىگە « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « چوڭ مەرۋايىت » دەپ ئىزاھ بېرىلگەن.

بىرىنچى ، ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرى بار-لىققا كەلگەن ئىسىملار يەنىلا تۈپ ئىسىملىك رولىنى يوقاتمىدى . مەسىلەن ، تۇغ (تۇغلۇق) ، ئوغۇز (ئوغۇزخان) ، ئاي (ئايخان) ، تۇر (تۇران) ، تۇراق ، توختى (توختاش) ، بوساق ، تارخان دېگەنلەردەك .

ئىككىنچى ، قەدىمكى تۈپ ئىسىملارغا باشقا تىللاردىن كىرگەن ئىسىملار ياكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ، قوش ئىسىمغا ئايلىنىش هادىسىسى بارلىققا كەلدى . مەسىلەن ، تۇرسۇنمۇھەممەت ، مۇھەممەتتۇردى (جانلىق تىلدا مەتتۇردى) ، مۇھەممەتروزى (مەتروزى) ، توختىغازى ، خۇدابەردى ، ئىگەمبەردى ، تۇرسۇنپاشا ، پەخرىنۇر ، قەلبىنۇر ، مېھرىنسا ، مېھرىئاي ، ئايىنۇر ، نۇرلان ... دېگەنلەردەك .

ئۇچىنچى ، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت فوندىغا كۆپلەپ سىڭىپ كىرگەن ئەرەب ، پارس ئاتالغۇ-لىرىغا ئەگىشىپ ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدىن ئېلىنغان ئادەم ئىسىملىرى كۆپىيىشكە باشلىدى . بۇنىڭ بىلەن ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇش . مەسىلەن ، خالىق (ياراتقۇچى) ، سەمى (ئىشىتكۇچى) ، غوپۇر (ئەپۇ قىلىش) ، قادىر (قۇدرەت ئىگىسى) ، ئابدۇلقادىر (ھەممىگە قادىر خۇدا-نىڭ قۇلى) ، ئابدۇلكېرىم (خۇدانىڭ بەندىسى ، قۇلى) ، نەجمىدىن (دىننى يورۇتقۇچى يۇلتۇز) ، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزىلەتلىك بەندىسى) ، نايىپ (نامازغا دالا-لەت قىلغۇچى) . مالائىكىلەر (پەرىشتىلەر) نىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مىكائىل ، ئىسرافىل ...)؛ پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، داۋۇت ، ئىدرىس ، مۇسا ، ياقۇپ ، ئەيسا ، ئىلياس ، يۇسۇپ ، سۇلايمان ، ئىبراھىم ، ئىسمايىل ، ئىسھاق ، مۇھەممەت ... قاتارلىقلار) ؛ چاھار-يارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، ئابابەكرى ، ئۆمەر ، ئوسمان ، ئىلى ... قاتارلىقلار) ؛ مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، ھاۋا (ھاۋا ئانام) ، خەدىچە (بۇۋىخەدىچە)، سارە ، مەريەم ، پاتىمە (بۇۋىپاتىمە) ، بۇۋايشەم... قاتارلىقلار)؛ دىنىي مەزھەپ ۋە دەرىجە ناملىرىنى ھەمدە «قۇرئان كەرىم » دىكى سۈرە (ئايەت) ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (موللا ، دامولا ، ئىشان ، سوپى ، بۇۋى ، ئاغىچا ، ئىمام ، قازى ، ياسىن ... دېگەنلەردەك) ؛ ئىسلام كالېندارىدىكى ئاي ، پەسىللەر ۋە يۇلتۇز ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، شەمسىيە ، قەمەرىيە ، قەمبىرىدىن ، رامىزان ، رەجەپ ، سەپەر ، قەمەر ، زۇلھەججە ، مۇھەررەم ، ماھى (ماھىگۇل) ، نسا ، چولپان ، باھار ، نوروز ، روزى ، ھېيىت (ھېيتاخۇن) ، شەيبان (شەئبان) ، ئارزۇ (ئاتاروت) ، قۇربان ، ھوشۇر ، بارات ... قاتارلىقلار) ؛ تارىختا ئۆتكەن قەھرىمانلار ، تارىخىي شەخسلەر ۋە فولكلوردا يارىتىلغان تىپىك ئوبرازلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، ئىسكەندەر ، ھارون ، پەرىدون ، ئارسلان ، تاھىر ، زۆھرە ، غېرىپ ، سەنەم ، پەرھات ، شېرىن ، لەيلى ، ھۆرلىقا ، زەينەپ ، زۇلەيخا ، يۇسۇپ ، ئەھمەت ، تومارىس ، ئابۇموسلىم ، سەئىد ، خىزىر ... قاتارلىقلار)؛ مۇقەددەس جايلارنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، مەدىنە ، مەككە ، قۇددۇس ، ئىبراھىم ، مىسىر ، ئىستامبۇل (ئىستامبۇل) ، بوغدا ... قاتارلىقلار) ؛ دىنىي پائالىيەت ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، ئىبادەت ، ئىمانەم ، ئىسلام ، ھاپىز ، تالىپ ، مۇخلىس ، رازى ، غازى ، جۇمە ، ئازنا ، جەننەت ، ۋەلى ، غايىپ ، ۋاجىت ، ھىدايەت ، ۋارىس ، ئىشان ، سۇننەت ، ئىنايەت . .. قاتارلىقلار) قاتارلىق كۆپ خىل ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى شەكىللەندى .

3) ھازىرقى زامان ئادەم ئىسىملىرى . بۇ دەۋر-دىكى ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قەدىمكى ساپ ئۇيغۇر ئىسىملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ، نوقۇل ئەرەبچە ، پارسچە ئىسىملارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ ئىسلاھ قىلىش ، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يېڭى ئىسىملارنى ئىجاد قىلىش ، ئىخچام ۋە روشەن مەنىدارلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە يېغىنچاقلاش مۇمكىن . مەسىلەن ، شىرئەلى ، شىرمەممەت (شىرمۇھەممەت) ، ئىقبالەم ، يارمۇھەممەت ، ئوغلەم ، ئوغۇلنسا ، شەھرىبانۇم ، قۇتلۇق ، ئايىنۇر ، روشەنگۇل ، نۇرلان ، ئۇمىد ، يالقۇن ،

دولقۇن ، غەيرەت ، غالىپ ، ئازات ، بەختيار ، ئەركىن ، ھۆرىيەت ، پەزىلەت ، جۇرئەت ، سائادەت ، سالامەت ، كۆرەش ، دىلشات ، مۇرات ، غەلىبە ، ئادىل ، سادىق ، يا- دىكار ، خالىس ، ئەلا ، مۇنەۋۋەر ، ئۆتكۈر ، يارقىن ، ياشار ، نادىر ، گۈزەل ، دېموكرات ... دېگەنلەرگە ئوخ- شاش . ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىسىملىرىدا ئاسمان جىسىملىرى ، جاي ئىسمى ، مېتال ، قورال ـ ئەسۋابلار ناملىرىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (ئايگۈل ، يۈلتۇز ، ھاۋاخان ، ھەسەن ، ھۈسەن ، ئالتۇن- گۈل ، كۆمۈشئاي ، زۇمرەت ، گۆھەر ، ياقۇت ، ئالماس ، تاشپولات ، دىنار ، تىللاخان ، شەمشەر ، پالتاخۇن ... قا- تارلىقلار) ؛ ئۇچار قۇش ۋە ھايۋانات ناملىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (شۇڭقار ، سۆسەر ، قۇندۇز ، بۈلبۈل ، ئارسلان ، يولۋاس، شىر... قاتارلىقلار)؛ يېمەك ـ ئىچمەك ، گۈل ـ گىياھ ، دەل ـ دەرەخلەر ناملىدىن ئېلىنغان ئى- سىملار (ھەسەلخان ، ناۋاتگۈل ، توقاچخان ، مايسگۈل ، ياسىمەن ، غۇنچەم ، تاجگۈل ، چىمەن ، چۇغلۇق ، جى- نەستە ، بادام ، زەيتۇنە ، يانتاق ، نېلۇپەر ، ئىپارخان ... قاتارلىقلار) ؛ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەر ۋە زور تار- خىي ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىسىملار (ئىسلاھات ، كامۇنا ، مەدەنىيەت ، پىدا ، غالىبىيەت ، مەملىكەت ، دۆلەت ... قاتارلىقلار) ؛ ھەر خىل فىزىئولو- گىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن قويۇلغان ئىسىملار (مەگىلىك ، مەگىلەشخان ، خالىدەم ، خالمۇھەممەت ، سۈن- بۈلقىز ، خالبۇۋى ، مايمۇنە ... قاتارلىقلار) قاتارلىق ئىسىملارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئەر ـ ئايال ئىسىملىرى سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى ۋە ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق روشەن پەرقلىنىدۇ . ئادەتتە ئەرلەرگە قويۇلىدىغان ئىسىملار جاراڭلىق ، كەسكىن ، ئۇرغۇلۇق ، نوقۇل مەنىگە ئىگە بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەر بىلەن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خاسلىشىپ نىسپىي ھالدا مۇقىملاشقان . مەسىلەن ، پولات ، تۆمۈر ، ئالماس ، قادىر ، قابىل ، ئۆتە- كۈر ، باتۇر ، غەيرەت ، ئېلشات ، دىلشات ، سەمەت ، ئىدرىس ، ئوسمان ، ھابىل ، مامۇت ، ۋاھاب ، ئوبۇل ... دېگەنلەردەك . قىزلارغا قويۇلىدىغان ئىسىملار نەپىس ، يېقىملىق ، رەڭدار ، سىمۋوللۇق بولۇشتەك ئالاھىدىلىك- لەرگە ئىگە بولۇپ ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قىزلارغا خاس ئىسىم بولۇپ مۇقىملاشقان . مەسىلەن ، گۈلشەن ، مېھرىبان ، قۇندۇز ، سەييارە ، مودەنگۈل ، غۇنچەم ، دىلبەر ، گۈلئايىم ، گۈلچەھرە ، نەبىرە ، نەسى- مە ، ھۆرلىقا ، گۈلباھار ، مەلىكە ، قەلبىنۇر ، ئاسىمە ، ھۆرمەم ، نۇرگۈل ... دېگەنلەردەك . ئەرلەر ئىسمىغا كۆپرەك ئاخۇن ، خان ، جان ، باي ، بەگ ، ۋاي ، تاي ، قۇل قا- تارلىق سۆزلەت قوشۇمچىلىرى ؛ قىزلار ئىسمىغا كۆپرەك گۈل (تۇپ ئىسىمنىڭ ھەم بېشىغا ، ھەم ئايىغىغا ئۇلى- نىدۇ) ، خان (خېنىم) ، قىز ، بانۇم ، نىسا ، بۇۋى ، نۇر ، ئاي قاتارلىق سۆزلەت قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۆمەراخۇن (ئۆمەر + ئاخۇن) ، تۇرسۇنجان ، ئابدۇرەشىتخان ، موساباي ، پاساربەگ ، چىنەۋاي ، نۇرتاي ، تۇرسۇنتاي (ئەرلەر ئىسىملىرى) ، ئايىمخان ، ئازىنخان ، مەريەمخېنىم ، ئامانگۈل ، مېھرىبا- نۇم ، بەختىنىسا ، ئەمبەرنىسا ، ئايقىز ، گۈلقىز ، پەخرىنۇر ، خالبۇۋى ، جەننەتبۇۋى ، مېھرىئاي ، مەلىكە- ئاي ... قاتارلىقلار . بۇ جىنسىيەت قوشۇمچىلىرى بەزىدە ئەرلەرگە خاس ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇش ئارقىلىق قىزلار ئىسمى ياسىلىدۇ (مەسىلەن ، توختى دېگەن ئەر- نىڭ ئىسمىغا قىزلارنىڭ ئىسمىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلانسا ، ئۇ قىزلار ئىسمىغا ئۆزگىرىدۇ . توختىگۈل ، توختىخان ، توختىقىز ، تۇرسۇن (ئەرلەر ئىسمى) گۈل ، تۇرسۇنئاي ، تۇرسۇنقىز دېگەنلەرگە ئوخشاش .

يەنە بەزى ئەرلەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « ئە » ، «ئەم » تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئوغۇللارغا خاس ئىسىم قىزلارغا خاس ئىسمىغا ئايلىنىپ كېتىش ھادىسە- سىمۇ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، رەخىمە ـــ رەخىم ، كەرىمە ـــ كەرىم ، رەشىدە ـــ رەشىت ، ئابىدە ـــ ئابىت ، ئادىلە ـــ ئادىل ، سەلىمە ـــ سەلىم ، خەمىدە ـــ خەمىت ، زاھىدە ـــ زاھىت ، سابىرە ـــ سابىر ، ئېلدانە ـــ ئېلدان ... قاتار- لىقلار .

ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىدىكى تۇپ سۆز بىلەن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپمۇ يېڭى ئىسىم ياسىغىلى بولىدۇ . مەسىلەن ، پاشاخان ـــ

خانىپاشا ، نۇرمۇھەممەت ـــ مەھەممەتنۇر ، نازىگۈل ـــ گۈلناز ، گۈلباھار ـــ باھارگۈل ، گۈلنۇر ـــ نۇرگۈل ، نىساگۈل ـــ گۈلنسا ... دېگەنلەردەك . شۇنداقلا ، بەزىدە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇزئارا بىرىكىپ مۇقىملاشقان خاس ئىسىمغا ئايلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئىسىم ئاي + خان = ئايخان ، خان + ئاي = خانئاي ، گۈل + قىز = گۈلقىز ، گۈل + بانۇم = گۈلبانۇم ، بۇۋى + خان = بۇۋىخان ، ئاخۇن + جان = ئاخۇنجان ، جان + بېك = جانبېك ، ئاخۇن + باي = ئاخۇنباي ، خان + قىز = خانقىز ، گۈل + نسا = گۈلنسا ... ۋە باشقىلار .

يەنە بەزى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا « ەك » « ەم » قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ئەركىلىتىش ، كىچىكلىتىش ، كەمسىتىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا ئايلىنىدۇ . مەسىلەن ، توختى ـــ توختەك ، غوجى ـــ غوجەك ، بەختى ـــ بەختەك ، خەلچەم ـــ خەلچەك ، موللا ـــ موللەك ، قادىر ـــ قادىرەم ، غوپۇر ـــ غوپۇرەم ، ناسىر ـــ ناسىرەم ، گايىت ـــ گايىتەم ... دېگەنلەرگە ئوخشاش .

ئۇيغۇرلاردا نەسەب قوغلىشىپ ، ئەجداد ـ ئەۋلاد ـ لىرىنىڭ نامىنى ئەسلەپ تۇرۇش ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەسلىك مەقسىتىدە ۋاپات بولغان دادىسى ياكى بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى ئوغۇل نەۋرىسىگە ، مومىسىنىڭ ئىسمىنى قىز نەۋرىسىگە ياكى ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۇغقانلىرىنىڭ نامىنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادىتى كۈچلۈكرەك ، بۇ ئوغۇلنى چاقىرغاندا بوۋىسىنى ، قىزنى چاقىرغاندا مومىسىنى ئەسلەيدىغان تۇرمۇش ئادىتى شەكىلدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . قويۇلغان ئىسمىنى ئاتاشتىمۇ باللىق ، ياشلىق ، قىرانلىق (ئوتتۇرا ياشلىق) ، قېرىلىق دەۋرلىرى بويىچە ئاللىبگورىيىلىك ئىسىم ياكى ھەر خىل ئىسىم ياسىغۇچى سۈپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش شەكلى بىلەن پەرقلىق ئاتاش ئادىتىمۇ بار . مەسىلەن ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق باللارنى ئوغۇل بولسا « پاقلىنىم » ، « قوزام » ، « غوجام » ، « قۇرغۇيۇم » ، « سۇلتىنىم » ؛ قىز بولسا « مونچىقىم » ، « گۈلۈم » ، « ئالتۇنۇم » ، « ئايپاشا » ، « خانئايىم » ... دەپ ئەسلى ئىسمىنى ئاتمای ، ئەركىلەتمە نام بىلەن ئاتايدىغان ، ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ئىسىم ياسىغۇچى سۈپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشماي ، تۇپ ئىسمى بويىچە ، كېرەم ، مەھەممەت ، سەمەت ، قادىر ، ناسىر ... دەپ بىۋاستە ئاتايدىغان (قىزلار ئىسمىدىمۇ مۇشۇنداق) ئادەت بار . پەقەت ئوتتۇرا ياش ۋە قېرىلىق مەزگىلىگە كىرگەندىن كېيىنلا ھۆرمەت مەنىسىدە يۇقىرىقى سۈپەت قوشۇمچىلىرى (ئاخۇن ، ئاخۇنۇم ، بەگ ، بېگىم ، خان ، خېنىم ، بۇۋى ...) قوشۇپ ئاتىلىدۇ ھەمدە ياشلىق دەۋرىدە ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان « گۈل » ، « قىز » قوشۇمچىلىرى « خان » ياكى « خېنىم » ، « ئاچا » قاتارلىقلارغا ئالمىشىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ھازىرقى زامان فامىلىچىلىك ئادىتى ئومۇملاشمىغان ، پەقەت ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا دادىسىنىڭ ئىسمى قوشۇلۇپ ئىسىم ـ فامىلە ياسىلىدۇ . جانلىق تىلدا فامىلە ئورنىغا لەقمى ياكى تەخەللۇسنى قوشۇپ ئېيتىش كۆپرەك ئۇچرايدۇ .

لەقەم ۋە تەخەللۇس كىشىلەرگە باشقىلار ۋە ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلغان قوشۇمچە نام بولۇپ ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان .

لەقەم كىشىلەرنىڭ مىجەز ، خۇلقى ، پىسخىك ئالاھىدىلىكى ، فىزىئولوگىيىلىك بەلگىلىرى ، كەسپىي خۇسۇسىيىتى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن قويۇلىدۇ . مەسىلەن ، تۇراق تاڭگا ، ھەمرا قويىچى ، ماموت قاسساپ ، سىدىق موزدۇز ، غوپۇر قاسقان ، ئابلا سوپۇنچى ، تۇرسۇن پەشمەت ، ھىمىت باخشى ، ھەسەن مىزگان ، تۇراپ دېھقان ، ياقۇپ ئاشلەكچۇك ، ھوشۇر قەندال ، داۋۇت دەللال ، ھامىت مەزىن ، بائىز باپكار ، قەيىۋم سەيپۇك ، ئايۇپ قاسقان ، ئابلەت قەندەل (كەسپىي لەقەم) ، تۇردىيار قوڭغۇز ، ھەمرا قاقباش ، غولام كۆك (ئۇششۇق) ، روزى تۇقناق ، ھەمدۇل قاۋان ، تۇراپ شاتىراق ، مۇختەر كاۋا ، تىللا يورغا ، جامال سەتەك ، ئابلىز گاچا ، سىدىق كېكەچ (پىسخىك لەقەملەر) ، ئەمەت سىرىق ، قاسىم داگازا ، روزى تۆگە ، قاسىم پىستە ، ھاشىم قارىلاق ، ئىلاخۇن كۆككۆز ، مەمتىمن قارىقاش ، تورسۇن قۇشقاچ ، سا-

دىرخاگروق ، سىبىيت موزاي ، تۇران قورچاق (فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر) ، سىبىيت نوچى ، سادىر پالۋان ، تۆمۇر باتۇر ، ھىسام دەلدۇش ، خېلىل لەقۋا ، ھاشىم تۇلكە (جەسۇرلۇق ياكى نۇقسان ـ سەۋەنلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ قويۇلغان لەقەملەر) قاتارلىقلار . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخس لەقەمدىن باشقا يەنە ، يۇرت ـ مەھەللىلەرنىڭ ئورتاق لەقىمى بولۇپ ، ئۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇ يۇرت ـ مەھەللىدىكى كىشىلەرنىڭ شەخسىي لەقىمى سۈپىتىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ . يۇرت لەقەملىرى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقاچقا ، ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ . مەسىلەن ، قارا قۇرۇم ئازغانسال ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ نەسەب تەزكىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە ، ئۇلار تارىختىن بۇيان « غازىلەر » ، « كاللەكىلەر » ، «قوڭغۇزلار » ، « بورداقلار» ، « توخۇلار» ، «لاتىلار» ، «پورلار » ، « كوشاڭلار » ،« توقۇناقلار » ، « قارنى يورۇقلار » دېگەنگە ئوخشاش ئون خىل لەقەم تۈركۈمى بويىچە ئاتىلىپ ، ھەرقانداق زامان ، ئورۇن ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت جەھەتلەردە ئەجدادىنى پەرق ئېتىشنىڭ بىر خىل بىرلىك بۆلۈنمىلىرىنى ھاسىل قىلىپ كەلگەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شەھدانە خوتەن ، غېربىيانە يەكەن ، ئەزىزانە قەشقەر ، غازىيانە ئاقسۇ ، ۋەلىيانە كۇچار ، غەلىيانە تۇرپان دېگەنگە ئوخشاش شۇ رايونلارنىڭ تارىخىي خاراكتېرستىكىسىمۇ يۇرت لەقىمى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ .

لەقەمنىڭ يەنە بىر خىلى ـــ تەخەللۇس بولۇپ ، ئۇ سىمۋوللۇق خاراكتېرىگە ئىگە . تەخەللۇس كۆپ ھاللاردا ئەسلى ئىسمىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ياكى ئەسلى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس كۆپىرەك ئارزۇ ـ ئىستەك غايىۋى مەزمۇن يېكى يۇرت تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ . غايىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان سىمۋوللۇق (مېتافورىلىق) تەخەللۇسلار كۆپ ھاللاردا ئەسلى ئىسىم ئورنىغا ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن ، لوتفى ، جامى ، ناۋائى ، ساكاكى ، زەلىلى ، خىرقىتى ، گۈمنام ، نەفسى (ئامانىسا خېنىم) ، نىزارى ، غېرىبى ، سەبۇرى ، قايغام ئۆركىشى ۋە باشقىلار . بۇنداق تەخەللۇسنى كۆپىرەك يازغۇچى ـ شائىرلار ، ئالىملار ۋە سەنئەتكارلار قوللىنىدۇ . تەۋەلىكنى ئىپادىلەيدىغان تەخەللۇسلار ئاساسەن ئەسلى ئىسمىغا ئۇلىنىپ ، شۇ كىشىنىڭ تۇغۇلغان يۇرت ـ ماكانىنى ئىشارە قىلىدۇ . مەسىلەن ، مەھمۇت قەشقەرى ، ئەھمەد يۈكنەكى ، ئەبۇنەسىر فارابى ، يۈسۈپ بالاساغۇنى ، قېدىرخان يەكەندى ، موللامۇسا سايرامى ، مۇھەممەت ئۆمەز ، قارىقاش ۋە باشقىلار .

ئومۇمەن ، ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك كۆپ خىللىققا ، رەڭدارلىققا ۋە مەنىدارلىققا ئىگە بولۇپ ، ئۇنى تەتقىق قىلىش « ئانترو-پونومىيە » ئىلمىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە . شۇنداقلا ئۇ يەنە ئېتنوگرافىيە ، تارىخ ، فولكلور ، پسىخولوگىيە ، تو-پونومىيە (يەر ـ جاي ئاتىلىرى ئىلمى) ، دىنشۇناسلىق ... قاتارلىق پەنلەر بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

ھەرقايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى توغرىسىدا

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى يۇمىلاق باش (براخىكفال) ، ئوتتۇرا بوي ، بۇغداي ئۆڭلۈك ، يۇزى سوقما چاقراق (ئات يۈز) ، بۇرنى ئوتتۇراھال كەلگە ، لېكىن ئېگىز (قۇش تۇمشۇق بۇرۇن بىلەن تۇز بۇرۇن ئارىسىدا) ، چاچلىرى قارا قوڭۇرراڭ ، قوي كۆزلۈك ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى قويۇق ، ئەگىم قاشلىق ، تېرىسى سۇزۇك ۋە سىلىق بولۇپ ، ئومۇمەن چىرايلىق كېلىدۇ . ئۇلار چىرايلىق كىيىنىپ سالاپەتلىك يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ ، تالانتقا ۋە گىرىمگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ ، ئۆلىما ۋە كاسىپ كىشىلەرگە دوست ۋە ئامراق كېلىدۇ ، ئىلىم ـ پەننى قەدىرلەيدۇ ، ھەمسۆھبەتنى ياخشى كۆرىدۇ .

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى خەيرى ـ ساخاۋەتلىك ، مېھماندوست ، دانا ھەم مۇلايىم سۆزلۈك بولۇپ ، خۇشناۋاز ، سەنئەتخۇمار كېلىدۇ . تۇرمۇشتا تىرىشچان ھەم ئەمگەكچان بولۇپ ، سودا ـ سېتىق ۋە تىجارەتكا ماھىر ، سايادەت ۋە سەپەرگە ھەۋەس قىلىدۇ . ئەھلى كەسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ، قول ھۈنەر ماھارىتى جەھەتتە باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا ئۈستۈن ۋە زىيادە تۇرىدۇ . شۇڭا قەشقەر قەدىمدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا مەركىزى بولۇپ كەلگەن .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى

خوتەن ئۇيغۇرلىرى بەستلىك ، ئاقپىشماق ، ھال تەنلىك بولۇپ ، يۇمىلاق باش (بروخىكفاللىقى گەۋدىلىك) ، ئوتتۇرا بوي ، بۇرنى ئىنچىكە ، لېكىن ئېگىز ، يۈزى سوقمىچاقراق (ئات يۈز) ، چاچلىرى قارا ياكى قارامتۇل دولقۇنسىمان ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى قويۇق ، قارا كۆز ، قاش ـ كىرپىكلىرى تولۇق ، تەبەسسۇم چىراي كېلىدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى بىر سۆزلۈك ، بىر قوللۇق ، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ ، مۇلايىم ۋە كەمتەر ، ئىشچان كېلىدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئۆز ئىشىغا ناھايىتى پۇختا ، دوستلۇق ئەقىدىسى كۈچلۈك ، ئاغزى مەھكەم بولۇپ ، سىر ساقلىيالايدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى كاسىپ ـ ھۈنەرۋەن ، تەبىئەت ئىدىركى پاكىز ، زېھنى ئۆتكۈر بولۇپ ، ئۆتكەن ئىشلاردىن خاتىرە قالدۇرۇشقا ئادەتلەنگەن .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئاددىي ـ ساددا ياشايدۇ ، ھەشەمەتچىلىكنى ياقتۇرمايدۇ . ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبابەتچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ ، ئۆلىما ۋە ئالىملارنى قەدىرلەيدۇ .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ھەرقانداق ھۈنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزۈپ ، خېرىدارلارنى رازى قىلىدۇ . شۇڭا بۇ جاي ئەزەلدىن يىپەك يولى توقۇمىچىلىقى ۋە قاشتېشى ئويمىكارلىقى بىلەن مەشھۇر .

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئىتتىنىك جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر

ئىنتىپاقى ئىچىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولغان ياغمىلارنىڭ ئۇرۇغ ـ ئەۋلادلىرى دەپ قارىلىدۇ .

بۇگۇنكى ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى قەدىمقى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ . يەنى باش سۆڭىكى يۇمىلاقراق ، چاچ ۋە ساقاللىرى قويۇق ۋە قارا ، بۇرنى ئىنچىكە ، لېكىن ئېگىزرەك (قاڭشالىق) ، بۇغداي ئۆڭلۈك ، قوي كۆزلۈك ، ئوتتۇرا بوي ، بەدەن مۇسكۇللىرى چىڭ ، يۇزى سوقىچاقراق (ئات يۈز) ، كۆز قارچۇقى ئۆتكۈر ، ئەگمە قاش ، قاپقىنىڭ قېتى كەڭرەك كېلىدۇ .

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئىشچان ۋە پەم ـ پاراسەتلىك بولۇپ ، ئىلىم ـ مەرىپەتنى قەدىرلەيدۇ ۋە ھۆرمەتلەيدۇ ، يېڭىلىققا ئىنتىلىدۇ ، جاپا ـ مۇشەققەتتىن زارلانمايدۇ ، بەلكى ئۆز ئەقىل پاراسىتى ۋە كۈچىگە تايىنىپ بەختلىك تۇرمۇش يارىتىش روھى ئۇستۇن .

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئۆزئارا ئىناق ۋە ئىتتىپاق ياشايدۇ . قەيەردە ئولتۇراقلىششىدىن قەتئىينەزەر ئۆزئارا ئىزدىشىپ بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىدۇ ۋە ئەقىل كۆرسىتىدۇ . يوقسۇللىرىغا خەيرى ـ خاھلىق قىلىدۇ .

تىجارەت ۋە سودا سېتىققا كامىللىقى ، سۆزدە مۇلايىم ۋە چىۋەرلىكى ، ئۆز ئىشىغا پۇختىلىقى ، كەمتەرلىكى ۋە سىڭىشچانلىقى ، ئالدىن كۆرەرلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنى خاراكتېرلەيدىغان تۈپ ئالامەتلەردۇر .

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى ئاقپىشماق ، ئەمما سەل ـ پەل بۇغداي ئۆڭلۈك كېلىدۇ ھەمدە بېشى يۇمىلاق ، يۈزى كەڭ ۋە گۆشلۈك ، چاچلىرى قارامتۇق ۋە دولقۇنسىمان ، قوي كۆزلۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك ، لېكىن يۇقىرى قاپقىنىڭ قېتى چوڭ ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى ئوتتۇراھال ، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۈز ، پېشانىسى كەڭ بولىدۇ .

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى خاراكتېر جەھەتتىن توغرا (تۈز) ، ئاددىي ـ سادىدا ، يوۋاش ، مۇلايىم ، كەمتەر ، شۈكرىچان خەلقتۇر . دېھقانلىرى كۆپ ، ھۈنەرۋەر كاسىپلىرى ئاز ، سودا تىجارەتكە ئانچە قىزىقمايدۇ . ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپچىلىكىنى باشقا شەھەرلەردىن كەلگەنلەر تەشكىل قىلىدۇ . دېھقانلىرى ئاقكۆڭۈل ۋە مېھماندوست بولۇپ ، پۇلغا ئانچە ھېرىسمەن ئەمەس . ئۇلار سەنئەتخۇمار بولۇپ ، ئەر ـ ئايال توپلىشىپ مەشرەپ ئويناشقا ئادەتلەنگەن .

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ . شۇڭا ئاقسۇ مۇھىتى گۈزەل ، بۈكبارا قسان شەھەر بولۇپ ، ئېلىمىز بويىچە ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مانا شۇ ئاقسۇ تەۋەسىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلاردۇر .

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى

تۇرپان قەدىمىي شەھەر بولۇپ ، قەدىمكى « ئىدىقۇت » ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ . تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىياپەت جەھەتتىن سارغۇچ ئۆڭلۈك ، باش سۆڭىكى يۇمىلاققا مايىل ، ئېگىز بوي ، گەۋدىلىك ، بۇرنى ياپىلاقراق ھەم قېلىنراق ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق كۆندۈلەڭ شەكىلدە ، يۈزلىرى كەڭ ، يۈزىنىڭ داس سۆڭىكى كۆرۈنەرلىك . كۆزلىرى قارامتۇل ، ئەمما كىچىكرەك (چېقىر كۆز) ، قاپقى گۆشلۈك ،

چاچلىرى تۈز ۋە قارا ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى شالاڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .

تـۇرپـان ئۇيـغۇرلىرى راست قوللۇق ، راست سۆزلۈك ، تۈز كۆڭۈل ، ھىيله ـ مىكىرى ۋە خيانىتى يوق ، ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ساپ ، سۆزلىرى قوپالراق بولسىمۇ ، كۆكسى ـ قارنى كەڭ ، ئۆزئارا ئاداۋەت ساقلىمايدىغان ، ئارتۇقچە تەكەللۇپنى خالىمايدىغان ، ئەقىدىسى كۈچلۈك خوشپېئىل خەلقتۇر .

تـۇرپـانـلىقلار ھاۋاسى ئىسسىق ، كىلىماتى قۇرغاق ، سۇيى كەم بولغاچقا تۇرپان ئۇيغۇرلىرى كارىز سۇيىگە تايىنىپ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرىدۇ .

تـۇرپـان ئۇيـغۇرلىرى ئەمگەكچان ۋە باتۇر خەلق بولۇپ ، قىينىچىلىقتىن قورقمايدۇ . ئەمما دېھقانچىلىقتىن باشقا ھۈنەر ـ كەسىپكە ئانچە كامىل ئەمەس ، سودا ـ تىجارەتكىمۇ ئانچە قىزىقمايدۇ .

كورلا ئۇيغۇرلىرى

كـورلا ئۇيـغـۇرلـىرىنىڭ ئىتتىنىك تەركىبى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ ، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى يەرلىك ئىرقى ئالاھـىدىلىك جەھەتتىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە . ئۇلار سارغۇچ ئۆڭلۈك ، بېشى يۇمىلاقراق ، بويى ئوتتۇرا-ھال ، بـەسـتلىك ، يۈزىنىڭ داس سۆڭىكى چوڭراق ، بۇرنى تۈز ، قېلىنراق ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق ، يـۈزلـىرى قـىسقا ، كەڭ ، چاچلىرى تۈز ۋە قويۇق ، كۆز قارىچۇقى قـارا ، قـاپىقى تار ئەمما قېلىنراق ، ساقال ـ بـۇرۇتـلـىرى ئوتـتـۇراھال بـولـۇشـتـەك ئالاھـىدىلىك بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ . كورلا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار قىياپەت جەھەتتىن ئاقسۇ ، كۇچار ئۇيغۇرلىرىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ .

كـورلا ئۇيـغـۇرلـىرى ئاقـكۆڭۈل ، راست سۆزلۈك ، مۇلايىم ، كۆكسى ـ قارنى كەڭ ، ھىيله ـ مىكىرسىز ، ئـىززەت ـ ئېكـرامـلـىق بـولـۇپ ، دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ . لوپنۇر ئەتراپىدىكىلەر چارۋىچىلىق ، ئوۋچـىلـىق ، بـېلىقچىلىقنى ئاساس قىلىپ كەلگەن بولۇپ ، ئاددىـي ـ ساددا ياشـاشقا ئادەتلەنگـەن ، ھۈنەر ـ كەسىپ ، سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانمىغان .

قومۇل ئۇيغۇرلىرى

قۇمۇل تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىدىن بىرى .

قـۇمـۇل ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان ، باتۇر ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، ئاقكۆڭۈل ، كەمتەر ، خۇشپېئىل ، سىلىق ـ سـىپايە ، ئۆم ـ ئىناق ، مېھماندوست ، ئويۇن ـ چاقچاق ، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رايون « بىرى بۇلىقى ، بىرى خۇلقى ياخشى » دەپ تەرىپلىنىدۇ .

قـۇمـۇل ئۇيـغـۇرلـىرى قـىيـاپـەت جەھەتتىن ئاق ئەمما سەل ـ پەل بۇغداي ئۆڭلۈك ، ئوتتۇرا بويلۇقتىن تـۆۋەنـرەك ، بـۇرنـى ئادەتـتە كەڭرەك ۋە تۈز ، ياڭاق سۆڭىكى كەڭ ، چاچلىرى سەل تۈز ، قوڭۇر ، ئانچە قويۇق ئەمـەس ، قـوي كـۆزلـۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك ، لېكىن يۇقىرى قاپقىنىڭ قېتى چوڭ ، كۆز ئوقلىرى سەل ـ پەل چـېقىر ، پېشانىسى سەل تاررراق ، ساقال ـ بۇرۇتى شالاڭ (كوسا) ، بېشى سەل سوقىچاقراق (خروكسفال) بولۇشـتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .

ئىلى ئۇيغۇرلىرى

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . بۇ رايون شىنجاڭنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىدىن بىرى سانىلىدۇ .

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، باتۇر ، روھلۇق ، تېتىك ، خۇش چاقچاق ، كەڭ قورساق،سۆزمەن ، يۇمۇرغا باي ، پاكىز تەبىئەتلىك ، ئېلىم ـ بېرىمغا ماھىر ، مېھمانداوست ، سالام ـ سائەتلىك ، يۇرۇش ـ تۇرۇشى رەتلىك ۋە سالاپەتلىك ، ناخشا ـ مۇزىكىغا ھېرىسمەن ، مەدەنىيەت سۆيەر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .

تارىختا ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن باردى ـ كەلدى مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان . شۇ سەۋەبتىن ئىلى ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە باشقا رايونلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق ئويغانغان . بۇ رايون بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا تۇرلۇك خەلقلەر ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان تىپىك بىر رايونغا ئايلانغان . ئەسلى يەرلىك ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى تۇركۇىدلار ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇ ياۋروئىدلىق بىلەن موڭغۇلوئىدلىقنىڭ ئوخشىمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشمىسىدىن شەكىللەنگەن . جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى رايونىغا كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بارغان بولۇپ ، ئۇلار تەبىئىيكى قەشقەر ، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت خاراكتېرىگە ئىگە .

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابدۇراخمان ئەبەي

مەسئۇل كوررېكتورلىرى : ئابلىز ئابباس
مەريەم ئابدۇرېھىم

تېخرىداكتورى : مۇھەممەتئېلى لېتىپ

ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى

ئاپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خوشتار

شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 100 ـ قورۇ ، پ : 830001)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى
سىچۈەن شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى : 880×1230 م م ، 16 كەسلەم ، رەسىملىك بەت : 3 باسما تاۋاق ، باسما تاۋىقى : 15
1996 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1996 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
ISBN7 — 5371 — 2309 — 8/Z • 28
سانى : 1 — 5000
باھاسى : 42.00 يۈەن

责任编辑：阿布都热合曼·艾拜
责任校对：阿布列孜·阿巴斯　马丽亚木·阿布都热衣木
技术编辑：买买提艾力·里提甫
美术编辑：夏迪娅·阿西木
摄　　影：梁风、亚里坤

维吾尔族习俗（维吾尔文）
著：阿布都克里木·热合曼，热外都拉，西热甫·胡西塔尔

新疆青少年出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路100号　邮编：830001）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷厂排版
四川新华印刷厂印刷
880×1230毫米　16开　15印张彩图3印张
1996年8月第1版　1996年8月第1次印刷
印数：1—5,000

ISBN7－5371－2309－8/Z·28　定价：42.00元

ئالپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار

شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

ئالپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار

شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى